ІВАН ЛІЕ

Іван Ле

Твори в семи томах

Том четвертий

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1983

У2
Л33

В том вошла первая книга
исторического романа-трилогии,
посвященного освободительной войне 1648—1654 гг.

Упорядкування І. Т. Ле (Мойсі)

Редакційна колегія:

Я. В. Баш (голова), В. Г. Дрозд,
О. С. Левада, П. Д. Моргаєнко,
М. Д. Слабошпицький, К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк.

Редактор тому А. Ф. Хижняк.

Примітки А. О. Ковтуненка

Л 70303—063
М205(04)—83 передплатне, 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1983 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Історичний роман
у трьох книгах

КНИГА ПЕРША

Частина перша

БОГДАН

1

Ранньої обідньої пори спека вже починала вигрівати піски чигиринських вулиць. Зранку над Тясмином стояв рідкий сизуватий туман, неначе нічне дихання ріки досі ще здіймалося з її спокійних лагідних грудей. І навколо ця лагідність неділька, люди утихомирені поверталися з церковної відправи: гіркі слова скарг у розмовах приховували геть надалі, скоропалки частувалися обідами і поспішали на майдан під гору. Там двоє сліпих козаків кобзарями видалися, про долю людську думи співали, до помочі повсталому руському народові закликали: «Гей, там Іван Болотник шляхи прокладає, побратимство славне з Наливайком прославляє!..»

Народ звик слухати кобзарів, цих провісників правди. Коли і не навчать, де знайти щастя, а де його загубити, то хоч скажуть у тих думах, що діється на світі, куди має хилити голови православний люд. Кобзарі бувають усюди, мов ті птахи, літають через степи та моря, слухають і неголосну розмову, і в думах своїх сміливо-голосних розказують про бувале, про почуте, та про те, що зараз будить душу людську...

Серед козаків балачки йдуть про полковника коронного, зрадливого перекидька з козаків, який за зраду Северинові Наливайкові та справі народного повстання шляхетську нобілітацію королівську дістав, покатоличився і гірше за самого пана осадника, польського шляхтича, знущається з людей. Чого прибув до Чигирина в цей теплий квітучий день, шукаючи серед поселенців Чигирина винуватців козаків, що торік морським походом турків у Варні погромили? Чи тільки пострахає,

стацією[1] людям набридне, а чи й карати буде. Кажуть, Яцька шукає, розпитував у чигиринців...

Біля Тясмину над кручею одиноко стояв хлопець — виросток дванадцяти-тринадцяти років. Видно було, що хлопець не почуває себе зовсім своїм у цих краях, не обжився з місцевими козачими хлопчаками. Він не стільки слухав кобзарські думи — «...у нашій славній Україні бували престрашнії, бездольнії години»,— як придивлявся до простих людей. Чигиринці вештались біля кобзарів під горою — святкове видовище! Одні відходили, йшли додому, інші приходили, клали до кошика кобзаря своє щире даяння, яке хто міг. Або якийсь козак підходив, на вухо кобзареві казав потаємне слово, мав на те короткий кивок голови і відходив. Хлопець помічав, що люди уважно дослухались до кобзаревої думи про Наливайка та про його побратима росіянина Івана Болотника і тут же поміж собою щось говорили, скрушно хитаючи головами.

Хлопець хоч і був височенький на зріст, прогонистий, але загоріле на сонці та вітрах лице з веснянками видавало його ще дитиною. Ростом же та тою недитячою увагою до кобзаревої думи і до чигиринців хлопець здавався значно дорослішим. Зодягнений він був відмінно від таких же хлопчаків чигиринського козацтва та дітей міщан, які вештались, юрмились біля гурту з кобзарями, здебільшого зодягнені лише в довгі полотняні сорочки, без будь-яких штанчат. Часом їх нелегко було б відрізнити і від дівчаток того ж віку, коли б дівчатка не заплітали своїх куценьких кісок на голові. А хлопець, що стояв біля Тясмину, поверх легкої недомотканої сорочки носив ще й короткі з бордового оксамиту штанці, прикрашені великою блискучою бляхою на пояску.

Він розумів, що та бляха, саме вона — навіть не оксамитові штанці та крамна сорочка,— відганяє від нього козачих хлопців, дратує їх і викликає глузливі репліки у хвилини найщирішого хлопцевого бажання зійтися з ними, порозумітись. І він обома руками чи по черзі то одною, то другою затуляв ту бляху, ховаючи її дратівне блищання. Та знав він і те, що бляха і оксамитові штани — це, як той дар божий, суджене йому, синові старостівського урядника. А ці хлопчаки — між ними є й непогані, дуженькі: он як плавають сюди й туди впопе-

[1] Постоєм *(польськ.)*. Тут і далі примітки автора.

рек Тясмину! Вони цікавили хлопця, з ними ж так хотілося б поштовхатися в тім натовпі біля кобзарів, разом видертися до фортеці на гору, аж на острюху, ганяти свинку ковіньками...

І хлопець ще міцніше затискав у жмені блискучу бляху на пояску оксамитових штанців. Та й не помітив, звідки з'явився цілий загін вершників-вояків з таким гоноровитим старши́м попереду. Він їхав на найкращому гнідому коні, спогорда і, як здавалося хлопцеві,— якось ніби презирливо оглядаючи святковий натовп чигиринців, що юрмилися біля кобзарів. Розкішною полковницькою киреєю пиховито прикривав собі плечі в таку спеку. Кирея, мов попона, спускалася з коневого ситого кряжа.

Кобзарі раптом примовкли, обірвали спів. Та коли пиховитий старши́й вередливим жестом скинув кирею і зіскочив з коня, віддавши поводи послужливому урядовцеві, що їхав аж остáнній за жовнірами, кобзарі знову заграли, на цей раз — веселої. Люди всміхалися, неначе це вони гуртом так спритно перейшли з дум на метелицю. Розступилися, даючи спішеному полковникові прохід до кобзарів. Вусатий вершник, що взяв поводи полковничого коня, був батьком хлопця, тому хлопець сміливіше рушив, підбіг до гурту чигиринців. Ще і не добіг, коли знов умовкли кобзарі і за тим — почувся раптовий крик. Від того крику загойдався натовп біля кобзарів, у першу мить люди рушили до місця події, збиваючись у потужну людську брилу, якої не пробити і найспритнішому хлопцеві. В наступну мить та брила, як хвиля морська, вдарившись об скелясту перепону надлюдського передсмертного зойку, забурлила шумовинням, гойднулася в інший бік і розсипалася.

Там, певне, крикнула людина з останніх сил. На гомін, навіть — на галас людський наклався такий зойк, який хлопець уперше почув у житті. Це був крик гвалтовно умираючого...

Не пам'ятаючи себе, ні на що не зважаючи — адже тут на коні серед жовнірів є і його батько,— хлопець продерся крізь поріділий натовп туди, звідки вирвався нелюдський зойк, вирвався і завмер, як обірвався у якомусь безодньому мороці.

В піщаній пилюзі лежав неприродно скорчений командир жовнірів, отой бундючний вояка, що тільки цю хвилину прийшов у натовп до кобзарів. Тепер лежав,

висолопивши посинілого язика. Хлопець зрозумів, що вояк уже мертвий, і це він востанне ледве спромігся на оте нелюдське пробі... А тут же поруч двоє жовнірів і його чорновусий батько вовтузяться з якимсь дужим чоловіком, у якого досі ще були скорчені пальці обох рук. Не було сумнівів, що це він, отой дужий чоловік, за горло придушив полковника коронних військ і зараз зводиться на ноги, обтрушуючи з плечей жовнірів. Тріщить полотняна сорочка, випинається голе червоне в синцях плече. Товстий козацький оселедець спадає йому на очі.

Чоловік випростався — він сліпий. Хлопець упізнав одного з кобзарів, саме молодшого. Останніми днями вони зрання проходили через хутір, сміялися, розмовляючи з малим своїм поводатарем... Сліпий одвернув обличчя кудись геть під гору й гукав, надриваючи голос:

— Мартинку, дитино! Рости на горе панам!..— не важко було добрати, що сліпий звертався до хлопця-поводатаря, який устиг зникнути з другим, старшим кобзарем.

І хлопець кинувся крізь натовп у той бік, куди гукав сліпий. Йому закортіло наздогнати Мартинка, вловити його. А там попід горою звивалася стежка, поринаючи в чагарники. Праворуч сунулися води Тясмину, теж ніби вириваючись із обіймів густих, непролазних чагарників та залишків туману в заростях.

Ніякого Мартинка хлопець не побачив, догнати не зміг. А хотілося б. Певне, той видющий Мартинко й сказав кобзареві, що до них під'їхав загін жовнірів. Звідки ж сліпому впізнати саме полковника, дістатися до його горла? Хлопець бачив того малого поводатаря. Мале, років восьми, зачухане хлоп'я в самій сорочці. Взяти б такого і...— хлопець замислився над тим, як би він покарав те злочинне хлоп'я. А натовп рідшав, розходилися святково настроєні люди, втікали від цього страшного місця ганебної смерті вояка. На диво хлопцеві, ці люди, навіть жахаючись мертвого тіла, не виявляли бодай якогось жалю за ним, не висловлювали гніву до сліпого козака. Навпаки, сміливіші жінки навіть соромили жовнірів, що ті «сліпому небораці руки мотузками крутять».

«Сліпого небораку» в обірваній сорочці, босого і досі ще такого грізного, з високо піднесеною головою зараз виводили від місця події.

Навпроти за майданом біля кручі Тясмину стояла придорожня, ще новісінька, мурована корчма якогось Хвеська Чигирина. Корчма належала вже старосту Даніловича, і її орендував спритний шинкар аж десь із-під Жовкви. Пан Данілович поступився лише малим будинком зниклого Чигирина з камінними льохами, а великий будинок поруч зайняв під старостівські уряди. Туди жовніри і повели дужого сліпого кобзаря. Хлопців батько, урядник Чигиринського староства, порядкував біля трупа, вкриваючи його киреєю, залишеною на сідлі гнідого коня.

— Тату,— звернувся хлопець до батька більше для того, щоб показати юрбі хлопчаків, який великий тут начальник його батько.— За віщо він його? Це пулковнік, тату?

— Іди, Зіновію, прався додому. Негайно ж мені... Тут ся носиш серед юрби оцих шмаркатих наливайків-розхохранців... Ану, ви, голопузі, зараз же до матерів! Ба нє — звелю жовнірам...

— А ви звеліть!.. Мазунчика он свого з блискучою бляхою на череві проженіть до мами. «Розхохранців...» — обізвався котрийсь з гурту, дошкульно перекривляючи польську вимову урядовця.

— Га-га-га... До мами в пазушку!..— реготали хлопчаки.

Зіновій ніяково озирнувся. Іти звідси, то треба пройти десь повз юрбу оцих задерикуватих хлопчаків, яким таки впала в очі його блискуча бляха. Він ще не усвідомив, що саме в цих хлопчаках так зачіпало його, ніби аж заздрощі викликало. Але вже ясно відчув, що мусить не зганьбити себе в їхніх очах, якими так безцеремонно оглядали вони його з усіх боків. І в ту ж мить зважився — пішов просто на юрбу. Навіть руку зняв з бляхи, повернув і мовчки пішов на них, злегка примружуючи очі, дивлячись то в один, то в інший бік.

Регіт раптово вщух. Хлопчаки щільніше збилися в гурт, оступалися до Тясмину. Рішучість цього урядникового хлопця збила їх з пустотливої пихи. Навіть розступилися і дали йому прохід, скоса позираючи на його батька, що порядкував біля мертвого.

2

В дворі Чигиринського староства на припоні стояло кілька коней. Серед засідланих, якими джури їздили з доручень урядника, стояв і карий коник Зіновія. Хлопець відв'язав і вивів свого коня, повів до криниці посеред двору, де на камінних підвалинах стояло велике вербове корито. Він завжди з нього вискакує в татарське сідло на свого жвавого коника. В цей час до двору зайшов його батько в супроводі двох жовнірів і двох козаків. «Певне, гінцями до підстарости в Корсунь поїдуть»,— припускав хлопець.

Батько щось сказав жовнірам і завернув до сина. Мовчки допоміг загнуздати карого, закинув поводи і також мовчки підсадив хлопця на коня в те сіделечко, допоміг одягти в стремена хлопцеві ноги в постолах.

— Їхатимеш горою, бо понад Тясмином ще злякати можуть. Розпаскудився народ...

— Тату, його тут у Чигирині палею скарають? — не втерпів хлопець.

— То не дитячого розуму справа, прався собі,— якось заклопотано, але досить лагідно відказував батько, навертаючи коня від корита.

— Певне, що не дитячого, дорослі каратимуть. Та цікаво ж... Он ті «розхохранці-наливайки», певне, бачитимуть... А хто той справжній Наливайко, тату?

Батько озирнувся для обачності, потім ступив до хлопця і вже гнівно подивився на нього примруженими очима, прошепотів:

— Їдь собі, геть до мами! Іч, забагнулося на кару наливайківця дивитись... Обійдеться! А щоб мені з двору — ні ногою!..

Сердито вдарений нагаєм кінь скочив, та хлопець мав уже добрий досвід їзди, навіть не зсунувся, вхопившись в ту мить ще й за загривок. За воротями і сам наддав ногами коневі в боки. Кінь ніби у вузлик при землі зав'язався, ще меншим зробився і поніс хлопця попід горою вгору. Цей шлях він добре знав і не потребував поводів.

Аж десь на горі, коли Чигирин залишився позаду внизу і хлопець був певен, що батько давно вже не дивиться за ним, він стримав засапаного коня. Гори та яристі перепади з перелісками тепер нагадали хлопцеві, що він на шляху самотній. «Розпаскудився народ,—

каже батько,— понад Тясмином ще злякати можуть». А тут? Хіба з отої яруги, з густого чагарника не можна злякати? Ого, ще й як. Та чого це саме сьогодні, коли під носом у старостівського уряду сліпий кобзар душить жовнірського полковника,— саме тепер повинен його хтось лякати? Скільки разів їжджено цими обома шляхами і з батьком, чи з козаком, а чи самому, як сьогодні...

«А щоб мені з двору — ні ногою!» — згадалися й останні батькові слова. Чи оті чигиринські хлопчаки люблять своїх батьків козаків за отакі грізні гримання? А може, козачі діти і не зазнають тих гримань. «Розпаскудився народ», не до гримання їм на тих «розхохранців»...

Трохи збуджений подією, а потім батьківським гнівом і швидкою їздою верхи, хлопець іншими очима озирнув степ, зелені хвилясті горби тирси та іскорки квіточок між нею: жовтогарячих, білясто-рожевих, синіх, і над ними фіалкові дорідні головки будяків. Все це ніби аж дзвенить навколо і палахкотить обігрітим запашним диханням природи... Десь по долинах, як пришиті латки, вирізнялися вимальовані карти квітуючого жита або білястої ранньої гречки. Вряди-годи десь між тими латками з'являлися поодинокі пастухи з худобою. Чому раніше вони не вражали так хлопця? І чому це в неділю, в свято такі порожні шляхи в оцю пору?

Юний вершник згадав малого Мартинка. Та в таких просторах сховатися від цілої сотні жовнірів можна. А чи й треба ховатись... козакові у себе вдома?.. Що, коли б оце тут здибати того Мартинка? Певне, малий поводатар не ховався б від беззбройного вершника на такому непоказному коникові. А Мартинка б можна й розпитатись, він від кобзарів багато чого чує. За віщо вони задушили полковника! Полковника!.. Каліки-сліпці на майданах людей за харч розважають ради свята... На вірну смерть ішов кобзар!.. Малий поводатар усе знає...

І соромно стало: чи годиться йому, синові старостівського урядника, розпитуватися в якогось хлопчиська, в поводатаря? «Розпаскудився народ...» А кобзарі — теж «народ»? Отой, що «розпаскудився»? Все як є на світі знають!

Тоді знов погнав коня поміж перелісками та тирсою, не зовсім довірливо озираючись на ті зарості в ярах,

над якими скрегочуть сороки, вираючи. Хлопець раптом згадав, що хто ж, як не мати, розповість йому все! А мати напевне знає більше за якогось шмаркатого поводатаря. І він поспішав додому, до матері.

3

Мати. На вигляд їй значно менше, аніж мала. Якихось під три десятки літ. Постійне зосередження на своєму плутаному житті, якась застаріла внутрішня боротьба почуттів відбивалась у глибині її карих, завжди добрих і в той же час пойнятих непохитною рішучістю очей. Вона, як засуджена, немов усе життя чекає на слушність, щоб помститися за те неправедне засудження, приглядалась, терпіла, але не складала зброї...

Молодою Мотрону віддали батьки в Переяславі за спритного урядовця в маєтку нового тут пана Жолкевського. Мала б зажадати іншого судженого собі, але не насмілилась вередувати на шкоду батькам. Губилась, потай кляла долю і не забувати Василя з Ставків заприсягала собі. А воля батьків стала її долею. Долі ж — не переступиш... До того ж і вродою урядовець не ганьбив її козачого вродливого роду.

Слугуючи Станіславу Жолкевському ще в Жовкві, Михайло з Хмельника — Хмельницький — звик до панової сім'ї, прихильно ставився до дітей пана гетьмана. Особливою увагою в нього користалася чотирнадцятилітня донька господаря Софія... Нічого не думавши, молодий, дужий юнак у захопленні носив на руках це жваве молоде дівча, без утоми навчав плавати в ставах, дозволяючи в воді грудьми лежати дівчині на його дужій руці. А дівчина виростала на привабливу панєнку. В Переяслав за батьком у нові маєтки часто наїздила з Жовкви. І батько помічав, що не байдуже було молодій дівчині оте шляхетне й тепле ставлення до неї двірського вродливого урядника.

Тактовний гетьман тоді й порадив Хмельницькому негайно ж одружитися в Переяславі. Не мавши під рукою бодай якоїсь збіднілої шляхтянки польської, Жолкевський з радістю дозволив Михайлові одружитися з козацькою дочкою, переяславкою.

Вродливий, на шість-сім років старший Михайло не був одворотний Мотроні. До того ж батькові будь-що треба було породичатися з панським службовцем,

залагодити своє непевне становище козака, який ходив з Косінським проти панів Острозьких. А від Жолкевського під час загальної перевірки реєстру переяславці запитували, чи не був він і в боях під Білою Церквою разом з Наливайком?

Цим шлюбом ніби й розрядилась непевна атмосфера в родині старого гетьмана. Та Софія по тому одруженні плакати почала, сумувати. Сам гетьман ніколи не засиджувався при домі. Щоб бути певному — вирядив Хмельницького на урядування спочатку до Звенигородки і десь аж через три роки повернув невинного чоловіка з того заслання. Але повернув не до Переяслава, де Хмельницький мав уже власне дворище біля річки Трубежу, нову хату на ньому. Хмельницький мусив переїхати з родиною до Черкас. Черкаси на той час були порядним староством князів Вишневецьких, гетьман мав якісь-то свої кондиції в цьому торговельному місті, послав туди Хмельницького з невеликим козачим загоном для охорони своїх комерційних закладів.

Коли ж Станіслав Жолкевський віддав укохану доньку Софію за олеського пана Яна Даніловича, віддавши в придане за нею переяславські, корсунські та чигиринські володіння, набуті по «поскромненню» наливайківців, Михайло Хмельницький теж перейшов як частка приданого за Софією до нового пана, старости Даніловича. Це була катастрофа для молодої сім'ї Хмельницького з дев'ятирічним сином Зіновієм. Ревнивий шляхтич дізнався, що молода дружина з якихось-то особистих симпатій настояла, щоб батько передав за нею і Хмельницького, чорновусого ставного урядника з Черкас. І перекинув його на осаду нового Чигиринського староства, у нетрі небезпечного прикордоння. Щоб задобрити це приховане заслання можливого «коханця» екзальтованої юної дружини, старий муж видав йому старостівський меморіал на осаду і володіння новим хутором та шматком землі біля Тясмину. Осаду хутора надав право Хмельницькому обирати самому.

Це було безповоротне заслання, закріплене дрібною власністю, хутором, який Мотрона ж і назвала Суботовом, останнім днем тижня її молодого життя. А вже хутір породив надію молодого власника дістати ще й королівський привілей на ті добра та до них — і на шляхетську нобілітацію.

Михайло поважав свою дружину. Переїхавши до Чи-

гирина на урядникування старостівське і діставши право осадити власний невеличкий хутірець, Хмельницький оселився на старому дворищі якогось козака, конфіскованому ще старостою Вишневецьким, як відумерщину загиблого запорожця. Новий господар підновив будівлі, садок поширив, пасіку велику завів, хуторян-осадників заохочував, урядуванням своїм не обтяжував, не лякав. Мотрона прижилася на тому господарстві, в турботах за укоханим сином вона ніби забувала і про Переяслав, не встигала сумувати, обживаючись з новими сусідами-хуторянами.

Але ніколи, втім, не забувала, що вона дочка бойового козака, який у боях під П'яткою бився поруч з запорозьким полковником Ничипором, під Білою Церквою навіть і Наливайка боронив, поранення зазнав... Мотрона не один раз чула, як батько хвалився молодшим козакам про ті бої, і мимоволі на себе перебирала гордощі, бувши одиначкою дочкою. Своїм одруженням, нехай і з прибіднілим урядником такого всесильного магната-воєводи, як Станіслав Жолкевський, вона врятувала батька в Переяславі і щиро пишалася тим.

Сина Зіновія Мотрона дуже любила. Любила саме за те, що він на її очах виростав сміливим, усім цікавився, на коні по-козачому їздив як дорослий. Чи буде з хлопця колись урядовець, як того хоче батько, Мотрона про те не думала. Але що з нього буде козачий сотник, в цьому була певна і — як могла — щепила синові ту думку...

Зіновій застав її в саду. Побачивши розчервонілого від їзди хлопця, Мотрона пішла йому назустріч.

— Наїздився, Зіньку, що й ходити, мабуть, боляче? — поспитала здалеку.

— От-то, чи не боляче! Та я, мамо, на коні за день отут усі околиці виїздив би!

На велику радість матері, це була правда. Про витривалість синову чула вона і похвали батька, а найкраще своїм материнським серцем відчувала це сама.

— Козак! Козаче мій...— пестила укоханця, повертаючись із ним садовими доріжками до хати.— Певне, голодний, Зіньку? Ходімо, дівчата дадуть обідати, бо я теж не обідала, виглядаючи тебе.

Зіновій охоче піддавався материним пестощам, любив він свою матір, як і вона його. Раптом став, трохи замислився і заговорив:

— Козак, козак. Який з мене козак, з хлопчиська?.. А скажете, мамо?..

— Що таке?

— Скажіть, скажіть, матусю!.. Скажіть мені, хто такий Наливайко? Він козак?

Мотрона аж сахнулася від хлопця, але рукою вхопила його, до себе потягла. Тривожно обдивилася у власнім саду, немов злочинець якийсь. Густі брови майже зійшлися на переніссі, утворивши зморшку на чолі. Неначе вдумувалася в запитання синове, блискавично вирішувала.

— Що тобі приверзлося? Який Наливайко? — на цей раз уже лячно озирнулася Мотрона.

— Батько лаялися на козачих дітей у Чигирині: «Наливайки,— каже,— шмаркаті ростуть... Розпаскудився народ...»

— Чи не чудний твій батько: «Наливайки шмаркаті...» — Мотрона голосно засміялася. Але той сміх тільки здивував хлопця. Мати сміялась, а в очах досі ще відбивався якийсь переляк. Ніхто в домі не смів вимовити ім'я Наливайка. А хіба тільки в домі: в хуторі, в Чигирині. За одне це ім'я в Черкасах хапали старостинські наглядачі, і неборак зазнавав коли не київ, то карцеру або й відробітку на пана старосту. Навіть висилки на прикордоння, а реєстровця негайно виписували з коронного реєстру.

— Казна-що й питаєш, Зіньку. Краще б розказав, як там у степу сьогодні. Така днина...

Та Зіновій ухопив матір за руку, припав поцілунком до неї, теплої й рідної. Потім одірвався, в її зосереджені, немов аж розгублені очі зазирнув, благав:

— Матусю, я ж хороший у вас. Там таке сьогодні сталося...

— Сталося? Тому ти й поїхав сам, без батька додому? А що ж з батьком?

— Нічого,— зітхнув і, пригорнувшись до плеча матері, тихо розповів: — Кобзар оцей, козачий,— хлопець невиразно кивнув кудись на край хутора,— він задушив руками жовнірського полковника... Аж язик йому виліз...

— Матінко моя!.. І ти бачив те?

— Авжеж, бачив. Та вже мертвого. Ще бачив сліпця. Сорочка на ньому дереться в руках жовнірів, а він гукає: «Мартинку, рости на горе панам!.. Та шаблю Нали-

вайкову візьми...» Його тепер на палі скарають, і батько не велів мені те бачити. А Мартинко той справді шмаркате хлоп'я...— хлопець розхвилювався, голос його дрижав, переходячи на шепіт.

— Ну годі, годі. Дівчатам про це нікому, Зіньку, ні словечка ж, бо буде нам від батька...

Мати обережно гладила хлопцеві голову, а сама закусила губу, щоб не застогнати. Мартинко-поводатар... Та це ж Мелащин хлопець, Семенишин, Карпа Богуна та полковника Ничипора водить по старості, думи про Наливайка слухає. Кобзарі охочекомонців та піших козаків підбивають іти на Путивль до Болотникова, на поміч повсталому руському людові...

— Дурненький ти мій, хороший Зіньку...— заспокоювала мати.

— Дурненький, дурненький... А ви навчіть! Якесь хлоп'я миршаве, Мартинко шмаркатий, усе знає, полковникові життя вкорочують... а я... дурненький.

— Ну, гаразд, сядьмо отут на колоді під яблунею. Не дурненький, ні. Тільки ж... про Наливайка усе, що казатиму, мовчи. За це карають... Боже мій, Карпо Богун таки домігся свого. Два тижні ходив за ним... Ну, добре, добре. Шкода, що я тебе відпустила сьогодні з батьком до Чигирина...

— Але ж, мамо, ви обіцяли... Може ж, я мушу знайти того Мартинка і до закону віддати, щоб разом з кобзарем палі карної зазнав...

— Що ти говориш, Зіньку, заспокойся. Він хороший хлопець, я знаю Мартинкову маму. Її теж... проклинали Наливайком, а вона не кається, сина в поводатарі вирядила до кобзарів, а мужа... Її Семен до Болотникова ж за Путивль до руських людей пішов з козаками.

— То й Наливайко там, мамусю?

Мотрона пригорнула синову голову до грудей і тихо мовила:

— Наливайка, Зіньку, нема вже давно. Це був козак... богатир нашого краю! Він прагнув вибороти в панів латинців та в Корони польської волю нашій православній вірі. Він хотів, щоб чигиринці, черкасяни, переяславці й звенигородці без панів та Корони польської урядували у своїй землі, щоб з руським людом одної з нами віри поєднатися і землю обробляти кожному на свою сім'ю, на своїх людей, а не на воєвод, на коронне військо, на шляхту. Отакий-то був Северин

Наливайко!.. В мідному бикові спалили його пани та латинці...

— То вони, оці сліпці, певне, відбивались від того полковника, що він їх за думу про Наливайка хотів до закону взяти?

— Авжеж, що так, Зіньку мій хороший. Той полковник нагримав на них, а кобзар, може, й зле серце на нього мав...

— За віщо, мамо? — похопився хлопець. Мотрона аж знітилася, зрозумівши свою обмовку.

— За віщо? — перепитала і зітхнула. Хлопець повернув голову й подивився на матір. У неї тремтіли уста, горіли щоки...

— Не буду більше питати, мамусю... ви журитеся, вам шкода полковника? Тепер я розшукаю того Мартинка, він розкаже. Йому полковників не жаль.

— Та вже й сама скажу,— знову зітхнула.— Журюся, шкодую за Наливайком. Матерям усіх шкода.

— І полковника, мамо?

— Та я ж його не знаю, Зіньку, а сліпого кобзаря знаю. Це Наливайків та Івана Болотникова побратим. За Наливайка обом козакам очі випечено. Може, цей коронний полковник і випікав, чи ж я знаю. Як же шкодувати за ним маю?

І замовкла, замислилася. А надворі вечір заходив, зникли довгі тіні від яворів, земля вкрилася суцільною сутінню передвечірньою.

— Мамо,— торкнув Зіновій матір.— А коли це було, що я не знаю?

— Коли це було, Зіньку? В той день, коли в Варшаві з розпеченого на вогнищі мідяного бика пролунав останній зойк катованого Наливайка, в Переяславі, де ми тоді жили, пролунав твій перший зойк життя. Того дня умер Наливайко, а ти народився, мій хлопчику...

4

Поволі спадав лагідний вечір, тепла ніч надходила десь із-за Чигирина. За лісом на захід ще сіріло небо, а від сходу воно чорним мороком пойнялося. І зірки спочатку по одній, за хвилину — ніби з пригорщі розсипані, засвічувалися латками, не перемагаючи, а підкреслюючи чорну темряву, поглинали залишки вечора над землею. За зірками від Тясмину потягло свіжим вітер-

цем, жаб'ячим перегуком відразу накинуло на двір козачої удови Пушкарихи, що жила тепер лише удвох з невісткою Мелашкою.

Біля воріт стояла стара, спершись на ворітницю, і досі дивилась туди геть на стежку до Тясмину, якою суботівці до Чигирина навпростець ходять. Очі нічого в темряві не бачили, тільки від напруги сльозою затікали. Спочатку згубилася широка, роками топтана стежка, ніби розтанула в повечір'ї. Потім чорний перелісок, неначе потонув у чорному ж небі, змішавшись із дрібно-густими зірочками. А стара стоїть, вдивляється, рукавом протирає очі, ніби від цього стає ніч яснішою.

— Де-то вони там заночують? — немов зітхнула і з тим зітханням висловила турботну думку.— Занапастять дитину.

А збоку пошепки її покликано:

— Бабо! Це ви, бабусю?

— Я ж, я, Мартиночку, дитя ти наше горьоване...— майже причитувала стара, але скорилася нічному шепотові, не вигукнула тих слів уголос.

З ночі, десь зовсім не звідти, куди вдивлялася стара, плигцем з'явився Мартинко.

Крізь ворітницю пірнув у двір, за бабу вчепився, горнучись до неї.

— Бабусю, цитьте... Де мама? — зашепотів плачучи.

— Чого, хлопчику?.. Мама в хаті з дядиною Лукією. Дядина слабує, до них не можна. А де ж...

Та Мартинко не дослухав бабиного запитання. Ухопившись за руку, він потяг її геть від воріт, кудись у темряву двору.

— Дядька Карпа тепер... його вже, мабуть, і нема...

— Що ти мелеш, Мартинку? Де дядько Карпо, де дід Ничипір? — стара смикала хлопця за сорочку на плечах, неначе намагалася розбудити його.

— Дід Ничипір у лісі, біля Тясмину. З ними троє козаків з човном...

— А дядько Карпо?..

В цей час рипнули двері з хати. Мелашка тихо погукала:

— Мамо! Мамо, йдіть уже, я сама постою... У Лукії перейми...

— Ой лишенько... Отче наш, іже єси на небесі... Меласю, Мартинко осьдечки... Да святиться ім'я твоє...

— Хутчій, мамо! Всі прийшли, Мартинку?..

Утрьох, поспішаючи, зійшлися в темряві. Мартинко щось зашепотів уже матері, але його напосідав плач. Мелашка ледве тільки добрала, що полковник Заблудовський таки помер... З хати почувся одчайдушний покрик породіллі, і стара кинулась туди, розуміючи, що саме її допомога там зараз найпотрібніша.

Нарешті Мелашка, присівши, трохи заспокоїла хлопця і з кількох його слів зрозуміла, що сліпий кобзар Карпо Богун домігся свого, задушив Остапа Заблуду, але й сам потрапив у біду. І то в такий день... Дружина дитя народжує, а батькові тієї нещасної дитини тепер паля судилася. Сиротою народжується друге дитя Карпа Богуна...

5

Господар Суботова Михайло Хмельницький пізно прибув додому в супроводі чотирьох козаків із сотні Чигиринського староства. Прибув невеселий, зморений і надміру злий. Козаків відіслав, віддав двірському джурі коня і сам собі ніби зайвий став. Мусив на комусь зігнати свою злість, але на кому? Такий просторий світ, і так тісно в ньому з незігнаною злобою... Помітивши світло у великій хаті, просто, не вирішуючи свого складного клопоту, попрямував туди до дружини, яка в інших випадках завжди ласкавим словом на душу йому спокій і полегкість слала. Ішов, нагаєм об халяву ляскав, склавши його вдвоє з пужалном. Відчував біль, лютішав від того. Ідучи до дружини в такому настрої, гаразд усвідомлював тільки те, що йому щось трохи не по собі. Михайло Хмельницький не забував, як завинив перед цією лагідною і розумною жінкою. Щоправда, не шляхтянка, а козачка. І те правда, що батькові захоплення тими рухами українського поспільства ще з дитинства прищепилися дівчині, якоюсь другою вірою поруч з православною їй стали. І досі Мотрона, як милостиню для бідних, зберігає, дорожить святістю тих захоплень. Укохане дитя, свого Зіновія, на козачого сотника виростити мріє... Невже це все лише пам'ять дочки про батька, не більше? Та за понад десяток літ шлюбного життя скільки разів Михайло завинив перед Мотроною, не здійснивши основної з своїх шлюбних обіцянок молодій. В Переяславі перед шлюбом, молодою і вród-

ливою бувши, Мотрона зажадала єдиного — постійно жити в Переяславі, де вона народилась і пізнала любов до батьків, любов до рідного краю. В запалі захоплення молодою Михайло обіцяв, бувши певним, що так і лишиться при переяславському господарстві пана Жолкевського. А вже з немовлям на руках Мотроні довелося виїздити від батьків, прощатися з рідним Переяславом, опинитися в Звенигородці. Михайло виростав із звичайного двірського рукодайного на старостівського урядника. Ледве звикнувши до вишневої Звенигородки, сподіваючись на повернення до Переяслава, Мотроні довелось переїздити до Черкас на Дніпро. Шукала душевної рівноваги в придніпрових гаях на кручах берега, журитись почала на самоті. Михайло признався їй про панську немилість за ту прихильність старостині Софії і вже не обіцяв їй повернення до Переяслава.

В Суботові Мотрона тепер твердо осілася на господарстві. Про одне лише просить, і Михайло поклявся виконати це,— не силувати її переходити на уніатську віру, не вивчати латинських молитов і сина католицтвом не калічити, хоч це й он як личило б ушанованому тепер урядникові староства пана Даніловича. Адже попереду світить йому посада підстарости, шляхтянська пошана, королівські привілеї. Чи можливе те все без щирості урядування, без справжнього католицтва?..

— А втім, її не зачеплю! — твердо вимовив уже на ганку, аж ніби злякавшись раптового дзенькоту острог на власних закаблуках.

У кімнаті з двох боків столу на дубових лавах сиділи жінки: на причільній Мотря в оксамитовій керсетці, а збоку на подовжній — Мелашка Семениха, по батькові Півторалиха, а по свекрусі — Пушкарихою прозвана.

Молодиця поквапно підвелася з лави, як це годилося для привітання поважного пана суботівського господаря та господаря хати. Хмельницький помітив, що й дружина його раптово знітилася, перервавши якесь недоказане до гості слово. Коли ж господар, озирнувшись, побачив і Зіновія в такім жіночім товаристві, то безпомилково зрозумів, на яку саме розмову потрапив він своєю несподіваною появою. Не мав жодних сумнівів, що Зіновій розповів жінкам, як то сталося в Чигирині на майдані прилюдне вбивство полковника коронних військ, що мав перевіряти козачий реєстр Чигиринського

полку в зв'язку з торішнім морським походом. У ту ж мить урядникові староства спало на думку впевнення, що злочин той отут і визрівав у Суботові. Адже ця жінка гостила в себе кобзарів, сина свого в поводатарі їм послала.

— Прошу жіноцтво ласкаве пробачити мені, еж перешкодив, певне, вашій гостинній розмові. Зіновій, бачу, теж досі не в дитячій почивальні?..— заговорив, уміло стримуючи невдоволення з появи тут цієї розбитної козачки.

— Зіновій розповів нам про чигиринську новину, пане Михайле,— відразу ж лагідно згодилася Мотрона, сидячи в тій же позі на лаві біля ріжка столу.

— Новина, пане господарю, страшна, адже моє дитя при тих козаках за очі правило,— тихо озвалася й Мелашка, вклоняючись на привітання.— Хлопця досі ще немає вдома...

— Певне ж, старого, того другого кобзаря, десь приховує від королівського закону,— трохи спокійніше заговорив господар.— Та закон є закон, паніматко. Шануючи приязнь матері... Доведеться-таки хлопця вашого віддавати до рук уряду.

Зіновій раптом ступив наперед. Лише мить постояв, окинувши поглядом невдоволеного батька, і кинувся до нього, вхопився, пригорнувся, як син, як дитя.

— Не треба так, не треба, тату! — заговорив благаючи. Від батька пахло степом, дорожньою пилюгою та кінським потом з-під сідла. На правій руці досі ще висів нагай.

Хмельницький обома руками якось згарячу відірвав від себе хлопця. І не лише тому, що при дружині, та ще й при чужій жінці, нехай і простій козачці, Михайло стримав себе. Мав у собі ніби дві людини: властолюбця, коронного урядовця і сім'янина, який поза всяким набожництвом відчував радість у любові та повазі до дружини, у пестощах до сина. І хоч як був знервований, заставши в домі ту розбитну козачку з Мотроною та з хлопцем у розмові про чигиринські вденяшні події, все ж таки тримався, не гримав на хлопця. Видно було, як стримувався, відводячи від себе Зіновія. Навернувши його на двері до другої кімнати, звелів:

— Іди собі, Зіновію, на покій. Чи це хлопчаче товариство, жіночі теревені. Іди...

Мелашка як стояла, вклоняючись господареві, так і застигла. На слові «жіночі теревені» навіть здригнулися її плечі в зношеній уже каніклотовій керсетці.

— Пан господар так легко зневажає горе матері, теревенями взиває мою раду з ласкавою пані господаркою. Адже має серце батька...

— То, прошу, пані козачка мала б раду вести ще до того вчинку її малолітнього дитяти. Тепер мовиться вже о покаранні злочинного нащадка, а може, й родителів.

— То хай би вже родителів...— тихо вимовила Мотрона, поволі звівши голову і поглянувши на мужа.— Чого ж оголошено гін на хлопця, дитя пані Мелашки?

Хмельницький уловив виразні попрікання дружини за таке безсердеччя її мужа, коли він перебуває у себе вдома поза службовими артикулами староства.

— Певне, що так, люба моя,— відказав, ніяково розвівши руками.— Та отець того хлопчиська без дозволу згуртувався з такими ж гультяями і помандрував до росіянина Болотникова, непевної, мовлять, людини, а матка віддає малолітнє дитя в поводатарі злочинним наливайкам, певне, добре знаючи, хто є той Карпо Богун... Закон має карати, як за непослушенство...

Мелашка тим часом вирівнялася і рушила повз господаря, щоб іти геть з цієї хати. Та Зіновій ще не зайшов у двері до сусідньої кімнати. Почувши батькові слова, спинився, потім обернувсь і зовсім незвичним у домі тоном та голосом владно гукнув:

— Тату!..

Одірвавшись від дверей, хлопець швидко підбіг до Мелашки, спинив її, випроставши наперед руки. А сам пішов до батька, ніби прикрадаючись до його душі.

— Не може так мовити мій тато, який справедливості людській наставляє мене щодня!.. Тату! — рішуче ступив до батька. В тому жесті Хмельницький відчув дитячий відчай, змішаний з рішучістю.— То карайте мене, свого сина Зіновія! Я вже сам від тих кобзарів, від козаків чигиринських знаю, що Наливайко був богатирем люду українського!.. Ага! Ну, ось візьміть, тату, і мене на дибу, скарайте палею, бо я теж прошу за Мартинка!

— Шаленець, хлопчисько...— ледве вимовив збентежений батько.

— Не збожеволів він, Михайле, а справді дитина такого надивилася на твому врядуванні... Кажу, не води

його до Чигирина в час урядування... Заспокойся, Зіньку, тато не дозволить скарати малого Мартинка.

— Не дозволять тато! І кобзаря не дозвольте, таточку! Він за зраду помстився, за Наливайка, татусю. Не дозволите?..— Зіновій чи то запитливо, а чи з острахом поглянув на матір. «Не гнівися, мамо,— говорив той погляд,— не викажу я тебе, мою рідну. Але... і не вимовчу, картаючи батькову помилку...»

Хмельницький до столу оступився від сина, ошелешений такими словами. Розгублення відбилося в його очах — в домі чужа, стороння жінка!.. Він не знав, що має діяти, і вперше в сімейній сварці переважив йому гнів. На якусь невловиму мить забувся, що він вдома, а не при уряді, що перед ним улюблений син, а не лупезник якийсь. Раптом замахнулася рука з нагаєм, і плетений ремінь свиснув у повітрі. Та в ту мить, коли той ремінь різав повітря, грізно падаючи вниз, Мелашка скочила і закрила собою хлопця, прийнявши рвучкий удар на себе. Нагай переписав плече, зношений каніклот на керсетці репнув, і смуга по білій полотняній сорочці проступила на підставленому плечі. Вона вхопилася за пужално нагая і спинила в повітрі наступний удар. Так і заклякли обоє, тримаючи нагай, піднесений для удару.

— Ой! — зойкнула Мотрона, схопившись з лави і пригорнувши схвильованого хлопця. Вона злякалася за душевний стан мужа, адже ніколи ще в домі не траплялось чогось подібного.

Хмельницький якось укляк, випустив нагая з руки і, відійшовши до лави, сів біля столу. Уста шепотіли лайку, а може, молитву, яка також раптово затухала, як і загорілася:

— Прокляття гопору...

А Мелашка стояла, гордо вимірюючи поглядом відстань від опущеної своєї руки з нагаєм до цього знищеного вже урядовця та вцілілого ще батька.

Зіновій відсторонив матір і підійшов до гнівного, втручанням козачки трохи утихомиреного батька, на коліна перед ним опустився, пригортаючись до тремтливих його ніг. Майже плачучи, заговорив:

— Татуню, ганьба нам! Цей же нагай поре спини злочинців... Дядина Мелашка не злочинець. Я сам упрошу Мартинкову маму, вона простить вам цей нелицарський удар... Татуню, що там хочете, а маєте звільнити того

козака сліпого! Від цього дня даю згоду піти в навчання до католицької школи, як того жадує мій тато! Забажаєте, татуню, віри грецької зректися, уніатську, католицьку, магометанську чи й поганську сприйняти...

— Зіньку! — розпачливо гукнула мати. Очі їй от-от вприснуть з-під брів.

— Сприйму, мамо!.. А не то... без усякої віри лишусь, як того забажає мій любий тато! Тільки звільніть, не марайте ваших рук у чесній людській крові такого побратима Наливайкового...

— Іди, Зіновію!..— істерично гукнув батько і закрив лице руками. Напад гніву йому пройшов, лишилася розгуба та каяття.

Зіновій встав з колін, мовчки пішов до своєї кімнати, блідий і мокрий на обличчі. В його бік поривалася Мелашка.

— Не Зіновій ти, чесний хлопчику, а богом даний козак. Богданом віднині нарікаю я тебе, розумне ти дитя! Прощавайте, ласкава господине...— геть відкинула з рук господарів нагай і пішла, не озирнувшись, не проронивши більш ні слова.

Хлопець провів її очима, відчинив двері, озирнувся на матір. Вона шепотіла:

— Богдан, Богданко мій!

6

Вночі йому снилися лиховісні сни, ввижалися дивовижні видовища. Спочатку не міг заснути, перекидався в ліжку, у вікно вдивлявся — бліду пляму, яка єдналася з великим надвечірнім світлом. У голові стільки всього верзлося... Ця дядина Мелашка так жалібно й правдиво все розповідає. Він відчував, як по-дитячому, по-синовньому мусить поважати, просто полюбити того Северина Наливайка, якого ця жінка такими слізьми вшанувала. І чи не сильнішим за ту любов почуттям ненависті проймала його згадка про мертвого полковника в пилюзі на майдані! Самому б кортіло ще раз задушити того вилюдка... та хіба тільки одного? Коли б тільки козаком стати!..

І згадувався батько, завжди заклопотаний і тоді чужий, чужий... Уперше його бачив таким гнівним, як цього вечора. Хлопець відчув, що це й не був гнів. Нагайка свистіла не в руках розгніваної людини, а в руках...

злочинця, як у того полковника! Отак лютуватиме, аж доки якийсь кобзар чи той же побратим Наливайків Болотников ухопить за горло і видушить йому посинілий язик у брудну пилюгу...

— Нє-е, мій тато не злочинець! Нє, не злочинець!..— підводився Зіновій у ліжку, прислухався до тиші в великій кімнаті і знову припадав до подушки головою.

Отак, не роздягшись, і заснув, збентежений думками. Власне, і не заснув, а лише знемігся і віддався видовищам казкового світу. Здебільшого це було якесь сплетіння брудних посинілих язиків та всемеро плетених ремінних нагаїв. Вони миготіли, реготом дратували хлопця, а з-поза них посміхалося худе обличчя Мартинка, що був у довгій полотняній сорочці з гаптованим у зубчиках комірцем. Тоді в дитячий нічний світ увіходила мати, огріваючи його на віддалі якимсь особливим теплом. Мати оберталася на заклопотану дядину Мелашку.

— Мамо! — гукав хлопець, щоб дядина Мелашка знову обернулась на лагідну й теплу матір.

«Богдан!..» — раптом учувся батьків голос. І замість усіх язиків та нагаїв, замість Мартинка і матері, цілу кімнату заповнив батько. Степовою пилюгою та кінським потом з-під козачого сідла відгонить його палке дихання, ось просто перед обличчям.

«Богдан!» — знов озвався батько й сів на стілець перед очима, закривши лице обома руками. Спросоння хлопець чітко чув, як вимовив батько це ім'я, як вимовляв потім такі великі, яскраві, аж вогнисті слова. Просоння не дало йому змоги зрозуміти, що до кімнати справді зайшов батько, що він промовляв до сина, хоч і був певен, що хлопець спить: «А чи так радію, посадовивши його до того клятого льоху, Зіновію-Богданку мій!.. Лиха година садовить їх щоднини, маю з того лише клопіт... Еж я знаю, що той кобзар оселився ось під боком біля нашої господи... Знав і Мартинка того... А тепер... тепер на палю маю сісти разом з ними, Богдане мій! Разом з наливайками і з... тобою. А паля гостра. Та найгостріша є людська ганьба. Ганьба!.. Що йому той льох, Богданку? Мені гірше тут, як тому Богунові в льоху... Дурень! Полковника задушити мав хист, до горла йому дістав, а... а діру з льоху, лише діжкою дубовою закриту діру не зміг розшукати, сліпець нещасний... І не розшукає... Та й що, коли б розшукав?

Вихід приведе в інший льох до корчми. А ключ від того шинкарського льоху в скринях старостівських. В шинку біля шинкарського льоху лежить небіжчик полковник... доля їх єднає... Богуна та Заблудовського в тих льохах проклятих...»

І ніби зітхнув просонний привид батька. Зітхнув і розтанув. На холодні хвилі Тясмину обернувся, залив, захлеснув. Потім човни з козаками, з наливайківцями пішли по воді і в льох заїхали, а з льоху нікуди виходу нема. І там Мартинко самотній сидить під стіною. А в кутку діжка дубова і діра під діжкою, звідки химери посинілими, брудними язиками дражняться.

Мокрий від поту Зіновій прокинувся, коли в хаті зовсім видно стало. Під вікном гойдалося вишневе галуззя, ягідки вже буріти починали... «На палю маю сісти... а в льоху під дубовою діжкою діра...» — досі верзлися чудні якісь батькові слова. Що це приснилося — ні краплі не мав сумніву в тому. Але який дивний сон. Справді, ніби сидів отут утихомирений, лагідний і такий нещасний його батько і говорив оті слова про гостру палю, про ганьбу людську ще гострішу та про діру з того льоху, проклятого... Та чи ж це сон? Адже Зіновій гаразд пам'ятає живий батьків голос. І сидів же він отут...

Хлопець звівся на лікті, поглянув на те місце, де сидів вночі його батько. Ослінець досі стояв на тому ж місці, як батько його поставив біля ліжка.

«Стривай, стривай,— стримував себе хлопець, міркуючи про нічний сон та привиди.— Ослінець звечора стояв під стіною, біля вікна. «Богдан!» — озвався батько. Поставивши ослінець біля ліжка, сів на ньому... Тепер ослінець стоїть не під стіною, виходить, не уві сні з'являвся мені батько».

— Мамо! — гукнув Зіновій, почувши материні кроки в світлиці.

— Проснувся вже, Зіньку? Поспи, ще зарано вставати, надворі на дощ, либонь, береться.

— Мамо, а тато вже встали?

— Уже й поїхав, Зіньку. Сьогодні в нього такий день, підстароста має прибути з Корсуня.

— Судитимуть?

— Так йому в роду судилося... Ти ще поспи, а на те воля божа...

Хлопець ухопив матір за руку, заговорив, як змовник:

— Мені здалося, що тато приходили до мене, на цьому ось ослоні сиділи і... Богданом мене взивали, як дядина Мелашка... Та й не знаю я, чи сон то був, а чи справді тато приходили? Татові так важко урядувати...— зітхнув, пустивши руку матері.— На цьому ось ослоні як живого ніби бачив я його, чув таку розмову, мамо, таку розмову!..

— А він і казав, що навідувався до тебе вночі, бо ти все бурмотів щось, «мамо» гукав сонний.

— Навідувався? То це не сон був?

Хлопець схопився з ліжка, лиш мить постояв, пильно вдивляючись матері в очі, і вискочив надвір. Доки Мотрона встигла вийти на ганок, Зіновій уже біг аж ген у садку і зник в чагарнику над Тясмином.

За кілька хвилин він був на околиці хутора біля дворища вдови Пушкарихи.

— Бабо! — гукнув стару Пушкариху біля хати.— Скажіть дядині Мелашці, що... Богдан її кличе!

— Богдан? Це ж ти чий, хлопче? — з-під руки придивлялася стара.

— Дуже вона мені потрібна, бабусю, покличте...

Та Мелашка й сама почула з сіней ту розмову свекрухи, визирнула і аж ойкнула:

— О, Богдан! Заходь, хлопче...

Але сама швиденько попрямувала до воріт, де стояв стурбований хлопець. Сьогодні вперше оце назвала вона його новим ім'ям — Богдан. Відчула, як тепло поллялося їй на душу. Ще здалеку помітила, з яким нетерпінням чекав її хлопець, і чомусь була певна, що зараз він навідався саме як богом даний посланець добра.

— Щось маєш мені, Богданку, від мами переказати? — запитала, доходячи до воріт.

— Мама і не знає, що я побіг до вас. Я — від себе, дядино Мелашко. І не кажіть мамі, вони... Мама налякані, всього бояться,— квапився хлопець. Говорячи, кілька разів боязко озирався на стежку через перелісок до Тясмину, на хутір, де на горбку видно було урядницьку оселю.

— Що ж таке, боже мій? — дедалі дужче передавався Мелашці неспокій хлопця. По тому, як він озирався, жінці здалося, що за ним женуться.— Може, приховатися маєш на якийсь час, Богданку? То онде в повітці на горищі горстки конопель... пересидиш.

— Та ні... Тато вночі сказали... що в льоху чигиринського будинку під великою діжкою є прохід до нижнього льоху, до шинкарського. Якби сказати кобзареві... можна врятуватись. Бо старостівські вже палю дубову тешуть, кобзаря каратимуть... Тільки ж нікому не кажіть, що це я признався.

— Ненько моя, пан Михайло Хмельницький сказав?

— Вони... в розпачі про себе сказали...— Хлопець ще раз озирнувся і зовсім пошепки, як змовник, запитав: — А Мартинко ваш уже козак чи ні? Може, ви знаєте, як козаком роблять?

— Козаком? — протяжно перепитала, догадуючись про хлопцеву турботу і радіючи з того. Це ж бо мрією урядничихи Мотрони було! — Адже козак не хвіртка якась чи ярмо, що його можна зробити. Козак сам собі робиться, коли... коли душа його до того лежить... Дякую, Богдане, за щасливу звістку. Скажу людям, козакам. Треба рятувати кобзаря!

— А треба,— якось замислено відповів і, швидко обернувшись, побіг перелісковою стежкою.

— Богданку! — озвалася, ніби й гукнула. Але так тихо гукнула, неначе лиш зітхнула, висловивши найщирішу дяку від усього серця.

7

Сірий, якийсь непривітний той день видався. Сірявість у душах чигиринців ще з учора неначе придушила нове, ожвавлене місто. Двічі зривався густий літній дощ, стойма стояли важкі хмари над Чигирином.

— Божа кара,— говорили одні, визираючи з-під стріх чи з повіток.

— Коли б хоч громом ударило, репнула б, може, оця сіра стеля...— озивалися інші чигиринці, господарюючи серед літа в кобеняках, перегукуючись із сусідою.

— Грім ось-ось ударить, блискавка засвітить, Тодосю... Недарма так тихо, кажуть, у старостві. Не чув, Заблуду в Чигирині ховатимуть?

— Авжеж, виголоджуйся на поминки... Певне, повезуть до гербових склепів у Жовкві. Небіжчик сливе родаком себе мав у гетьмана Жолкевського за ті солоницькі послуги... Кажуть, і католицтво на догоду гетьманові приймав Остап, вислужуючись Короні. Ще добре, що

його в нашій православній церкві не поклали вилежуватися...

— То вже так я собі міркую: повезуть чи не повезуть, а поминки чигиринцям таки влаштують... Покладуть в церкві, панотця Кондратія змусять панахиду на уніатський кшталт правити, а потім і церкву на католицтво збавлять, щоб наш люд ксьондзи полячили.

На околицях Чигирина в сніданок, саме коли перший густий дощ зірвався, в одному козачому дворі промайнула Мелашка, рядном строкатим нап'ята. Потім десь зникла в чагарниках понад Тясмином. А троє козаків згодом зійшлися в кузні, одному з них коваль Микита зубок залізний до рала кував, крицеве лезо наварював. Утрьох по черзі майже мовчки козаки точило крем'яне крутили, щоб гартоване лезо загострити.

— Такий же то типець поре по ниві, що дерев'яним зубом у ралі й не потикайся,— говорив козак.

— А таке: деревина, вона на ложку чи на війя придатна,— підтакував йому другий. І, промовчавши, мовби про себе додавав: — Чи то ж... улежить те зрадливе падло в корчмі біля льоху?

А коваль ніби й не чув, старанніше навертав зубок, нагострював гостре, як плішня, лезо.

— Бува, отак лежить прогниле грішне стерво, а за його душу десь анголи з чортами бійку ведуть... Там кожна душа на обрахунку... Гадаю, що зубок путній удався. Чи й на камінну брилу наскочить, не викришиться, а вже коріння хоч яке порве, ручуся,— бурмотів їм у тон сам коваль Микита.— Бо пекло, кажуть, порожніти стало, народ на уніатство приневолюють, святий рай обіцяють.

— Та й мучеництво розвели таке по землі, збільшується людність раю... То кажеш, Микито, що й камінну брилу візьме?

— Ручуся, візьме!.. Чи не втік, бува, небіжчик з шинкарського льоху?

— Цс-с! Що ти мелеш, Микито? — козаки озирнулись і з ледве вловимою посмішкою на устах зникли десь у густій дощовій мряці.

А Чигирин сумовито мовчав. Жодна господиня не покликала курей, не вийшла на вулицю, хоч на дворах, навіть під дощем шамоталися козаки. Назовні ж — Чигирин мовчки очікував грози, знічев'я позираючи на густі й неворухкі хмари в небі.

По обіді до староства, де під головним будинком у кам'яному льоху томився сліпий Карпо Богун, галасливо прибув загін на два десятки шибайголів-козаків на чолі з моложавеньким і надто в'юнким підпоручником коронних військ. Підпоручника Лаща в старостві ще не знали, хоч сам Михайло Хмельницький пам'ятає його — якось при дворі пана старости ніби зустрічав цього улесливого годованчика. Зарозумілий вигодованець дружини князя Романа Ружинського, Софії, поводив себе не тільки як двоюрідний значно старшої за нього сестри, але натякав і на якісь більші милості до нього від тої розпутної дами. Хвалився, що військової справи навчався у Миколи Струся, відомого своїми нападами та грабіжництвом сусід, та все ж пихи шляхетської набирався виключно у Софії Карабчевської, неспокійної княгині Ружинської.

Саме цей двадцятирічний підпоручник заходився по прибутті галасливо господарювати в Чигирині з перших кроків. Іменем самого старости звелів перенести мертве тіло з корчми до православної церкви. Коли панотець засперечався, юнак-шляхтич власноручно відшмагав його нагаєм, прогнав з церковного цвинтаря. Потім міняв сторожу, замість реєстровців біля льоху та церкви поставив своїх жовнірів, у яких від козацтва була вправність військова, від жовнірів — вбрання та зброя, а від самого юнака-доводці — шибайголівство! З десяток узяв їх з собою і на нове місце кинувся, співчутливців кобзаревих серед міщан-осадників шукав, не жалуючи ні спин жіноцтва та дітей, ані скринь з віном дочок на виданні. Навдивовижу оглядно нападав: лише на міщан, які часом і не в добрім миру сусідили з козаками. Козачі двори всіляко велів обминати, навіть вигороджував козаків та їхні родини.

Та з цього моменту загомонів Чигирин. Спочатку жіночий вереск, зойки скривджених прорізали вологе повітря. Потім загомоніли чоловічі протестуючі голоси. Коли ж пролунав і перший постріл, Михайло Хмельницький мусив верхи на коні їхати туди лад давати, доки прибуде підстароста. Тривога полонила його ще зранку. Вночі з тої причини й до сина навідувався, при сонному хлопцеві голосно перебирав свої думки і в тривозі ж зарані виїхав до уряду. Що кобзар за цю ніч нікуди не дівся, це було добре, душі полегкість, адже вартували його підкомандні козаки. Але ось ізганьблений панотець

Кондратій у першій же скарзі таки натякнув, лютий і відчайдушний, про церковні ключі, що урядник Хмельницький весь час відчував, як йому трясця до душі береться. Гаразд, що козаки цього зарозумілого коханця Карабчевської стали тепер на варті не лише біля лъоху з кобзарем, але й біля церкви...

Назустріч йому вже мчали Лащеві шибайголови. Сам підпоручник між ними, а на сідлі в нього, як у татарина, впоперек лежала ниць молода дівчина без запаски. Розплетена коса низько спускалася і віхолила від швидкої їзди напасника. В саквах кожного лащівця стриміли грабовані пожитки та коштовності міщан. Позаду них крізь дощову заволоку вже пробивалася перша зловісна заграва пожежі.

Хмельницький, лиш мить завагавшись, таки погнав коня туди, де розгорялася пожежа. Він квапився не так пожежу ту вгасити, як запобігти бунту чигиринських козаків, коли це підпалено козачу оселю. Полковники реєстровців у Києві, певне, трактують про встрявання в польсько-московську бійку за нового царя Димитрія. Сотники десь-то по домівках у сотенних селах, чи, може, теж за Путивлем — з поляками, чи з Шуйським, а чи найпевніше — з тим же Іваном Болотником спільникують. А тут — вирветься якийсь, хоч і той же Яцько, непевна голова, що з'явився в цих краях зовсім недавно. Чого йому тут вештатися? Правився б до свого Остра, а чи хоч і за Путивль разом з охочими, чи на Запорожжя навідався б, до морського походу на турків пристав би...

І саме назустріч Хмельницькому трапився легкий на згадку, неостережений молодий отаман з найнепокірніших козаків Подніпров'я, Яків, власне — Яцько. Він не гнав коня, а розмірковано поспішав в оточенні кількох наскоруруч зібраних козаків.

— Ну... Згадувався ти мені, пане Якове! Хто горить? — ще здаля озвався Хмельницький.

— Душа козача та оселя міщанина одного, дурня божого. Він пригощати заходився цього виродка, дочку-красуню виставив, щоб панок йому ласкавіший став. Дурень... Що ж чинити маємо тепер, пане Хмельницький? Це ж здирство, а не суд почався...

Хмельницький розгублено знизав плечима, порадив:

— Записати скаргу маємо в книзі міста... Вам би, пане Якове, не слід перти просто на вістря пакола. Наразі

чекаємо підстаросту до Чигирина, суд таки має розпочатись. Сам душею стигну від згадки про тую загострену деревину.

Яцько спинив коня, порівнявшись із Хмельницьким. Потім щільніше вирівняв його, неспокійного, поряд поставив з конем Хмельницького.

— Пане Хмельницький! — звернувся, дивлячись скоса, неначе зовсім недружелюбно.— Вістря палі рачите за те падло, що лежить у церкві і має... зникнути з неї?

— Що-о?

Яцько засміявся, підтриманий козаками:

— Як Сус Христос, встане з камінної домовини, най я пропаду! Певне, третього дня потім воскресне, пане Михайле, якщо раки за той час не встигнуть його зжерти, ха-ха-ха!..

— Хто те вчинить? — Хмельницький оглянув ледве усміхнені обличчя козаків.

— А то так важливо старосту знати? Я, ми вчинимо той суд правий, рятуючи божий храм від католицької скверноти. Навіть ночі не чекатимемо, дощем скористаємося. Ключі у нас... Так і скажеш, пане уряднику! А коли що — полк виписчиків підніму, і палями жевжика цього з його зірвиголовами почастуємо!..

Але до якоїсь рішучої акції від цих грізних слів не дійшло. Яцько, може, і не дослухався до слів розважливого урядника. Та на козаків, що з ним сюди їхали, зважив і далі до міста в центр не поїхав. Нещасну дівчину,— коли б це спонукало Яцька нариватися на неприємності з Лащем,— Хмельницький обіцяв всіляко боронити, видерти її з рук того розбещеного панича. Яцька ж просив подбати, щоб пожежа не перекинулася на інше обійстя.

Ця нова подія з наскоком підпоручника немов іскра облетіла весь Чигирин. Вчинок Лаща, як той напад кримчаків, сполошив людей. Біля старостівських будинків, куди Лащ заскочив з полонянкою, швидко почав збиратися народ. Знімався погрозливий лемент. На нього нагодився Хмельницький, дратований з клопоту від самого ранку. Сяк-так заспокоюючи натовп, продерся до покоїв. В ту ж мить там зчинився крик, дівочий вереск. За якусь хвилину дівчину хтось гвалтовно викинув з дверей у натовп.

Її підхопили, передали з рук до рук, спустили на землю, десь поділи. А на ганок, оступаючись задки,

вгомоняючи лютого підпоручника, вийшов Михайло Хмельницький.

— То нехай так і буде, пане підпоручнику... Беріть до рук владу, кермуйте ладом, а не збурюйте поважних чигиринців... Маю те оскаржити старості, були-сьмо разом з паном у єгомосці, певне, пан Данілович розрадить нашу незлагоду...

Вже на ганку знервований молодик, пінячи слиною, кричав щось незрозуміле, лаявся і зрештою — вхопився за шаблю. Хмельницький зіскочив у натовп, ніби й не бачив того войовничого жесту супротивника.

— Пречі — надсадно верещав юнак.— Бунтарство гультяйське, пся крев! Спалю, на палях висвічу гультяями аж до Чарнего шляху...

Але з ганку не рушив до натовпу. Червоний, немов опечений, істерично викрикував лайку і то смикав карабелю з піхов, то знов її туди з завзяттям кидав.

Урядник Хмельницький тим часом наказав людям розходитися з двору. Пожежа в місті згасала. Він сам зачиняв ворота за останнім чигиринцем і вже не наказував, а впрохував розійтися геть по домівках.

8

Надвечір, коли почало трохи розгодинюватися, до Чигирина прибув і сам підстароста, літній шляхтич, розморений і стомлений далекою поїздкою в каруці. З ним прибули інші чини Корсунського староства Даніловича, військові старшини, серед яких були і двоє сотників Чигиринського полку. На сповіщення Хмельницького про порушення чинності урядової в Чигирині підстароста лише безнадійно, навіть, як здалося Хмельницькому, недовірливо відмахнувся, зажадавши відпочинку до завтрашнього ранку.

А підпоручник Лащ не заспокоївся. Ще галасливіше, хоч і обачніше де в чому, метушився по Чигирину, відбирав стацію для прибулого війська, теслярів погнав на майдан, велів палю для кари кобзаря швидше будувати, а іншим — труну полковникові готувати, адамашком її оббити, щоб завтра перед похованням виставити біля палі. Нехай не тільки злочинець бачить діла рук своїх, але і непокірне гультяйство чигиринське, як круто висловлювався підпоручник, нехай відчує на собі той злочин проти Корони Речі Посполитої.

Увечері знов дощик пішов, на цей раз дрібний, як той осінній. Надворі зарані нагло почорніло, люди ховалися по хатах, сторожі при льоху та при теслярах ставали попід стріхами. Дивовижним мовчанням знову пойнялися вулиці, дворища. Навіть півні вмовкли по всьому Чигирині, немов теж дослухалися, як по-осінньому шумів густий дощ.

От саме в цю сумну хвилину і з'явився хлопчик у дворі староства просто біля вартового, що стеріг замкнені двері льоху. Змокрілою строкатою ряднином накритий, ношу якусь тримав на животі під нею. Коли б хлопець також притулився собі щільно до стіни льоху, ховаючись від патьоків води з стріхи, як це чинив вартовий, певне, він міг собі тут і до ранку вистояти непомічений, так-бо тихо прокрався сюди з двору, поміж деревами та оселями. Та хлопець озвався, нарочито прибіднюючись, калічачи слова і цокотячи зубами, непаче з холоду, хоч літній дощ був теплий:

— Стриячеку, жовнєже! — звернувся хлопець завченими словами.— Я... я сем поводатар тего кобзажа нещасного, же в льоху. Харчів му передати мушу, би-м ласка пана жовнєжа. Голодний чоловік цілу добу... Пан дозволить?

У першу мить вартовий так злякався, що відскочив геть просто під рясні патьоки з стріхи. Потім підступив до хлопця впритул, смикнув ряднину і ледве побачив у темряві — хлопець міцно тримав у руках на животі дерев'яний корячок з харчем. Все це виглядало цілком людяно, може, навіть і вартового десь пройняло хлоп'ячою щирістю. Адже кожному вартовому велено стежити, чи не вештається десь поміж оселями або в чагарниках оце мале хлоп'я, хапати його негайно ж — має прийняти ту ж кару, що й сліпий його господар. Цей наказ, певне, став відомий і серед міщан та козаків Чигирина. Хлопця могли попередити, навіть сховати чи завезти геть хоч і на Запорожжя разом з тамтим другим сліпцем. А він... сам прийшов, признався і просить дозволу передати харчі злочинцеві.

Та це була лише перша хвилина замішання. В наступну — вартовий прибрав зовсім суворого вигляду, уже потішався думкою, як то його нагородою відзначать за таку пильність на варті.

— Пся крев, хлопчисько шмаркате! Як потрапив сюди, обминувши варту?

— Злива он яка, стриячеку. Пройшовем попідтинню. Я собі хлоп'я мале, за тином непомітне... Пан дозволить передати сліпому?..

Вартовий цілком уже опанував себе, навіть дозволив собі смикнути хлопця раз, удруге, бурмочучи лайку. До другого вартового на ганку урядових покоїв гукнув, спитатися велів у пана Лаща, чи можна харч в'язневі передати.

— Поводатар єго єстем! — гукнув Мартинко, неначе боявся, що коли там у покоях не знатимуть, хто ті харчі невидющому приніс, то й не дозволять їх передати.

З покоїв надто швидко вискочив сам Лащ, роздягнений і непомірно п'яний. Не виходячи на дощ, а лише перехилившись через бильце і знов відкинувшись від патьоків за шию, роздратовано гукнув:

— Де тен лайдачий пржевуднік?

— Осьде я, вуєчку. Мав би й кобзу му принести...— знов озвалося наївне хлоп'я.

Замість відповіді хлопцеві, підпоручник знову сунувся, ніби перестрибнути хотів через бильця і, може, на місці роздерти за ноги того зухвалого поводатаря. Та в ту ж мить відскочив назад, зле кинув вартовому ключі, наказавши:

— Вкинути хлопчиська до льоху! Ще єдну палю поставити!..— і рушив з ганку до покоїв. Потім гукнув уже з дверей: —Харч одібрати, ключі — до мнє!..

Мартинка справді не по-людському схоплено за карк і вкинено до льоху за дубовими дверима внизу. Він кілька раз перевернувся на камінній підлозі і тяжко застогнав, заойкав. Кобзар у той час стояв у задумі, спершись на велику дубову діжку. Прислухався до лайки за дверима, до грімливого брязкання колодки біля дверей. І якось незчувся, звідки виник той хлопчачий стогін. Знову хряпнули двері, колодка брязнула, ключами скрипнула. Потім усе вмовкло за дверима, а тут — стогін, ойкання.

— Хто тут стогне? Я сліпий, чи зможу поміч дати...— озвався, ступивши від діжки.

— Це я, дядьку Карпе, Мартинко!.. Клятий жовнір так кинув, ледве зубком ребра не вийняв...— зашепотів Мартинко стогнучи...

— Мартинку, хлопчику! І тебе вловили кати?..

— Тс-с, дядьку... Хведоре! Ви тепер уже не дядько Карпо Богун, кобзар Хведір, дядько Хведір, ой...

Мартинко на голос підійшов у темряві, до ніг кобзаревих припав і зашепотів, перебиваючи хлипання:

— Не питайтеся, дядю Хведь, а слухайте, так мама веліли. Хлопець суботівського господаря Хмельницького сказав, що льох цей має діру під великою діжкою. Мама звеліла, щоб вас Хведором звати, а хлопця того Богданом, бо він богом вам у порятунок даний. Козаки в коваля зубок кували, мені на живіт під сорочку мама в'язали його, щоб тамтую стіну в спідньому льохові навпроти діри ламати. Нас же козаки в човні чекатимуть... А Богдан каже, що діра з льоху отут, під великою діжкою має бути. Він у козаки поривається, той урядниченко, про врятування ваше дбає... Спробуємо, дядю Хведоре? Клятий жовнір харчі ваші відібрав...

Богун тільки тихо свиснув на відповідь, жалуючи по мокрій голові хлопця. А він відв'язав гартований ковалями зубок, уловив кобзареву руку і подав йому.

— Помацайте, який скували... Тільки на грудях у мене мокро, певне, кров з ушкрябин. Та це нічого... А зубок і на зброю годиться.

Як у лихоманці, затрясся кобзар, узявши до рук зігріту теплом дитячого тіла крицю.

— Годиться, Мартинку! Ой як годиться. Тепер-то я їм живим не дамся!.. Хведір, значить, а син Мотрони-переяславки козакувати хоче? Хороша прикмета, нехай начуваються кати-ляхи, мерзенне панство...

— Вони палі на майдані поставили, на завтра кару готують.

Богун обернувся і взявся руками за діжку.

— Ану, боже благослови! Мартинку, пильнуй там, а я підніму діжку.

Мартинко припав унизу біля дна діжки, рачкував біля неї. Діжка важко схитнулася, потім утори дна відірвалися від кам'яної підлоги, діжка нахилом зводилася. Хлопець шарпонув під неї руками:

— Є діра! — зашепотів знизу.

Діжка поволі перехилялася понад стіною, але зовсім лягти не вміщалася, бо верхніми уторами зіперлася об передню стіну. Сліпий теж присів на підлогу, порачкував повз діжку.

— Мартинку, де ти? — запитав, не намацавши на підлозі хлопця.

— А я тутки, в дірі. Спускайтеся вниз, дядю Хведоре!..

Кобзар обернувся і ногами потрапив до ями. Там виявилися камінні сходи круто вниз. Спустившись десь у два чоловічі зрости, він помацки пройшов по якомусь вузькому коридорі в напрямі, звідки було чути сопіння хлопця.

— Що там, сину? — запитав, прямуючи щільно повз стіну.

— Знову діжка. Не зіпхну ніяк її...— кректав хлопець.

— А ти й не пхай. Ще впаде, гуркоту наробить. Стривай, давай удвох.

І, лігши, вперся плечима біля низу діжки, а ногами в кам'яну стіну, Богун відсунув діжку настільки, щоб можна було пролізти повз неї.

Обійшовши помацки й цей льох, переконавшись, що виходу з нього немає, бо єдині ковані двері були замкнені з того льоху, яким користався шинкар, Богун повернувся до діжки, де сидів Мартинко, тепер уже справді тремтячи з холоду, тихо озвався:

— Мішок. Ні дверей, ані вікон. Значить, навпроти діри казали довбати?

— Навпроти діри...

Спочатку почувся характерний скрегіт заліза об камінь. Мартинко чув, як кректав кобзар, крекчучи, колупав зубком, і нарешті глухо гупнув на підлогу перший виколупаний камінь.

— Ну, ось що, Мартинку, на́ зубок, грійся. Тепер уже можна вихитувати камінчики по одному, грійся. А я... піду варту забавлятиму, щоб не спохватилися. По камінчику виймай, а потім гукнеш...

Віддав зубок, помацки показав, де він вивернув перший камінь у стіні, і зник десь у мороці. Навіть шелест завмер по ньому. Темрява і холод здушили хлопця, він стріпонувся. Намацавши дірку в стіні, копнув раз, удруге. Потім примірятися став, обирати, під яким каменем встромляти зубок і вихитувати.

А кобзар хазяйновито поставив важку діжку, як вона й стояла, ряднину хлопцеву в куточку вимостив, ніби спати дитині. Сам же голосно співати заходився. Перебирав у пам'яті спочатку думи, потім псалми, на всі голоси їх пробував, доки таки почув із-за дверей:

— Ану ти, падло, розходився там вити!

— Що, не догодив? То я веселої пану вартовому.

Комарики, кумчики,
Жаліть мене тутечки,
Щоб щоки мі горіли,
Най мі хлопці душу гріли!..

Ще й притупнув біля дверей і прислухався. Тиша кругом, неначе тут і він сам не він, а то тільки якась болісна уява.

Комарики, кумчики...

А голос не лунав у кам'яному мішку. Як крихка крига, танув відразу ж, здушений темрявою та каменем. Тоді Карпо підійшов до діжки і, нахилившись через край, знову заспівав:

Щоб щоки мі горіли.
Най мі хлопці душу гріли!..
Гоп!..

Діжка відгукнулася дубовими лунами, особливо на те надсильне «гоп». Знадвору знову постукано в двері:

— Дам тобі «гоп», хлопе лайдачий... Замовкнеш ти, нє?

— Малого присипляю, бога ви не маєте в серці,— відповів Богун, підійшовши до дверей.

— Завтра на палі засне тен шмаркатець.

Комарики, кумчики,
Жаліть мене тутечки...

За дверима вартовий сплюнув, і згодом за ним грюкнули верхні двері. «Чи не покликати старшого пішов?» — лячно подумав Карпо. І довго прислухався, приклавши вухо до дверей. А уста не могли мовчати, коли там унизу творилася воля!

Не гаючись, відхилив діжку, швидко спустився до малого, що тихо кректав, вовтузячись із непідсильним йому камінням.

— Ну, як? Дай-но помацаю,— і, відібравши в Мартинка зубок, несамовито руйнував уже порушену стіну. Сипався дріб'язок, виламувалося вільне з боків каміння. Товста, в два лікті, стіна мала вже яму, в яку можна було Мартинка заховати.

— Навідаюся, а ти давай, синку, довбай оці нижні, а верхні тоді голими руками...— і подався нагору.

Ледве бубонів голосно про себе. Спиною підпер двері, тремтіла його душа, намагався почути все: і поведінку

вартового, і Мартинкову працю. І незчувся, коли посунувся вниз по дверях, сів на підлогу, впираючись ногами в нерівне каміння на підлозі.

Най мі хлопці б душу гріли!
Най... мі хлопці б...

Так і запала темна глуха ніч. Ніби цілу вічність він отак сидів і приспівував «комариків». Або зопалу біг помацки до Мартинка, подер камінням руки. Навіть чув кожного разу, коли відхилялися і зачинялися верхні двері,— його пильнували.

— Уже́, дядю Хведоре! — ледве вчув шепотіння з-під діжки.

9

Ще звечора Мелашка навідалася до господарки хутора Мотрони Хмельницької останню пораду дістати. Хмельницька радила жаліти породіллю, але ж і сама знала, що жаліти дружину такого злочинця коронного було важко. Мелашка обіцяла човном випровадити Лукію з хлопчиком-немовлям аж до чигиринської стежки. Нехай пливе за водою, в Чигирині чекатимуть її люди...

— Що вже там буде — бог тому суддя, пані господарко. Лукію вберегти треба, а як її вбережеш... коли завтра має початися страшна панська пацифікація,— зажурено говорила Мелашка.— В оцих далеких окрайках нашої землі люди ще мало знають, що то є панська пацифікація. Тут пани остерігаються козаків. А ми, подоляни, ми знаємо. На своїй шкурі відчули її кілька разів. Втратила такого дідуся, останнє, що мала з рідного роду, не лише батьком, матір'ю мені був. Справедливий, богобоязний, польську пані-шляхтянку рятував, а потім від неї ж і смерті зазнав... О, ми знаємо, що то є пацифікація шляхти. Той підпоручник ще в дорозі спалив кілька хат у Боровиці за те, що відмовлялися люди давати продовольство його загонові... Тепер тут казиться, спалив хату міщанина, в якого лише одну добу пересидів кобзар Ничипір, доки його козаки вивели геть... Пацифікація — страшна річ. Хоч тут і далеко від коронних військ, остерігаються вони, та чується мені, що пахне кров'ю і попелом...

— Такого наговорила, молодице. В нас у Чигирині козаки не допустять до того. Ось дівчину ж відбили...

— Дівчину врятували, оселею відбувся чигиринець. Ні, краще приховати Лукію. Літо тепле, в човні не трусько...

— То як же ти себе маєш, мати поводатаря, який показав полковника невидющим козакам?..

Обидві лише зітхнули, Мелашка сльозу мовчки втерла і пішла рятувати ще слабу після пологів дружину Богуна.

В хуторі знали всі чигиринські події. Про те, що під час навального дощу вкрадено з церкви труп задушеного Богуном полковника, відомо стало ще відразу ж після полудня. Хто приніс цю новину з Чигирина, ніби й не знали. Але весь хутір бачив, як повернулася Мелашка Семениха з Чигирина. А після неї ніхто більше не наважувався іти до міста. Смерть коронного полковника від рук сліпого кобзаря не обіцяла нічого хорошого, і наражатися в місті на лихо ніхто не мав наміру. Тривожні чутки про криваву пацифікацію обмірковували, приховуючи одне від одного.

Коли вже зовсім смеркло, від Тясмину з переліска до стурбованої матері в покої прибіг задиханий Зіновій і пошепки сповістив:

— Мартинка вкинули до льоху! Кажуть, сам упросився... А для нього вже палю тешуть теслярі, суху липу зрубали десь на горі, в огорожі замку...

— Ти б не бігав, Зіньку, не дослухався до всього,— непокоїлася і вмовляла Мотрона.— Он мати як побивається за Мартинком...

— Він, мамо, герой, козак! На смерть пішов.

— Адже ж має допомогти сліпому врятуватися... Звичайно, такому всі гріхи прощаються і нащадкам до третього коліна. Люди в молитву впишуть ім'я Мартинка, в піснях про нього співатимуть, та й сама доля людська пишнішою стає, вквітчана іменами таких своїх синів.

І замовкла, сидячи на лаві, бо принишкло мовчав Зіновій, поклавши голову матері на плече. Та коли вмовкла, він звів голову, озвався:

— Говоріть, мамо, говоріть ще. В піснях ім'я його співатимуть... як то добре, коли той хлопець не самотній, його шануватимуть стільки людей, цілий край! Я, мамо, доки й житиму, буду розповідать усім про героїв тої людської слави...

— І долі людської, Зіньку.

— І долі. А що то є доля, мамо? — мрійно запитав, раптом змінивши тон розмови. Мотрона сама полюбляла це слово, бо ще від батька чула його, малою бувши. Чула й від інших, і в усіх устах воно звучало так зрозуміло для неї, що ніколи не доскіпувалася, а що ж то є доля? Але запитання синове збентежило жінку. Що ж бо справді означає те, таке кругле й дотклиге слово доля?

Хлопець мовчав, чекаючи відповіді, приміряючи долю людську до героїчного вчинку Мартинка. А Мотрона мовчала, бо що більше думала, то менше щось певного могла сказати синові на його запитання.

Так і застав їх зарані прибулий з Чигирина господар. Він зайшов тихо, але обоє почули про його прихід і вгадали, що не в спокої душевнім повернувся він сьогодні з уряду.

— Ось батько нехай скаже,— першою озвалася Мотрона.— Захотілося нашому Зінькові знати, що то є доля? Про... сліпого кобзаря говорили-сьмо,— приховуючи розмову про Мартинка, ніяково пояснювала.— В хуторі кажуть, що палю йому вистругують теслярі.

Господар лунко відкашлявся, скидаючи зброю. В думці спочатку гнівався: чи й треба так уже точно знати хлопцеві про все, що діється зараз у Чигирині? До того ж — подія не лише чигиринська. Он прибули судді — комісари з Корсуня, з Черкас, певно, гінців уже й до Переяслава, до старости послано, а там і до Києва, до Варшави...

— Скажіть, тату, що то є доля? — тихо звернувся Зіновій до батька.

— Доля? — Батькові кортіло крикнути, але стримався: за віщо гніватись йому на такого хлопця? Певне, теж нервує, не дитина — розуміє, яка гроза насунулася на їхнє спокійне суботівське життя. І взявся пояснювати: — Доля — це ніби простір життя людини: широкий, привільний або, навпаки, вузький, тісний і жалюгідний...

— А у нас широкий, тату, той простір? — перебив Зіновій, бачачи, як важко батькові врозумити хлопця принагідними поясненнями.

— У нас? Дякувати богові, маємо що їсти й пити...

— Значить, доля — це щоб їсти й пити, тату? Он Семениха, Мартинкова мама, казала, що та кобзарева малжонка ні хати своєї не має, ні вдягтися до пуття... Певне, що теж доля. Що дадуть люди за кобзарський

співів, тим і жили. І ще каже, такі є навіть і серед видющих... А цього разу кобзар не співає... То аж дихати жінці з немовлям важко.

Хмельницький пройшов до столу, щоб покласти зброю. Слухав сина, а тривога сповнювала його почуття. І без цього хотілося лаятися, дошкуляти або, виправдуючись, карати, карати... Сівши на лаві біля столу, заперечив:

— Кобзар сам собі вкоротив віку аж до вістря ганебної палі. Еж він позбавив життя полковника, а може, й батька цілої сім'ї...

— Ні, тату, мабуть, і ви не добре знаєте, що то є людська доля! Чи не сам собі полковник такими ганебними ділами звів життя на ціле нещастя? На вістря палі виносять не долю, а життя кобзаря... і за віщо? За долю того нещасного самогубця полковника? Адже ви, тату, коли не вчинили своїм урядуванням чогось такого, щоб вас ненавиділи наші люди, як того бундючного полковника, то ні бог не скривдить вам життя, ані люди на нього не посягатимуть...

— Ну, годі, Зіновію! — раптом перепинив Хмельницький хлопця.— Іди спати. Не дітям твого віку справами полковничими бавити свою голову. Додумався ж: що то є доля?.. Спати!

І розійшлися. Погасло світло у світлиці, запала глупа ніч і в Суботові. А чи натруджені за день спали сном відпочинку — важко сказати.

10

Напосідала ніч, на сон таки клала. Короткий, він перемагав у першу хвилину, а потім — думки. У кожного свої, а разом — у всіх ті ж самі, про день грядущий. І немає їм кінця-краю, як і безкраїй ночі, такій тривожній і темній. Неначе ціла вічність пролинула від одних півнів до других, а ніч лише тугішає, злягається шар за шаром. Може, так і не прийде вже світанок ніколи?..

Десь серед мовчазної глупої ночі ніби грюкнули віконниці. Господар перервав думки, дослухався, поки знов напосіли вони, тривожніші за ніч. І таки сон скліпив повіки, провалилася ніч у прірву, думки на сновиддя болюче оберталися. З якогось раптового сердечного перебою підхопився господар, звів голову з подушки. Чути — десь гавкнув перший пес на хуторі.

В покоях Хмельницького челядники, та і сам він з дружиною, зовсім зігнали сон, попідводилися на ліжках. За першим озвалися й інші пси. По тому, як швидко підхоплювали собачий гвалт суботівські пси, не важко було зрозуміти, що хутором проїздить вершник, і, може, не один. Та й проїздить не так, як на прогулянці, а ніби звіра гонить поперед себе.

Коли ж завалували дворові пси, Хмельницький встав з ліжка і, лише мить повагавшись, наскоро зодягся, зброю прихопив і вийшов у світлицю. Визирав через вікно в темну ніч. Чути, як челядник озвався на псів, вартового козака покликав. Потім з кимсь біля воріт посперечався і таки відкрив ворота, впустив до двору кількох вершників. Господар пригадав раптом чигиринську зустріч з молодим підпоручником, що гнав з дівчиною в сідлі. І холод йому поліз під одяг. Згадалася й остання брутальна розмова з підстаростою, який без будь-якого натяку обвинуватив старшого чигиринського урядовця в потуранні «розбещеним ребелізантам»...[1]

— Пан сі на баніцію[2] важить, вигнанцем з польських земель хоче стати!..— кричав підстароста, зачиняючи перед Хмельницьким двері покою.

Та не було коли розібратися в думках і припущеннях. На ганку застукотіли кроки, забрязкали круті турецькі шаблі в тісному гурті, в поквапній ході. Господар, не чекаючи стукоту в двері, а треба було сподіватися, що стукіт той мав бути голосним, відкрив сінешні двері і так же запобігливо запитав:

— Кого бог послав, прошу?

— Чи бог, а чи нечистий, все їдно, пане Хмельницький. Та вже самі прибули-сьмо...

— Чи тут і говорити будемо, а чи до покоїв зайдім? Не збудити б лише сім'ю...

— Гадаю, пане Михайле, що будити таки доведеться. А коли пан господар синка має на увазі, то... Гадаю, що світло не потрібне, зайвий клопіт. Поздоров боже в хаті!..

— Щось трапилося, пане Якове?

— Ще, нівроку, не трапилося чогось такого, але... і трапилося.— Яцько обернувся і звелів крізь розчинені двері: — Давайте хлопця! Та обережніш там, дерев'яні,

---

[1] Бунтівникам *(польськ.)*.

[2] Вигнання *(польськ.)*.

чи що... Оце прибули-сьмо дружно попередити пана урядника і... козака вашого привезли. Козакувати заманулося вже хлопцеві. Ледве впоралися, в човні при слабій Богуновій забрали...

З сіней козак увів Зіновія до хати і зачинив за собою двері. Хлопець пройшов повз Яцька, нагнувши голову. Батько помітив лише безпросвітний занепад у настрої мовчазного сина, але відчув і якусь уперту рішучість. У двох місцях розірвані штанчата, забрьохані, як і сорочка, в болоті. Але з бічних дверей тихо увійшла перелякана Мотрона, Хмельницький стримався. Вона тільки поглянула на сина, обома руками вхопилася за голову, мимоволі ойкнула. Від матері не приховалися сліди рясних сліз на синових щоках.

— Зіньку мій!.. Ну що ти наробив...— і вмовкла. Хлопець підбіг і пірнув лицем у складки рясної одежини. Вхопився руками, обнімав матір, знову нестримно ридаючи.

— Ото, кажу, паніматко, заманулося хлопцеві козакувати, в човні на Сулу правитися з браттям мався,— знов пояснив Яцько, показавши рукою на малого.— З поводатарем Мартинком потоваришувати мав у човні. Та... козаки шанують пані Хмельницьку за добропорядні вчинки, за увагу до козачих справ і за щиру допомогу родинам загиблих. За порогами теж шанують пані Мотрону, щастя сім'ї зичать...

— Чи не сватати Мотрону прибув, Яцьку, від живого мужа? — для годиться перебив Хмельницький, угамовуючи своє розгублення з такої дивної події. Тамуючи настрій, сідав поруч з Яцьком.

— А так, прошу, сватати... Хлопець жилавенький, поздоров боже. Принагідно ми прихопили його повернути в сім'ю, пане Хмельницький. А тут справа серйозніша... Пересторогу принесли вам від козаків.

— Пересторогу?

— Так. Ідеться о безпеці пана господаря та його...

Мотрона забрала хлопця, відвела до себе в покої. І козак умовк на ту хвилину.

— Та на бога, прошу, що трапилося? Коли той хлопчисько Лащ із п'яного розуму щось бовкнув...— трохи нестримно заговорив господар. Але козачий старшина поклав йому руку на плече і тим ніби втушив нервово розпочату розмову:

— Нумо спокоєм озброїмося, пане Михайле, мене вислухати прошу. Сьогодні ще за дня... власне, перед вечором, козаки викрали тіло того зрадливого падла, бо він же католиком став. Усмирителі людські довго ще не знали, що небіжчик уже раків собою харчує в Тясмині з каменюкою на шиї. Видане хіба діло, щоб католика, папежника бридкого, а ще й підлого нелюда, класти до православного храму божого? А це зроблено було, щоб і чигиринську святиню папістами захопити, нас на уніатів перехрещувати...

— В голові цього не було, Яцьку, звідки ви берете?

— Не кажіть. Візьміть усю західну Київщину! А переяславську церкву, а в Черкасах? У Млієві кілька разів намагалися вже змінити грецьке святе письмо на латинське. З попів знущаються, людей катують. Народ краще за нас з вами відчуває панський дух у кожному заході і запобігає...

— Який блюзнірський вчинок, глум над мертвим тілом... Могли б з панотцем занести скаргу.

— Як зуміли, пане Михайле, чинили для певності справи... Та це ж не все. Ми виїхали з Чигирина, захопивши з човна вашого сина. З пошани до сім'ї те чинили... А варті ж стало відомо, що небіжчика немає в церкві. Підпоручник розбудив підстаросту, зчинився гвалт... Тим часом козаки та охочі міщани зі скривдженими людьми в Боровиці підхопили в галеру на Тясмині врятованого кобзаря з його поводатарем і зникли за водою, як бог їм шлях благословляє... Шляхта лютує в покоях староства, ще не відаючи про цю втечу. З підслуху довідали-сьмо, що пану Хмельницькому баніцію, вигнання рачать лише за полковника... А за Богуна, як є, паля судилася пану...

Михайло Хмельницький схопився з лави і, вже не стримуючи голосу, майже заволав:

— Боже мій! Та де ж була варта? Певне, там уже бійка сталася! Маю негайно ж до Чигирина правитися.

— От саме цього ви й не вчините, пане Хмельницький!

— А то чому, прошу? Баніція? Плювати... Я тут на уряді порядкую, підстарості поміч маю дати... Боже мій, чого накоїли за якихось дві доби... А Зіновій, Зіновій...— Хмельницький поривався піти до покоїв Мотрони, неначе не вірилося йому, що його син таки вдома. І не йшов.

Яцько, також не стримуючись, пройшовся в темній кімнаті.

— Козаки прибули зі мною, щоб запропонувати панові урядникові допомогу — приховатися з родиною десь там, ближче до порогів.

— Приховатися? Чому це я, офіціаліст Корони, маю приховуватися від королівського правосуддя, коли злочинство чиниться в моєму уряді поза моєю волею? Це безглуздя!

Обидва мужчини в запалі не помітили, як відчинилися двері з опочивальні пані господаревої, як знов увійшла вона, уклавши сина в свою постіль. Послухала первову відповідь чоловіка, озвалася до нього, шукаючи лагідних слів:

— Чи слід так гарячкувати, пане Михайле? Адже чоловік не сам дійшов до такої думки... На площі Чигирина нагострені ж палі стримлять. Пан підстароста когось мусить карати на них, коли засуджених злочинців не допильнували. Лишається панотець Кондратій та ще...

— Замовкни, Мотроно! — звелів Хмельницький, рушивши на голос дружини. Та його спинив Яцько, заступивши дорогу.

— Пані господиня правду мовить! — потвердив козак.— До того ж панотець Кондратій ще звечора подався на Січ з підставними кіньми. Лишається лише пан офіціаліст, на уряді якого сталася така прикра подія, як козача помста зрадникові... Пан урядник мусить не гратися в сумління, а послухатися глузду. До ранку не так далеко, але ще досить, щоб урятувати долю родини, доки трохи розгодиниться.

— Долю, знову долю,— ніби аж застогнав Хмельницький, нарешті збагнувши все...

І вже спокійніше радилися стоячи, охоплені тугою темрявою. Яцько сповістив, що охочий люд не перестає правитися за Путивль до повстанців Болотникова. Тепер з собою прихопили сліпого Богуна з поводатарем. Лукію з немовлям заберуть, наздогнавши в човні. Чи повезуть їх аж до Росії, а чи десь залишать у добрих надійних людей на Лівобережжі,— це вже як їм пощастить до Сули вибратись. Та в галері близько чотирьох десятків добре озброєних козаків, чимало з них і в морських боях з турками бували. Взяти таких буде нелегко. До того ж королівські війська відкликані, на війну з Москвою лагодяться. Одначе немає жодних

сумнівів, що ранком підстароста сказиться від цих двох вісток: в'язні втекли, небіжчикова домовина, адамашком оббита, порожня стоїть, а його немає в церкві. І головне — як лютує вже отой розбещений пацифікатор Лащ. Про те, чи пан Хмельницький сприйняв уже уніатство,— нікому не відомо. А люди всяко говорять. Та й це вже не врятує пана урядника. Молодому підпоручникові треба ж когось винуватити, коли самого мали б судити за безпечність і пияцтво...

Михайло Хмельницький довгенько мовчав, дослухаючись до Яцькових слів. І відчув, що природний людський ляк дошкулив йому. Неначе в якомусь чаду, він згодився. Не повнотою, але згодився виїхати, захопивши з собою дружину та Зіновія. Тільки не за пороги виїде — нема чого себе плямувати спілкуванням із свавільним козацтвом, а поїде до... Переяслава, перед лице самого старости, пана Даніловича. Нехай судить, як йому розум і гонор та справедливість підказують.

В темряві не видно було облич, очей, важко лише по тяжкому диханню уявити собі стан співрозмовників після такої відповіді Хмельницького. Згодом почулося зітхання жінки. В тому можна однаково визначити і сум, і полегкість. Яцько вже зовсім тихо мовив, навіть почувся якийсь вихровий свист повітря — козак махнув рукою:

— Воля пана Михайла. Козаки давно вже не вірять ні в панський розум, ані в справедливість Корони Речі Посполитої... Пану видніше, що вважати сваволенством козачим, а що — справедливістю панською. Нам важить порятунок сім'ї... За господарством пригляне стара Пушкариха і... ми, будьте певні, пані Мотроно, наглядатимемо цілим загоном козачим. Сам я доганятиму у чайці козаків, аж у Путивль іду. А тут допильнують, хоч і «свавільні»... Що й Семениху Мелашку берете собі до помочі, розумно чините. Помагай вам, боже!..

Перед світом із Суботова на північний захід просто лісовими холодноярськими стежками промчав невеликий загін вершників, серед яких було і двоє жінок та один підліток. На світанку аж за Медведівським мостом, на виїзді з Холодноярського лісу, тепло попрощалися з Яцьком і рушили степовими, мало їждженими шляхами, збиваючи рясну росу на тирсі.

11

Човен відіпхнули, впершись кількома веслами в крутий берег, як тільки Богун ступив до нього в супроводі Мартинка. Кілька рук підтримали сліпого, коли гойднувся човен. Жодного слова привітання, розпитувань а чи захоплення щасливим видиранням з льоху. Кобзар досі ще тримав у руці зубок коваля Микити, щось шепотів собі — ніхто не розібрав його слів.

Згодом його також тихо посадовили на якийсь клунок на днищі човна. Мартинко теж сів поруч. Зігріту в клопоті голову кобзареву свіжила ніч. Він чув лише напружене дихання багатьох грудей та скрип якогось весла, що необережно зірветься то там, то інде.

— Тепер наддаймо, хлопці, веслами! — пошепки наказав старший. І відразу ж по тому напружено зарипіло десять пар кочетів, човен смикнуло, вітром обдало Богуна. Він хитнувся і помацав біля себе рукою, натрапив Мартинка.

— Як на морі! — захоплено сказав, пригнувшись до хлопця.

Раз у раз ритмічно хлюпали весла, рипів ремінь на кочетах. Човен плив по Тясмину, спритно вигинаючись по течії, обходячи піщані коси та намули. Вряди-годи хтось пошепки озветься до сусіда-весляра, а то говорила лише темна ніч та згодом — свіже передсвітання. На світанку вже в густому тумані пройшли повз Крилов. Старший попередив ще заздалегідь, і весла, ніби викрадаючись, занурювались у воду, приглухало і рипіння. В човні чути було заспіви найближчих півнів.

І відразу ж за Криловом вільно зітхнули десятки грудей, широким гирлом розлився Тясмин, пінясті кучері закрутилися вздовж течії.

Дніпро! Клапті туману посувалися над хвилями, розвиднілося раптом, широка водяна стихія полонила козаків у човні.

— Дніпро, хлопці! Міняйся на веслах і не шкодуй сили!.. Ну, пане Хведоре, кобзарю наш уславлений, здоровенькі були! Як ся маємо? Тепер-то ми на Дніпрі як у себе вдома...— озвався старший, не стримуючи голосу, не остерігаючи веслярів. Дніпрова течія підхопила важкого дуба і понесла, завертаючи на коловоротах, доки гамірливо мінялися веслярі. Потім не тільки кочети, але, здається, що і всім корпусом зарипіла посудина,

навертаючи навскіс майже супроти течії. Хвилі гойднули дуба, хтось захоплено відгукнувся на те гойдання.

Вперше за всю подорож озвався й кобзар:

— Поздоров боже братів козаків, та дякувати вам, браття, за порятунок... О, чуєте? Жіночий голос гукає... Чи не Лукія, браття!

Сліпий різко обертався, дослухаючись. Справді, жіночий голос почули й козаки, притихнувши на веслах. Старший, на кормі стоячи, навернув дуба різкіше впоперек Дніпра. В млявому світанні крізь туманну заслону ледве сірів маленький човник, який теж уже брався проти течії попід самим лівим берегом. Жінка-весляр відпихалася веслом просто об дно.

— Немовби моя Лукія, браття .козаки!.. Лукі-іє-е! — гукнув кобзар дужим голосом. І йому тремтливо відгукнувся тривожний голос жінки:

— Я-а-о!..

— Ледве не забули, хлопці,— мовив старий.— Дивись, як вона швидко Тясмином пройшла. Умовлялися, пане Хведоре, ще в Тясмині наздогнати вашу дружину з немовлям...

— З Іваном! — як відлуння, зітхнув Богун.

Дуб незабаром круто завернув і легко черкнувся бортом об маленький човен. Веслярі з цього боку кількома руками вхопили за борт ту утлу посудину. Жінка в ній хитнулася, поточилася і впала до дитяти, яке лежало закутане в колисці на дні човна. Вервечки перехрещували сповите немовля, і парена свидова ключка на вузлі вервечок лежала в ногах. Збоку біля колиски тулився вузлик убогого збіжжя породіллі.

Обережно підвели її веслярі і допомогли з дитям перелізти високий борт козачого дуба.

— Ой матінко ж моя, який же ти немічний став, голубчику мій, Кар... Хведоре! — приказувала жінка, сідаючи поруч мужа. Він простяг руки, міцно пригорнув до себе жінку, потім швидко взяв з рук сповите немовля, яке починало розбуджено кректати.

— Ану, давай мені цього орла, давай, Лукієчко, нашого богатиря Івася!.. Гадаю, що Іваном його охрестимо, Лукіє. Хороше, людське ім'я!..— І притулив до своїх розхристаних грудей тепле важкеньке тільце, замислено і блаженно вдивляючись невидющими очима в туманний простір Дніпра.

Ой Дніпре, наш Дніпре!
Ти наша сило-о, батьку:
Співаймо з тобою ми пісню звитяг!
Як пана ми били, як славу здобули,
Як волю здобудемо...
І вславим життя!..

Тихо, як колискову пісню, заспівав кобзар, злегка погойдуючи немовля біля грудей. Дружина, плачучи, горнулася до його плеча, поринала в спогади. А весла рипіли, немов підспівуючи тій колисковій пісні... В який уже раз перемандровує ця не стара ще молодиця з одного місця в друге. З Волині, з-під Бугу, вперше втікала з власної хати, рятуючись від кари за вбитого довбнею панського дозорця. В Київському воєводстві тричі місце міняла, дочку поховала і сама кілька років розшукувала осліпленого панами чоловіка. Добрі люди знайшли його вже кобзарем. Мандрувала разом з ним від міста до міста, від села до села, стравляючи літа в степових привіллях, перезимовуючи в хуторах. Аж доки не оселилися в Суботівському хуторі, не знали людського супокою, приносили вістки й спогади, будили надії. Та й в Суботові не нажилися...

Так і заснули всі троє — батьки, схилившись одне на одного, і немовля, зігріте біля грудей батька, приспане піснею та сонячним ранком.

У гирло Сули ввійшли, коли сонце вже вибивалося з-за густих прибережних верб та осокорів.

12

Перед самою Чигирин-Дібровою завели дуба в прибережні лозові зарості, спинилися чекати Яцька, як умовлено з ним. Далекий шлях до того Путивля, а ще й за ним до військ Болотникова лежав через багато міст, де стояли не лише козачі загони, але й жовнірські варти. Треба обрати і засоби пересування. Десь за Жовнином їх мала чекати ціла сотня, яку й очолить отаман Яцько. З-під Лубен приходив ченець-розстрига з старого мгарського монастиря, оберненого тепер на монастир домініканців. Він сповістив, що підневільні люди князя Вишневецького знесли в Солоницю і приховали чимало зброї, пороху та куль. А це вже вантаж, на плечах його не понесеш за Путивль!..

Аж десь у пообідню пору з Чигирин-Діброви повернувся посланець. Трохи згодом прибув і Яцько з якимсь кремезним моложавим чоловіком. Він давно не голив чорну бороду, на голові з-під бриля висувався товстий оселедець, теж оброслий навколо давно не голеним чорним волоссям. Козаки вгадали в ньому виписчика з реєстру, який, скоряючись королівським законам Польщі, не дотримувався зовнішніх ознак козакування, видимо, зовсім осівся на волості — «гречкосієм» став.

— Добрий день, панове молодці! — стримуючи голос, звернувся Яцько, знявши козачу шапку й промівши нею піщаний пагорб між шелюгами, на якому його зустріли чигиринці.— Ну, як там наш славний батько кобзар? Агов, пане Хведоре, здоровенький був! Це я, Яцько...

— О, здоров, козаче! Подяка тобі, брате, за добрий риштунок утечі і за жінку з Івасем...— мовив кобзар, простягши обидві руки, щоб обняти Яцька.

По-рідному чоломкалися, по спинах один одного ляскали дружньо, аж луна відгукувалася.

— Богові та добрим людям дякувати, брате Хведоре. Пані Хмельницькій найперша дяка та її синові, що віднині його козаки Богданом зватимуть! Це вони на ноги поставили ось Мартинкову матір Семениху, пораду й підтримку давали в цім добрім ділі... Та не похуртунило пані Хмельницькій, нехай щастить...

— А що з нею, кажи, Яцьку? Може, й поміч треба подати жінці...— запитав Богун, злегка відводячи від себе козака.

— За вбитого полковника, за викрадання його мертвого тіла, за втечу кобзаря з поводатарем...— розпочав Яцько голосно, але закінчив майже пошепки,— урядовця Хмельницького мають банітувати, тобто — вигнати з оселі, з хутора, забравши майно, достатки, а може, і... скарати палею.

— Скарати палею?..— повторило кілька голосів.

— Так, скарати...— заговорив Яцько.— Чи їм шкода наших людей, оцій шляхті? На такі землі родючі, на такий край багатий скільки їх роззявило ненажерливі роти. Тільки б карати нашого брата за що слід і не слід, тільки б посісти наші землі. За часів Косінського та Наливайка ледве до Білої Церкви досягали своїми пазурами. А з кожним роком, як типець, проростають, загарбують понад Дніпром наші землі, нівечать людей, хрестом католицьким та палею і вішальницею вкоріню-

ють панську владу далі й далі. Тепер уже й до Чигирина дістали. Замість поміркованого урядовця Михайла Хмельницького наставлять якогось упиря католика, церкву уніатською зроблять...

— Спалимо, а не дозволим! — гукнули козаки.

— Не спалимо, товариство, не те кажете. Ось допоможемо росіянам, Болотникову навести лад у царстві, народного царя наставимо. А тоді разом з могутнім братом руським та й з польським трударем навалимося на наших «вашмостів», панів шляхту та ненависну Корону! На палі катів нашого люду та уніатських попів висадимо, своє життя з руськими разом поладуємо!..

Богун слухав цю розповідь-мрію, гордо звівши голову, неначе й забувся, що він невидющий, вдивлявся в далечінь. Коли ж умовк Яцько, голосно вдихнувши повітря, Карпо-Хведір Богун раптом загасив мрійну усмішку на устах, ледве навернув обличчя у бік Яцька, запитав:

— Чи вже й загинув пан урядовець чигиринський і немає змоги врятувати ту святу жінку та Богдана?

— Хотів би-м спорядити їх до Кременчука або й за пороги...

— І що ж зашкодило цим благим намірам? — знову запитав Богун.

— А сам господар суботівський, Михайло Хмельницький... не повірив він у нашу пересторогу, не віддався руці козачого врятування.

— Лишився в Суботові, чекає ганебної баніції?

— Та ні,— відповів Яцько, трохи помисливши.— На козака його не переробила переяславська козачка пані Мотрона, а панам шляхті він, мабуть, ще дрібнуватий... Отож... Поїхав пан Хмельницький до старости Даниловича в Переяслав правди шукати...

— А Мотрона, Яцьку, Мотрона та Богданко? — уже нервуючи, допитувався Богун, аж тепер ніби збагнувши своє безсилля невидющого.

— Поїхали з ним, сам вирядив їх аж за Медведівку. З ним же поїхала й Мартинкова мати.

Зітхнули кілька десятків грудей. Молодші козаки сором'язливо відводили очі вбік — Лукія годувала немовля. Яцько знову заговорив уже тоном розпорядника:

— Тепер, панібрате Хведоре... Ось до товариша нашого Прокопа Джулая в Вереміївку оселимо твою Лукію з сином. Сам поживеш, трохи очуняєш. А потім на

Лівобережжі людям про правду нашу, про майбутню волю розказуватимеш. А може... і нам у Росії потрібен будеш, гукнемо... Ну, хлопці, допоможіть молодиці зібрати своє господарство, до воза там за шелюгами віднесіть... Спасибі, брате Прокопе, доручаємо ми тобі наш козачий скарб — кобзарську родину... Хведориха ж ти, молодице, не забудь. Та й прощавайте, здорові будьте! А ми в путь, за Путивлем чекає нас доля!..

По одному прощалися, чоломкаючись навіть з молодицею та з малим Мартинком.

13

До самої Медведівки за Тясмином Михайло Хмельницький почував себе в товаристві цього рішучого козацького ватажка Яцька, як під наглядом, хоч козак запевняв, що з охотою супроводжує їх через ліс з огляду на всілякі лісові небезпеки для подорожуючих вночі.

— Народу всякого зараз вештається в наших краях, пане Хмельницький. Зі мною якось воно безпечніше, мене всякий пес уже й по духу впізнає,— пояснював Яцько.— Та по дорозі мені, в Боровицю маю навідатися...

Навіть набридати став голосними розповідями в глупу ніч про свою участь у поході з Самійлом Кішкою в Лівонію. Хмельницький часом озирався до жіноцтва, кілька разів радив синові їхати біля матері, виявляючи якусь неприязнь до Яцька. Його він знає ще з перших днів прибуття до Чигирина. Чигиринці говорили про Яцька, що він «відчайдушна голова». І слухалися його, як бувалого козака, єдиного з чигиринців, які були в лівонському поході. Повернувся хоч і обдертим, як інші, але не хворим, не пораненим. Розповідали, як бився він поруч з самим Кішкою і запевняє, що поліг Самійло не від ворога попереду в себе, а від злочинного удару з потилиці...

Всі розповіді Яцька мало цікавили Хмельницького. До того ж, окрім розповіді про походи та криваві битви на землі й на морі, козак щоразу повертався і до становища урядовця Чигиринського староства. Яцько радив пану Хмельницькому поміркувати, і то негайно, про те,— хто він тут серед козаків? Треба не забувати, що Чигирин — це нова козача вільна столиця, а не кресове

пристановище для панських зазіхань на Запорожжя. Хоч козаки і не мають за що поскаржитися на його урядування в ці роки, та вони насторожені, що пан урядовець жодного разу не відвідав чигиринського храму божого, не причастився за православним звичаєм, як це чинить пані Хмельницька, навчаючи благочестю і сина Зіновія-Богдана. Хмельницький аж струснувся, почувши це нове ім'я Зіновія з уст козака. Виявляється, що Мелашка Пушкариха встигла десь-то розповісти про Зіновія та його захист наливайківства...

За містком, попрощавшись на світанку із цим говірким козаком, Хмельницький відчув себе значно гірше, аніж у його товаристві. Яцько ж бо нагадав і про те, що не тільки виписчики з реєстру бунтівниче поводять себе на волості. Вони, певне, підбивають і посполитих до непослушенства панам старостівським урядникам. Озброюючись ніби на поклик Корони, щоб іти на допомогу царевичу Димитрію Шуйських воювати, козаки і посполиті лишаються на волості, гуртуються в купи і часом, у непослушенстві панові, чинять напади на дозорців та урядників панських.

Таж і повертатися до Чигирина було б уже зовсім безрозсудством. Прискорював їзду, обіцяючи в Корсуні дістати для жінок та для деякого збіжжя пристойного візка.

Уже на Смілянщині в селах і навіть на нивах при праці його частіше стали примічати люди. По одягу та зброї безпомилково впізнавали в ньому панського урядовця і спиняли, допитувалися — чи то ж то закон, щоб чоловіка з родиною виписувати з козаків.

— Аби б тільки він, як бидло те, на пана чотири дні в тижні працював? І то перші дні тижня, а потім уже на свою ниву, яка перестоює на пні.

— Який же це божий а чи людський закон, ласкавий пане, коли і те, перестояне, потім віддай на стацію жовнірам?..

Хмельницький знизував плечима, навіть пообіцяв передати скаргу самому старості, аби б тільки відчепилися оці озлоблені на шляхту люди. Хоч усі вони були чи то з косами, а чи з граблями, та око урядовця безпомилково помічало в кількох з них пістолі за поясом, приховані довгою сорочкою навипуск.

Справді в думці ухвалив собі неодмінно нагадати пану Даніловичу про ці загрозливі скарги. Адже з них

і починаються щорічні бунти в староствах. У такі хвилини, в оточенні знервованих людей Хмельницький навіть щиро пожалкував за Яцьком. Щоправда, в розмові з людьми йому доречно допомагала Мотрона і особливо — Мелашка. Вона знаходила такі переконливі слова про те, що пан Хмельницький з Чигиринського староства і в них немає людям кривди, що косарі від погроз переходили до прохання. Навіть малий втручався в розмову, озирався до хлопчаків свого віку, які тут же підходили з граблями, нужденні, в довгих, забруднених від поту й пороху сорочках. Така прихильність негордовитого панського хлопчака огрівала серця й душі випрацюваних батьків. Вони довірливіше ставилися до обіцянок пана урядника.

Отак у спеці вденішній і в клопоті зі скаргами людей Хмельницький ледве підвечір дістався до передмістя Корсуня. Потомлені коні, підбиті їздою в сідлі жінки. Спинилися біля переліска, розсідлали коней попасти, самим відпочити. Тільки Хмельницький поїхав у місто до староства подбати за візок. Відлягло йому від душі, адже в місті немає йому чого боятися нападу знервованих панськими несправедливостями людей. Самого ж пана підстарости не було в місті, він-бо в Чигирині. Сідало сонце, довші тіні лягали від лісу аж на шлях, легше дихалося грудям.

Спустившись з пагорка, Хмельницький стримував коня, помітивши людей біля мосту через Рось. Попереду, як на долоні, за Россю височить Корсунський замок, у зелені його обминав шлях до міста.

«Доведеться й заночувати тут...» — вирішував зараз увесь свій клопіт на сьогодні.

— Стій, пане вояче,— почув Хмельницький не зовсім дружнє гукання до нього з гурту.— Мостом їзди немає...

— Як то немає їзди? — обурившись, перепитав Хмельницький, натягуючи поводи. Тепер звернув увагу, що справді замість мосту через Рось лежить лише кладка для переходу поодиноких піших. Навіть розминутися двом по ній не можна. Обурення потроху спадало.

— Чи не повідь пошкодила міст? — уже лагідніше запитав.

Кілька чоловік щільніше обступили вершника. У виразі очей, спрямованих на нього, Хмельницький упізнав ту ж лють, яку спостерігав і в очах смілянців на нивах.

Мимоволі рвучко озирнувся назад, кинувшись думкою до родини й козаків, яких залишив там, під лісом.

— Хлопці, у нього загін позаду! — застеріг крайній, і перший кинувся туди, гукнувши: — Затримай, Сидоре, панка шляхтича, а ви... зі мною!

— Що вам потрібно, панове козаки? Там моя сім'я. В чому ж справа?

Лагідний тон, людське щось відчули корсунці в тих небагатьох зовсім мирних словах вершника. Старший спинився і знову, повернувшися до пана на коні:

— Сім'я? Пощо ж та сім'я до Корсуня ся править, звідки? — допитувався придивляючись. І тут же додав: — А зброю прошу пана віддати мені для певності розмови.

Становище безпорадне. Не віддати зброю — значить, наразитися на оружну сутичку. Адже з цих півтора десятка людей знайдеться з десяток при шаблях. Навіть кілька пістолів стримлять за поясами. На кількох шаблях уже войовниче лежать дужі руки... Але ж і віддати зброю, далі — може, й коня...

— Не розумію, панове козаки,— знову помірковано звернувся до гурту.— Еж я не татарин з Криму, не напасник якийся. З Чигирина собі правлюсь... втікаючи від шляхтича-пацифікатора. Мушу до старости вашого, до пана Даніловича, зі скаргою своєю та... від поспільства дістатися. Коли ви козаки єсте, зачим маєте мене знезброювати? Коли ж я потрапив до... що ж, візьміть зброю, не для християнських голів її маю.

І почав розстібати пояс з шаблею, пустивши поводи.

— Облиш, Сидоре,— хтось порадив з гурту.— Не кожний жупан на панському плечі лежить. Розпитаймося.

— Добре, нехай пан залишає собі зброю,— згодився старший.— Та старости в Корсуні немає, сам же пан мовить. А ці шкуродери панські також розбіглися, пробі кричачи, хоч ми їх, богом присягаюся, пальцем не чіпаємо...

Хмельницький застебнув ремінь із шаблею і зіскочив з сідла. Хтось чемно взяв коня за поводи, і в тому вчинкові урядник відчув примирення, пустив поводи, підправив пояс. З розмови з'ясувалося, що корсунські міщани відмовилися лагодити мости власним коштом.

— На здирство кидаються, прошу ласкавого пана,— пояснював старший Хмельницькому.— Люди йому

орють і сіють, люди йому чинш виплачують... За віщо, запитали би-сте, прошу ласки? А мабуть, за те, що ти живеш і дихаєш, не поспішаєш у перевертні на унію йти! Чи не так, прошу ласки пана?

— То, прошу, пан козак має рацію оскаржити перед паном...— спробував Хмельницький якось покінчити ці неприємні розмови.

Сонце тим часом спускалося все нижче і нижче. Незабаром і вечір надійде. А родина голодна чекає його під лісом. Та з гурту кілька голосів з обуренням кинулося пояснювати, як пани старостівські урядники познущалися з міщан за те, що не захотіли люди місток слати на власні кошти. Один чоловік і вмер від побиття, а четверо, в тім числі й найвправніший у Корсуні коваль, забрані до замку, і там їх, певно, на тортури взято. З десяток чоловіків і жінок лежать слабі від побиття.

— І козаки оце, ласкавий пане, за лад у місті взялися. Урядники до замку повтікали, обоє зв'язані лежать у магістраті. Мусили на сторожі собі стати навколо, а брати-козаки ворота замку домагають відчинити, зв'язаних міщан з ковалем козачим випустити, коли ті живі...

Довелося лише розводити руками. Потім Хмельницький збагнув, що зараз він тут може стати обом сторонам у пригоді.

— Стривайте, панове козаки,— звернувся він зовсім доброзичливо.— Еж я міг би переконати тамтих панів урядовців не чинити зла ковалеві та міщанам. Звісно, погарячився люд, власні статки боронити має. За таке карати, то, проте, тільки на бунт людей підбурити!..

— А як же за померлого? — запитав старший козак, що звався Сидором. Його підтримали кілька голосів. Обурення знову запалало, як і при зустрічі.

— Закон за вбивство людини має бути один у державі,— несподівано для себе виголосив Хмельницький фразу, яку лише сьогодні почув сам з уст Яцька і не зовсім її тоді схвалив у думці. Навіть здивувався від того, що в цій корсунській сутичці Яцькова фраза вирвалася цілком щиро, жодного каяття не викликала.

Вигуки: «Вірно!», «Один закон!», «На горло!» — заглушили навіть думки. Хмельницький злякався, що так несподівано став співучасником бунту корсунців.

І ніхто з присутніх тут не помітив, як ще відразу, коли тільки Хмельницький зіскочив з сідла, до гурту ти-

хо під'їхав на своєму невеличкому карому конику юний Хмельниченко. Навіть коли він зіскочив з коня, підвів його до батькового, ніхто в захопленні того не помітив. Аж коли козаки бурхливо згодилися з зауваженням Хмельницького про закон, а Богданів коник, граючись, укусив батькового за ногу нижче коліна, і той кинувся,— всі озирнулись, побачили хлопця.

— Синок? — хтось поспитав.

І гордість батька, і незадоволення тим, що хлопець слухав усі ці розмови, водночас охопили Хмельницького. Іншим разом за це нагримав би, пригрозив би по-батьківському. А тут навіть розгубився. Хлопець не приховував задоволення своїм батьком, високо тримав голову, обдивляючись козаків. В очах його — дозрілих тернинах — відбилося надвечірнє сонце, і вони не по-дитячому горіли, як у орляти, яке вперше тужиться розправити крила й злетіти з гнізда вслід за батьком.

— Так, це мій... Зіновій-Богдан! — признався Хмельницький і не стримався, пиховито похвалився новим його таким бучним ім'ям.— Чому ж не відпочив разом з матір'ю? — запитав хлопця.

— А мати послали доганяти, бо вони вже на підночівлю стали у старого козака в крайній хаті. Він покійних дідуся знає, маминого тата, козакував з ним. Уже й вечерю звелів готувати,— скоромовкою випалив хлопець.

Козаки, як рідному своєму, схвалили вибір тої жінки — спинитися саме в козака Дениса на ночівлю. Визначили одного з-поміж себе, щоб допоміг хлопцеві відвести коні до Дениса в двір і про візок на завтра подбати з добрим машталіром. Кілька чоловік лишили на варті біля мосту, а решта — пішла з Хмельницьким до воріт замку невинних людей визволяти.

14

Стояла чудова літня година. Після степового шляху, після вранішнього пригрівання сонця та шляхової пилюги свіже придніпров'я в Трахтемирові втішило подорожан і чистотою повітря, і лагідністю для ока. Корсунський коваль, звільнений після втручання Хмельницького, охоче згодився поїхати машталіром на візкові, якого корсунські козаки спорядили для жінок у цю подорож. Тепер Богдан не від'їздив від візка, жадібно вслухаю-

чись у розповіді — скарги коваля на неподобства, що чиняться в старостві.

— Люди наші — православні з діда-прадіда. Та і не розуміють вони тих католицьких молитов, не хотять унії противної, не хотять чужинців у своєму краї терпіти,— скаржився коваль жінкам.— А їх що день, то більше наїздить на наш край, панами себе нашими називають, на муштру ставлять за всяке непослушенство. Церкви на унію переводять... Таке пішлося, прости господи...

Мотрона охоче слухала ці скарги, як могла, втішала коваля, підтримуючи ту ж думку про навалу коронного панства і католицтва, як про пошесть якусь. Її у всьому підтримувала і Мелашка. Це був зовсім відокремлений світ від складних роздумів Михайла Хмельницького. Йому пощастило досить легко вговорити урядників у Корсунському замку відчинити браму і випустити коваля та міщан. Розумний і лагідний з природи чоловік, він справді виявив неабиякий хист і знайшов слова, щоб примирити козаків з урядниками. Чи надовго, і сам не був певний. Порадив самим же урядникам староства вчинити слідство, хто так безжально побив нещасного міщанина, що той і вмер. Винуватця радив надіслати на суд самого старости. А на місток староство повинно поставити готову дошку, деревину, щоб його міські майстри послали...

Все це були поради під гарячу руку. До них схилялися обидві ворогуючі сторони, як здалося Хмельницькому,— більше з якоїсь незрозумілої поваги до нього, до його людяних поривань миром залагодити ризиковану спірку. Ніби й полагодилося. А на ранок від старого Дениса та від машталіра-коваля стало відомо, що кілька десятків озброєних корсунців перед світом купою пішли з Корсуня на північ.

— Правди шукає люд, на поміч росіянам пішли за Путивль...— пояснював старий Денис.

Десь в обідню пору Хмельницькі були вже на поромі трахтемирівського перевозу. Ранній сніданок мали ще в Межирічі, поспішали бодай на пізній обід до Переяслава. За всю недовгу подорож трапилося їм стільки всього! Що ближче під'їздили до резиденції старости, то більше скарг усяких вислухали від людей у селах та хуторах. Щодня тут наїздили жовнірські загони, вимагали стації і жорстоко карали тих, хто пробував відпроситися, бо не мав чого давати.

На перевозі від перевозчика дізналися, що вранці він перевіз на лівий берег двох посланців, з Чигирина до старости поспішають. Що посланці квапилися до пана Даніловича в Переяслав — це було йому, Хмельницькому, зрозуміло.

«Таки обігнали... Звичайно, самі, без такого... вантажу, як у мене»,— міркував, зітхаючи на поромі. Розпитувався, які з себе ті посланці, з якого приводу їдуть, чи хвалилися, звідки і куди поспішають. Старий чоловік на перевозі коротко оглянув людину при зброї, відповів:

— Грець їх розбере, ваша милість, пане. Кваплять, давай, мовляв, жени, подорожну тичуть, неначе я дяк чи писар, а не перевозчик.

— Кажуть, з Чигирина до старости?

— Атож, з Чигирина, мовляв, гінці до старости...

До самого Переяслава Хмельницький не дав ані собі, ні коням відпочинку. В Переяславі Мотрона настояла, щоб їхати просто до її матері-вдови, а потім уже, коли треба буде,— переїхати в свій дім за Трубежем. Мати до того ж жила ближче до панського дворища, і це цілком переконало Хмельницького.

15

Ледве привітавшись із старенькою тещею, здавши на її руки сім'ю, сам з козаками, сяк-так причепурившись, верхи ж на стомлених конях поніссся до панських покоїв. З ковалем забувся попрощатися, адже він негайно на перевіз повертається з візком. Навіть місто, колись таке рідне місто, Хмельницький оглянути не міг за клопотом, як би швидше потрапити до пана. Певне, лютує пан Данілович, діставши повідомлення від чигиринських посланців. Гнав вулицею, куряву здіймали троє коней. Не вчув, як з корчми гукнув хтось, назвавши його ім'я. Тільки в панському дворищі, коли зіскочив з коня, дізнався від козака, що його гукав з корчми якийсь озброєний вояк.

Той самий старий маршалок двору, якого Жолкевський, як і Хмельницького, з дочкою віддав Яну Даніловичу,— привітно зустрів Хмельницького, тут же на ганку й посадовив його поруч з собою. Старий посивів і трохи згорбився. Але, як і завжди, спогорда тримав голову перед нижчими за себе у владі шляхтичами, давав розуміти, що всякі справи з паном не минуть його рук.

Хмельницький ще по службі в Жолкевського гаразд знав характер маршалка і ніколи, як і зараз, навіть найменшою необережністю чи вимовою намагався не зашкодити хворобливому самолюбству старого. Хоч як поспішав до старости, але знайшов у собі стільки оглядності і такту, що не розпочав відразу ж про свої справи.

— О, ласкавий пан Казімір так ся бадьорить, ніби й не минуло з нашого побачення якихось трьох років! Як ся ма ласкава пані маршалкова? Уклінно єї ласці, проше пана Казіміра переказати,— здоров'я зичу...

— Дзенькую бардзо. Пан Михась — тен же рицар гонору шляхетського, впізнаю, впізнаю,— натякнув старий на гострі непорозуміння урядника з новим господарем за пані Софію.— Як сі урядує пан там на диких кресах, посеред козацтва рокошового?.. [1]

В таких розмовах чемних було добрих півгодини, аж доки з принагідних слів гість зрозумів, що староста ще кілька днів тому виїхав назустріч своєму коханому тестеві Станіславу Жолкевському, який має сьогодні лише на кілька днів прибути десь аж з військового табору під Красноставом. Єгомосць пан гетьман має в домі коханої цуречки Софії відсвяткувати свої шість десятків літ життя. Маршалок повідомив також, що ранком прибули двоє посланців з Чигирина від підстарости. Теж чекають десь при корчмі, бо мають особисто передати якісь-то важливі папери про рокош на кресах.

— Рокош? — стурбовано перепитав Хмельницький.— Еж прибувем з тамтего Чигирина. Ніяких бунтів козачих, хіба що ребелізантство підпоручника там одного.

— Про кого пан мовить?

— Певне, пан Казімір пам'ятає молодого кревняка пані Софії, малжонки князя Ружинського?..

— Лаща Самійла? Молодого шибайголову, що в пана Струся військової науки сі доходить? — перепитав маршалок.

— Так. Той підпоручник дівчисько якесь видер у міщанина чигиринського, в сідлі татарським способом привіз...

— Ха-ха-ха! — зареготав маршалок, ляснувши себе руками по колінах.— Впізнаю ребелізанта на бялоглових...

---

[1] Бунтівливого *(польськ.)*.

Хмельницький в ту ж мить зміркував своє становище і підтримав маршалків сміх, зводячи цю «ребелію» молодого шляхтича підпоручника на веселий жарт.

З вулиці через парадні ворота проскочила позолочена французька крита карета з гербами Жолкевського з обох боків. За нею, четвіркою сивих коней запряжена, пронеслася трохи скромніша за гетьманську, але теж достатками не принижена карета Даніловича. З обох боків прогарцювали кілька десятків козаків, жовнірів та челяді.

Хмельницький швидко виструнчився, чорнявий вус, опущений по-козачому, підкрутив на польський манір, потім збіг кількома східцями вниз, прожогом кинувся до карети воєводи. За ним зійшов маршалок, та йому важко було постигнути за молодим і дужим, степами гартованим Михайлом Хмельницьким. Маршалок тільки встиг зійти вниз, як Хмельницький спритно вже відчинив дверцята гетьманської карети, що, важко гойднувшись на ресорах, стала перед ним; жоден з послужливих челядників та козаків не встиг те вчинити попереду Хмельницького і став пнем, чекаючи наказів можновладного. Пан маршалок хоч і поспішав, та Жолкевський не зачекав його. Визирнувши з карети, він упізнав свого давнього служку Михася, приємно здивований таким сюрпризом, подав йому руку і потім зіперся, як і колись, на дужу постать Хмельницького, всміхаючись, вигукнув:

— Ото сюрприз, пане Хмельницький!.. Віват, віват! Бачу, пан мужніє на лоні привілля кресового... Якими новинами з козачих нетрів пан обдарує, принісшися з такої далі?

— Поздоров боже вашмосць, вельмишановного пана нашого, надію краю! За свято лічитиму сей день, еж щастя маю гратулювати вашмосць із днем народження...

Жолкевський, голосно сміючись, вийшов з карети і, так само спираючись на дужу руку свого улюбленого колись службовця, пройшовся з ним доріжками до розкішного квітника пані Софії. Йдучи поруч з таким владикою, підтримуючи його вже зважнілу в цьому віці постать, Хмельницький кілька разів ловив себе на бажанні зашкутильгати разом з гетьманом на ту ж ногу. Слугування такому всесильному панові ще з юнацьких літ, крім угодовства, викохало в Хмельницькому непере-

борну жагу до влади, нехай би і якою ціною давалося досягати її вищих і вищих вершин. Гетьман і владар на Україні Станіслав Жолкевський навіть і шкутильгає якось величніше, не так, як шкутильгають з каліцтва прості смертні!

— Прибувем, проше вельможного вашмосць пана воєводу і гетьмана, оскаржити шкідливі гонору шляхетського дії на тих кресах держави панської.

Хмельницький хотів лише коротко повідомити державну особу. Та Жолкевський з тою ж ласкавою увагою до урядника староства ширше поцікавився чигиринськими та корсунськими справами.

Справи не були блискучі для самого доповідача, та він намагався викласти їх остільки ж коротко, як і ясно в формі скарги на труднощі урядування в кресових закутках. Там знахабнілі злочинці коронні серед білого дня відбирають життя у полковників військ Корони Речі Посполитої, а замість суворого судового чину на місце злочину прибувають розбещені хлопчиська, як той вихованець пана Струся Самійло Лащ, і своїми вчинками на ще більшу ребелію підбурюють свавільних хлопів.

— Так, проше вельможного вашмосць пана, підпоручник відібрав мі урядування, замінив варту своїми невправними козаками. З-під цієї п'яної варти злочинне козацтво, пустуючи, викрадає з церкви мертве тіло пана Стаха Заблудовського, видирає з льоху вбивцю полковника і купами зникає ніби на виправу, чи то знову на якийсь поклик сандомірського пана Мнішека, а чи на гультяйський рокош Болотникова з холопством московським...

— Пан Хмельницький був усунений без наказу старости? — трохи похмурнівши, запитав Жолкевський. Вони дійшли до краю доріжки і повернулися назад. Назустріч їм, також дружньо докінчуючи свою подорожню розмову, йшли під руку однолітки-друзі — Ян Данілович та Стефан Хмелевський, надвірний страж і регіментар військ старого князя Костянтина Острозького.

— Нє, проше вашмосць,— нарешті зважився відповісти Хмельницький,— усунено лише принукою зброї пана Лащa, якому пан підстароста надав силу до того чину...

Зійшлися з господарем дому паном старостою та з Хмелевським. Данілович, як відомо, не особливо поважав улюбленця тестевого та пані Софії, свого кресового

урядовця пана Хмельницького. Але, побачивши його, осяяного ласкою воєводи і гетьмана, привітався з ним тут, як з рідним, подавши руку, як вітається шляхтич з шляхтичем. Рука не всохне з того, а ласкавому тестеві приємність...

— Певне, пан Хмельницький має щось до справ службових? — запитав і сам же відповів, не давши рота розкрити Хмельницькому: — Аякже, звичайно,— до справ! Та, проше панство, не сьогодні, тільки не сьогодні... Прошу пана Хмельницького завтра поснідати з нами і доповісти, коли вельможний пан гетьман і мій гість дозволить...

— Бардзо гратум! [1] — похопився Жолкевський відповісти, як завжди, милуючись латинськими словами, а то й цілими виразами в розмові,— чого маю не дозволяти, еж і сам гостем, лише гостем перебуваю в домі ласкавого Яна...

Хмельницький чемно вклонився до гетьмана, потім старості та його гостеві Хмелевському і бадьорим кроком пішов від гурту можновладців. Зустрівши маршалка, на ходу запитав у нього, о якій порі відбуваються сніданки в пана старости, і, також щиро вклонившись маршалкові, пішов до своїх козаків з кіньми.

Уже за воротями панського двору здибався з двома озброєними вершниками, безпомилково впізнав у них чигиринських посланців підстарости корсунського. Та не озвався, навіть відвернувся, приостроживши коня.

16

Яка то радість матері зустрічати в домі таких рідних гостей. Мотрона сплакнула, припавши до грудей старенької. Про смерть батька вона мала звістку ще в Черкасах, козаки розповідали, Яцько в Чигирині дещо доповнив. А дочці все якось хотілося вірити, що застане вона в домі обох батьків. І, побачивши сиву, зморхлу матір, відчула невимовний жаль: якою самотньою доживає мати віку... Але ж доживає в своєму Переяславі!

З невичерпною родинною любов'ю бабусі линула стара до онука Зіновія, пестила його, як мале дитя. Скільки-то років минуло у мріях про цю зустріч... Не так дочка, як онук їй краяв самотні сни. В онукові вона б

[1] Дуже приємно *(польськ. і лат.)*.

хотіла бачити продовження переяславського роду козачого. Похитала головою, коли Мотрона кількома словами розповіла матері про втечу сина в козакування. І невідомо, кому більше співчувала стара тим сердечним хитанням голови — батькам а чи онукові. Такий-бо хлопець... Правкий, чорнявий, з розумом у погляді ясних, трохи ніби зажурених очей. Козак, орел!

Того ж вечора охоче розповідала йому про покійного дідуся, комонного переяславського козака, який брав участь у героїчних ділах Северина Наливайка. Тепер-то вже немає чого приховувати ту благородну участь небіжчика в народному рушенні.

— Своїм життям заплатив козак триклятим гетьманам коронним за тую службу Наливайкові. Безталанно поліг десь аж у Лівонії, в короннім поході реєстровців. Кажуть, разом із славним Самійлом Кішкою...

Починало поночіти. В вечірній сутіні не помітили в хаті, коли повернувся Михайло Хмельницький. З почутих кількох останніх реплік урядник зрозумів, якими спогадами бабуся тішить онука, і відразу ж запропонував дружині з сином переїздити на власне дворище. Пропозиція звучала так категорично, що Мотрона тільки зглянулася з Мелашкою і жодним словом не заперечила. Для неї й давно було ясно, що в їхньому житті не буде родинної злагоди. Але зараз до того ще й сталися величезні зміни і в службовому, і в особистому їхньому становищі. Скрушно поглянула на сина, на чоловіка і почала збиратися.

На дворищі господарював родак Михайла, маючи собі окрему хатину. Михайлова ж хата стояла замкнена, з позачиняними віконницями. Не хотілося Мотроні і заходити до неї. А коритись господареві сім'ї призвичаєно в домі. Навіть стара козачка не заперечила бодай би словом.

Козаки Хмельницького розчиняли вікна, ворушили численних павуків, вимітали хати, доки прибули господарі. Сам Хмельницький майже ні з ким не говорив, не велів світити світло в спочивальні і рано заліг спати. Аж перед ранком, передумавши всього доволі, він дозволив Мотроні заговорити до нього і сам притому зажадав порадитися:

— Розумієш, Мотроно... Жити і мені хочеться. Ох, як хочеться жити!.. Чи то руки закороткі стали, а чи голова на тому прикордонні дуріти почала. Так стараєшся,

скнієш у бажанні бути не останньою тріскою в цій заплаві життя. І не годен ступити влад стежкою панствовою... Не годен. Все тебе якась мара спокушає, щоб і собі, як у того Яцька, навиворіт жупана носити... Від гніву з невдач от-от луснеш, як кукурудзяний лускач.

— Чого-бо гнівитися, Михайле? Не так уже погано на плечі в козака остерського Яцька і вивернутий жупан лежить... На дитину гримаєш... О, це й ти, Зіньку, вже встав.

Хлопець тільки поглянув на обох, неначе пересвідчився, в якому настрої його батьки розмовляють. І не озвався.

— Не гримаю, а вчу, Мотроно,— мовив далі Хмельницький і не вислав хлопця з покою. Навдивовижу — лагідних слів шукав у розмові, радився: — Оце маю йти на сніданок до старости, доповідати йому наші чигиринські справи. А вони... такі ті справи. Та хіба тільки чигиринські? А корсунські, смілянські, мліївські...

— Що й казати, Михайле, геть-чисто все розумію. Не добрі наші справи, коли ті посланці від підстарости встигли доповісти про них пану Даніловичу,— відказала Мотрона в тон заклопотаному чоловікові.

Він поважав Мотрону, хоч та повага і була своєрідною, несхожою на закохання. Поважав не лише за її красу, і лагідність, та господарську дбайливість. Ця проста козачка мала розум і ніколи не відслонялася від ударів долі, яких зазнавав Михайло по службі в Даніловича. Особливо ж йому подобалася її вимова. «Геть-чисто все розумію»,— повторив собі в думці. Часом і сам намагався, принаймні в сім'ї, обходитися без тої крученої панськими слівцями польської вимови і не міг. Давня звичка обертатися поблизу пана, догоджати йому і на якусь бодай би незначну частку підвищитись у владі, наблизитися до справжнього владарювання дошкульно підштовхувала його, підганяла наслідувати пана навіть у вимові...

Глибоким зітханням перервав тяжку мовчанку, що запала після Мотрониної репліки, на сина дивився. І здалося йому, що в цю мить знов, як і в Корсуні біля мосту, бачив оте щось зовсім нове у виразі синових очей, які уважно, не моргнувши під батьковим поглядом, намагалися вгадати, що ж сталося. В тих очах батько мимоволі вичитував уперте противенство його волі. Невже в змаганні з власним сином, а може, і...

в боротьбі доведеться домагатися свого? Чого ж саме? — болюче допитувалася й інша думка. Може ж, син йому на захист уже офірує свої юнацькі сили!.. Це був би таки «Богдан»!

— Не боїшся, Зіновію, що батька твого банітують пани, відберуть Суботів, виженуть і з цієї ось хати? — А самому так скортіло звати його Богданом...

— Облиш, що ти говориш дитині, лякаєш нас? — кинулася Мотрона захищати хлопця.

— А я, мамо, нічого не боюся! Аби тільки тато... не просилися в них. Я... все одно в козаки подамся!..

Хмельницький до цього лежав на канапі, підклавши руки під голову, яка «дуріти» починала від життя на козачому прикордонні.

— В козаки? — ніби байдуже, як годиться батькові, перепитав. А байдужість та вже згасла в батьковім «змаганні» та в перелякові воднораз. І таки милувався зашарілим, як у дівчини, обличчям сина та якимись пронизливими іскорками, що зорили в його напруженому погляді.

— Розшукаю Мартинка, та й подамось. І не зажаліємо ні підстарости, ані самого старости! — аж потім закінчив хлопець продуману фразу.

Тепер батько вже рвучко підхопився на ноги. Але не кинувся до хлопця, як сподівалася Мотрона, а похмуро опустив голову, пройшов до розчиненого вікна. З-за старого саду, з-за верб, що росли на межі понад річкою, піднімалося літнє сонце, надходила пора йти Хмельницькому на той сніданок до пана старости. Поволі обернувся і вже, не дивлячись ні на кого, не наказав, а ніби порадив, як дорослому синові:

— Про це... щоб ні я не чув з твоїх уст, і ніхто... Та й сам забудь, Зіновію! Сам бог велів коритись батькам, особливо коли дитячий розум на іграшку ще навертає. Не якісь-то ми покидьки на цьому світі, щоб стежки до кращого заказані нам... Вчитися будеш, Зіновію, ти не Мартинко якийся. Нехай козакують... У старости гостить зараз сам воєвода, єгомосць пан Станіслав Жолкевський...

— Це той, мамо, що в мідяному бикові спалив Наливайка? — по-дитячому просто, але вже з юнацьким запалом запитав Богдан.

— Так, сину,— похопився батько, стримуючи лють, яка так надсильно наростала.— Той самий Станіслав

Жолкевський, який... зразково, треба мовити, слугує державі і, часом наперекір сумлінням душі людської, має стинати голови шалоберцям — бунтарям проти короля. Так будується лад державний, Зіновію-Богдане! Виростеш — зрозумієш... Душею людською і я розумію того сліпця козака, який одчайдушно мстився за випечені свої очі, за зраду, противну гонорові людини. Та це лише мерзенні жалощі в тебе, а не свідомий розсуд урядовця. Еж я служу, посівши осадництвом хутір з ласки панствової, посаду урядника коронного маю! То як же я можу зажаліти злочинця, який серед білого дня полковника коронних військ розлучив з цим світом?.. Це мусиш знати, Зіновію, виростаючи. «В козаки подамся...» — Хмельницький болісно засміявся.— А козацтво, гляди, геть переведеться, не буде державних реєстрів. Ті ж, що за реєстрами стануть, за пороги вдаватимуться, опиняться разом і поза законом...

— А хто закони такі виробляє? — запитав син.

— Як то хто? Держава, король, сенатори, воєводи, старости... А ти ж як думав?

— А козаки?

— Словом... учитися підеш, Зіновію,— закінчив Хмельницький і замислився. Потім звернувся до дружини, неначе й не було вже тут їхнього сина і не було з ним такої дошкульної розмови: — Порадь, Мотроно, як мушу триматися, вислухуючи оті обвинувачення підстарости з вуст пана Даніловича? Еж я їхній службовець, у нас сім'я... А знаєш, яке він зло проти мене має.

— Треба вислухати їхній суд... нечестивий і гідно відповісти. Не бійся, Михайле, сказати панам, що бунтує народ український не з розкошів. Полковника Заблуду, мовляв, задушив козак, якому той полковник очі випік. А чи слід було такому полковникові вештатися серед козаків, та ще й де, на кордоні нічиєї землі — в Чигирині?! І те скажи панам державцям, що віра православна далі не може терпіти, щоб її на католицтво обертали. Люди захищатимуться і від того католичення, як і від потуречення. Порадь панам не дратувати людей на їхній же власній землі, не оббирати їх збіжжям, не вбивати за якісь там містки, не обертати на постійних наймитів усякому задрипаному панові. Кожна людина, крім бога, ще й любов до рідного краю в серці має...

— Тю-тю на тебе, Мотроно, що ти радиш, схаменися. Я ж бо — державний службовець!

— А хіба я не про державні справи раджу говорити? Коли вже справді виженуть, чи як воно зветься — банітують, то що ж: поїдемо до інших міст і сіл, може, доберемося і до тих же руських православних людей. Весь народ наш про це говорить по селах і містах: одної матері діти, одної віри християни!.. Та з твоїми здібностями урядувати яким урядником православної держави будеш!.. Як слугував їм, і заробив... баніцію.

А сама не помічала, як по щоках текли важкі краплини сліз, і не витирала їх. Зачудований сльозами хлопець милувався матір'ю. Він не знав, що мати в такі хвилини розпачу дедалі відчутніше страждає ще і застарілим каяттям за свій немилий шлюб...

— Отак і скажете їм, тату...— немов наказав син, підбадьорений, а не засмучений материною сльозою.

Хмельницький, як подавився словом, раптово рушив геть і мовчки вийшов з хати. Постояв на ганку, доки козак підвів йому давно засідланого коня, і, не озирнувшись на покої, швидко сів у сідло, поїхав з двору. «Хіба знаєш, як обернеться доля від одного якогось слова, твого а чи чужого»,— верзлося в голові. І повні сліз очі Мотрони неначе дістали йому аж у самісіньке серце. Які вони щирі!

17

Гетьман Станіслав Жолкевський зарано встав з постелі, обтяжений турботними думками. Чудовий ранок вабив його надвір. Спартанське життя вояка якихось три десятки літ привчало його до боїв у відкритому степу, до лісів, до спочивання в сідлі на бойовому коні. Перини укоханої доньки надто гаряче втішали не старіючого ще гетьмана. Він погано спав і з радістю вийшов надвір, щоб у садку на привіллі зустрінути літній день. Пройшов стежкою аж до схилу над берегом річки. Трохи постояв, озираючи за Трубежем нові козачі та міщанські оселі. Місто зростало, незважаючи на такі непевні часи в житті цілого краю.

Незчувся, як позаду нього, немов підкралася, тихо підійшла і стала дочка й господиня Софія. Певне, і вона замилувалася краєвидом, засрібленим вранішнім промінням великого кола жевріючого сонця. Може, нестримно зітхнула від захоплення чи навіть озвалася

мимоволі. Жолкевський рвучко озирнувся, загортаючи поли халата.

— О-о! З добрим ранком, ясна моя... Певне, розбудивем пані господиню своїм старечим вовтузінням з безсоння. Неспокійний гість.

— І зовсім ні, мій неспокійний татусю,— відповіла Софія, з радістю дитини підставляючи щоку для батьківського поцілунку.— Бачу, і в гостях у доньки пан гетьман викрадає у мене коханого батька. Нєх тен войовничий клопіт хоч на сьогодні віддасть мі повнотою радість зустрічі.

Потім пригорнулася, як те робила, бувши малою, під руку взяла батька з правого боку, підтримуючи його, коли ставав на ушкоджену праву ногу. Жолкевський не заперечував, пішов з дочкою в парі по саду, відчувши справжню насолоду ранкової прогулянки.

— Вчора прибув з Чигирина і сьогодні запрошений паном Яном на сніданкову розмову наш пан Михась Хмельницький,— заговорив Жолкевський, неначе й не переривав цієї розмови в думках.

Софія відчула, що червоніє, але мужньо витримала мимовільне зворушення від якогось давнього спогаду. Певне, треба б було щось відповісти батькові, але забракло їй слів на ту мить. Та й що мала б сказати на таке звичайне повідомлення, як те, що з далекого староства кресового прибув колишній батьків укоханець урядник? Промовчала.

— Чи не забрати б мені його знову до Жовкви? Пан староста занедбує такого вірного, розумного слугу...

— Але ж пан Янек надав йому грунти і хутір біля Чигирина, татусю,— уже оволодівши собою, заперечила Софія, як і завжди, захищаючи Хмельницького.— Татусь завжди так добре ставився до пана Хмельницького, добра му зичив. Тен урядник, певне, досі дбає про встановлення занедбаного родоводу уродзоного шляхтича. Краще б допомогти му в тім. Чи так, прошу любого татуся?

Жолкевський, посміхаючись, поглянув на дочку. Вона не зніяковіла від того, цілком розуміючи батьків погляд. Витримала, бровою не моргнувши, навіть як докір на той ущипливий погляд мовила:

— Колишня легковажна Софія, нєх знає милий татусь, народила вже пану воєводі онука Стася, не скаржиться холодністю в малженстві за паном Янеком. Але

тен злючка пан воєвода є мій кревний батько, а літа єго цуречки врозумили її остільки, же вона має і о спокої тего коханого татуся потурбуватися...

Зовсім не розуміючи такого складного наступу дочки, Жолкевський голосно засміявся.

— Дзенькую бардзо кохану цуречку за ті турботи, а як їх пов'язує вона з долею пана урядника, слово гонору, розумом збагнути не можу,— мовив, знизуючи плечима.— Пані Софія має рацію, старіє її татусь...

І знову сміявся, рушаючи по стежечці, з дочкою, яка навіть очі примружила, як перед рішучим зізнанням.

— Як сі пов'язую... татусь ніяк не збагне розумом? — перепитала, і в голосі забриніли нотки щирої жіночої тривоги.— Мам нагоду жити серед людей, які неначе з закляття предківського є ворогами шляхти. Радники панствові взяли собі лише меч до рук, щоб дотримувати якогось-то ладу в співжитті пана та хлопа. То, певна річ, засіб випробуваний... Та друга солоницька звитяга мому літньому татусеві уже не під силу. Коронні кондиції кресові ускладнилися на сході й заході, на півдні й півночі. Навіть жовнір коронний...

— Кохана цурка мі пророкує...

— Ніцо не пророкує, лише в допомозі до згадки про теє все стає.

— А пан Хмельницький?

— Пан Хмельницький зі своїм власним хутором і з шляхетським гербом на тих кресах, звичайно, більше би придався пану воєводі і гетьману, аніж хлоп Хмельницький у Жовкві, якщо він не сотник чи якийсь... кошовий гультяйства козачого!

І пішла, нахиливши голову, тамуючи хвилювання. Жолкевський немов укопаний стояв, вражений тими словами дочки. Справді, солоницького тріумфу ні йому, ані його молодшим наступникам не мати. Неминуча зачіпна війна з Москвою, на яку гетьман покладає всі надії, щоб повернути собі ласку короля, посісти в Речі Посполитій своє омріяне місце. Вести таку війну — дочка має цілковиту рацію! — вести таку війну з роздратованим хлопським тилом, не кажучи вже про забезпеченість жовніром, козаком все з того ж хлопа, треба он як оглядно, розсудливо. Софія ще й не знає всієї правди, що сталася в Чигирині. Там визріває козачий бунт, який підтримують всі оті купи озброєного гультяйства, що получилося з Болотниковим. Той козачий бунт під-

тримає й сам так званий побратим Наливайків, отой вцілілий від законної кари Івашко Болотников зі своєю двадцятитисячною армією озброєного боярського холопства...

Тривожно озирнувся, хотів гукнути дочку, подякувати їй за такий доречний натяк на політичні кондиції часу. На стежці вже йшли йому назустріч дочка і зять, родинно взявшись за руки, як молодята.

18

Як і вчора, Хмельницького на ганку панського дому зустрів старий маршалок і юнак — козачок покойовий пана старости. Також привітно віталися, здоров'я один одному зичили. Та маршалок поспішав:

— Пан староста веліти сі волів негайно ж до покоїв єгомосці просити пана Хмельницького. Тен козачок покаже пану двері.

В просторім кабінеті старости, в різних його кутках стояли три державні мужі та лише одна жінка, господиня дому. Чоловіки, певне, щойно говорили гаряче, розпалилися в державних суперечках, витирали піт з лиця. Чи, може, говорив сам Жолкевський, а ті троє його слухали і розпікалися. Хмельницькому ж здалося, що кімната вщерть повна лише розкішно, по-літньому зодягненою пані Софією. Вона сиділа поруч з паном Даніловичем, своїм чоловіком, привітно всміхалася Михайлові Хмельницькому, відразу ж по його привітанні й вийшла на бокові двері. І ніби обірвалося життя в кімнаті, вона мов провалилася в якомусь раптовому мовчанні, яке настало, щоб почули панове державці його голос, його слова виправдання баніти. Хмельницький мусив ще раз звернутися вже до самих чоловіків:

— Вельможних вашмосців панів зацних уклінно вітаю в домі пана старости. Проше, мав певний час, указаний паном маршалком, коли мусив постигнути... А пан староста вже посилав за мнов?

Пан Данілович підвівся з крісла, хоч і не посміхався, як учора, але цілком гречно запросив урядника ближче до столу, навіть на стілець показав, дозволяючи сісти в присутності таких панів:

— Пан Хмельницький акуратно прибув, прошу сісти... Єгомосць вельможний пан гетьман люб'язно нас повідомив про зміст розмови, же мав її пан урядник з єгомосцю

учора. Та мам ще й листа від підстарости корсунського з Чигирина, який інше наводить з подій чигиринських. Проше ще раз викласти докладне звідомлення пана Хмельницького, жеби нам істину знайти в тих жахних подіях. Пан урядник важить гонором сумлінного слуги єгомосць пана воєводи і гетьмана...

Сідаючи в крісло, Хмельницький почув, як через один крок дзенькнули дзвінкі остроги гетьмана. Зрозумів, що Жолкевський підвівся від вікна і наближається до столу, зовсім близько підійшов до крісла позаду, руку поклав йому на плече. Тоді вмовкла дзвінка острога. Хмельницький розумів, що він хвилюється, що все, що діється в кімнаті, діється значно простіше, аніж воно йому здається. Вслухався, бо знав, що Жолкевський має заговорити до нього, владно поклавши ту пухку і важку руку йому на плече.

Жолкевський заговорив таким же владним, що не любить заперечень, але і доброзичливим тоном, густо пересипаючи латиною свої слова:

— Мам пана Михася Хмельницького за чесну, гонору шляхетського достойну людину. Хцялем ще раз почути єго звідомлення, і вже не яко instigator [1] пан має те сказати, а мавши себе і нас отут яко clientes [2] єдиної державної справи, справи ладу та покою на кресах Речі Посполитої, як і в її серці, в столиці Варшаві. Проше, пан Хмельницький.— І відійшов, сів уже навпроти Хмельницького, поруч із старостою Даніловичем, щоб не лише чути звітування, але й бачити щирість урядника.

— Єгомосць вельможному пану мому, воєводі краще знати слугу єгомосці. Служивем вірою, служивем гонору людського достойне. Не вем, що доповідає пан підстароста, і так гадаю, що це є на краще.

— Вірно гадає пан Хмельницький,— десь озвався позаду Стефан Хмелевський. І так несподівано озвався, що Хмельницький аж стріпонувся, чемно навернув своє крісло, щоб не сидіти зовсім спиною і до цього зичливого, як здавалося урядникові, пана-шляхтича.

— Так, проше їхмостюв панів зацних, гадаю, що це є на краще. Єгомосць пан староста матиме змогу цінувати правду моїх слів, як і звідомлення пана підстарости.

---

[1] Оскаржитель *(лат.)*.
[2] Поплічників *(лат.)*.

З ласки вашмосцьов почну з тої трагічної неділі. Пан полковник, мандруючи по Україні з комісією покарань козаків за тогорічний морський похід до Варни чи ще за віщось, дав широко про себе знати на кресах, де вештається чимало гультяйства, виписчиків, проше, і всякого наливайківського ребелізантства. Цілком певне, що той кобзар шукав нагоди помститися пану полковникові за свої очі, а інше видюще наливайківське гультяйство йому до помочі всюди ставало. Пан полковник не стерігся сам, на мої застереження лише лютився і чинив їм навпаки... Так стався той злочин. Як старший на уряді, я ув'язнив злочинця, послав за судовим чином до пана підстарости, який гостив у Черкасах, повідомив його про подію. Та звідти другого дня спішно прибув пан підпоручник Самійло Лащ. Цей юнак брутально мені лайку прилюдно вчинив, зняв усю мою варту, мертве тіло небіжчика звелів перенести до православного храму божого, відшмагавши панотця настоятеля. Що є в цьому чині підпоручника від судового чину, прошу мені вказати? Але я сам не бачив у тому ні закону, ані розуму. Чигиринський обиватель православної віри з обуренням кинувся до мене, державного урядника староства, правди панствової шукати. А молодий пан Лащ тим часом почав уже судовий чин з того, що видер бялоглову доньку з рук батьків, татарським засобом єї п'яний вихопив, запаливши оселю батьків... Що мав чинити урядник державного староства? Гасити пожежу, еж це загрожувало спаленням міста без ніякого нападу кримчаків? Урядник мав присоромити пана підпоручника і відібрати з його рук недозріле дівча, віддати батькам... На той час прибув пан підстароста. Замість порадитися з урядовцем про кондиції судового чину, пан підстароста також брутально налаявся, образливо мені назвисько наливайківця наліпив і вигнав з покою. Ще й банітуванням пригрозив на додачу. Горілкою і незаконною пацифікацією засліпили собі очі, лякають чигиринців закриттям православної церкви. А це ж прикордоння!..

Хмельницький примовк, бо мовчали й великі його начальники. В цю мить згадалася розмова вдома перед виїздом на цей «суд нечестивий», згадалися поради дружини. Відвага теплом і трепетом поллялася йому в груди: «Яким урядовцем православної держави будеш!.. Одної матері...» Піт йому виступив під сорочкою, на чолі. А з крісла навпроти важко підвівся гетьман, про-

йшов повз крісло Хмельницького, десь обернувся і став. В цей саме час першим озвався Стефан Хмелевський:

— Здається мені, що пан Хмельницький мав рацію поспішити в такій справі саме на розсуд пана старости. Тего кревняка ласкавої пані Ружинської, Самуїла Лаща, здибавем якось у хоругві пана Струся... Далеко зайде молодий шляхтич, далеко...

— Але ж якими маршрутами політики коронної тен хлопак уже потрапив найдалі, на креса українських просторів? — знизуючи плечима, запитав Жолкевський від вікна, обернувши до Даніловича акуратно підстрижену сиву голову.

— Тен шляхтич справді надто молодий, але вже має королівський приповідний лист, ласкавою пані Ружинською здобутий би-м для охорони Ружинського маєтностей та покою. З Корсуня мі переказано, же проїхав на Черкаси, в Млієві якісь-то неподобства молодечі сі дозволив... Ото і все, що відаю, яко староста, проше вашмосць...

— Відкликати! І то негайно, пане старосто! В Млієві гвалти учтивим бялогловим починив, в Чигирині, прошу, звичаєм поганським невясту з рук батька видер, інших веле злих речей шкодливим прикладом, бардзо горшим юж за наливайківські, серед неспокійних кресів коронних наробив... Так і чекай далі збурення поспільства, еж зачавши то per ambitionem [1] молодого шляхтича, піде надто задалеко проше пана Хмелевського, в лупах а гвалтах impune [2] починених, на тому не спиниться... Негайно відкликати тего... тего шляхтича лупа!

— Слухам вашмосць пана воеводу. Негайно вирядивем надійну хоругов жолнєров на те...— рішуче і з покорою, яка подобає старості і зятеві, згодився Ян Данілович.

— Що ж до реляції пана корсунського підстарости,— знову заговорив Жолкевський,— гадаю, же це є хід конем, проше панство, хід конем невдалого шахіста, в надії виграти справу, semotis arbitris [3] незаконного чину, не достойного гонору шляхтича. Чини, пане старосто, як радили-сьмо, та... і сніданком час почастувати гостей...

Таке закінчення грізної розмови можновладця викликало у всіх, крім хіба Хмельницького, усмішку полег-

[1] З амбіції *(лат.)*.
[2] Безкарно *(лат.)*.
[3] Усунувши свідків *(лат.)*.

шення. Хмельницький припускав, що великі його начальники читали чигиринські звідомлення і, певне, радилися, тому в своєму звідомленні був до краю щирий, але і... обережний.

Данілович теж підвівся і підійшов до столу. Якусь мить подумав, беручи документ до рук. Але знову поклав його, звернувся до Хмельницького:

— Єгомосць вельможний пан воєвода і я, як староста в єго воєводстві, читалем реляцію чигиринську, чулем звідомлення пана Хмельницького, прийшли до єдиного рішення: призначити пана Михайла Хмельницького моїм підстаростою по Чигиринському старостві, наказавши йому вчинити суворий суд за законами Речі Посполитої, розшукавши злочинців і скаравши їх наголову. Знайти тіло небіжчика...

— Чи слід дражнитися, пане старосто? — кинув репліку лагідний Хмелевський.

— І то мудра рада,— підхопив Жолкевський.— Небіжчик був шляхтич не з уродзоних і гонорем честі rem exempli mali [1] був для інших. Такому ліпше мертвим значитися в списках мучеників за Корону, аніж живим її плямувати. Новий наш пан підстароста чигиринський з Корсуня прихопить з собою пана ксьондза, служителів кліру римської церкви і сумлінно вшанує небіжчика урочистими поминками... Чи так, пане Хмельницький? Еж, певне, маєш на душі ту ж віру, хоч і лічишся в схизмі?

— А певне, ясновельможний вашмосць пане воєводо, кожна людина мусить мати віру...— відповів Хмельницький, ошелешений таким несподіваним рішенням панів. Розгублення а чи бажання будь-що вхопитися за це рішення старости, вважаючи його своєю найбільшою перемогою, на якусь мить відібрало йому здатність мислити, з глуздом відповідати на панські репліки, запитання. Стояв з опущеною головою і єдине міг — з усім згоджувався.

— Чулем, же маєш сина-виростка. Чекаю го до Львова в науку до єзуїтської школи. Пан Хмелевський теж свого одинака посилає до Львова, хоч і в Острозі має відому Острозьку колегію...

— З радістю, з радістю, вашмосць...

---

[1] Поганим прикладом *(лат.)*.

До покою бурхливо зайшла розквітла пані Софія, улюбленица батькова, і, майже родинно усміхнувшись до Хмельницького, взяла батька об руку, запросила панство на сніданок.

Частина друга

ПОБРАТИМИ

1

Славна традиція народного побратимства овіяна у нас сивою давниною. Через віки пронесла вона окрасу благородства. Честь цього священного акту дружби не раз була освячена пролитою кров'ю побратимів. Від покоління до покоління переходила ідея побратимства, передавалася нащадкам як непорушний заповіт на майбутнє, як народна клятва!

Малого Мартинка ніхто не наставляв на те, що треба шанувати давню людську поведінку побратимства. Він просто з дитячих літ звикав до цього, як звикав любити матір. До їхнього двору в Суботові часом заходили збройні люди, козаки. Хлопця не дивувало те, що з козаками розмовляла мама нарівні з татом, бо це було зроду так. Коли одного разу обзброєний батько взяв на руки малого сина, а хлопця потягло вхопитися за ефес шаблі, мати, а не батько, сказала йому:

— Виростеш, Мартинку, козаком станеш. Таку хіба шаблю вчепиш до бока! Наливайкову, побратимську...

І Мартинко вірив, що так воно й буде, побратимську шаблю він таки вчепить собі, коли виросте. В дитячі роки йому дозволила мати піти з сліпими кобзарями за поводатаря. Думка була, що це лиш отут, десь близько. До того ж кобзарі такі статечні люди. Виростаючи, хлопець звикав до того, що його маму козаки з повагою називають — наливайківська козачка Мелашка, а його, Мартинка,— сином козачки Мелашки, Семена Пушкаря дружини.

В поводатарстві зажадав зватися Пушкаренком. Матір любив, про її козакування з охотою слухав ще й

розповіді покійного дідуся, але своїми очима бачив оружного лише батька, пишався ним і по-дитячому заздрив. Коли ж почув, як батько при ньому радив кобзарям піднімати людей на допомогу Наливайковому побратимові Болотникову, а мати в захопленні лише схвалювала той вчинок батька, Мартинко зажадав бути таким, як батько.

В дні чигиринської події Мартинкового батька не було вдома. Два роки він уже перебував десь «за Путивлем», як говорили мати та бабуся. Але бажання — бути таким, як батько, не залишало хлопця. Батько в його очах чинив щось героїчне за тим Путивлем, у Болотникова. І він з охотою згодився допомогти сліпому дядькові Богунові впізнати полковника Заблуду.

— Отоді ти вже станеш таким, як твій батько, Мартинком Пушкаренком станеш,— пошепки сказав Богун і погладив долонею шорстку хлоп'ячу голову...

2

Довгі, плутані шляхи по Україні переходив хлопець після страшної події в Чигирині, приховуючи Богуна від панської кари. Молодий козак Джулай, або як писався він у полковім реєстрі — Прокіп Джеджалій, мав велику хату за околицями Вереміївки, леваду сінокісну, що простяглася гонами десь до старого річища Дніпра, та молодий садок біля хати. Свого роду не мав у Вереміївці, бо приїжджий був, десь аж з Дону прибився. Сім'ї мав — дружину «вереміяку» та зовсім стару тещу. Саме «вереміяка» Марина і переманила донця на Дніпро. Кілька місяців тому Марина народила йому дуженьке хлоп'я, якого вереміївський піп охрестив чудернацьким ім'ям — Филон. Спочатку батькові здалося, що панотець навмисне скалічив дитині ім'я: виписчики-козаки не в моді були в попів. Але за два місяці хорошого догляду дитя виросло на опецькувате хлоп'я, і батьки вже хвалилися:

— Та це ж вилитий Хвилонько!

Родину Богуна вони охоче прийняли в свою сім'ю. Лукію поклали «вилежуватися», а хлопця — в одну колиску до Филона. Але з кобзарем було важче приховатися від людей, хоч хутір Прокопа й стояв на відчепі.

Одного вечора, десь на третім тижні по оселенні в Вереміївці, господар повернувся з села і вивів кобзаря

у темний густий сад. Теплий вечірній спокій, пташиний перегук у леваді створювали Богунові якраз протилежний настрій. Всі ці дні йому доводилося висиджувати в хатинці або в повітці і вночі переходити двором лише тоді, коли людей навколо не було. Щодня дослухалися всі домашні, через людей приховано розпитувалися — чи не натрапили чигиринські пацифікатори на слід Богуна. Хоч Лівобережжя і вільніше себе почувало, аніж чигиринці, та обережність була конче потрібна, щоб урятувати сліпого.

— Пройшла чутка, пане Хведоре,— загомонів Джулай, стримуючи свій дужий голос,— що до Чигирина військ виїхало видимо-невидимо. Подейкують, що ваш Михайло Хмельницький підстаростою повернувся від Даніловича...

— Підстаростою?.. Адже його банітувати мали...— здивувався Богун.

Джулай весело присвиснув:

— Не ті часи, пане Хведоре. З Запорожжя дійшла чутка, що козаки знов аж до гирла Дунаю на човнах ходили. А десь в Білорусії коронні жовніри бешкетують, утримання їм не виплачено...

— І що ж цей Хмельницький, пане Прокопе? Не чути, буде обростати панськими іклами чи по-людському урядувати лагодиться? Десь же козачка Мелашка з ним, Мартинкова мати... Певне, теж баніцію їй знято, не чув, бува?

— Ні. Чутка така, що пан підстароста поки що без родини повернувся до Чигирина, лише з військом. Дружина, тобто, в Переяславі лишилася у своєї матері.

Богун помацки знайшов лікоть співрозмовника і міцно стиснув його рукою.

— Треба йти, пане Прокопе. До Переяслава вдатися, хлопця до матері одведу...

— Стривай, стривай,— затримав кобзаря Джулай.— Я ще не все сказав.

— А що ще? — насторожився Богун.

— Від Болотникова прибув поранений, один наш... теж із виписчиків він. Гукають людей на допомогу...— і вмовк.

Богун торкнув Джулая, кваплячи:

— Ну-ну, і що ж люди кажуть?

— Люди мовчать, пане Хведоре. Їм самим слово треба сказати, душу розбудити.

— Еге-ге. Це правда. Душу людську не можна присипляти. Не всі, як той Хмельницький, у підстарости потрапляють.

Якусь хвилину мовчали обидва, поволі повертаючись до хати. Десь біля загороди порався з худобою Мартинко, перегукуючись із господинею та з Богуновою Лукією. Хлопчачий голосок залунав згодом біля хати: молодиці бавили хлопця.

— Значить, виряджаюся, пане Прокопе. Треба йти.

— До Переяслава? — запитав Джулай.

— Не знаю. Більш того, що ні. Піду по селах і містах Лівобережжя, людям правду проспіваю думою, до Путивля, може, бог призведе дістатися. Жити треба, пане Прокопе. Филонкові та Івасеві топтати стежки до життя мусимо! Піду!

— Коли ж виряджати?

— На світанку, завтра. Спасибі, брате... Як на рідних лишаю Лукію з Івасем. Чи й побачимося. Та я...— Богун умовк і довго підбирав слово, знаючи, що господар чекає того слова.— Гадаю, що нас таки більше, аніж панів. Якось загублюся між людьми і вцілію до кращих днів.

3

Мартинко з охотою помандрував з Богуном. Літня пора спрощувала перший час мандрів. Часом широкий степ був нічним притулком, копиця огребків чи стіг сіна — м'якою і теплою постіллю. А голодувати їм не доводилося серед своїх, працюючих людей. З села в село посувалися по Україні, бралися на північ. Згодом пристали до охочого люду і на Путивль помандрували разом із збройними. У Мартинка холонуло в душі від згадки, що він наближається десь до батька...

А Семен Пушкар ще з донцями пішов садовити на московський престол якогось царевича Димитрія. Часом запитував себе наодинці: «Чи не час би і домів повернути?..» Але тільки запитував, бо відповісти собі на теє запитання не міг. Ще коли одружувався з Мелашкою, то знав, якою палкою любов'ю до Северина Наливайка грілося Мелащине серце. Разом з нею з-за порогів повертались своїми, рідними селами. Мелашка без вагання на рушник з ним стала. Та... щиросердно попередила, що дружиною вірною йому буде, дитя, коли в здоров'ї

будуть, з охотою народить, щоб сімейну радість мати... але чи зможе вона змусити серце вдруге покохати?

— Будемо чекати, Семенку, і сподіватись. Загояться дошкульні виразки, забудуться старі мрії, нові народяться...— говорила йому зажурено біля Тясмину, молодою бувши.

І Семен порішив: чекати! Найменше очі Мелашці мозолити своєю особою. Завжди вона ждатиме його з походу, бідкатиметься. І він щасливий буде цим. А коли нові козаки надходили з тих країв і переказували, як із сльозою на щоках Мелашка кланятись йому веліла, сина приводила для того аж у Боровицю і важко зітхнула, виряджаючи їх, як свого Семена, він почував себе найщасливішим у світі. В Путивлі слухав промову царевича до народу, бачив його юнацькі сльози на щоках і разом з боярськими кріпаками та з донськими козаками супроводжував до Москви молоду царицю Марину, дочку польського магната, воєводи сандомірського. Димитрій тоді заклинався зовсім відмінити кріпацькі закони Бориса Годунова і для початку видав державний наказ боярським стольникам та воєводам, щоб путивлян та селян Комарницької волості на десять років звільнити від всіляких податків.

Але тоді царевич Димитрій не всидів на московському престолі. Спочатку пройшли чутки, що він, утікаючи від підісланих злочинців царя Василя Шуйського, вискакував з вікна палати, вломив собі ногу і загинув. Потім знову з'явився чи то в Чернігові, а чи в Путивлі, підтримуваний хлопами та кріпаками. Саме на той час повернувся з турецької неволі колишній холоп князя Телятевського, бойовий козак народних військ Наливайка Іван Болотников. Поява нового месника за боярські кривди, Івашка Болотникова, знову підняла бідноту південної Росії. Незаперечні успіхи Болотникова в боях з боярською раттю, починаючи з Комарницької волості, додали слави його імені та нової сили цілому повстанському рухові.

Саме тоді Семен Пушкар знову прибув до Путивля з українськими козаками і рубався під Кромами та під Єльцем поруч з самим Іваном, полюбився йому і наблизився остільки, що став одним з найближчих осавулів у цього народного ватажка. Часто-густо після загальної наради своїх отаманів Болотников затримував Семена і наодинці з ним завершував найскладніші наради пе-

ред боєм з військами бояр. В цих нарадах наодинці Іван згадував своє побратимство з «степовим орлом» Наливайком.

Отак розговорившись одного разу перед боєм під Москвою на річці Пахрі, Семен признався:

— А знаєш, брате: Мелашка, ота «вірлиця-дівчина», як ти кажеш, і є моя дружина...

— Мелашка? Перехрестився б ти, Семене, від наговору це тобі,— не повірив Іван, знаючи, як кохала та дівчина Северина Наливайка.

Семен сміявся, аж за живіт беручись. Подобалося йому похизуватися перед старшим, що має собі в подружжя таку мужню козачку.

— Хрестом, Івашку, ченці з п'яних очей чортів відгонять,— сміючись, мовив.— А від Мелашки, Уласової онуки, я маю сина Мартинка, козак росте...

І розповів уже при нічнім багатті, у яку важку годину зустрівся з Мелашкою, як на її коні козаком став у Запорожжі і любов свою поділив із нею, зазнавши шлюбного щастя.

— Не клялася мені, що кохає, бо призналася, що кохання їдне закарбувалося їй у серці на все життя. Але що вірною мені жоною буде, що поважатиме як друга і дитя моє любитиме, як себе саму,— в цьому, брате Івашку, поклялася мені та «вірлиця». Люблю її за тую щирість та за чистоту душевну і вірю, що в розлуці більше звикає до мене, на любов її сподіваюся. Це вона першою сказала: «Іди, Семене. Руські люди життям накладали, помагаючи нашим вириватися з панських пазурів!..»

4

Тяжкі були і дедалі тяжчими ставали бої під Москвою. Армії Івашка Болотникова майже напівкола столицю обложили. Від гнилої річки Пахри, де вперше зазнали поразки від війська Шуйського, шукаючи гостинніших воріт до міста, підступили знов до Москви. З пізньої осені цілу зиму топталися біля неї, аж до Коломенського дійшли по південно-західних шляхах з Волока Ламського.

Отак і весну протопталися — людям набридати стала така непевна війна. Князь Телятевський та інші бояри пристали до Болотникова, теж домагаючись посадовити

царевича Димитрія на московський престол. Вони радять обложити Шуйських у Москві з усіх боків, на боярина Ляпунова з військом з півночі і зі сходу та на Істому Пашкова з півдня надійно спирались. І раптом по лавах бійців Болотникова немов іскрою пронеслася тривога:

— Боярин Ляпунов з військом перекинувся до царя Шуйського, зрадливо вдарив у крило Болотникова!..

Болотников заслав гінця до командира своїх загонів князя Телятевського, зажадав правди. І князь ствердив зраду Ляпунова та ще й додав, що Істома Пашков теж приймав посольство царя Василія з Москви.

А ще більш посилилась тривога від сповіщення отамана рязанських загонів Тимохи з правого флангу, що обложені війська Шуйського розпочали наступ саме навпроти військ Істоми Пашкова, і він не прийняв бою, відвів свої полки. Довелося Тимосі кинути загони праворуч... Сталась кривава сутичка. Коли б на ту пору не нагодився свіжий загін українських козаків на чолі з отаманом Яцьком із Остра, війська Шуйського прорвалися б у тил народних лав...

Болотников скликав нагальну раду отаманів, доручивши князю Телятевському утворити лише пильну оборону по всьому колі своїх військ. Зморені боями та негодами, зібралися в хаті доводці комарничани, кромляни, туляки. Від українських козаків Семен Пушкар зайшов у гурті старшини коломенської когорти Болотникова. Майже останніми зайшли рязанець Тимоха та Яцько. В рязанця пов'язка на голові, а Яцько тримав на башлиці підв'язану ліву руку. Новий тут воїн, він скорше як гість безжурним поглядом окинув хату, озвався:

— Поздоров боже, браття воїни, в добрім вечорі і раді! Бо з днем насущним нас привітала вже рать московська, боярина царя Шуйського. Приймай, брате Іване Саїчу, і наш невеликий дар: шість сотень кінних козаків з України та майже стільки ж піших. Частина з них ще з України правилися з нами, а більшість — підібрали ми по дорозі, коли правилися до вас. Відбиваються люди від Олевченка, до нас, до твого, брате Івашку Саїчу, руху народного пристають...

Болотников пробився від столу поміж отаманами, до Яцька підійшов і на якусь мить завмер, оглянувши кремезного вусатого козака при шаблі та пістолях, з підв'язаною до грудей на башлиці лівою рукою. Потім простяг правицю, мовчки потиснув Яцькову руку. В ту ж

мить самому кров ударила в обличчя, хитнувся, лівою рукою за шию обняв жвавого козака.

— Браття!..— вигукнув і тричі почоломкався на привітання.— Таки прибув, Яцьку! Пушкар нам сказав, що поспішаєш. Вчасно прибув, спасибі Україні...

— Вчасніше вже й нікуди, Саїчу,— озвався Тимоха.— Я, знаєш, ватамане, замахнувся з останніх сил, а вдарити вже й не зміг... Ударив побратим Яцько! Ох, як вчасно ударив!.. Не забудуть рязанці тієї допомоги українців, ладно прибули...

Болотников неначе і не слухав, захоплений Яцьком. Потім пройшовся з ним до столу, посадив на лаві і сам сів поруч. Думки напосідали голову, а діло вимагало дії. Тимоха запально говорив про вчасну поміч українців, а лице його кривилося від болю: рана на голові. Рада вже почалася, а Болотников ще слова не мовив до отаманів. Зрада Ляпунова та Істоми немов пригасили його завзяття. Вдивлявся в суворі обличчя бойових друзів, то на Яцька як на гостя переводив погляд. Тільки коли знову заговорив Яцько до отаманів, Івашко ворухнув головою, відганяючи тяжкі думи, натрапив на Семенів заспокійливий погляд і посміхнувся пересохлими устами. Семен підійшов до Яцька, вмостився поруч з ним.

Ватажок розчесав рукою закучерявлену, рідкувату бороду, ще раз обвів поглядом присутніх. Рішучість і жаль напосідають воднораз. Коли побачив, що Семен Пушкар і Яцько шанобливо поскидали свої козацькі шапки з червоним верхом, теж скинув свій рицарський шолом, обшитий бобровим хутром, поклав його спочатку на стіл, але в ту ж мить переніс на лаву.

— Ну, от мислю — сход повний у нас. З тобою, брате Яцьку, я ще матиму окрему розмову, не сприйми за кривду. А зараз поведемо, браття мої рицарі мужні, мову об тім, чому наша рать народна не здолала боярської, не скоротила путі на Москву? Може, пушки наші стріляли не дружно чи зілля в них зволожене засипалося? Знать, я, ваш отаман, у ратнім ділі не вчений, як ті князі — Воротинський та Юрій Трубецькой, яких ми ізрядно побили на підступах до Москви, не годен я водити полки. Знать, Скопін-Шуйський розгадав наші замисли ратні... Давайте кажіть, порадимося...

Мовчать підручні вояки Івана Болотникова, потупили очі. На довгі, золотом та сріблом ковані шаблі спира-

ються, а шаблі відбили вони в бояр, перед якими для слова принижується Івашко Болотников.

— Мовчите, значить, правду мовлю — негодні ми супроти ратних іскусників князів Шуйських? — знову запитав Болотников, уже метаючи очима іскри.

На цю мову підвелося кілька голів, а серед них острішкувато стрижена голова отамана рязанців. Під острішшям лежала ганчір'яна пов'язка через чоло навкіс аж до лівого вуха. З-під ганчірки в двох місцях на скроні та біля ока витекли й загусли дві стьожечки крові. Він рвучко повів широким плечем, оглянув присутніх, на Яцькові довше спинив свій погляд. Може, співчував йому, пораненому, може, спонукав першого на слово, бо зайшли вони з Яцьком разом та й билися обидва в самісінькому пеклі, відбивши підступний удар резерву Скопіна-Шуйського, що проривався в зрадливо відкриту Істомою Пашковим щілину флангу. Яцько озвався:

— Мовчать, відаю, не тому, пане отамане, що слабкі твої воїни. В цьому немає твоєї правди.

— Чому ж, отамане Яцьку? — допитувався старший.

— Мабуть, міг би про це сказати і славний отаман рязанців, Тимоха,— здалеку розпочав Яцько,— і він таки скаже. А мені б годилося готового послухати. Та я зі своїми козаками пройшов по землях, де в ці дні немає влади царів Шуйських, наслухався, чим дихає люд православний.

— Що ж говорять землі, коли це стосується наших перемог а чи поразок? — трохи нетерпляче запитав Болотников.— Про царя гомонить народ?

— Звісно, і про царя. Люди його знають таким, якого б їм хотілося: щоб закони про ухідництво від пана поновив, щоб у холопство не неволив та щоб волю на життя людське, на обробіток землі закріпив би... На царевича Димитрія теж було сподівалися, а зараз таке пішлося поміж людей...

Яцько оглянув отаманів, руками розвів. Коли ж ніхто не озвався на той заклик до загальної розмови, далі заговорив сам.

— Царевича ж то і воєводи польські, Корона шляхетська оружно підсаджували на престол. На Україні іде поговір, що народ руський у спілці з шляхтою та з чужинським королем собі царя московського тоді повернув.., Нехай це є поговір, чого не наговорять люди? То відомо, що він був зятем воєводи польського з Сандомі-

ра. Але цариця Марина у вірі католицькій лишилася, ксьондзів до Кремля навезла, це ж правда! Виходить — лагодилася католичити народ руський!.. Тимохо, ну скажи товариству,— нарешті відмахнувся Яцько, витираючи полою піт з чола.

— А і скажу, брат Яцько, скажу... Не об тім печаль, Івашку, ватамане наш, що шкіл вояцьких не дано нам пройти разом зі Скопіним. Крюка-Количев он яких чинів рицарських домігся в тих школах вояцьких...

— Чому ж ти, Тимохо, так знемігся перед ним біля Данилового монастиря? — перебив рязанця Болотников.

— А тому...— підніс рязанець голос і знову затримав погляд на Яцькові,— тому, що бояри на чолі со Скопіним-Шуйським билися, знаючи, за що б'ються. І Істома їх зрозумів, теж на боярську руч верне...

— А ти й не знав, за що битися?..— підхопився з місця Болотников і замахнувся кулаком, щоб ударити об стіл. Та не вдарив, оглянувши отаманів, які жвавіше підвели голови по тій мові Тимохи.

— Не гнівись, атамане, дай слово мовити! — немов спокійно, але підвищеним тоном відказав Тимоха.— Коли я з холопами на воротях двірських вішав свого боярина, то знав... так, достеменно знав, чесной ватамане, що встаю на панів бояр та на царя Шуйського, за людську правду. Цією ось груддю вставав захищати отую правду. Ан вийшло трохи не те. Нашу правду, як каже брат Яцько, покраяли хитрі пани бояри та польські шляхтичі, і ми з неї пошили царський хітон зятеві польського воєводи Юрія Мнішека. Ось якою ласкою озвалася до нас ця правда...— Тимоха в запалі зірвав пов'язку на голові і високо підніс її, скривавлену... Свіжа кров проступала в рубаній рані на чолі. Болотников схопився і, вирвавши пов'язку, прикрив рану.

Тимоха зів'яв на руках отаманів. Його підвели до лави, посадовили, зав'язали рану.

— Що правда, то правда, пошили хітон...— знов озвався Яцько.— Тепер царевич знов на престол повертає, оружно підтриманий цілою армією. Та... крім війська нашого, царевич, кажуть, спирається ще і на плечі кревних своєї цариці Марини. А це ж польські магнати сандомірські. Їх підтримує король польський, гетьман Жолкевський, шляхта... Стрільці, козаки, холопи, рубаючись за царевича, вірячи, що він таки дотримає слова, дасть нашому людові полегкість у житті, зніме тяжкі панські

відробітки, уже говорять поміж собою й інше: «Чи це той царевич Димитрій, за якого руський люд ось уже чотири роки голови свої кладе?!»

— Що? — вигукнув Болотников.— Царевич присягу давав, я сам бачився з ним, хрест його цілував...

— Якому Димитрію, котрому хрест ціловано? — гукнуло кілька голосів.— Є чутка, що царевича вбито людьми Шуйського...

— У нас така ж чутка...— озвався бородач з кутка.

— А в нас...

— Що у вас? — перебив Яцька здивований Болотников.

— Та нехай їм, брехні, звичайно, всякі... Ми тут зі сходу і з півдня московський трон від Шуйського — законному цареві воюємо, а там на той же трон Корона польська готується оружно встати з воєводами та їхніми жовнірами. Як є, браття отамани, ми в спільники польському королеві потрапляємо у війні супроти руського престолу...

Яцько замовк, молодого вуса пригладив двома пальцями донизу. Приголомшені його словами, вояки мовчали. Якось спідлоба позирали один на одного, як змовники. Болотникову раптом стало до краю ясно, що ці розмови поміж отаманами, а може, і поміж його збройними людьми, точаться вже самі собою. А йому вони хіба не спадали на думку наодинці, коли доводилося обмірковувати завтрашній день повстання? Він очолив люд Комарницької волості, щоб іти на Москву відстоювати народне право на землю, на вільний труд. Насправді ж виходить, що він веде чужого царевича на престол!.. Воює проти Шуйського за царевича, якого і поляки оружно боронять. Князь Телятевський хитро підтримав його, підбадьорив людей та... царевича. Це ж справді підступ! Приєдналися Кроми, Єлець, Рязань, Калуга, Тула, приєднався Істома Пашков, боярин Ляпунов прислав своїх людей...

Царевича на престол ведемо в Москву! Того самого царевича, каже Яцько, який у зятях польського воєводи лічиться, від короля Жигмунда підтримку має. І цей король... той самий король, який четвертував Наливайка!..

— Стій, отамане руської раті народної! — грізно вигукнув Болотников сам до себе, розігнувши спину і поглянувши просто в очі своїм помічникам.— Хто кладе тінь на наше святе рушення? Чи не ти, Яцьку, славний

остерський козаче, який зі своїми левами-козаками від поразки рязанців рятував?

— Не чорню рушення, отамане наш, а висловлюю сумнів люду православного щодо... царевича,— відповів Яцько, витримуючи отаманів грізний погляд.— З Короною польською, з панами шляхтою не йшли ми в спілку, щоб воювати руський престол. А царевич, виходить, і зараз пороги воєвод польських оббиває...

— Нам відомо, брате Яцьку, що військо царевича складають полки українські, Вишневецького та Ружинського козаки. Адже царевич на Вишневеччині ховався від Годунова і освіту в Гощі дістав...

— Ганьба то є! — гукнули разом Яцько та Пушкар, і їх підтримав Тимоха-рязанець, підтримали інші присутні.

— Що ганьба, в тому не маю заперечень. Але це грізна правда,— спокійніше озвався до них Болотников, сідаючи на своє місце.— Де саме в цій правді ганьба, а де життя нашого потреба, як і те, що неодмінно за нашими плечима, саме — за нашими, браття вої,— на руський престол має посуватися царевич Димитрій,— важко урозуміти мені, не криюся...— Сам я бачився з Димитрієм, говорив, клятву давав, як законному государю... О тій же порі зі мною у государя були і козачі старшини на чолі з гетьманом їхнім, пам'ятаю — Олевченком називався. Оточували його статечні старшини при багатій зброї, від сивоусого Топиги, до... визначного на днесь рубаки, мню собі — полковника Петра Сагайдачного...

— Сагайдачний, Петро Конашевич уже в старшинському почті у Олевченка? — надміру збуджено перепитав Яцько.— Знали ми його багатшим на розум, не мав би замітати сліду Олевченкові... Битий на грамоті козак, в Лівонському поході під Самійлом Кішкою здибалисьмо. Либонь, ще перваком сотником ходив тоді наш Конашевич...

— Стривай, Яцьку, не об тім мова,— перебив Болотников.— Маємо розібратися в нашій небезпечній поразці. Боярин Ляпунов ніби стояв на одному з нами боці, а зараз він перекинувся до Шуйських...

— Істома Пашков теж заслав посланців на мирову з Шуйським,— гукнув Тимоха ззаду.

— Цього не може бути!

— Отже, сталося, отамане. В бою, коли мені скрута настала, я посилав гінця до Істоми.

— Ну?

— Посміялися з нього, з тим і повернувся. Коли б не брат Яцько, то Скопін-Шуйський був би вже тут, через наші трупи пройшов би клятий князь...

І заговорили один поперед одного, засперечалися, згоджувались. Неначе ніхто нікого не слухав, усі навперебій вимахували руками, навіть зброєю. Але в загальному гомоні випросталася думка, обростала певністю, пересилювала колотнечу.

— Хочу до всіх, і до тебе, ватамане наш, ще слово мовити,— перекричав Тимоха. Власне, в цю мить йому не важко вже було спинити напружені в сварці голоси.— Вірю ватаману нашому Івашку Саїчу, бачився він з царевичем Димитрієм, слово йому давав,— це так. І тому повірив, що царевич на Вишневеччині вчився, на українські полки спирається. А чи певний ти, Саїчу, що це той самий Димитрій, якого ми вже садовили раз на престол у Москві? Яцько тут розумно міркує: польські пани з їхнім королем, а з ними і пани українські — це дуже прехитре і підступне кодло. Земля слухом повна, що царевича таки замордовано Борисом Годуновим.

— Говорять і те, що він утік, у Гощі вчився...

— Нехай так,— перемагав Тимоха вигуки.— Повірю і я, що втік наш царевич до Гощі, там і вчився, з Мариною-царицею коронований... Цілих дев'ять днів царицею була при мужі... Ан стався бунт боярський,— їм вільно вірити або не вірити в якогось помазаника божого — і зсадили вони новокоронованого царевича. Очевидці запевняють, що й цього — чудом урятованого зятя шляхетського, Димитрія, бояри вбили під стінами Кремля... Отож і вольності десятирічні, якими той царевич гощанський обдарував Комарницьку волость та Путивль, уже скасовані. Коли б жив царевич, то жили б і його привілеї...

Болотников походжав у тісному колі отаманів, кілька разів поривався вставити слово, спинити запального Тимоху. Та запальність була гостра і словами, і думками. Таки ж наважився, вставив:

— Тимохо, ти... на чию руч говориш? Це саме писано в прелестних листах Шуйського, то все навіти злі! Живий царевич, сам його я бачив, не в тому справа... А привілеї... Правду каже Яцько, доведеться їх не від царів сподіватися, а самим...

— Прости, ватамане чесний, але...

— Але?

— Ти бачився з цим живим Димитрієм, не бачивши того вбитого, що вже сидів на престолі московськім! А ми всі, браття мої любі, не бачили ні того, ані іншого... та їх, виходить, було вже троє. І немає серед нас людини, яка бачила б того першого царевича, мученика в руках Годунова... Люди добрі! Можливо, я, Тимоха із Разянщини, і є той перший царевич Димитрій. А може, ось... Яцько видерся з катівських пазурів Годунова, втік не в Гощу, скажімо, до панів Вишневецьких чи сандомірських, щоб потім з рук католиків прийняти православний престол, Москву католичити, а в Остер, в Чигирин утік, до вільного козацтва, Яцьком назвався... І що з того? Нехай царевичі рятують собі життя, а ми встали рятувати людське право в Росії.

— Правильно, Тимохо! Ніхто того царевича не бачив, а ченці вже цілий десяток років моляться за душу убієнного.

— Я бачив...

— Кого? — вигукнули майже всі, озирнувшись на Семена Пушкаря. Він виступив на кін ближче до рязанця, шапкою махнув кудись навмання.

— Бачив я того царевича, якого ми вже раз із донцями на московський престол садовили,— заговорив Семен, дивлячись на Болотникова.— Я, брате Саїчу, слухав обіцянки царевича в Путивлі, бачив і супроводжував молоду царицю Марину до Москви...

Болотников підійшов до Семена. Присутні розступилися, даючи вільний прохід старшому, урочисто умовкнувши в цю хвилину. Він поклав руку на широке плече Пушкаря, приязно вдивлявся йому в очі, неначе переконуючись, чи це той же, хто хвалився знайомствами з царевичем Димитрієм та з полоненою в Москві царицею Мариною?

— Бачив? — запитав, щоб освіжити в пам'яті ті слова козака.

— Так! Бачив, отамане, і чув його мову,— відповів Семен.

— Не забув? Міг би впізнати й зараз? Адже те сталося не вчора.

— Такі речі не забуваються, Іване Ісаїчу. Не забув ні молодого обличчя, ані голосу слабого здоров'ям царевича,— потвердив Пушкар.

На якусь коротку мить замовкли обидва. В кімнаті запанувала така тиша, неначе й думку чиюсь можна би почути. Потім замислений Болотников рушив на своє місце біля столу і, не сідаючи, тихо звернувся до присутніх:

— Брати мої, славні рицарі...— в голосі отамана забриніли нотки мовби якогось каяття.— Товариство наше! В інших випадках слова Тимохи легко було би стлумачити як зраду нашій народній справі. Мабуть, не просто було і йому, одному з наших мужніх отаманів раті народної, запитувати про те, «чи знає наш холоп ратник, за віщо б'ється, Москву добуває»? Починали ми бунт проти пана боярина, а брат Яцько запевняє... що ми опинилися в спільництві з Короною польською, яка розгромила повсталий люд український, скарала Наливайка та його поплічників і пішла престол наш руський, люд православний покорити, як і Україну... Тимоха і Яцько тут страшну іскру викресали на порох повсталого люду!.. Ми воюємо бояр Шуйських, а чужинці скористалися цим і теж ударили на Москву, щоб королеві Жигмундові загарбати наше рідне Московське царство. Так і есть... опинилися і ми в спільниках ворогів Росії. Важко домислити собі глибші звади такого звороту подій. Просту істину таки збагнув наш ратник. Спілкувати з королем та шляхтою він не хоче... То, значить, ось у чому лежать наші поразки під Москвою, на Пахрі, біля Коломенського!..

Важко зітхнув по тих останніх словах. Озирнувся на своє місце на лаві, неначе не певний був, що за цей короткий час тяжкої розмови хтось інший не посів би те місце. За ним також голосно зітхнули й інші. Хтось запитав, неначе сам до себе звертаючись:

— Що ж удіємо далі, адже це правда все?

— Перевірити!.. А поки що — на маневр підемо, відходимо! — в задумі мовив Болотников.

— Відступати? Куди, пощо?

— Поки що від Москви відійдемо,— вів Болотников.— Недобрим духом повіяло, розлад на душі напав. Ми — сила краю, воюємо за народну справу, а не є помічниками в підступній політиці чужинців...

Болотников примовк не тому, що не мав чогось сказати далі. В голові його роїлося стільки всіляких думок, що виклавши їх у такому ж безладді, в якому вони баламутять йому самому мозок, він тільки налякає сво-

їх товаришів, побратимів. З якоюсь заздрісною вдячністю дивився на Яцька та Тимоху — кращого отамана своїх військ. Але ж навколишня мовчанка підштовхувала його, треба говорити, отамани чекають.

— Ось що, брате наш Семене,— повагом розпочав, хитнувши головою.— Ти підеш з ділом посольським до самого царевича Димитрія, це мусиш твердо собі засвоїти і ніяк не відхилятися від нього. Для ока загалу це буде посольство від нашої раті народної, щоб дістати вказівки його царської милості, як чинити далі маємо. Під Москвою, мовляв,— не здужались ми. Така думка, наберемося сили десь аж у Калузі чи в Тулі і на весну новими силами вдаримо на Шуйських, престол його царській милості здобудемо. А може, буде інший наказ царевича,— оце тобі, Семене, раз... А головне поза цим — брату нашому Семену Пушкареві треба упевнитися в особі Димитрія, вслухатися в голос, чи той, якого ти чув, Семене... Нічого йому не кажи об тім. Тільки нам повідаєш правду святу. А заразом: дізнаєшся, пощо козаки українські з тим заповзятим старшиною Сагайдачним такі ретельні суть у службі Короні, коли це так? Знаю ж бо я бажання люду українського, знаю його велику зненависть до шляхти. Невже замирилися наливайківці з Ружинськими та з Вишневецькими? Досконало перевір Яцькові слова, чи справді гетьман польський Станіслав Жолкевський з непомірною ретельністю допомагає воєводі сандомірському садовити його коронованого зятя на московський престол?.. Чи згода, браття мої, відійти до Калуги та розібратися в цих проклятих справах?

— Згода, згода!..— відгукнулися отамани.

— То їдь, Семене Миновичу. Бери собі двох своїх козаків, та Тимоха додасть тобі двох...

— І коли справді, Семене, Конашевича здибаєш у війську царевича, то неодмінно йому першому чолом віддай. Міг би козак у допомозі стати,— наставниче порадив Яцько.

— Дозволь, отамане,— звернувся Семен Пушкар до Болотникова,— неначе й не зважившись на пораду Яцька.

— Ти не даєш згоди, Семене?

— Даю, згода! Але прошу послати мені помічником Тимошиного осаула Силантія Дрозда. Він молодший, а шляхи добре знає, та... і кров замовити може, коли до чого дійдеться...

Загальний регіт, як одноголосна ухвала, заповнив приміщення. Силантія всі добре знали як людину сили та мужності, поєднаних з виключно доброзичливою зовнішністю. Інколи його жартома взивали «мама» Силантій, такий-бо лагідний мав погляд світлих очей. Якось у боях під Єльцем він наскочив на заповзятого, розігрітого валкою боярина із збройною свитою і запропонував йому скласти зброю. Боярин хизовито відмовився, бо йому, мовляв, «благородна кров велить нищити злодійське плем'я холопів». «Мама» Силантій оглянув збройний почет боярина, по-материнському лагідно відповів, що він уміє замовляти всяку кров. І... в герці один супроти шести вирубався шаблею з лабетів почту. Хизовитого боярина він обеззброєного привів тоді полоненим і повідомив:

— Нате боярина з замовленою кров'ю. Він з п'ятьма стрільцями мав скривдити мене своєю благородною кров'ю, то я замовив йому кров.

— А стрільцям?

— Не було коли: я їх порубав...

На світанку другого дня Семен Пушкар виїздив на своєму сивому коні у те далеке і непринадне посольство. Силантія Дрозда сам оглянув, як він споряджений був у далеку путь, а козакові запорозькому Ониськові з Олики порадив оглянути спорядження двох молодих козаків, бо на Ониська, призвичаєного до далеких маршів, цілком покладався.

На шляху за лісом, звідки виїздив Семен з товариством, в сірому світанні маячила постать Івана Болотникова. Семен ще раз зійшов з коня, щоб попрощатися з старшим.

— Не треба зайвих слів, Семене,— озвався з сутіні Болотников.— Це я... Семене, щоб не забути. Побратими ж бо ми!..

За звичаєм батьків тричі навхрест почоломкалися мовчки. Семен також мовчки вискочив на коня і погнав за товариством. Тільки в гонах озирнувся — під лісом досі маячила одинока постать його побратима.

5

Стояла навдивовижу тепла весняна година. Вишневі сади в Путивлі на цвіт бралися, на нивах люд селянський порався, поблизу від сіл та хуторів, досіваючи гречки й проса.

Та не відчував Семен Пушкар у тому спокою, не дихало життя на повні груди. Якимсь смутком а чи тривожним жданням пойнялася земля, хутори і села. За довгу подорож верхи на конях товариство Пушкаря ставало мовчазним, а мирне життя навколо ще більшої туги завдавало їм.

Путивль порожнім назовні здався. Навіть те, що його вулицею до воріт замку і звідти щоразу сновигали збройні вершники, посланці князя Григорія Шаховського,— ніскільки не міняло враження порожнечі. Війна поклала свою сувору печать на всьому.

Збройні гінці, поодинокі вершники путивльські зацікавлено оглядали невеличкий Семенів загін вершників, споряджених у далеку путь. Семенові з товариством важко було б приховати не лише свою бойову зовнішність, але і помітну втому від затяжних мандрів у сідлі. Їх оглядали, як бойових козаків, що недавнечко вийшли з бою. І без розпитувань знали, що вони «звідти», з полів кривавої валки під Москвою.

— Агей, на конях, козаки! — гукнув озброєний страж біля воріт до замку.— Невільно без дозволу до замку...

— До воєводи, князя Шаховського нам,— пояснив Пушкар, не спиняючи коня.

— Саме ж до князя і невільно! — страж перегородив коневі шлях, виставивши поперед живота застарілу стрілецьку пищаль.— Кажуть, без дозволу невільно, куди ж преш?

— Не будь реп'яхом, пане вартовий,— спокійно відказав Семен, таки спиняючи свого сивого коня.

— І дурнем божим,— додав Силантій, вирівнявши свого богатирського коня з отамановим сивим.

— Га? Чи мені повилазило, бачу, звідки прибули. Не дозволено!..

Семен скочив із сідла і з конем на поводі підійшов розбитою ходою до вартового. Молодий парубійко з рідкою закучерявленою борідкою, заспаний, з неприхованим острахом стежив за Семеном, ладний відступити при першій же нагоді.

— Такий наказ...

— Накази маєш виконувати, не надолобнем стовбичивши перед ворітьми! Кажуть тобі — до воєводи гінці від старшого народних військ, від Івашка Болотникова! А ти з наказом, голова.

— Коли ж не велено, бо немає воєводи в місті... Не будь реп'яхом,— гнівався вже вартовий.

— Немає чого ще й зіпати ото спросоння,— уже в мирнішому тоні заговорив Семен, притишуючи голос.— Раз виїхав князь, так і кажи: виїхав, мовляв, князь Шаховський туди або туди... Куди він подівся, де маємо шукати вітра в полі?.. Слухай, ти, сторожа, ні чортова ні божа: не чув, буває, де царевич Димитрій з боярами та з військом стоїть?

Вартовий боязко усміхнувся, досі ще відходячи задки до замкової стіни. За ним ішов Семен Пушкар, ведучи змореного коня. Усмішка вартового мало промовляла до черствих сердець бойових козаків. Та Семен зрозумів з неї, що цей страж дещо таки знає і про царевича.

— Чого ікла скалиш, службу виконуй, теля чортове... Давай кажи, куди виїхав Шаховський? — озвався з коня нетерплячий Силантій.

— Чи я характерник, по сліду вгадую, куди той князь виїхав? — зовсім лагідно відповів вартовий.— Певне, теж до царевича...— і, прихилившись до Семенового вуха, тихше мовив: — У нас тут чутку кобзарі співали... Не той царевич появився...

— А хто ж цей, що царевичем ся взиває? — допитувався Семен.

— Так собі, казав сліпий... Якись чолов'яга. Горілку п'є, царицю Марину забуває, а князь Ружинський на нього, як на холопа рукодайного, покрикує. Тут архіпастир Гермоген з Москви листа священного заслав. Пише, що справжній Димитрій убієн бисть од рук...

— Ну, ти, потеліпай мені язиком... Закрий їдало, щоб мухи не плодились,— для годиться нагримав Семен.

Вартовий махнув рукою, на сонце пообідне глянув. Тоді збоку подивився на грізного козака і пояснив:

— Отож і сам десь до Глухова вдався, бо там, кажуть, перебуває царевич. З воєводами польськими царевич раду радить, а з князем Ружинським та з Меховицьким престол московський завоювати мають. Не буде діла...

— Не буде? — перепитав Семен, рішаючи в думках, чи перепочити в Путивлі, а чи їхати далі.

— Нічого не вийде, пане козаче. Коли вже люди говорять, святі отці в грамотах пишуть, то вважай, що на престолі й навколо нього все вже зроблене... Наш воєвода наслухався тих балачок, кобзарів звелів гнати з міста, а грамоту Гермогенову вичитав, спалив і подався рятувати царевича.

Найпростіші шляхи з Путивля на південь лежали Семенові на Україну. Шляхи ходжені, а край манив, манила зустріч з дружиною та з сином. Яцько розповідав Семенові про чигиринські події, розповідав і про те, що Мелашку, Семенову дружину, банітовано старостівською владою, і вона виїхала з Суботова під охороною доброзичливого урядовця Хмельницького. Щоправда, пізніше стало відомо від козаків, що Михайло Хмельницький повернувся до Чигирина з великими милостями від самого Жолкевського, обняв посаду підстарости чигиринського. Але Мелашку залишив з дружиною в Переяславі, зробивши її хатньою наймичкою підстаростихи...

З цих розповідей Семен розумів, що Мелашці хоч і не загрожує небезпека суду коронного, але й життя її вільне козачої жони назавжди скінчилося. За сина був спокійний — завзятий козак виростає. Кобзарів Богуна та Ничипора любили козаки, шанували їхню бойову славу. Для хлопця, поводатаря в таких сліпців, кращої школи і не вигадаєш...

На цих роздумах його спинила козача варта. Заходив свіжий вечір, а по шляхах досі майже нерухомо стояла збита копитами кінноти пилюга. Семен відразу ж збагнув, що в місті і навколо нього отаборилося чимале військо.

— Чиє військо? — запитав у пришляхової охорони, яка спинила його на під'їзді до великого, чорного в повечір'ї лісу.

— Поїдемо, пане козаче, до осаула, там усе скажуть.

— Не козаче, а... отамане,— огризнувся Семен, незадоволений такою військовою ретельністю реєстровців.

Довгенько довелося їхати лісом. Поночіло, коли виїхали з нього просто до річки, біля переправи якої розшукали потрібного дозорним осаула. Молодий осаул приязно вислухав дозорця, видивляючись на Семена та на його товаришів у повечірній сутіні. Він був трохи

нижчий за Семена, щупліший, до того ж у одязі прибулих, у зброї не важко було впізнати людей з бойовиська, і це мимоволі змушувало його до військової поваги. Сам він був зодягнений, як до танцю мазура,— в яскраво-червоному кунтуші з безліччю мусянжевих гаптовань, у нових сап'янових чобітках, а молодий гнучкий стан перехоплено кованим у сріблі поясом з новою дамаською шаблею.

Спочатку Семен байдуже поставився до молодого осаула. Справляє чоловік свою службу, як велять обставини військового табору... Те, що осаул ретельно додивляється саме до Семена, було цілком природним, бо Семен був за старшого в посольстві. Здалося, що начальницький настрій осаула поволі вичахав, змінившись людською заздрістю молодого вояка.

Але дивною тривогою зачепило Семена якесь раптове відчуття, що цього осаула він десь зустрічав у своєму вояцькому житті. Згадується така ж хизовита охайність у одязі, ретельність службова в шанобі до начальства, яке осаулові доводиться тут репрезентувати.

— Кажете, від воєводи Болотникова з посольством до його величності? — зовсім лагідно допитувався осаул. І відразу ж додав: — Я не певен, що його величність зможе прийняти пана посланця сьогодні. Вам краще заночувати з нами, перепочити. Я доповім про вас пану полковнику...

— А хто полковник ваш, прошу пана осаула, коли це вільно знати нам? — запитав Семен, згоджуючись на пропозицію заночувати. Йому здалося, що от-от упізнає вже цього хизовитого вояка, бо знався з ним колись. Але де?

— Чому б і невільно? — здивувався молодий осаул.— Рушення пана Болотникова є справою і його величності, на яку згромаджуються зараз загони козацтва, як і кварцяні війська Корони польської під орудою князя Романа Ружинського...

— Хіба? — зовсім несподівано вихопилося в Семена. Це було остільки ж щире здивування, як і протест. Чи так зрозумів його пан осаул і вдає байдужість до того, а чи й справді запитання Семенове сприйняв як просту собі цікавість — важко було добрати. Осаул трохи помислив, готуючи відповідь:

— А так, прошу. Та гадаю, що полковник Сагайдачний, як наказний від Олевченка... а певніше сам князь

Ружинський, з охотою порозмовляють з паном отаманом, коли б пан захотів з'ясувати це питання.

— Полковник Сагайдачний — наказний?.. Ні, прошу, не варто надокучати йому проти ночі, то більше — князю Романові. Будемо вдячні пану осаулові за докладне повідомлення їх про наше прибуття та про потребу негайного побачення з його величністю. Як пан осаул зауважив, ми прибули просто з підмосковних боїв, лише заїздом до Путивля трохи загаялися. Воєвода Івашко Болотников просить вислухати мене, його посла, і невідкладну раду війську воєводи дати...

6

Лагодилися козачим звичаєм заночувати десь тут при осауловому курені, на стеленому, нехай і торішнім, сіні. На річкових луках були ще не зовсім спашені кінною сінокоси, а коні в Семена та його товаришів давно не паслися на такому луговому привіллі. Осаул велів козакам таганити щербу з риби для гостей, а сам сів на засідланого у варті коня і лагодився вбрід перейти річку, щоб скакати до міста з вісткою про прибулих. Семен пройшовся при сідлі в осаула аж до річки, проеив його переконати полковника про негайний прийом у царевича, і тепер наодинці мріяв про неодмінну подорож до Дніпра в Переяслав, бодай би хоч на один-два дні...

— Чи ми тут у цалковитой безпєцє, отамане? — зовсім несподівано запитав Силантій, наздогнавши Семена на прогулянці по березі річки. Він всіляко намагався говорити з Семеном українською мовою, зриваючись лише на окремих словах.

— Здавалося б, як у себе вдома,— цілком щиро відказав Семен, обернувшись надто раптово.

Силантій тихенько, як змовник, висловив Семенові свої побоювання. Помітив же він збоку, як пильно приглядався осаул до Семена. Складалося таке враження, що вони потрапили до ворожого табору, що не друзями, а полоненими їх тут мають. Розповів Силантій і про те, що чув з товаришами від козаків, які поміж собою говорили потай. Все це військо збиралося на Україні князем Романом Ружинським на поклик воєводи сандомірського, щоб стати на московських кордонах і тим запобігти нападу повсталих росіян на Польщу. З тим і повів їх пан Меховецький аж до Білорусі. Та в Красноставі сам

гетьман Жолкевський заспокоїв козаків і повернув їх до Чернігова під оруду Ружинського, щоб царевича московського до Путивля супроводити. Тепер ішли похідним ладом на Путивль і раптом зустріли боярина Шаховського, спинилися. Бо, мовляв, Москва не згодна поступитися престолом царевичеві. Тепер козакам доведеться не кордони від повсталих росіян стерегти, а самим вирушати з коронним військом війною на Москву, приховуючи те від війська Болотникова!..

— Але ж тут, здається, ще немає коронних військ? — поцікавився Семен.

— Сам сатана їм ладу не дасть,— помірковано відповів Силантій і додав: — Мовляв, що їх до біса десь під коргвами Радзівіллів гуртується під Смоленськом. Але частина єсть і тут на чолі з якимсь паном Меховецьким, з яким дуже не мирить український князь Ружинський. Князь планує похід просто на Орел, і ніби Сагайдачний має перший з Тушина вдарити на війська московського опору, коли б такий виявився після повного розгрому Шуйським Івашка Болотникова...

— Цікава розмова,— голосно міркував Семен.— Давай-но сядемо, Силантію, он там біля залишеного козаками курища від комарів, бо, клятє зілля, заїдає зовсім. Цікава розмова, коли б почули цю розмову в лавах наших військ, мабуть, не так би гаряче офірували престол царевичу... Значить, пани Ружинські, Скуміни, Меховецькі ждуть не діждуться, коли болотниковський рух поляже від рук Шуйських, а вони тоді нападуть на стомлені війська московського царя!.. Розмовочка. А козаки не помітили, що ви підслухуєте їх?

— Да ми лі безголові, отамане? Ми собі триножили коней, а вони собі курище такое вот розкладали.

— Так-так... курище розкладали і розмовляли,— бубонів Семен.— А знаєш, Силантію, чомусь мені здається, що коней нам треба тримати при повнім наряді. Щось і мені той осаул іншим трохи, хитрішим, як для молодого осаула, здався. Козаки, бач, дізналися, що болотниковці з посольством прибули, і он як заговорили! Адже це так, Силантію? Осаул прикинувся чемним господарем, на нічліг нас присогласив, мовляв,— не горить... Стривай... А чи не спробувати нам ще закинути слово з козаками? Так і так, мовляв, хлопці добрі молодці, б'ємося ми з Москвою боярською, за Москву народну... А за що й кому ви завоювати Москву важите?

Га, коли б отак їх запитати? Це ж наші люди, козаки, знаю я їх. Реєстровці, щоправда, тут панують. Задурені в багатьох голови отим наймитівством реєстровським у Корони, в шляхти. Може, таємно підіслати до козаків нашого запорожця Ониська з Олики? Любить чоловік язика на людях почухати...

Семен говорив так, неначе сам до себе, як радився з собою. Звертаючись до Силантія, він ні разу не поглянув на нього і навіть не почув його сміху, заклопотаний своїми міркуваннями. А Силантій спочатку злегка усміхнувся при Семеновій пораді, потім не витримав і таки вголос, хоч і стримуючись, засміявся.

— Чого це тобі раптом весело стало? — запитав здивовано Семен.

— Да так, дурь одолела...— раптом заговорив Силантій рідною мовою.— Видишь ли, ватаман, уже послал я, и как раз Ониська. Видел издали, как наш запорожец трубкой хвастался, с комелька раскуривая ее. Нескольким давал по затяжке. Такой кашель да грохот пошел. Велел ему про кобзаря одного поспросить. Диковинные слепцы бывают в энтих краях.

— Он як!.. Вірно вчинив, брате Силантію. А все ж велю коней далеко не пускати.

Саме в цю мить вони почули, як за річкою вершники чвалом неслися на конях з міста. Скільки їх, не можна було добрати в темряві, але не один.

«Женуть, як за втікачем»,— подумав Семен і встав від курища, рушив понад берегом. За ним пішов і Силантій. Чути було, як вершники вилаялися, заганяючи коней у брід, забрьохали коні в воді, форкали ніздрями.

— Агов, чи не пан осаул повернувся? — гукнув Семен до двох вершників, які чітко вирізьбилися проти води.

— Так єсть, прошу пана посланця,— озвався з річки знайомий голос. І, ще не вибрівши конем з води, додав: — Його величність царевич московський велить переказати, аби негайно пан посланець їхав до нього з вістями від воєводи Болотникова.

— Самому а чи з усім товариством?

— Ат, найбись мі, лайдак... пане козаче, забув запитати. А то, прошу, мало би товариство спочивати при курені, а ми з паном прибудемо пізніше.

— Але ж нас двоє посланців, прошу пана осаула!

— То їдьмо втрьох. Ат, найбись мі, лайдак...

І це «ат, найбись мі, лайдак» знову нагадало Семенові, що знався він з цим чоловіком, чув ту лайливу примовку...

7

В домі місцевого пана перед порогом до покою царевича Димитрія Семен нестримно хвилювався. За час цієї подорожі стільки наслухався всіляких чуток про царевича, що вже починав боятися: чи вистачить йому вміння тримати себе перед царевичем, коли справді він виявиться тим самим, якого Семенові доводилося вже бачити? Як добре, що сама «цариця» Марина не буде при цій розмові. Адже вона б то впізнала Семена, згадала б, як він супроводжував її до ставки його величності перед урочистим входом до Москви. Скільки розмовляла, про Семенову дружину допитувалася... «Ат, найбись мі, лайдак...» Напевне впізнала б!..

Розчинилися двері до покою царевича. Звідти повільною ходою вийшов стрункий, хоч і в літах уже, боярин Шаховськой. Причинивши двері, він пильно оглянув обох військових, видно, тертих у боях вояк. Безпомилково впізнав, що саме вони і є посланці від Болотникова. Банькаті, немов аж підпухлі очі боярина ніби хотіли проникнути в душу. Поли боярського єдвабного каптана розходились на животі, з-під них видно було пояс і шаблю, за поясом пістоль німецький.

— Посланці будете, панове стрільці? Хто єсте? — запитав Шаховськой, скінчивши огляд.

— Так, прошу пана воєводу,— одрубав Семен і додав: — Отаман охочекомонного загону українських козаків Семен Пушкар, посланець пана воєводи Болотникова, та мій товариш посольський Силантій Дрозд, рязанського війська молодший отаман.

— Умгу! — промимрив боярин.— А чи доводилося вам, панове посланці, раніш бувати у його величності на прийомах, чи чували вже монаршу розмову... Тобто чи не злякаєтеся, коли треба слово мовити його величності?

Семен відчув, як його мов облизали вогняні язики. Всі чутки в цю мить звелися в голові в одну незборну певність: «Облуда! Не той, не той Димитрій... Пани фальшують, дурять люд російський!»

— Де б же нам теє щастя ласки його величності трапилося, прошу вельможний пане воєводо? — ледве посміхаючись, урочисто мовив Семен, одвісивши шанобливий уклін.— Але чому ж лякатися? Воюємо ось від самого Путивля і аж до Москви. Наш славний проводир, воєвода Болотников, мав щастя бачитись з його величністю, накази — битися з Шуйським — пан Болотников отримав з власних рук його величності. Його ім'ям армія переможно столицю обложила...

— Ну добре, зайдіть, його величність чекає.

Боярин розчинив двері, впустив обох посланців попереду себе. Семен і Силантій урочисто як вояки промарширували вздовж кімнати і спинилися, тримаючи лівою рукою шаблі біля боку. Потім зняли шапки, гойднулися в поклоні, промітаючи шапками підлогу.

— Вашій величності царю московському чолом від командира нашого воєводи Івана Болотникова! — одним духом випалив Семен завчене привітання.

— Радий бачити в доброму здоров'ї бойових соратників славного воєводи! — хрипкуватим баском також завчено відповів царевич, вийшовши з-за столу.— З якими вістями прибули єсте, панове посланці?

Семен відчув, як він весь міниться на лиці, як піт раптово заливає йому чоло. Перед очима в нього стояв рослий, дебелої статури чоловік. Він не тільки не був бодай би чимось подібний до того Димитрія, якого знав Семен, але якось кричуще підкреслював разючу свою відмінність і в рості, і в зовнішній подобі, і особливо — в голосі. Образ сухорлявого, легкодухого мніха, який поєднувався в Семеновій уяві з тим першим царевичем, зараз неначе був визивно висміяний цією дорідністю та самовпевненістю.

І здалося Семенові, що цей фальшивий царевич все зрозумів. Бо раптом незадоволено зиркнув на високого, широкоплечого Силантія, відійшов до столу. Немов заховався в сутінь, якої не змогли пробити промені з трьох свічок у підсвічнику на другому кінці столу. І неначе вже втомили царевича ті кілька слів, промовлених до не в міру обвітрених боями підданців.

— Прошу вислухати, ваша величність, не зовсім щасливу вістку,— опанувавши себе, мовив Пушкар.— Пан воєвода сказати велів, що його військо зело потомлене стало від безперервних цілорічних боїв. В облозі Москви пани дворяни Істома Пашков та Андрій Ляпунов

зрадили вашій величності, а Шуйському хрест на послушенство цілували...

— Ляпунов і Пашков? — нервово здригнувши, перепитав «царевич».

— Так, прошу вашу величність. І наш славний воєвода велів переказати, що знімає він облогу з Москви, а стане під Калугою та Тулою, щоб війську відпочинок і поміч свіжу дати. І ще просив...

— То він теж не воює? — погарячився Димитрій.

— Але ж воює, прошу вашу величність! — заперечив Пушкар.— Наш військовий вигляд і рана свіжа в пана Силантія на голові най свідчать вашій величності, що війни Болотников не приймає проти Шуйських. Але ми потребуємо підтримки свіжими людьми...

— Гаразд,— нетерпляче махнув «царевич» рукою.— Ідіть і чекайте. Завтра дам відповідь і вказівки воєводі Болотникову...

Посланці також поклонилися, як і при зустрічі. Відповідь здалася їм лайкою роздратованого панського управителя. Справді, обернувшись, щоб іти, вони побачили воєводу Шаховського і молодого князя Романа Ружинського в себе за плечима. Боярин оступився, дав прохід, але Ружинського довелося посланцям обходити. Він стояв боком до них і не ховав злої усмішки, якою знущався з них, як знущаються пани з приреченого на кару хлопа. Кілька козачих осаулів з такими ж посмішками на устах чекали посланців у передпокої. Семен упізнав серед них і свого знайомого осаула, пана Заруцького. Він грайливо ляснув себе нагаєм по халявах і перший рушив з посланцями.

— Ать, бись мі, лайдак,— тепер уже на себе вилаявся Семен примовкою Заруцького. З її допомогою він згадав і молодого шляхтича, що загравав з козачим загоном донців, які разом з Пушкарем супроводжували колись царицю Марину до Москви. Цей молодий шляхтич з Волині тоді в охороні цариці службу її осаула виконував, донцям давав те зрозуміти...

Від однієї цієї згадки морозом обпалило по шкірі козака. Стало-бо ясно, чому осаул так вдивлявся та впізнавав при зустрічі, як і те — чому воєвода путивльський так допитувався, чи не бачилися посланці з царевичем раніше...

8

Морочно темна ніч непривітно огорнула Семена та Силантія, коли вони вийшли на подвір'я. Ледве вирізьбльовалися якісь потворні силуети коней. Біля двох коней посланців, що стояли осторонь на припоні, тепер перешіптувалися всі Семенові козаки, їхні голоси тонули в густому плину темряви. Семен і Силантій дуже здивувалися, побачивши тут усе своє товариство на сторожі, але і зраділи, завдячуючи Ониськові за таку пильність. Сивий Семенів кінь, відчувши господаря, злегка заіржав, неначе загомонів з радощів.

— О, а це ще хто тут вештається біля коней? — запитав Семен, зопалу наскочивши на невідомого хлопця, що просто від козаків, як з-під коня, кинувся до нього.

— Тс-с! — попередив хлопець, хапаючись за рукав.— Тихше, пане отамане, я, ховаючись, продерся до вас... Дядько Хведір послали... попередити вас хочуть. Стережіться...

— Що-о? Який Хведір, що ти мелеш? — також позмовницькому перепитав Семен, не приховуючи здивування.— Ти чий, хлопче, звідки?

— Я... поводатар. Сліпому кобзареві за очі правлю. Ми з України. Дядько Хведір думи співають, козакам до Болотникова переходити радять... А козаки їм сказали, що пан Ружинський має скарати посланців, тобто вас, пане козаче, з товариством, бо ви, мовляв, приїхали царевича московського викривати. Гонець такий навпростець прискакав від якогось князя Теляцького з-під Москви...

— Від Телятевського?

— Еге ж, від нього, проклятого... Дядька Хведора теж попередили козаки, полковник Сагайдак довідався, що... кобзар — Богун, велів прогнати геть...

До цього часу Семен лише насторожено вслухався в хлопцеві слова, а сам порався біля сідла, поводи з припону відв'язував, ганяючи думками. Коли ж хлопець вимовив ім'я Богуна, то неначе блискавкою його кинуло, скочив до хлопця, вхопив на оберемок:

— Мартинко!!!

А від конов'язі осаулів уже відокремилася чорна тінь, оповита темрявою. Осаул Заруцький озвався здалеку:

— Агов, панове посли! Чи не коні в поводах заплуталися?

— Еге ж, пане осауле, бісові поводи,— відгукнувся Семен, яскраво вчувши недружні інтонації Заруцького.— Та вже сідаємо й ми.

Мартинко пам'ятав свого батька, часом і в снах його бачив, овіяного дитячими мріями. Але той уявний батько був зовсім не такий хороший. Він був козаком-рубакою, але не посланцем, на життя якого важать пани Теляцькі та Ружинські. Озвався він, як батько, таким же теплом зігріло його і оте «Мартинко!», як гріло воно в маревних снах. Тільки ... приречено йому панами, а цього ніяк не міг збагнути хлопець: за віщо?

— Таточку, тікайте якомога швидше! Полковник Сагайдак козака підіслав... Втікати велів козак...— зашепотів над вухом і зіскочив з рук, пустившись батькової шиї.

Семен вихопився в сідло, до Силантія нагнувся з коня, ледве встиг кинути:

— Рятуй, брате, хлопця з кобзарем! Це мій син, Мартинко... Зрада, Силантію... Телятевський гінця прислав і нас викрив, доки ми до Путивля заїздили... Я з товариством рубатимусь на воротах, а ти... вітром несися дворами з хлопцем, рятуй кобзаря!..

Силантій щось зашепотів на відповідь, та Семен уже рвонув поводи, і кінь скочив назустріч осаулові.

— Поїхали, панове козаки! За мною...— він ще надіявся проскочити у ворота з двору. Попередження Мартинкове тепер уже і ділом підтверджувалося, небезпека стала очевидною. Телятевський викрив сумніви і змову Болотникова, а пани Шаховською з Ружинським лише зволікали кару посланцям, доки не вислухали їх, з чим прибули від Болотникова. Ще тоді, коли Семен із Силантієм переступили поріг до покоїв «царевича», вони були вже засуджені на палю.

— Стій, Пушкарю! — гукнув Заруцький, а інший осаул конем загородив йому шлях.— Зброю на руки мені, шаблю!

— Не з твоїх рук узята, пане Заруцький, шабля Пушкаря, хіба що на голову впасти може...

І, нічого робити, перший рубонув шаблею голову коневі гусара, що загороджував йому путь. Двоє його козаків та рязанець навально рвонули в гурт на допомогу отаманові, дзенькнули шаблі, витягнені з піхов. Кожен вояк Болотникова, гартований боями, за трьох оцих виджигуваних вартуванням справитися гідний.

Перед Семеном упав кінь на передні ноги, гусар зіскочив з нього. А коли Пушкар стрибнув конем у ворота, Заруцький між гусарами спочатку кинувся випереджати його. Він розумів, що за воротьми і простір вулиці спілкуватиме козакові. А там степ і ліс — годі й думати вловити козака у полі, як вітра на волі.

Та запорожець Онисько вгадав осаулів намір, кинувся йому навперейми. Зарубаний Семеном кінь гусара тепер брьохнувся на землю. Онисько своїм перестрибнув його і грудьми коневими збив і Заруцького з сідла.

В воротях пролунав постріл з німецького пістоля. Семенів козак та рязанець рубалися, відступаючи в отвір воріт, загороджували собою шлях погоні. Онисько обернувся на блиск пострілу і навпіл розрубав гусара, який, зіскочивши з зарубаного коня, стрелив на Пушкаря.

Семен ще тримався в сідлі. Випустивши шаблю, обома руками вхопився за гриву, нагнувся вперед, на шию коневі клалася його голова. Онисько вчасно підскочив і підхопив, притримав у сідлі. Потім гукнув на сивого і понісся поруч з ним у чорну пащеку ночі. Напочатку ще чув, як рубалися його товариші, не випускаючи з воріт ворожу погоню. Цілком розумів, що тим двом не судилося вже видертися живими з лабетів цілого десятка лютих ворогів. Але що вони якнайдовше затримають погоню, в цьому був певен і використовував кожну хвилину, підганяючи коней.

Сивий отаманів кінь неначе розумів становище, ніся з такою силою, що Ониськів починав здавати. Вхопити поводи, щоб стримувати тварину, Онисько не мав змоги, бо і своїм конем правував лише ногами. Мусив обома руками тримати смертельно пораненого отамана.

— Тпру-тпру! Тпру-тпру! — озивався до коней, але втихомирити їх не зміг. Тоді надлюдським напруженням вихопив Семена з сідла і, як зміг, поклав попереду себе впоперек коня.

Поранений застогнав, озвався:

— Прокляті пани... Умираю, брате Силантію... Рятуйте Мартинка...

— А це я, отамане, Онисько. Мартинка врятовано...— заспокоював запорожець. Від подвійної ноші кінь зовсім ослабив біг. Сивий теж, рвонувши напочатку, раптом тихо заіржав, як загомонів до господаря, і повернувся до Ониськового коня. Онисько спинив гнідого.

Поранений тяжко стогнав на руках, щось просив, бормочучи, але розібрати Онисько не зміг.

Зіскочив з сідла і обережно зняв знесиленого Пушкаря, поклав на землю. Хропіли коні, нагинаючи голови, важко стогнав Семен. А десь далеко позаду чути було — тривав смертельний бій у воротях.

— Ониську... прощай! — тяжко стогнучи, озвався Семен. Рукою кволо мацав порожні піхви шаблі.

— Семене, брате отамане! — з відчаєм гукнув Онисько, але поранений перебив його:

— Мовчи, мовчи... нехай скажу тобі останні слова... Кидай мене, я... умираю, Ониську. Гони у військо... Скажи Івашкові, Яцькові... омана! Не царевич він... панський наймит на царевича... Польська шляхетська облуда... А я... умираю, Ониську... Скажи їм... Телятевський зрадив... не вірте панам!.. А Силантій... О-ох, Силантію, брате, рятуй... рятуй сина, кобзаря... Чи врятував же?.. Про-ощай, земле...

— Семене, очуняйся, брате!..

Запорожець узяв за руку, а вона вже важка, мертва. Приклав вухо до грудей — мовчать уже груди козакові. Озирнувся. Темрява густим плином огорнула його з двома кіньми та з небіжчиком.

І раптом уловило вухо, як вирвалися і галопували вулицею десятки пар кінських ніг. В одну блискавичну мить зважився. Козак у небезпеці не має права довго думати. З плеча небіжчикового зняв посольську сакву, відчайдушним ривком припав до зчахлих уст отамана і з розгону опинився в сідлі, вже на сивому Пушкаревому коні.

Кінь — тварина розумна, а козачий до того ж — ще й кмітлива. Не раз козацькому коневі доводилося нестися на ворога, не раз на власний розсуд обиралися шляхи, щоб винестися геть від небезпечної погоні. Сивий простягся, не дослухаючись поводів, розумів, що вершник дає йому волю дії. За сивим, ледве одвертаючи голову від груддя землі з-під копит сивого, нісся гнідий Ониськів кінь. Полегшений від вершника, він не відставав.

Ледве помітив Онисько в запалі, що сивий повернув праворуч так круто, як повертають тільки при нагальній погоні. Зовсім пустив поводи, поклавшись на тварину. Йому треба було за всяку ціну вихопитися за межі міста, сховати сліди від погоні.

За останніми хатами міста немов розвиднілося трохи, Оницько вже міг розрізнити землю під ногами в коней. Згодом роздивився, що мчить він десь понад річкою, і зрозумів — незабаром має бути брід, а перебродити йому річки не треба. Тепер уже правував поводами, збиваючи коня праворуч геть від річки, інколи трохи притримував поводи і наслухався. Зняв шапку, перехрестився.

— Царство душі убієнного воїна Семена...— і ще прислухався. Згадалися товариші, що власними тілами загородили ворота, затримували погоню.

Зітхнув і знов чвалом пустив коня. У вухах свистів вітер, миготіли зірки в воді, коли Ониська виносило десь до коліна берега. Йому треба винестися геть за військові дозори Ружинського, до ранку доскочити в безпечне місце. Ліворуч за річкою навпроти посірілого неба стояв чорною брилою мовчазний ліс. Під тим лісом мався бути дозорний курінь осаула, значить, місце броду через річку він уже проскочив. Але чи проскочив небезпеку?

Спрямував коня геть у степ, подалі від річки й лісу. Не пускав поводів, мчав у тьмяну порожнечу, тільки б збити погоню з сліду, втекти з вістями посольськими. І знову стримував коня, немов наджидаючи свого гнідого, який тут, у полі, відставав. Коли гнідий наздоганяв і теж утихомирював біг, Оницько обертався в сідлі назад і слухав. Десь далеко за річкою бачив: жевріли крапки багать. І ще навертав сивого геть у степ, знов з неймовірною швидкістю мчав у посірілий, але ще темний світ.

Коли і з цього боку річки почався дрібний перелісок, Оницько спробував об'їхати його, взяв ще праворуч у степ. Чагарники байрачні починали заважати швидкій їзді, густішали. Часто з кущів злітали сполохані сови, і коні шарпалися вбік. Оницько змушений був зменшити навальність бігу. Мимоволі заглиблювався в гущавину лісову, напосідало відчуття загубленості, немов тріска в хвилях моря, губився він у цьому байрачному безвихідді.

Заходив уже справжній ліс, та не рідшали і чагарники. Оницько, змушений зовсім стримати коня, ледве кроком продирався в гущавині, не даючи собі ради, куди забреде цими хащами. Поглянувши вгору, ледве помітив крізь верховіття, що починало братися на світанок.

А в лісі ще панував такий же непроглядний морок, ледве на стовбур дуба а чи сосни не натикався. Тільки кінь рятував його, обходячи дерева, продираючись поміж заростями лісовими. Руки і щоки гіллям подряпав, навіть шапку кілька разів доводилося перехоплювати руками: гілля щоразу, неначе пазури нічних химер, дерлося звідусіль до Ониськової голови. Позаду слідом за сивим продирався Ониськів гнідий кінь, стиха дзенькаючи порожніми стременами об галуззя.

Раптом як укопаний спинився сивий кінь під Ониськом. В ту ж мить Онисько почув нагальний тупіт кінський. Тупіт наближався, зовсім десь близько пронісся, немовби перед самісіньким носом, і зник ліворуч, швидко віддаляючись і затихаючи. Ониськові коні зійшлися голова до голови, обнюхували один одного і не заіржали, коли тупіт проносився зовсім близько.

Якусь хвилину Онисько постояв трохи стурбований, насторожено прислухався. Загальний лісовий шелест поглинув той кінський тупіт, неначе і не було його. Тільки тепер Онисько почав міркувати про те, що це сталося: тупіт він чув не більше як двох коней — за одним козаком та посилати тільки двох?.. Онисько посміхнувся про себе. Встав з коня, прип'яв його до деревини, а сам обережно пройшов туди, де тільки-но проскочили вершники. Коли б це була погоня, не двох би послав Ружинський за Ониськом. Силантій? Але ж він тільки один і не міг так гнати з двома врятованими в сідлі.

Тим часом, міркуючи, вгадуючи, хто б міг проскочити верхи в такому густому лісі, Онисько вийшов на вузький лісовий шляшок. Він був покручений — це відразу ж помітив Онисько, бо на шляшку світанок уже розгонив темряву, і навіть сліди кінських копит можна було помітити на піскуватій, вишарцем зарослій землі. Слідів було чимало, ішли вони в обидва боки. Та, присівши до землі, Онисько помітив між ними зовсім свіжі, покопані навальною їздою. Їх справді було два.

— Двоє вершників проскочило...— вголос, але, як думку, тихо проказав Онисько.— Чи й погоня, то... тільки двоє. А з двома... не вперше тобі, Ониську, зустрічатись!..

Ще хвилинку прислухався, на зовсім сіре небо вгорі поглянув. З нього вже зникали, немов тануни в просторах, зірки, світанок настав.

Швиденько вивівши коней на шляшок, Онисько вскочив у сідло, на цей раз на свого гнідого коня, а сивого взявши в повід, погнав услід невідомим вершникам.

9

Аж у добрий сніданок, коли сонце видиралося вже в прогалинах над деревами, Онисько виїхав з лісу на степовий шлях. Двічі міняв під собою коня і з лісу виїхав знову на Пушкаревому сивому. «Чи вірно чинив, полишаючи тіло небіжчика отамана на поталу ворогові?» — краялося серце козакові. Але ж і мав виконувати наказ, останню волю ватажка — нестися з вісткою до війська. Адже він тепер лишився тільки один. Ті двоє, напевне, полягли ще в воротах панського двору. А Силантій... йому рятувати хлопця велено отаманом, чи й живий вирветься з міста, коли б пощастило якось-то видертися з двору з хлопцем на руках.

У степу шлях розходився надвоє. В обох напрямках свіжі кінські сліди. Що ліворуч десь має протікати річка і цей шляшок веде до неї, в цьому Онисько не мав жодних сумнівів. Але чи слід йому повертатися саме до річки, чи не погнала туди і погоня, про це він зараз мусить думати.

Поглянув на сонце, щоб ясніше собі уявити напрямки своєї путі: коли б він поїхав праворуч, то сонце засвітить йому майже в потилицю, тобто шлях ішов на південний захід, міг повернути і зовсім на захід. І Онисько рішуче поворухнув поводами, коні пішли ліворуч. Адже йому краще братися поки що на південь, до України, минути небезпеку і десь, може, аж за Путивлем повернути круто на північ, на Комарницьку волость, щоб через Кроми прямувати на Калугу.

Знов погнав коней. Розумів, що надто зморені вони, але і перепочинок давати було ще небезпечно. Вискочивши на пагорбок, мусив спинитися, бо побачив попереду якийсь хутір в далечині. Курілися ранкові дими над хатами, стояли стоги, і свічками стриміли в небо стрункі тополі. Якась незрозуміла сила тягла просто на хутір, хоч свідомість настійно радила об'їхати його геть далі, десь при озерці в полі відпочити, сховавшись від можливої погоні.

А коні теж побачили і відчули хутір, веселіше побігли без підгону.

— Що буде, те й матиму! — вголос завершив свої вагання. Навіть нагаєм підігнав сивого, по гнідому збоку ляснув. Бо ж таки втікати мав, бувши певним, що погоня аж ніяк не могла раніш за нього доскочити цього хутора.

В глибокому вибалку протікав невеличкий ручаєць з напрочуд прозорою заохотливою водою. Коні було потягли голови вниз, щоб напитись, коли перебродили ручаєць, та Онисько поводами і нагаєм не дав пити. Розігріту худобу занапастити дуже легко, неоглядно напоївши водою.

— Ониську! — раптом почув з переліска знайомий Силантіїв бас, якого Силантій, очевидячки, надсилу стримував.

Навіть сивий кінь під Ониським упізнав той голос і, злегка заіржавши, вломив ногу ліворуч у перелісок. Біля першого ж куща вільшини до Ониська вийшов назустріч стомлений на виду Силантій. При наближенні до нього Ониська Силантій хмурнів і схиляв голову. Сивий кінь без отамана говорив усе. Коли Онисько заїхав за кущі і, спинившись, зіскакував з сідла, низько схилена голова Силантія лежала бородою аж на грудях, із заплющених очей по таранкуватому, віспою в дитинстві побитому обличчі потекли сльози. В ці хвилини він особливо скидався на «маму».

Онисько і не втішав. Привести самого отаманового коня з такого нічного діла... Чи треба ще пояснень, та і яке пояснення втішить такого бійця, як рязанець Силантій?

А він підвів голову, на сивого коня подивився сумними очима. Полою звивороту утер лице.

— Вистрілом з пістоля? — запитав. І, ще не почувши, але вловивши те ствердження в очах Ониська, додав: — Чув я вистріл. Хотілось повернути коня і кров заговорить тому проклятому... Наказ же оцей Пушкаря...

— А я сам замовив, Силантію.

— Замовив?

— Навпіл розчахнув падлюці голову...

— А він?..

Онисько розумів, що запитання стосувалося Семена. Чи слід розповідати, коли все так ясно: загинув отаман.

— То ти перед світом, як вітер, пронісся лісом? — запитав Онисько замість відповіді. Це була відповідь страшна, Силантій зрозумів її. Повернув і повів у глиб

переліска, їдучи поруч з товаришем, ховаючи слова, навіть думки.

— Двоє було ув'язалися за нами іще в городі,— заговорив Силантій.— А нас на коні троє... І сміх і гріх. Словно ті груші посипались обоє на землю тільки од одного мойого слова — погоня!.. Дойшлий ваш брат козак... Та ось і вони, узнаєш кобзаря? Клянеться полковник, що добре тебе знає...

— Свят, свят, Карпо Богун! — вигукнув Онисько, віддавши Силантію поводи, і кинувся до кобзаря. Богун підвівся з пенька, простяг руки.

— Невже Онисько з Олики? Брате мій, така зустріч!.. А Семен?

— Цитьте, дядьку Хведь! — смикнув Мартинко за поли Богуна, відразу ж відчувши страшну, безповоротну правду...

10

До вечора чекали в тому ж переліску, попасуючи розсідланих коней. Але не стриножили, на поводах пасли. Сподівалися, наджидали — може, вирветься ще якийсь із їхніх козаків.

Та не вирвався, не дочекалися. В довгих і сумних розмовах домовлялись:

— Велю, як старший опісля Семена,— розпоряджався Силантій,— поїдеш ентим шляхом прямо на Лубни, кобзар добре шляхи знає. Поведеш кобзаря да Мартинка на Україну, сам до родних навідаєшся, Ониську. А мені й бог велів на Русь-матушку возвернуться...

— Стривай, стривай, Силантію, товаришу бойовий,— перебив його Онисько.— Не про рідних зараз думаю, а про цілий люд православний ідеться. Обом нам старший отаман наказ давав: тобі, Силантію, на Україну мчати, рятуючи кращого її сина наливайківця Богуна, а мені, запорожцеві, мчати до руського народу, вістку про зраду бояр та князя Телятевського і про облудний чин шляхти з цим царевичем з уст в уста переказати! Семен життям наклав за цю правду про панів та царевичів. І для руського холопа та кріпака гречкосія, і для українського наймита та посполита «бидла», як кажуть пани Ружинські, ця правда однаково свята. Мені судилося казати її Болотникову та його людям. А Карпо Богун проспіває її разом з тобою, Силантію, в україн-

ських селах та хуторах. Брати-бо ми є не лише по вірі та по крові, як казав ще Наливайко, але і борнею за однакову долю навіки побраталися... Отже, сідлаймо коней. До броду через річку вирядите мене, а там розлучимося. Мушу найбільше як за п'ять-сім днів донести до армій Івашка цю нашу правду, здобуту кров'ю.

Богун весь час розмови козаків мовчав. Коли ж звернулися до нього, якої він думки, хитнув головою, а потім сказав:

— Вірно розсудив, брате Ониську... Царство душі богатиря нашого славного. Плач, Мартинку, сльоза серцеві полегкість дає. А душу втішиш, хіба що коли виростеш та шаблю Наливайкову візьмеш у матері. То буде справжня втіха душі — волю вирвати з рук Ружинських та в царів. А вирвати її можливо тільки тоді, коли шабля міцно тримається в руці, і неодмінно разом, усім народом, і московським, і подніпрянським!.. То й поїхали, люди добрі. Мартинку, маєш батькового коня, сідай, сину, а мій на прив'язі у твого, поводатарю любий, ітиме.

— Ні, дядечку Хведю! Батькового коня най сідлає пан Онисько. Коли не йому, то коневі Семена Пушкаря повірить люд московський...

У надвечірній сутіні виїздили з переліска на шлях до хутірця. Спереду на сивому коні виїхав Онисько, за ним Мартинко з кобзаревим конем збоку на поводі. А вже закривав похід Силантій Дрозд. Йому належала почесна роль охорони і захисту. Виїхали на пагорок від ручайця. Ледве побачили в повечір'ї хутір у фіолетовому затінку дерев і повернули праворуч, поїхали в об'їзд хутора.

Частина третя

КРІЗЬ ПЛИН РОКІВ

1

Не щороку Львів пишається хорошою зимою. Часом мине рік, а львів'яни й сніжинки не побачать на вулицях міста: що припорошить уночі, то на ранок і потане.

А то — надійшла, немов тихо підкралася і до Львова, лагідна, тепла зима. Снігова пороша вкрила затужавілу від приморозків землю і не потала. Неначе в нову, свіжу білизну перевдягся Львів, люди на повні груди вдихнули свіже, сухе повітря після довгої і марудно-слизької осені.

Разом з такою приємною зимою Львів сприйняв і дивовижну чутку про те, що народне ополчення руське розгромило польські війська. Простий люд міста і околиць вбачав у тому промисл божий, побожно хрестився, але голосно не висловлював своїх думок з того приводу. Згадувалися принагідно прислів'я: з чужої хати, як відомо, або вийдеш ушанованим гостем, або в торбі винесуть твої кості. Якийсь Кузьма Мінін та князь Пожарський очолили народний рух і вимели сміття з рідної столиці, з Москви. Чи слід було ще й королевичу Владиславу нариватися на такий удар, непрошеним вдираючись до чужої хати, на престол Москви себе в королі виставляти?..

Люди відчували, що після цього розгрому польського війська московсько-польські взаємини знову повернулись до стану затяжної непримиренної війни. Важко зітхали, але засуджували за те не московський люд. Тільки шляхта польська ніяк не могла так легко примиритися з сусідством на сході сильного і перспективного руського народу. Спроби Петра Скарги ополячити його мирним шляхом, перехрестити в католицтво — ще на Івані Грозному провалилися безповоротно. Тепер провалилася і військова авантюра Жигмунда III. Війська королівські розгромлено, королевича вигнано з Москви, чимало знакомитих у краї, уродзоних шляхтичів, єзуїтів та дипломатів зазнали непоправної поразки.

І щоб послабити враження від такої політичної невдачі, шляхта з єзуїтами до сьомого поту старалася затушкувати розміри і політичне значення поразки від Пожарського.

Отож на кінець року у Львові сталася надзвичайна подія, залагоджувати яку мусив приїздити і сам воєвода Станіслав Жолкевський. Московські події ставали відомими і львівському обивателеві, який зустрів їх, як першого провісника неминучого падіння могутності Корони польської. Про ганебну поразку заговорив ремісник численних цехових братств, заговорив міщанин, заговорило і православне духівництво. Виявлена державна

слабкість Корони розбуджувала завмерлі надії широкого поспільства в цьому західному культурному осередку України.

Тоді в ці державні справи і втрутилися львівські єзуїти. П'ятий рік у Львові існує культурний заклад єзуїтського ордену, званий колегією. В ньому на кінець цього року навчалося близько півтисячі душ переважно польської, але частково і української молоді віком від тринадцяти до двадцяти років. Це майбутні державні мужі, прелати престолу божого в католицькій вірі, володарі душ людського загалу...

Львівська колегія — дітище католицького біскупату, до того ж мала своїм високим шефом і благотворителем уславленого в польському краю ратного мужа Станіслава Жолкевського, якому після короля належало перше місце в тій московській виправі. Ніби з нагоди завершення кількарічної польсько-московської війни протектори єзуїтської колегії вирішили вславити цю подію шкільним різдвяним святом. Цілому десяткові кращих учнів старших класів було доручено виготовити віншувальні реферати, вірші, пісні. Школа готувалася прийняти близько двохсот гостей із Львова та з-поза його меж: з Галича, з Перемишля, Ярослава, з Луцька, навіть — з Кракова та Варшави! Самі тільки єзуїтські гості з тих міст уже визначали рівень свята, до якого гаряче готувалися протектори, ледве лише дочувшись про події осені 161... року.

2

Серед кращих учнів старших класів колегії було чимало і таких, яким ректори не тільки не дозволили готувати реферат а чи вірш, але і категорично заборонили їм навіть думати про це. То були діти неродовитих поляків, які й потрапили до колегії виключно з умов першого набору, коли треба було «фундувати» колегію. Решта, хоч і належала до уродзоної шляхти краю, але з наказу упертих батьків трималася східної грецької віри. Їм теж відмовлено в честі виступити з своїми віншувальними одами на цьому вечорі. Це був своєрідний батіг протекторів єзуїтського ордену, яким вони підганяли юнаків до переходу в католицтво.

Особливе місце в школі посідали два кращих учні старших класів. Це були Хмелі, як прозивали їх у коле-

гії за прізвищами: Станіслав Хмелевський та Зіновій-Богдан Хмельницький. Перший мав і шляхетський родовід Хмелевських, який був визначений військовими послугами Короні польській. По довголітній службі в званні регіментаря численної збройної залоги князів Острозьких батько цього хлопця Стефан Хмелевський, названий... Александром Македонським Речі Посполитої за звитяги ратні, тепер дістався чину регіментаря всіх коронних військ на Україні. Хоч сам регіментар за традицією і з поваги до Острозьких довгий час дотримувався віри грецької, але мав жінку католичку і дітей хрестив католиками. По смерті ж старого воєводи Острозького Стефан спочатку перейшов до унії, а потім і зовсім католиком став.

Його син Станіслав цілком заслуговував честі бути першим серед юнаків, що мають виступати з віншуванням на тому патріотичному святі. Єдине, що заважало юнакові Хмелевському відзначитися на тому святі,— це його заповзяте приятелювання з Хмельницьким.

Юнак Хмельницький, бувши найкращим учнем по колегії і протеже самого шефа Станіслава Жолкевського, не тільки не мав якихось відзнак гонору уродзоного, а ще й пишався своїм походженням з простого роду, степовим козаком себе взивав, як підказала йому якось мати. До того ж заповзятливий хлопець, ніколи не відмовляючись перед навчителями-католиками відступити «схизми» — православної віри,— насправді ж ні te deum laudeamus проспівати в костьолі колегіуму не квапився, ані схизму свою, як насправді віруючий, сповняти. Це очевидне наливайківське безбожництво сина якогось чигиринського підстарости зі східно-полудневих кресів починало непокоїти адміністрацію колегії, ба навіть протекторів ордену.

Саме з цим битим на язик, кращим ритором, богословом та фехтувальником у колегії і приятелював Станіслав Хмелевський.

Все ж таки верх узяв рід Александра Македонського Речі Посполитої: Хмелевському дозволено приготувати поетицьку оду — «Слава зброї панствовій».

З дозволу адміністрації колегії, на пораду самого Жолкевського, юнак Хмелевський жив у власному львівському будинку. З далекосяжних міркувань Жолкевський порадив регіментареві оселити з Станіславом і сина чигиринського підстарости Хмельницького...

Жили вони в різних кімнатах цього невеликого будинку, майже на околиці міста на Брестському тракті, але завжди були разом: і йдучи до колегії, і вивчаючи науки в ній, а особливо — вдома. Будинок мав чудовий двір, перелісок над річкою, де хлопці разом проводили більшість вільного часу.

З Богданом у кімнаті за перегородкою-простіночком жила Мелашка, слугувала йому і куховаркою, і матір'ю, дбала про релігійну чистоту хлопця, з наказу матері живила в юнацькій душі патріотичний дух і любов до свого народу. Вона була очима батьків у далекому Львові. Як банітована козачка, Мелашка в той спосіб була прихована Михайлом Хмельницьким від коронних законів, чесно і щиро слугувала підстаростисі Мотроні, яку любила, як сестру, і поважала, як матір.

Часто зимовими вечорами приятелі юнаки разом заходили до кімнати, де жила Мелашка. Вона оповідала їм про давнє та про сучасне, як сама знала, розповіла їм і про польсько-московську війну.

— Не лайтеся на нас, дядинко рідна,— звертався з пробаченням до Мелашки завжди чемний до неї Богдан.— Стась полюбляє слухати про старовину, йому дідусь в Острозі багато оповідав... Може б, і ви щось нам повідали про минуле. Не бачили ми його, а кортить знати... певне, ще і згодиться.

— А згодиться, Богданку, все придасться,— стверджувала Мелашка,— тільки оповідач з мене як той куль соломи замість шибки. Намелю сім мішків, а вони й порожні.

Хлопці сміялися від задоволення, що жінка вміє так до ладу сказати. Богдан, сміючись, підтримав її ж словами:

— Меліть, дядинко, хоч порожньо, аби пахло борошно,— і ще веселіше зареготали всі. Навіть і Мелашка задоволено сміялася з хлопцями.

З природи розумна жінка, вона обережна була в оповіданні, не зачіпала шляхетського гонору Стася, обминала ганебної слави пацифікаторську діяльність благодійника обох юнаків Станіслава Жолкевського. Але козачу славу Байди Вишневецького, Івана Підкови і найбільше Косінського та Наливайка підносила якнайвище, часом непомітно і для себе в розповіді переходячи на мрійне захоплення. Особливо коли мовилося про звитяги над турками та кримчаками. З уст літньої жінки най-

гострішого та найпереконливішого осуду діставали ганебні й жорстокі напади кримських татар та турків.

Часом, оповідаючи про власну матір, малюючи жахні картини нападів мусульманських, Мелашка не витримувала — плакала сама й викликала своїх юних слухачів на сльози, щепила їм зненависть до всяких нападників на людське життя в рідному краю. Знала вона того дуже багато і з власного життя, і з розповідей покійних діда та свекра, запорозького козака Пушкаря. Саме з цих розповідей Мелашки обидва хлопці дізнались про настирливе засилання панством на Москву «ополяченого царевича Димитрія».

— Скільки-то кривавиці людської проллято з обох сторін, матінко моя! — зітхала жінка.— Коли вже він — царевич тобто — одбився краю, віру собі іншу, аніж люд Московії, сповідує, то, певне, московський посполитий думкою своєю того доходить, що «красне пір'я на удоді, а сам смердить»... Без нього звикли лад у своїй вітчизні ладувати, а тут оружно повертають їм забутого, а чутка була, що і давно вбитого царевича. Прости господи, що й скажеш: поки кожух не вивернеш, він усе здається чорним. Ну, а люди — це сила. В своїй країні, що орлиця в гнізді, на чорну смерть бороняться...

Може, і нехотячи, певне, і не помічаючи того, цілком мимоволі Мелашка щепила обом юнакам однакову повагу як до волі народу українського чи польського, так і до волі руського народу.

Ось у таких настроях і розпочав Стась Хмелевський готувати свою оду до різдвяних віншувальних свят. Богдан щиро йому допомагав у тому. Краще за Стася володіючи латинським і грецьким письмом, напам'ять знаючи цілі вислови Ціцерона, вибрані писання Вергілія, Горацієві оди, мудрі вислови Платона, історичні етюди Фукідіда, Богдан вважав ту допомогу другові за високу честь щирого приятелювання. Ода швидко посувалась і була готовою раніш за інші праці учнів, так урочисто готовані до цього дня.

За день до відкриття свята Стась Хмелевський зважився показати свою оду визначному дидасколові з риторики в колегії, Андрієві Мокрському. Цей фанатик єзуїтського ордену і в той же час — видатний ритор, науці якого завдячував сам королевич Владислав, за якісь-то інтимні провини, чи — певніше — через незгоду

з старим двірським духівником Петром Скаргою, як то мовилося: ad majorem Dei gloriam[1], був засланий до Львова і міцно прижився при колегії. Повернення до столиці Мокрському було назавжди заказане. Та і сам він охолонув до столичного життя. І вік, і авторитет його в колегії, навіть щира повага учнів владно осадили Мокрського в цьому освітньому закладі ордену у Львові...

Пізно ввечері Стась Хмелевський читав свою оду досить-таки втомленому риторові. Бездоганність ритмізованої мови, складні і прозорі водночас речення, дзвінка рима в урочистій оді — все це так полюбляв літній ритор. І ода полонила його, справивши таке добре враження, що він майже ніяких зауважень не зробив молодому захопленому авторові. Лише на одній строфі спинив, точно запам'ятавши якісь-то невиразні, як йому здалося, захоплення не вітчизняними ратними успіхами:

— Проше мі зацитоваць вдруге те місце, де мовиться про тамтой люд Московії, як він у запалі одпорного чину діяв.

Стась ще не був політиком і не міг збагнути, що на тій строфі його можуть спинити і вищі отці ордену на самому святі. Ще з більшим піднесенням прочитав строфу:

Жеби Волги плин не рушіць ку Гданьскему,
Жеби з óгня край под'яць у високості,—
Москвитин вкладає рух вольності
До рук князю Пожарськему!..—

затим чемно спинився, переводячи дух. Мокрський трохи подумав, шепочучи про себе ті ж слова, від чого товсті його губи сміховинно ворушилися і викликали веселість у обох учнів.

— Певне, мій коханий Стасю, в словах тих мовиться, же хлоп московський, виборюючи права непідлеглості державної своїй Московії, обрав собі на гетьмана польного теж не хлопа якогось, а наймужнішого і відважнішого з-посеред бояр та князів? — запитав по кількох хвилинах обдумування.

— На слово гонору, велебний пане риторе, те саме і мовлю. Який-бо з простого хлопа гетьман польний? Подумати навіть такого не смілем,— згідливо стверджував юнак. Ритор хитав головою, мружив очі, наполягаю-

[1] На більшу славу божу *(лат.)*.

чи на пам'ять. Очі його вузькою щілинкою неначе пронизували Стася: а чи те ж то він сказав, що думав? Та юнак героїчно витримав той погляд, з таким же піднесенням дочитав оду до кінця.

3

Перед початком свята по залі ходили наглядачі, перевіряли: не лише як зодягнені учні, який назовні вигляд мають, але і те, в якому настрої учень зайшов до зали, де буде святкуватись це патріотичне свято. Не обійшлося без задерикуватого чіпляння, зауважень.

Стась Хмелевський не дістав жодного зауваження, не викликав бодай якогось невдоволення наглядачів, учителів. Навпаки, в колегії вже стало відомо і широко розголошувалося серед учителів та учнів про його вдалу оду. До Стася навіть посміхнутися дозволили собі найдемократичніші з учителів. І це підносило його настрій, змушувало триматися серед учнів навіть свого віку з деяким підкресленням гідності відзначеного.

Нарешті за довгий стіл, засланий чорним сукном на підвищенні в залі, зайшли і сіли в крісла з височенними спинками адміністратори та обрані ними видатніші серед єзуїтів педагоги колегії. Розп'яття на високому срібному хресті на острах присутнім красувалося посеред столу. Поруч нього з обох боків лежали меч апостола Петра з одного боку і кована біблія — з другого як непорушний символ войовничого ордену Христового братства. В таких же важких, як і ці регалії, чорних сутанах з нашийними срібними хрестами на ланцюгах поважно зайшли прелати ордену за стіл. Не змовляючись, головний брат цієї божественної рідні також урочисто вдарив молотком об підставку розп'яття, а ритор Андрій Мокрський як молитву або закляття латинською мовою проголосив початок свята:

— Схрестімо руки, браття наші во Христі, і душею з'єднаймося навколо страждань Єзусових за рід людський, смиренно і в повазі розпочнемо на більшу честь і славу божу це мирське свято. Амен!

— Амен...— глухо простогнало близько тисячі грудей у залі.

Один по одному виходили учні на виклик головуючого і після третього стуку молотка в його руках виголошували свій твір, плід таланту, вміння та щирості,

можливих у межах цього закладу з емблемою розп'яття та меча.

Підбадьорений попередньою похвалою Мокрського, Стась Хмелевський без будь-якого вагання чи остраху зійшов на підвищення до чорного столу і, поклавши на нього аркуші своєї оди, почав напам'ять піднесено читати її трохи різким як для такого урочистого свята голосом. Блукаючи очима по залі, він не міг спинитися на чиїхось одних очах, перевірити на них враження від читаного. Та якимсь зовсім новим відчуттям гурту Стась упевнився, що він глибоко зворухнув аудиторію. Перед ним уже виступила половина ораторів, свято наближалося до закінчення. Природно, що присутні відчували вже втому, весь час слухаючи величання оружної моці панствової, висловлювані в патетичних тонах мертвою латинською мовою. А Хмелевський перший зламав цей канонізований єзуїтами засіб ховати думку, опудалом виставляючи суху латину. Він написав свою оду і зараз піднесено виголошував її нехай і вишуканою трохи, шляхетсько замудрованою, але ж рідною йому і більшості присутніх тут мовою народу польського!

Це була подія! І хоч ніхто ще не влаштовував овації сміливцеві Хмелевському, не ляснули долоні, справді здебільшого схрещені в молитовному смиренні, гіднім єзуїтського ордену, юнак відчув, що його слухають значно уважніше. І, натрапивши в першому ряду на розквітле в усмішці обличчя приятеля Богдана, також усміхнувся до нього. В тому була висловлена глибока подяка і за всіляку допомогу в складанні оди, але особливо — за дружнє переконання писати її неодмінно рідною мовою. Тільки тепер, відчувши, як ритмує його серце в унісон з багатьма серцями слухачів, Стась до краю оцінив послугу Богдана Хмельницького.

В такому настрої ще більш піднесено зазвучав голос Стася Хмелевського. А саме в цю мить він виголошував ту надзвичайно вільну строфу про патріотизм руського люду, який вручив свій запал боротьби за волю краю «до рук князю Пожарському!..».

Саме на цьому патетичному місці нервово застукав срібний молоток головуючого брата. Слідом за тим нервовим стуком десь з переднього ряду в залі, де сиділи гості, представники найстарішого в краї краківського єзуїтського ордену, різко пролунав якийсь ніби аж панічний вигук:

— Ганьба!..

Хмелевський спочатку нічого не зрозумів, але спинився, на президію за довгим столом озирнувся. Першим на очі потрапив улюблений ритор учнів Андрій Мокрський. Те, що він теж уже стояв, охопивши руками акуратно підстрижену велику голову, занепокоїло юнака. Блискавично згадалися лагідні запитання його саме на цьому ж місці — і в хлопця похолонуло в грудях.

До того ж слово «ганьба» тепер лунало і з уст багатьох учнів. Піднесений показ у оді патріотизму росіян глибоко зачепив бундючних синків шляхетської знаті.

Хмелевський розгубився, трохи відступив од столу, ладний в першу-ліпшу хвилину рвонути геть, тікати від такого раптового гніву польської шляхти в особі знакомитих в краї отців єзуїтського ордену та синів уродзоних. Окремі вигуки вже почали зливатися в суцільний лемент, в галас обурення. Гнів наростав з кожною хвилиною.

Оглядаючи отців протекторів, керівників свята, чекаючи якогось розумного слова від навчителя Мокрського, Стась не помітив, що з зали на нього вже посунули найсміливіші з учнів, вигукуючи погрозливу лайку та вимогу:

— Преч єго, спшеданця московскєго! Преч!..— лунало з усіх боків.

Опам'ятався, аж коли його вхопили чиїсь руки і смикнули геть униз. Різко рвонувся від них, хотів податися під захист ритора, який досі стояв ошелешений таким провалом. Та руки зухвальців студентів знову дістали Стася, вхопили. Від ривка юнак поточився, спіткнувся на сходинці і ледве не впав просто під ноги збуреної цим хвилинним настроєм, озвірілої шляхти. І в ту мить, коли захитався, повнотою зрозумів, чим загрожує його життю цей ошалілий настрій частини слухачів, підтримуваний завмерлим на місці головуючим братом. Тільки дрижання піднесеного в руці срібного молотка говорило про бурю, яка от-от може спалахнути і за керівним столом з розп'яттям на ньому.

Становище Хмелевського дедалі ставало більш загрозливим. Ще коли він, підштовхуваний кулаками з усіх боків, захитався, шукаючи опори ногами, відчув, як зле вдарили його просто в обличчя. А захиститись не мав змоги, ловлячи руками повітря.

В залі були і Стасеві однодумці. Вони разом з цілим залом особливо захоплено сприйняли оду, виголошену рідною мовою. Вони ж не засуджували автора і в тому, що він показав руських патріотами свого краю. Це ще більш підносило і в них любов до вітчизни. Та підтримати Хмелевського в біді не зважувались.

Тільки юнак Хмельницький після якогось оціпеніння в першу мить раптом схопився разом з іншими. Він рвонув наперед до Стася і хоч не встиг відвести удару, але помітив аж посинілого першокласника Стефана Чарнецького, помітив і те, як, по-вовчому озлившись, це миршаве, якесь недогодоване шляхтеня прицілилося і таки влучило Стасеві по обличчю. Вхопивши просто за поперек цього посинілого зі злості першокласника, Богдан рвонув його вгору з натовпу і потім замашно кинув у гурт найбільш озвірілих крикунів. Ефект був надзвичайний. Шляхтич Чарнецький збив собою передніх, а ті інших, і юрба нападників попадала купою назад. Хтось простяг руки, щоб ухопити Хмельницького, але, дістав-ши від нього замашного ляпаса, відлетів геть. Богдан ухопив приятеля і міцно поставив його на ноги, осадив на підвищення до столу, захистивши собою від нападників.

— Геть, не чіпай!..— гукнув дзвінким, ледве зламаним на дорослого голосом, який пересилив галас у залі.— Назад, бо... битимусь!

Зблідлий Хмелевський із заюшеним кров'ю носом уже стояв поруч з приятелем, також войовниче засукуючи довгі рукави бурсацького кунтуша. Аж коли від Богданового «геть» примовк галас у залі, тоді пролунали владні удари молотка головуючого. Залізний режим школи знову вступав у дію.

На цьому було перервано так урочисто розпочате свято в школі. Учням наказано спокійно йти до шкільного костьолу на вечірню молитву, де в окремому кутку завжди мусили вистоювати й учні некатолики. І ксьондз-пробощ шкільного костьолу, і брати вчителі з великим здивуванням, навіть з переляком звернули увагу на той куток. Очам не вірилося: католик Станіслав Хмелевський на цій молитві відійшов до схизматського кутка і з високо піднесеною головою, майже визивно стояв поруч із «бентежним хлопом» Богданом Хмельницьким. Побачив те і ритор Андрій Мокрський, але не виявив жодного розгублення, як інші вчителі, ксьондзи. На за-

питливий погляд брата пробоща хитнув униз головою, щоб той продовжив молитву, не поглиблюючи цієї виключної події в колегії.

Навіть коли після кількох слів пробоща «на добраніч» звільнені від уставного поводження учні змішалися і з лементом розходилися в свої кімнати, ніхто з учителів не підійшов до двійки Хмелів, ніхто не наважився висловити своє обурення таким зухвальством молодого католика.

4

І в цьому складному становищі для обох юнаків Мелашка знаходила потрібні слова втіхи. До пізньої ночі сиділи в кімнаті Богдана, розповідали їй все як було і просили порадити, як повестись далі. Запальний Богдан схилявся до того, щоб не з'являтися на виклик брата генерала колегії і, може, перейти в науку до братської школи при православній церкві Трьох святителів. Братчики з радістю їх приймуть і — він ручиться — не напосідатимуть так на Стася, щоб переходив у православну віру, як робили з Богданом Єзусові брати в колегії.

Та Мелашка порадила не робити цього без батьківського благословення. На весну Богданів батько обіцяв надіслати козаків з кіньми, щоб поїхав хлопець побачити батьків. Тоді й вирішиться усе.

Стася Хмелевського викликано до ректора колегії десь аж перед обідньою порою. В кабінеті ректора, крім нього та ритора Мокрського, був присутній лише ксьондз-пробощ колегійного костьолу. Хоч кабінет ректора являв собою робочу кімнату керівника учбового закладу, та він, скорше, справляв враження келії-молільні високопоставленого грішника, який дав богові обіт, не виходячи з неї довічно, відмолювати гріхи цілого покоління свого роду.

Стась уперше за цілих майже п'ять років зайшов до цієї кімнати і відчув моторошний страх. Зі столу, вкритого, як і вчора на святі, чорним сукном, на Стася ощирив зуби білий лискучий череп — «адамова голова». Навдивовижу білі зуби черепа не були щільно стиснуті, і це справляло враження, що череп ввесь час ворушить ними, злісно вдивляючись чорними дірами очей в прибулого. Троє розп'ять прикрашало притемнену всім

чорним кімнату: на столі поруч з черепом, на задній стіні і на маленькому столику в кутку, де лежала біблія та в срібному ставнику горіла золотаво-прозора воскова свічка.

— Єсте, сину мій і брате, Станіслав Хмелевський, учень вищого класу риторики? — безбарвним голосом запитав ректор після молитовних формальностей привітання.

— Так, велебний пане і брате наш. Покликано мене...

Ректор до цього стояв біля столу, певне, говорив з Андрієм Мокрським, який теж не сидів, а стояв перед ним. Але зараз генерал-ректор мав судити, мав уособлювати непорушну строгість судді єзуїтського ордену, тому ступив до лави за столом і сів. Жестом руки запросив і своїх колег сідати на тій же лаві. Склав ситі руки на грудях під хрестом, вдаючи серйозність і спокій. А Стась помітив, як навіть міцно притиснуті до грудей товсті обрубкуваті пальці генерала помітно дрижали від хвилювання а чи від нестримної люті.

— Мусиш бути чесним мислями, правдивим, як сама віра наша римсько-католицька, і щирим, брате мій,— урочисто звернувся ректор латинською мовою до студента.— З яких побудників гріховних вчора на вечірній молитві брат Станіслав Хмелевський не зайняв своє молитовне місце в костьолі, а зухвало пішов до гурту дисидентів [1], стояв поруч із схизматами?

Молодечий запал сімнадцятирічного юнака, гонорового шляхтича в першу мить підказував Станіславові не говорити, повернутись і піти геть. Як може оцей ситий прелат із масними, маленькими очицями зрозуміти благородний порив солідарності вдячного шляхтича із своїм приятелем, що єдиний став на захист Стасеві в таку хвилину!

— Пан Єзус мі свідок, проше велебного пана брата ректора, же то була шляхетна подяка правдивому брату нашому студентові, який мі, шляхтичу, жицця рятував у такому океані студентського баламутства,— рівним голосом, стримуючи хвилювання, відповів Хмелевський рідною мовою. Швидким поглядом помітив, як смикнулися густі брови Мокрського і ледь-ледь помітна усмішка якоїсь ніби внутрішньої перемоги зворухнула моли-

---

[1] Іновірців *(лат.)*.

товно стиснуті уста ритора. Це надало мужності Стасеві.

— Але ж той... правдивий брат міг і після молитви десь на вулиці сприйняти подяку гонору. До того ж брат Хмелевський мешкає не в бурсі, а в домі батьків, куди з похвального милосердя ваш отець дозволив оселити і того хлопа схизмата.

— Подяка наодинці, проше велебного брата нашого, пана ректора, на негідну гонорові шляхтича змову подібна. Еж я не плату приятелеві платив за ту заступу мужню, а прилюдно душею відзначив достойний прикладу вчинок брата...

В цю мить всі присутні відчули, що в камінних стінах колегії сталася якась надзвичайна подія, своєю значимістю подібна хіба що до землетрусу. Гомін, біганина по коридорах, іржання коней на подвір'ї змусили ректора звестися з крісла і рушити до дверей, навіть не дослухавши виправдальних слів обвинуваченого студента. Хмелевський умовк, як і інші, обернувся на двері.

Вони раптово відчинились, і один з служників, оминаючи титули, майже перелякано сповістив:

— Єгомосць пан гетьман...

— Брат Станіслав Жолкевський? — теж лячно перепитав ректор, оступаючись у кімнату від служника.

— Так, проше велебного пана ректора...

5

Жолкевського довелося прийняти в кімнаті, яку отці єзуїти лицемірно тримали в колегії на ознаку не тільки вдячності та поваги за високе меценатство гетьмана, але і як символ вищої державної влади, коритись якій вони навчали студентів. Кімнату прибрано в такому ж суворому релігійному тоні, який панував у всій колегії, але і з якоюсь підкресленою урочистістю та повагою до її шефа. На всю велику кімнату було лише одне розп'яття на чільній стіні. З обох боків розп'яття висіли в золотих рамах добротні копії полотен двох старих італійських художників. Картини хоч і писані на релігійну тему, але в своєму художньому виконанні були протестуючим викликом строгій готиці самого приміщення і духові цього навчального закладу. З першого погляду здавалася дивною поява тут світлоликої з життєрадісною трійцею дитячих голівок мадонни фра Філіппо

Ліппі. Поруч — полотно Джорджоне, якого єзуїти вважали відступником за його пізніший перехід від умовно релігійних до занадто вільних, просто гріховних тем. Гаряча яскравість фарб у світській просто гріховній гармонії людського тіла, рослинності та світла глибоко зачіпала почуття навіть духовних отців. Поруч з великим розп'яттям по другий бік висіла «Мадонна з святими Францісном та Лібаролієм» — Джорджоне.

Це була не тільки поступка єзуїтів своєму високому меценатові, але і те приховане заграванння перед ним, своєрідний підкуп Жолкевського, який у випадковій розмові про майбутній розпис костьолу висловив жалі, що не можна прикрасити його вівтар полотнами таких «душевних майстрів», як Джорджоне та фра Філіппо Ліппі... На протилежній стіні висіло три портрети: посередині портрет короля Жигмунда III в широкій позолоченій рамі. Портрет основоположника і першого «генерала» братства Ігнатія Лойоли висів поруч від короля, в темному кутку кімнати, і був цілком законною даниною ордену, навіть і для цієї напівцивільної кімнати. Але на найвисвітленішому місці стіни висів новий, ще пах свіжими фарбами, портрет львівського біскупа Соліковського. Портретом тим обдарували колегію львівські католицькі діячі, запобігаючи перед суворою натурою аристократа біскупа. Не прийняти такого подарунка адміністрація колегії не могла. Але оскільки живий ще біскуп не був канонізований у святі, найкращим місцем для його портрета й стала так би мовити «приватна» кімната Жолкевського...

Жолкевський не сидів у своєму кріслі за столом, а походжав по килиму на підлозі, який приглушував дзенькіт гетьманських острог на сап'янових червоних чоботях. Прелати колегії чинно сиділи в ряд на важкій лаві попід стіною, уважно слухаючи сумне сповіщення про відомий їм неприємний випадок у школі. За тим сповіщенням ректора виходило, що студент Станіслав Хмелевський, образивши своєю одою патріотичні почуття присутніх на вечірці студентів та вчителів, образив ще й пануючу релігію, вичитавши оду в цивільній польській мові та демонстративно ставши в групі дисидентів під час вечірньої молитви. Оскільки це перший випадок у стінах колегії, то адміністрація відкидає будь-яке милосердя і має намір покарати порушника особливо жорстоко для повчального прикладу іншим.

— Говорили-сте, превелебне панство, з молодим Хмелевським, маєте єго пояснення тего вчинку? — перепитував гетьман, намагаючись збагнути подію.

— Так, вашмосць. Але те пояснення учня більш зухвале, аніж сприйнятне для авторитету школи і ордену.

— Що мовить він на виправдання тего вчинку?

— Ніби ради вдячності студентові схизмату за його «гідне гонору шляхтича» заступство за товариша в біді мав так чинити. На жаль, частина студентів поляків — такі ж вірні діти католицтва і Корони — влаштували Хмелевському ворожу обструкцію. Їден навіть і вдарив Хмелевського,— пояснив Андрій Мокрський.

Не знати, з яких внутрішніх почуттів Жолкевський відчув довіру до слів Мокрського і просто — владну прихильність саме до нього, до його інформації. Давнє, майже родинне ставлення до батьків обох учнів, глибоке бажання виростити з сина Хмелевського надійного державного мужа Речі Посполитої робили з гетьмана далеко не безстороннього суддю в цій справі отців єзуїтів. І він спинився біля Мокрського, вслухаючись у кожне слово. Навчитель підвівся з лави.

— Проше вельмишановного пана гетьмана, сам бачив, як студент молодшого курсу, до речі — бардзо ліниві і нетямущий учень, Стефан Чарнецький, ударив Хмелевського рукою в обличчя, аж той ледве не впав. Тоді ступив на допомогу їден схизмат... Але він же і найлєпший учень колегії, Богдан Хмельницький,— докладно пояснював Мокрський.

— Хмельницький? — зацікавлено і, як здалося присутнім, не без виразного задоволення перепитав гетьман.

— Так, тен схизмат був Хмельницький,— змушено ствердив і ректор колегії.— Але від того ще прикрішою стає провина католика Хмелевського, проше вашмосць вельможного пана. Тен чигиринський хлоп і схизмат надто ретельно відвідував церкву Трьох святителів, де не лише вислуховував казання відомого крітського пророка ганебної схизми Кирила Лукаріса, але й мав з ним приватні розмови поза церквою. А ще, проше вельможного, Хмельницький виявляє хоробливу цікавість і прихильність до крамарства вірменського та до законопротивних греків, заводячи ганебні гонорові колегії хлопські приятелювання з тим купецьким плебсом. Турецької мови ся навчає від них ось уже другий рік... Якась,

нехай простить мі пан Єзус, туркеня, нечиста душею, бранка караван-баші на доломана поганського студіює тего схизмата, проше вашмосць... В свій час протекторат колегії засуджував таку поведінку учня. Коли б не високе заступництво вашмосці, його було б виключено з святого закладу нашого...

— Одне — ся мало давно, превелебний отче, а друге... має й те, quod desideratur [1] для користі державної. Маю відомості, же Хмельницький похвально студіює науки колегії, не порушує чину загальної дисципліни, є примірним патріотом закладу святих отців... А що став на захист католика, в тому вбачаю gratum [2] симптом. Треба би скористати з того і з розумною допомогою католика Хмелевського навернути-таки Хмельницького до католицтва. Певне, цей випадок шляхетської солідарності Хмелевського наверне симпатії схизмата, то, проше, зближаються релігійні відстані, злагоджуються межі незгод... Такий припадок згавити лише в ім'я самої сатисфакції за захитання авторитету школи — означає, проше велебне панство, зарадити зачепленому самолюбству на шкоду високим інтересам ордену. З ваших звітів відомо є, же наш орден у Львові за останніх п'ять років навернув від схизми до єдності з римською церквою лише двадцятьох руських. І то... духовних, проше, яким не стає що робити по своїй греко-східній вірі. Ми ж бо закриваємо їхні церкви не завжди оглядно, бо чернь як була в схизмі, так поза нашими стараннями і лишається. Навернення такого їдного, як тен Хмельницький, з хлопів винесений стараннями нашими на рівень шляхтича, варте всіх отих двадцятьох. Римська ж церква за зброю і для Речі Посполитої правити покликана. Те повинне б відомим бути тут, проше велебне панство. А за зброю Корона платить державними злотими. Похвалити шляхтича Хмелевського за єго вияв приятельської солідарності до кращого учня нашого — значно дешевше обійдеться...— тут Жолкевський раптово згадав, що мовить майже словами коханої доньки, але не спинився,— дешевше обійдеться, аніж випустити тего кращого учня з колегії таким же переконаним схизматом, яким він і вступив до неї. Маємо зважувати саме на таких терезах — Чарнецький а чи Хмельницький? Єден — лише

---

[1] Чого бажаємо *(лат.)*.
[2] Приємний *(лат.)*.

пихою уродзоного переважає, шостий син з дев'яти не багатої статками сім'ї шляхтича. Але ж — ледар у науках і ніколи до схизми не перейде. А другий схизмат, успіхам якого в навчанні вже заздрять десятки католиків, а в житті, дай то матка боска, певне, заздрить ще більше! Такий хлоп, та ще і в консидерації знання поганської мови, окрім латини, далеко піде. Мали би-сте велику заслугу перед розп'яттям та Короною, зробивши з него відданого Короні дипломата. Своїм розумом смертного радив би не так уже безоглядно покладатися на пана бога, випускаючи з власних рук державні здібності мóлоді панствової!..

Розпалений довгою промовою, Жолкевський динамічним жестом руки показав спочатку на розп'яття на стіні, а потім — на портрет короля Польщі. І глибоко зітхнув, затримавшись у тій же позі.

Тихо відчинилися двері, і служник сповістив, що обидва студенти Хмелі прибули вже за наказом ректора, чекають біля дверей.

Обох юнаків впустили до кімнати. Попереду йшов Богдан, лише на мить затримавшись у розчинених дверях, щоб оглянути присутніх у кімнаті. За ним також сміливо зайшов трохи нижчий за Богдана, але такий же міцний юнак Хмелевський. Пройшовши за двері, вони спинилися, чекаючи наказів, що мають чинити далі.

Жолкевський захоплено, навіть зачаровано і заздрісно оглянув обох юнаків з одвертим поглядом та з гідністю в щирих очах. Ненароком згадалося своє дитинство. Ці юнаки, певне, вже не потребують ніякого віщого птаха, «скридламі свемі засланяйончего» їх від лихих нападів, як це повідають легенди про його, Жолкевського, дитинство. Обидва юнаки подобалися йому, літньому вже чоловікові, скаліченому на ногу, з хворими очима. Хтілось би їх, оцих колегійних Хмелів, крильми своїми мати!..

Привітавшись до обох студентів за руку, як до шляхтичів, чим дуже здивував і остаточно обеззброїв адміністрацію колегії, Жолкевський запропонував обом сісти на крісла біля столу і сам обійшов стіл, сів у своєму парадному кріслі під розп'яттям.

— Адміністрація колегії висловлює незадоволення і жалі з тамтего неприємного випадку на патріотичному святі колегії,— тихо і повчально розпочав гетьман, звертаючись до обох юнаків.— То єсть бардзо недостойна

такого великого закладу подія, rem exempli mali[1] для учнів не тільки нижчих класів, а і для всього студентства. Тераз маєте тут змогу покаятися, жеби уникнути тен злий rumor, який плямою впаде на колегію.

— Проше, вашмосць, вельмишановний гетьмане, судити з мого зізнання, а не з обвинувачень велебного пана ректора,— гаряче озвався Хмелевський.

Та його перебив гетьман:

— Мам ясне справоздание про вчинок пана студента: пан сі несвідомо глупство віршем висловив, зазнав осуду від панства цілої колегії і демонстрував свою шляхетну солідарність пану Хмельницькому засобом не студентської, мовити б, кондиції в колегії братства єзуїтів. Так то сі чинило?

— Певне, же так, вашмосць вельможний пане. Але з того звідомлення не видно, як ганебно мі вдарив по лиці шляхтич Стефан Чарнецький. Єстем також шляхтич, поляк, проше ласки вашмосцюв! — Хмелевський звернувся до всіх присутніх: — На шпагу а чи на пістоль його не викликав, але гонором шляхтича маю право гідно дякувати мому другу, який єдиний заступу мі чинив у тому шаленстві дикунів... Та я, проше, поступаюся колегії і залишаю її стіни, перейду для завершення наук до колегії Острозької...

Богдан аж смикнувся якось, ніби хотів спинити приятеля. Про це Стась не сказав йому вдома. Але, подивившись приязно на нього, глибоко замислився, і коли помітив, що Жолкевський звернув увагу на його хвилинне замішання, підвів голову, рівним голосом вперше в кімнаті озвався:

— Також проше вашмосцюв і вельможного пана гетьмана вважати мене і в цьому солідарним з моїм другом паном Станіславом Хмелевським. Я також іду для завершення навчання до київської Богоявленської колегії велебного Іова Борецького, залишаю Львівську колегію. Ця несправедливість до рівноправного студента, якому пан Чарнецький лише за вживання поляком рідної мови по лиці вдарив, не гідна школи, і вчитися в ній далі не бажаю...

Настала тиша. Ніхто не сподівався від студентів такого агресивного захисту своєї честі. До того ж — один з них і не шляхтич, схизмат.

---

[1] Поголос *(лат.)*.

Перший на лаві підвівся ритор Мокрський. Підвівся, випростався і кашлянув. Та гетьман не дав йому змоги висловитися. Він теж підвівся за столом, схопилися і обидва юнаки навпроти нього.

— Досить, панове студенти, ви можете іти. Беру на себе захист шляхетного гонору. Пан ректор негайно відчислить з колегії тего грубіяна Чарнецького, сповістивши батьків про не гідну шляхтича єго поведінку на вечірці-святі. Пан студент Хмельницький заслуговує на похвалу за свій вчинок мужнього захисту колегійного ладу на тому вечорі. Що ж до пана студента Хмелевського... він мусить визнати свій не патріотичний, осуду поляка достойний вибрик лише у змісті вірша, а не в мові, проше панство, яка є мовою батьків, що нас породили, рідною поспольству нашому мовою!..

Здивовані таким поворотом справи, обидва юнаки спинилися перед дверима, озирнулися на присутніх у кімнаті. Та, зрозумівши з мовчазного жесту Жолкевського, що мусять іти, вийшли з кімнати, щільно причинивши за собою двері. Чи й далі говорив гетьман, захищаючи обох своїх протеже в школі, вони вже не чули.

6

Подайте невидющому, во Христі брату сущому
На денне пропитаніе — за душу покаяніе,
Господові помолимося!..

Так раз за разом проказував сліпець, з'явившись серед численних прохачів у дворі Трьохсвятительської православної церкви у Львові. Попервах на нього звернули увагу самі прохачі — у Львові так не приказують. Кожен прохач у дворі чи біля воріт або й на босівській хвіртці валу мав уже своє постійне місце. Він стояв чи сидів, підставивши дерев'яну мисочку, щоб було куди молящим прихожанам кинути гроша чи проскури шматочок, і озивався дуже зрідка, нагадуючи про себе. Молящі добре вивчили прохачів біля свого храму божого, подаяння свої регулювали відповідно до віку, до стану каліцтва чи просто з якоїсь симпатії до того чи того прохача.

А цей невідомо звідки з'явився такий. До гурту біля церковної брами чи навіть і в двір не пройшов, а став окремо, ближче до вулиці. Молящі тут завертають з Руської вулиці, ідучи до церкви. І як би то молитовно

настроєній людині не розчулитися, почувши оте голосне волання «во Христі сущого», і не подати йому щедрої милостині. До того ж інколи сліпому досить-таки приємним голосом допомагав приказувати хлопець-поводатар. Підтримувані уніатами, католицькі представники влади в особі магістра єзуїтського ордену біскупа Соліковського та завдяки поблажливому ставленню самого воєводи Станіслава Жолкевського заборонили православним церквам дзвонити, скликаючи молящих до церкви. Тому львів'яни греко-східної віри якомога раніше йшли до Трьох святителів. І перший прихожанин в цю неділю вже заставав на воротях, при вході з вулиці до церкви, дивного сліпця-прохача. Дивувала не ота незвична для Львова манера голосно наспівом випрошувати милостиню ради Христа, але і навдивовижу чиста подніпрянська вимова.

Сліпий стояв з дерев'яною мисочкою в руці, нагнувши голову, ніби замисливши над своєю складною долею. Тяжка вона, а жити мусиш, як живуть тисячі люду з терпінням за день насущний і з глибокою надією на грядущі дні. Вряди-годи сліпий переступав з ноги на ногу, розминаючи їх на морозі. Хоч зима цього року у Львові була не люта, ледве аж під різдвяні свята прикрило снігом землю, та, стоявши на морозі, доводилося розминати ноги.

Хлопець, його провожатий, часом відривався і жвавим кроком проходив туди геть аж за ріг церкви, де вулиця повертала повз вал назад до річки Полтви, до будинків єзуїтської колегії. Також жваво повертаючись, хлопець кількома словами хвалився про те, що бачив у вулиці, допомагав приказувати сліпому і знову відходив у другий бік, пильно придивляючись до прихожан, особливо до жінок.

На перший погляд це ходіння могло здатися звичайним бажанням хлопця зігрітися на морозі, хоч і поводир, і сліпий були вдягнені в теплі кожушки російського покрою, в стареньких, але смушевих шапках, яких вони не скидали на холоді, та в юхтових чоботях.

Та від уважного спостерігача не приховалось би те, що хлопець не лише пильно оглядає жінок, що йдуть до церкви, але і як він пильнує на всі боки, спритно приховуючи те пильнування за дитячою байдужістю та жвавістю на холоді. Звичайно, він не озирався різко, не жахався від появи якогось статечного шляхтича, що

з'являвся на вулиці, ба навіть і жовнірів. В цьому місці ті статечні, як правило, ішли протилежним від церкви Трьох святителів боком вулиці, це спостеріг уважний поводир і сповістив про свої спостереження сліпого.

— Певне, католики,— висловлював свої здогадки сліпий,— до свого костьолу бернардинів чи до босих кармелітів квапляться.

— Костьоли ті ген за міським валом, дядьку Хведоре. А біля річки лише мури якісь недобудовані,— переказував хлопець і знову простував геть, часом від холоду навхрест збиваючи руки.

Десь коли вже на «достойно» проголосив панотець у церкві і звідти пролунав хоральний спів, а прохачі хрестилися в дворі, голосно проказуючи: «Достойно і праведно єсть», хлопець жвавіше повернувся до сліпого. Також навхрест збиваючи руки для людського ока, він значно швидше крокував. Навіть сам сліпий відчув якусь нервовість у тій ході.

— Що сталося, Мартинку? — запитав, урвавши голосне приказування.

— Той самий поляк, дядько Хведоре! — кинув хлопець, не спиняючись.

— Що?

— Знову став... Придивляється до вас... Може б, вам у двір зайти?..

— Який з себе? — допитувався Богун, квапливо вибираючи з мисочки щедрі подаяння мирян.

— Літній, як і ви, але поляк... Вуса доладні, старенький кунтуш, певне... панський... Він іде через вулицю до воріт...

— Ну, пішли... «Достойно і пра-аведно...» — розпочав Богун, рушаючи за хлопцем.— Коли мене схоплять, тікай, Мартинку, рятуйся у бідних людей десь за валами... На Січ тікай...

— Матка боска, чи ж не пан Карпо?..— почув Богун позаду себе, і в ту ж мить якась непереборна сила спинила його. Заклекотало серце в грудях, голова обертом пішла від раптових припущень.

— Бронек? — мимоволі вирвалося, як зітхання.

— Так, так... Єзус Христус!.. Я єстем, пане Карпе, я, Бронек, тен самий Бронек...

Мартинко озирнувся, почувши ці уривчасті вигуки. Його «дядько Хведір» родинно обнімається і чоломкається з тим вусатим поляком у старенькому, але,

видимо, на панське плече шитому кунтуші. Обережно ступав, наближаючись до цих двох чоловіків, які щось бурмотіли, припадаючи один до одного, як рідні. По обличчях обох текли сльози.

— Мартинку! — нарешті згадав Богун про хлопця і гукнув його.— Мартинку, іди-но, сину... Це дядько Бронек, це він Наливаю нашому за вірного розвідника і щирого брата слугував!.. Оце-то зустріч, брате мій! Чи думав, чи гадав... Адже востаннє... Здається, востаннє ще дужими очима в Варшаві бачили-сьмо, брате...

— Так. Тего для єден кровожерця панам полковникам зір похватив, проклятий він на нашій землі!..

— Не треба, Бронеку. Ходімо десь звідси, бодай чи через босяцьку хвіртку до корчми якоїсь, туди ген за місто. Не вільно мні на вулицях рідних міст і сіл з людьми розмовляти... Та ти ще й поляк єси... Ну й зустріч, Мартинку: шукали їдну, а знайшли-сьмо цілий світ!

— Але ж на біса та корчма, брате мій, еж маю хату, жону, діти, там же, за босими кармелітами. Такого гостя я не віддам найшанованішій корчмі!

Богун пустився обіймів, сумно похитав головою, витерши лице від сліз. Зовсім притишеним голосом, скорботно сповістив:

— Банітований я, мій Бронеку! Не Карпо, а Хведір звусь, і в ці далекі краї прибув на крайній ризик: мому хлопцеві, Мартинку, матір відшукуємо, який уже рік не бачив рідної...

— Банітований? — з несподіваним захопленням перепитав Бронек.— Та це ж наша честь, сто дяблів! Хведір? Бардзо добже, пане Хведоре. Єстем також банітований. Вацлавом, Вацеком сі називаю. Тен кровожерця тераз на очі заслаб, молюся діві пречистій, жеби повилазили му ті баньки, не бачив би, як Бронек з паном хорунжим глузували б з того каліцтва, дякуючи богові а чи дяблові за промисл справедливості...

— О, бачу... єсть ще порох у порохівниці... Ну що ж, веди, брате... Вацеку, веди на домівку, будь господарем такого гостя невидющого... Е-ех, Бронеку-Вацлаве!..— І з гіркотою замовк на слові посивілий козак Карпо Богун.

7

Бронек жив у власній халупі на північно-східній околиці передмістя. Він був членом каменярського цеху міста Львова і зараз працював каменотесом на будівництві великого костьолу при колегії єзуїтів.

— Оце помацай, брате,— показував грубі шорсткі руки з побитими, неначе сучкуватими пальцями.— День крізь день сидиш клеплеш, з того й живемо. І не можу оскаржити, бо люблю висікати з грубого, дикого каменя навіть людську подобу! От тільки шкода, же всі ті твої старання після останнього удару молотка по долоту вмирають для поспільства. Викресаний тобою, шляхетно відновлений камінь кладуть у будову, а ти пішов собі...

— Ти б волів, Вацеку, і самому б лягти в стіни єзуїтського костьолу? — сміючись, питав Богун, довго і уважно обмацуючи вузлуваті пальці друга.

— Смієшся, Богуне, бо не відчув сам, що то є праця з каменем... Адже він оживає в твоїх руках, а потім переходить на чиюсь власність, ні імені твого з собою не взявши, ні згадки у поколінь. От ми з тобою були при Наливайку, тесали, мовити б, волю людську. Не витесали, в камінній пласі виявилися зрадливі прожилки, розпався надібок. Але ім'я Наливайкове діє, що день, що рік, то славнішим стає. Розпався камінь на зрадливих прожилках, а тесані клапті живуть, діють. Ех-ех, брате Хведоре... Не той камінь тешеться, не в ті стіни кладеться. Чи перевівся народ, а чи королі, шляхта міцніють у своєму пануванні... Зав'язується зашморг, а люд терпить. Он у Московії наш, пане Хведоре, Іван Болотников,— суддею ще ми його звали,— заходився був щось робити, народ підняв. А вийшло, що наші пани перехитрили Болотникова, разом з ним кинулися Москву воювати, престол не народові руському, а польському королевичеві здобувати. І загинув наш Іван, як і Наливайко, втопили прокляті. Здається, Іван був останнім із наших...

Бронек глибоко зітхнув і ще долив у череп'яні келехи якоїсь варенухи. Пили вони тільки вдвох. Мартинко скоренько поснідав і вийшов надвір побачити ліс, який стояв просто від двору Бронека, вкритий снігом, тихий, задумою пройнятий. Розмови друзів за столом його перестали вже цікавити. От вони по кілька разів повертались в спогадах до давніх подій, які Мартинкові були

відомі з неодноразових розповідей «дядька Хведора». А Мартинко забився ж сюди аж до Львова, щоб побачитись з матір'ю. Доки йшов сюди, ще з осені почавши, знав, як довго доведеться йти, терпів. А зараз він вже у Львові, тут же десь живе його мати, якої не бачив більше шести років, ще з того дня, коли вона спорядила його в Чигирині до льоху вирятовувати кобзаря...

А в хаті за довгим сніданком друзі від спогадів знову перейшли на розмову про тесання каменю на будівництві костьолу єзуїтів.

— Стривай, стривай, Вацеку. Кажеш — для костьолу єзуїтів? То, може, це і є ті самі отці єзуїти, які мають колегію для вчення шляхетських дітей? — запитав Богун.

— Ті самі, пане Хведоре. Мають вони і костьоли, і свої колегії, і навіть деякі цехи. Але каменярського не мають, ми від міського церковного братства.

Кілька хвилин помовчали, Богун вишукував у думці, як же далі допитуватися, де шукати йому Мелашку, Мартинкову матір. Потім знову намацав руку друга, якось інтимніше потис її і притишеним голосом заговорив:

— Розумієш, брате: мати мого поводарчука Мартинка теж банітована, бо дбала об урятуванні мене з катівського льоху. Та... боже мій, ти ж знаєш її, Мелашку...

— Мелашку? — радісно вигукнув Бронек.— Наша Мелашка? Та ж сама, яку ми врятували з паном Богуном? Аякже, чудова дівчина. То оце її син?.. Де ж це він, поцілувати би дитя такої мужньої жінки.

— Стривай, брате, поцілуєш опісля. Вона мусила теж втікати, ховатися і пішла в служниці до одної нашої святої переяславки, дружини чигиринського підстарости. Тепер у Львові ся має, при синові слугує тій підстаростисі. А підстаростенко вчиться в колегії єзуїтів...

— Матка боска, Богуне! — схопившись з місця, вигукнув Бронек і дружньо ляснув сліпого по плечу.— Еж ідеться про юнака Хмельницького, сина чигиринського підстарости?

— Так, так, Бронеку...

— Вацеку ж, пане Хведоре,— сміючись, поправив Бронек, захоплений таким відкриттям.

— Атож, Вацеку. То ти знаєш Хмельниченка нашого?

— Не бачив єго, але відаю, же є такий Хміль у колегії. Десь різдвяними святами таке вчинили з приятелем

своїм, з поляком, теж Хмелем, що весь Львів таємно про те говорить. Сам Станіслав Окаянний втрутився розв'язати ту гучну сутичку у стінах єзуїтської школи. Ми, будівники костьолу, дізналися від челядників колегії відразу ж, як воєвода прибув на тен скандал. А вже коли знає цеховий, то шила не сховає міх... Виходить — Мелашка наша є з ними? Не перевівся ще дух Наливайка, пане Карпе...

— Таж — Хведір, сказився ти, Бронеку.

І реготом дружнім завершили ту плутанину своїх вигаданих імен. Щасливий збіг обставин привів Богуна саме до його друга часів Наливайка і разом з тим наблизив його до виконання священної обіцянки хлопцеві — розшукати його матір. Він уважно слухав розповідь Бронека про ту «сварку» у колегії єзуїтів, про оду поляка Хмелевського, в якій юнак рідною мовою зважився піднести на рівень похвали патріотичні почуття руського народу. Навколо цієї події вже створилися легенди. Поговір іде, що оду писали разом з козачим нащадком Хмельниченком... А де, від кого міг набратись того духу хлопець, батько якого, чигиринський підстароста, прилюдно крутив мотузком руки кобзареві в Чигирині на майдані?.. Чи не Мелашка дбала про втечу кобзаря, діставши від старостихи звідомлення про таємний хід у льоху? А те звідомлення Мелашці приніс малий Хмельниченко. Тепер Наливайчиха Мелашка, мати Мартина Пушкаренка, стала ще й вихователькою Хмельниченка в його відірваному від рідної матері-козачки житті. За десятки років звикнувши до свого жахливого каліцтва, наливайківець Богун ще раз відчув у цю мить такий же гострий біль від того, що не зможе поглянути другові в очі. Не зможе він висловити поглядом повноцінної радості з того, що наливайківство не загинуло разом зі смертю Северина. Для Карпа було надто ясно, що дух тої священної боротьби могутньою хвилею широко розіллявся в народі. Отака Мелашка, тисячі їх розбрелися по всіх усюдах, дедалі поширюють і зміцнюють той дух у покоління.

Як добре, що саме Мартинко є сином бойової подруги Наливайка, якій судила доля сіяти сім'я ненависті до пана, сім'я братньої любові до руського народу серед виростаючого покоління навіть і тут, аж у Львові.

— Отак, брате мій, сталася подія тая. Тепер щеня того шляхтича з Сандомірського воєводства, Криштофа

Чарнецького, ледар в науці, забіяка в бурсацькому житті, вже виніс себе геть з колегії. Хмелі святкують заслуговану перемогу, а уривки оди того поляка часом рецитують і в домі цехових майстрів чи міщан Львова...

— То як же нам розшукати Хмельниченка, щоб звести матір Мелашку з її достойним сином? — перебив Богун захоплюючу розповідь Бронека.— Адже, слухайно... Вацеку: цей самий Мартинко втратив батька, козака Семена Пушкаря, в поході з Іваном Болотниковим, сам разом зі мною відсиджувався в калузькій облозі і не раз дивився смерті в очі за себе і... за мене.

Бронек побачив, як дві сльози покотилися по стомленому обличчю побратима.

— Розшукаємо, пане-брате, на себе те беру,— гаряче запевнив Бронек.— Віднині поселяєтеся в мене з Мартинком, в оцій ось халупі бічній, а я сі дію в колегії через знайомих челядників. Неодмінно хочу побачити те орленя, що аж із Чигирина прилетіло в наш спасенний Львів, принесло з собою запахи наливайківського полину з неозорих степів і щирість родинного братерства!.. Неодмінно бачитиму єго якнайскорше, може, навіть завтра.

— Неодмінно, Бронеку...

— А захоче студент колегії побачитися з твоїм Мартинком, з простим козаченком?

— Гадаю, що так... Козак по козаку нудьгує здалеку,— говорить народна мудрість. А Хмельниченко весь пішов у свого діда, переяславського козака, наливайківця...

8

Понеділок у колегії — то самий тяжкий день на тижні. Богдан складав останній на старшому курсі іспит з географії, який затягнувся геть аж за обідню пору. Вчитель географії, остаркуватий і вимогливий латинець десь аж з Падви, на цьому іспиті не був безсторонній до відомого тепер не тільки в стінах колегії чигиринського паростка. Спочатку латинцеві кортіло якось-то дошкулити завжди свіжому здоров'ям юнакові, а сьогодні — ще й такому впевненому.

— Пан студент мав би знати, же латинська мова в колегії — то є не тільки стежка до знань, але і голос

божий! — попередив учитель, коли Богдан, спіткнувшись у розмові, перейшов на польську.

— Прощення прошу велебного пана. На іспитові запитання пана вчителя відповідатиму лише... голосом божим,— солідно відказав Богдан, навіть оком не моргнувши.— Що ж до приватної розмови з вашмосць паном наставником, то волію чути голос людський, адже поважаємо пана як людину.

Латинець озирнувся на лави студентів. Йому здалося, що хтось із них коли й не вголос, то про себе десь у душі іронічно посміхнувся на таку відповідь зухвалого хлопця. А обличчя учнів були надміру серйозні, навіть молитовно смиренні, очі ловили кожен рух уст навчителя. З другого боку, відчув якусь глибоку досаду й на себе. Чи не він сам, студентом бувши у Падві, дозволяв собі нерегламентовані школою кепкування з бундючності улюбленця «Януса» Замойського? Всім було з очевидністю ясно, що свою працю «De senatu Romano» [1] Замойський безсоромно списав з праці свого вчителя Сігоніуша. Але одверто про це ніхто не наважувався говорити. В такому ж приховано глумливому тоні, як висловився цей Хмель про «голос божий», саме він, теперішній навчитель, у Львові найбільше досаждав Замойському і вчителям.

І стало якось легше в товаристві тих давніх спогадів та оцього навдивовижу дорослого розумом учня. А він же чітко карбував відповіді, лаконізуючи і без того збіднену й суху латинську мову.

Остаркуватий, зношений чоловік, географ-латинець, навіть аж розчулився від спогадів, від того незнаного тепла, яке приходить несподівано, як тільки людина зважиться викинути геть усе зле, що накопичується проти «ближнього твого». Цей легінь, навколо якого копичаться вже всілякі наговори, зараз навіть заздрощі викликав у старого. Тамуючи попереднє збудження, він уважно слухав відповідь учня на своє запитання і іншого запитання не поставив. Якусь мить помисливши, латинець набрав суворого вигляду вчителя, коротко прорік:

— На цьому вважатимемо іспити брата нашого Зіновія-Богдана з Чигирина Хмельницького повнотою завер-

---

[1] «Про римський сенат» *(лат.)*.

шеними. Пану студенту Хмельницькому за похвальне знання предмета і мови дозволяю не сидіти в душному класі, як того вимагає регламент колегії.

Юнак уклонився довгим поклоном подяки та поваги і пішов до дверей, ледве стримуючи бажання вискочити геть. Його приятель Стась у цей час, певне, вже давно скінчив свої складання переказів з Вергілія на вимогу ритора Мокрського і нудиться в загальному класі, очікуючи Богдана. Сьогодні вони з Стасем мали йти на гору до Високого замку і потім, обійшовши його, спуститися на долину диким лісом, оглянути околиці міста зі сходу...

Та, вийшовши з дверей класу, він мало не наскочив на коридорного служника, який завжди допомагав учням одягатися в гардеробній і зараз під дверима класу очікував Хмельницького. Служник кинувся до студента і пошепки, як водилося в колегії, сказав:

— Проше пана студента, єго кличе в якійсь-то нагальній справі їден каменяр з будови святого костьолу. Га?

— Що, що? — не зрозумів Богдан.— Який каменяр?

— А то, проше, не вім. Каменяр він єсть, та й по тему. Га?.. Через нашого челядника, брата Ігноція, просив переказати пану студенту Хмельницькому, що він має чекати пана до себе. То, прошу, тутко через дворову хвіртку, де цехові клеплють камінь. Га?

Богдан знизав плечима: що за халепа така? Цеховий каменяр має чекати саме його... І як набридає цей старий своєю звичкою допитуватися за кожним словом: га? га?

— Цеховий ще щось мовив пану Ігноцію чи тільки те, що він має чекати мене там, біля свого каміння?

— Пан цеховий розмову мав з паном Ігноцієм, прошу пана, га? А Ігноцій нічого мі не мовив. Припильнуй, каже, пана Хмеля-старшого, жеби му передати... нань чекати мусить пан каменяр цеховий, Вацлавом називається, га?

Нашвидку вдягаючись, Богдан довідався, що Стась Хмелевський ще не виходив з класу, звелів переказати, щоб зачекав, а сам пішов на те дивне побачення. Був глибоко певен, що це один з прихильників їхньої з Стасем перемоги в колегії має висловити свої хороші почуття з того. Адже за три дні по від'їзді Жолкевського з колегії не тільки цехові міщани, а навіть вірмени та

греки з гендлярів у місті висловлювали вже ті схвальні почуття.

Щось більше трьох років будується тут великий костьол колегії. Але жодного разу ні сам Богдан, ані вдвох із Стасем не відвідували будівництва, не уявляють собі, що роблять там цехові, безперервно клепаючи камінь. Ці передзвони молотків часом чути і в класах крізь зачинені вікна, до них звикли настільки, що коли б передзвони вмовкли раптом, то здалось би, що спинилася земля.

Хвіртка з двору колегії повз міський вал над Полтвою була на цей раз не замкнена. Це теж трохи зацікавило Богдана, але і в тому не бачив він чогось особливого. Хвіртку часом лишали не замкненою на той випадок, щоб превелебний пан ректор міг пройти на будівництво. Прокиданий сніг на стежці говорив, що хвірткою хоч зрідка користуються.

На скрип воріт цеху Бронек різко обернувся, оглянулися й інші каменотеси, спинивши на мить передзвін молотків об долота. Богдан трохи затримався в воротях, оглянув десятків зо два запорошених сірим пилом цехових. Та всі вони, навіть і Бронек, знов ударили в свої долота, знов заблискали іскорки з оброблюваних камінних деталей на дерев'янім помості. Зверху над головами в майстрів висів похилий дашок, який захищав каменотесів від дощу та снігу.

Богдан і не помітив, як мимохіть замилувався майже закінченим барельєфом на похилім помості в одного з каменотесів. Майстер зовсім легенькими ударами молотка по долоту ледь-не-ледь зганяв самі оті синюваті іскри з ледве усміхнених уст Христа. Рельєфність колючого тернового вінця на голові мала б підкреслити страждання людини, зіпертої зв'язаними руками на важке охрестя покладеного тут хреста. Але мученик усміхався тою усмішкою людини, яка спускала його з божественних висот на землю, обволікала людську плоть.

Довго вдивлявся молодий студент, фіксуючи свою увагу на тому, як з кожним ударом молотка з-під долота викреслюється дедалі більш людяна посмішка приреченого. Мимоволі перекидав очі на каменяра, а він, зосереджений і ніби байдужий, водночас вдихав життя в камінне ізваяння. Літній чоловік з довгими вусами, з трудовими зморшками по чолі, чи думав він про те, які художні смаки та хист має! Що він клепле не тільки

за те, що йому платять отці єзуїти чи будівельна адміністрація,— це не важко зрозуміти, спостерігаючи його натхненну працю.

— Пан майстер так пильнує посмішки, неначе і не бога страстотерпного вирізьблює,— озвався Богдан у захопленні.

— А пан сі вподобав? — запитав Бронек, не сміючи поцікавитись ім'ям студента.

— Так,— відповів Богдан, з дитячою безпосередністю гладячи пальцями шорстку поверхню кам'яних щік, уст. Тільки зараз він помітив, що зір Христа спрямований на страждущу в сльозах матір, яка навколішки стояла і всі болі страждань сина перебрала на себе.

Аж здригнувся, уявивши собі, яке безмежжя любові матері подано майстром у тому заплаканому погляді очей. І якою посмішкою синовньої дяки відповідає син матері, дякує і заспокоює, живить надією серце матері.

— Ніби злякався пан? — серйозно запитав Бронек, поглянувши на закінчену ним статую матері.

— Ні, прошу пана майстра, лише захоплений. То є висока штука, коли камінь промовляє до душі. Ці уста з холодного мертвого каменя заквітли живою і теплою усмішкою тілесного сина до рідної матері. Божественна усмішка з-під вашого долота, прошу, озивається до серця людською мовою.

Бронек ні крихти вже не мав сумніву, що це і є Хмельницький, потрібний йому. Адже останні слова було сказано такою наддніпрянською вимовою, яку він чув давно з уст подніпрян — козаків Наливайка, яку чує з уст Карпа Богуна.

— Пан Хмель, певне, бардзо коха матір?

Хмельницький стримався, щоб не виявити свого особливого зацікавлення цією зустріччю. Навіть не обернувся на ті слова, лише проказав тоном звичайної розмови:

— Всякому живому, не древу сущу, властива та любов до кореня, який тебе на рідну землю вперше ногами поставив...

Каменяр щиріше взявся тесати, вирівнюючи фон барельєфа. З усіх боків на бурсака, завороженого мистецтвом, дивилися каменярі. Адже вони знали вже, що це ж і є той Хмель!..

— Чи пам'ятає пан Хмель Мартинка, сина Мелашки Пушкарихи? — тихо, ніби між іншим запитав каменяр

і ще завзятіше клепав, от-от зачепить долотом мистецьку деталь барельєфа, зіпсує настрій, штуку.

Та Богдан раптом на якусь мить забувся, де він, чого сюди зайшов. Різким порухом схопив руку каменяра з молотком, спинив її і заглянув йому в очі. Та так глибоко копнув тим бентежним поглядом, що аж злякав. І в ту ж мить збагнув, що на них дивляться два десятки пар очей. Поволі залишив руку, випростався і, швидко повернувшись, пішов у хвіртку, не озираючись.

Бронек розгубився: гукнути чи самому погнатися за юнаком, довести розмову, похвалитися про Мартинка та про кобзаря Богуна. Заскрипіла ворітниця, брязнула хвіртка, зачинившись за юнаком. На запитливі погляди каменотесів Бронек лише розвів руками.

Аж увечері, повертаючись додому, каменяр помітив, як з-за рогу провулка до нього рушила постать в чорному довгому одязі єзуїтського бурсака. Майже в ту ж мить він догадався, хто це, але не заговорив, аж доки не вийшли на майдан повз церкву Трьох святителів.

— Пан Хмель? — тихо запитав, не озираючись.

— Так, прошу пана каменяра,— була коротка відповідь. Юнак сміливіше вирівнявся, щоб іти поруч.— Пан каменяр таку загадку мні завдав, що я мусив пильнувати в провулку і в той спосіб мати змогу допитатися, звідки пан має такі, прошу, відомості про Мартинка, про Пушкариху?

Бронек не спинявся, бо розумів, що розмова колегійного бурсака з простим каменярем цеховим може здатися комусь більше, ніж дивною. Ідучи, тихо сказав:

— Любов до матері того хлопака Мартинка тепер занесла го аж до Львова, проше пана Хмеля. Пан, певна річ, відає, який вчинок поставив його водночас і в стан злочинця коронного, і підніс на рівень героя людськості!

— Аякже, прошу пана... Вацлава! Мартинко є заздрість і гордість моїх дитячих мрій. Ось уже скільки років я звикав до його загибелі, але, до правди, пане Вацлаве, не звик. Гадаю, що і пан розуміє, яку бурю сердечну викликали-сте тою звісткою про Мартинка. У далекому Львові, перед мистецьким на камені різьбленням безмежної любові сина до матері, пан кинув зерно бурі в моє серце. Адже мати Мартинка є зараз і моєю нареченою матір'ю. Наставляючи мене в вірі батьків і в любові до них, вона лиш на самоті дозволяє собі відволожити око, як ота ваша, пане Вацлаве,

мадонна з барельєфа, згадуючи своє малолітнє дитя в невідомості...

— То прошу пана Хмеля підготувати ту матір багатостраждальну. Єї син Мартинко є у моїй-но хаті з паном кобзарем Богуном.

— У вас?

— У мене, так. Певне, паше Хмелю, не таємниця, же за такі вчинки закон банітує хлопів...

— Хлопи в своєму серці давно вже банітували і досить інфамували тен неправедний закон королів та шляхти, прошу пана каменяра! Не будемо об тім мовити... Де жие-сте, паше каменяр? — запитав Богдан уже перед хвірткою в міських мурах, що звалася босяцькою.

Бронек став і помислив, обдивляючись у посірілому повечір'ї розпаленого розмовою і ходою юнака. Не довіряти цьому мужньому, відвертому обличчю він не мав підстави. Але і ризикувати життям своїх дорогих гостей теж не наважувався.

— Завтра зранку Мартинко, певне, вийде зі мною за цюю хвіртку. Мовлю — може вийти, кеди я сі йтиму до праці. Коб пан Хмель вийшов на тен час, ще і подбав би о тім, жеби бути самому на тамтему розі біля церкви Трьох святителів, він може побачитися з Мартинком.

— А коли зі мною вийде і паніматка Мелашка? — якось мрійно запитав Богдан.

— То була би зустріч, яка приверне увагу вулиці, проше пана Хмеля. Ні в якому разі! Побачення матері з сином може статися пізніше, про це порадить нам козак Богун...

9

А сталося зовсім інше. Обидві зустрічі відбулися того ж пізнього вечора в домі Станіслава Хмелевського. Довідавшись, що друг його Богдан чогось-то ходив на побачення з цеховим каменотесом і повернувся звідти засмучений, Стась легко погодився йти самому після навчань додому, бо Богдан ще мав якісь-то справи до служників православної Трьохсвятительської церкви, та й на студіювання турецької мови у туркені, служниці караван-баші Серебковича, припадає йому сьогоднішній вечір.

І розлучилися біля хвіртки до кладки-містка через Полтву. Богдан надто повірив у щирість намірів Стася

діставатись самому до домівки і не зважив на те, як уже в хвіртці Стась озирнувся на турботливо замисленого приятеля, який пішов через браму колегії на вулицю міста. Не довго думавши, Стась повернувся, і, непомічений ні Богданом, ані Бронеком, ішов за ними аж до рогу вулиці. Коли ж Богдан махнув цеховому капелюхом на прощання, Стась швиденько пішов до мурів валу і з іншого боку пройшов через босяцьку хвіртку майже слідом за каменотесом.

Так пройшли повз костьол босих кармелітів, пішли вгору вуличкою, хати якої дедалі більше обростали диким лісом. Коли каменотес, не озираючись, зайшов у хвірточку свого дворища, а потім за ним зачинилися і двері хати, то згодом у ту ж хвіртку зайшов і Стась Хмелевський. Його зачепили такі клопітні таємниці приятеля, мусив їх з'ясувати, а може, стати в добрій пригоді другові.

Господар дому радо привітав з добрим вечором своїх гостей, що вийшли з хатини йому назустріч. Мав роздягати робочий одяг. Але ледве встиг покласти на лаву загорнутий у ремінний фартух інструмент, як у двері постукано знадвору. Здивований Бронек зворухнув плечима, озирнувся по хаті — дружини ще не було вдома, відчинив двері.

— Слава Єзусу, добрий вечір, пане господар,— привітався Стась, заходячи до хати.

— Єзусу слава,— відказав господар, оступаючись перед студентом колегії, впізнати якого було не важко, бо колегійні вдягали чорні й довгі кунтуші з широким ковніром та з сріблясто-білим шарфом на шиї під ковніром кунтуша.

— Що пан є студент колегії Єзусового братства, то знаю з одягу, але... проше мі...

— Нєх пан не робить клопоту голові на здогади про появу в єго домі негречного студента колегії. Єстем близький приятель пана Богдана Хмельницького, з яким пан цеховий...

— Хмельницького, Богдана?..— нестримно запитали з порога другої кімнати сліпий Богун та Мартинко.

Бронек тільки вдарив обома руками об поли, на гостей своїх нестримних кинув суворий погляд, засуджуючи таку нестримність. А студент ледве не підскочив з радощів:

— Так, панове, єстем єго вірний приятель і до послуг пана господаря. Але бачу, мій приятель ніби аж у розпач ся кинув, побачившись сьогодні з паном майстром. Мушу до помочі му стати, кеди, проше, в тому допоможе мі пан майстер...

Такий несподіваний помічник у справі побачення Мартинка з матір'ю трохи занепокоїв Бронека, але і щирістю в тоні підкупив. До того ж треба було якось-то повестися з ним, людина прийшла, допомогу зичить. Що це і є той другий Хмель колегії, про якого знають не лише каменотеси, в тому Бронек уже встиг переконатися зі щирих слів студента. І зважився.

— Догадуюсь, же мам приємність бачити пана Станіслава Хмеля? — чемно запитав Бронек, показуючи на лаву і запрошуючи студента сідати. З хатини ближче підступив до нього Мартинко. Він весь тремтів, як на пронизливому холоді. Згадка про Богдана Хмельниченка була йому тут за згадку про любу матір, хлопець хвилювався, хоч і насилу стримував себе.

— Так, проше пана, єстем Станіслав Хмелевський, дзенькую бардзо, хвильку постою, а пан мі пояснить причину скрухи мого приятеля.

— Та що ж маю ховатись? Ось, проше пана Хмелевського, всю правду суть перед патом. З Богданом мешкає пані Мелашка, а це, прошу, єї син...

— Мартинко єсте-сь? — в захопленні спитав запальний студент і як стій ухопив хлопця за обі руки.— Ходім, друже-хлопче. На моїх очах матка сльозу щодня ронить, за сина сі бідкає. То, прошу, святую матір маєш, хлопче, ходім! В мому домі жиє пані Мелашка при Богдасі... Аж завтра, пане майстер, Мартинко буде тут, але... певне, пані Мелашка, да і ми з Богдасем хцялем, же бись надалі хлопець ся оселився у нас, веселіше сі матимемо!..

І, навіть не попрощавшись, вискочили з Мартинком за двері. Мартинко на ходу схопив свій кожушок на кілочку та шапку. Бронек рушив був за ними, щоб спинити, обережності навчити. Та Богун почув і зрозумів той рух.

— Не треба, брате Вацеку, нехай. Чи ти не вчув справжньої душі в того юнака? Нехай... Слава тобі боже, коли сущий єси, виконав і я святий обов'язок, звів таку матір з хорошим сином...— хрестився стривожений кобзар.

— А я все ж мушу приховати тебе, брате, у приятеля цехового. Чи знаєш межі приятелювання в сина відомого шляхтича уродзоного? — замислено озвався Бронек.

— Не треба. Моє коло життя вже не поширене. А так хочеться вірити в правдиву, братню дружбу! Шляхтич, поляк... А ти хіба не поляк, а небіжчик Дронжковський? Сліпий я, не бачив очей цього молодого поляка. Але в голосі його чули-сьмо стільки щирості. Зачекаймо ранку.

10

Мартинка оселили при матері в домі Хмелевського. Сніги тужавіли, зима холоднішала. Вириватися їм на Наддніпрянщину в такий холод ніяк не можна було, доводилось чекати тепліших днів, зручнішої дороги. Спочатку подорож відкладали з дня на день, а потім на раді у хаті Бронека вирішено зачекати весни, зі Львова повертатимуться вози київських та переяславських купців, з ними й улаштується Богун з Мартинком, повертаючись у рідні землі.

Перші зустрічі з Мартинком проходили якось напружено, в загальному хвилюванні. Навіть Стась Хмелевський, людина експансивна, близько до душі брав хвилювання пані Мелашки і свого приятеля, та і сам хвилювався не менше за них.

Згодом, коли ближче познайомилися, коли обидва Хмелі в розмові між собою визнали Мартинка за душевного хлопця, щиро назвали його своїм молодшим приятелем, то й взялися за ці місяці до весни навчити його письма, призвичаїти до книжки. Зраділий Мартинко гаряче взявся за навчання. Щоранку, вирядивши обох своїх друзів навчителів, він брався за вивчення письма, читав по букварю. А завдання були великі, термін навчання надто обмежений. Навідувався до кобзаря, інколи водив його до православної церкви для годиться і знов сідав за вчення.

Тільки вечорами всі троє хлопців, а то і Мелашка з ними, часом збиралися в тісній Бронековій хаті, слухали захопливі розповіді Богуна.

«Кобзар всюди буває, як буйний вітер землю облітає: про горе людське чує, про радощі співає, і все, що діється, він знає...» — по-кобзарському приспівував Богун

початок розповіді про славні дні походу козаків на поміч Івашкові Болотникову.

Мелашка напружено вслухалася в кожне слово розповіді і відчула радість, що хоч тепер на пізню згадку про небіжчика мужа щира сльоза жалю, неначе аж від сердечної глибини, гаряче лилася по щоках. Вона-бо слухала кобзарську розповідь про долю свого чоловіка, козака Семена Пушкаря. Часом і Мартинко допомагав кобзареві, згадуючи окремі деталі з бойового життя свого батька. Не допитувалася в сина, коли розповідав Богун. Тільки сльози ще рясніше писали свої сліди на зажуреному обличчі жінки. Та все ж — краще запізнілі жалі, а може, й збуджена любов до законного чоловіка, аніж ота страшна байдужість до нього в перші роки співжиття. Отак і вік зжила. А любила тільки небіжчика. Героїчна-бо смерть очищає судженого від усякого лепу, лишивши живому серцеві Мелашки страждання за найкращим, очищеним, нехай минулим, яке ніколи, як і мрія, не стане вже дійсністю...

Так до пізньої ночі лущав лойовий каганець у домі Бронека. Його дружина, немолода вже, якось зарані зів'яла жінка з Варшави, здебільшого мовчала, ніби винувато посміхаючись до гостей, весь час озиралася, чи все в домі гаразд, чи не помічають гості убогості їхнього життя. Часто зітхала і пильно стежила за ганчір'яним гнотом каганця.

Двоє молодих студенів колегії зжилися, як рідні, в цьому далекому від єзуїтства колі, не помічали жодної незручності. Один з них, саме чигиринський Хмель, непомітно навіть для проникливих і шпигуватих єзуїтів-вихователів, поволі виростав на загрозливу постать, що протидіяла жорстокій політиці католичення всіх дисидентів Речі Посполитої. Обидва вони з особливою цікавістю слухали розповіді кобзаря Богуна та Мартинка. Історія бойового життя та поневірянь Семена Пушкаря, Мартинкового батька, несподівано розкривала перед їхніми очима світ зовсім не в тому вигляді, яким вони уявляли собі його з настанов отців ректора, префекта і вчителів колегії. Їх навчено знати, що воєвода сандомірський, достойний божої похвали, виявив милосердя до нещасного царевича руського престолу Димитрія, приховав його від гніву тирана Годунова, безкорисно виростив нещасного сироту, рідну дочку Марину віддав за нього в Кракові за католицьким шлюбним законом.

І коли змужнілий царевич зажадав посісти богом призначений йому престол, сандомірський воєвода, при підтримці самого короля Речі Посполитої, рішився стати в помочі своєму зятеві. Для цього святого милосердя воєвода і Корона не шкодували ні коштів, ані крові, взиваної для благозвуччя — збройною силою...

З розповіді ж цих двох живих свідків усе це милосердя воєводи сандомірського, як і вірогідність урятування замученого Борисом Годуновим царевича Димитрія, поставали в уяві дозрілих юнаків, як дивовижне інтриганство Корони, як груба, погано прихована брехня.

Частина четверта

І. БЕРЕЗУ ГНУТЬ, А ДУБ ЛАМАЮТЬ

1

З того часу, коли Ян Данілович дістав у віно за Софією Жолкевською Звенигородку та її лісові угіддя, він щороку виїздив туди на розкішні зимові лови. Безмежні й незаймані віками ліси понад Гнилим Тікичем мали не лише звичайну мисливську звірину — лисицю, вепра, козу, але в них ще водився навіть красень тур. Данілович побудував у лісах поташні, спалював у них столітні велетні дерева на поташ і мав з того великий зиск на гданських торгах. Поташ Даніловича із Звенигородських лісів мав свою високу репутацію на європейському ринку, даючи старості тисячі злотих твердих річних прибутків.

Але поруч з тим серед знакомитої шляхти в заздрісній пошані були й щорічні зимові лови в Звенигородських лісах, які Ян Данілович умів улаштувати з надзвичайною пишнотою. З поваги до тестя, який часом хвалився мрійно про те, як навіть Діаною, богинею мисливства, він перевдягався з пристрасті до полювання, Данілович на традицію перетворив ці мисливські дні, як особливе в роду свято. Ще на початку зими староста розсилав гінців до кревних та вшанованих шляхтичів, запрошуючи на ті лови на лисицю, на вепра, а особливо —

на тура. Маршалки дворові, підстарости всіх староств Даніловича на Україні, урядовці — все було поставлене на ноги і майже два місяці з дня на день очікувало на цю урочисту подію.

Підстароста чигиринський Михайло Хмельницький теж мав спочатку попередній наказ бути напоготові з двома-трьома десятками збройного люду. З року в рік так велося. Пан Данілович бавився зимовими ловами, і вся навколишня людність відчувала, що таке є ті панські лови. Як поганське нашестя, як криголам буряний пройде за якихось два-три тижні, поламає спокій поспільства, завжди скарає чиєсь життя, та чи тільки одне...

На водохресній тижні примчали верхові з Корсуня, передали з Переяслава наказ старости — виїздити. Хмельницькому велено виїхати до Корсуня, де він зустрінеться з паном старостою і вже разом, цілою когортою високоповажних мисливців у супроводі сотні чи й більше збройного люду виїдуть до звенигородських ловчих угідь.

Саме з дня на день Хмельницький очікував повернення своїх посланців зі Львова. Треба було відвезти синові на зиму діжу свіжозасоленого сала, копчені, сушениці та два кулі борошна й грошей на прожиття до закінчення колегії. Тепер уже — до закінчення!

Зіновій-Богдан кінчав найвищий клас риторики. Чи так-то вже й треба йому ще переходити на дальше дворічне студіювання вищого богослов'я, яким єзуїти хотять завершити своєму вихованцеві останній щабель освіти? Адже батько рачить йому широке майбутнє на ниві державного урядування. Найретельніше виконуючи службу підстарости, залюднюючи ці прикордонні безмежжя степові, підстароста сподівається бути поміченим не лише в Олевську чи Переяславі, ба навіть і в Варшаві! Третій рік чекає нобілітації королівської, відновлення якогось-то старовинного родоводу, давно загубленого в тьмяній давнині шляхетства герба «Абданк». Самому Михайлові, який посів місце підстарости, можливо, вже й не так потрібне якесь там красування рицарського щита з емблемою корони, увінчаної клинцюватим хрестом на виписаному до десятого коліна родоводі. Дбає лише про долю сина!

А посланців зі Львова досі ще нема та й нема. Чи не сталося чогось у дорозі з ними? Оці напади скрізь по

Україні — маєток на маєток, панський двір на двір. А то ще й турки чи татари з Буджака заскочать на поживу, натраплять на неостережених посланців. Куди вже кращої поживи: четверо коней під сідлом, двоє запряжених у воза та четверо молодих, вправних хлопців при п'ятому, бувалому в козацтві чоловікові. Ясир мав на вибір!..

Затримався ще на день. Волів би й більше зачекати — днину-дві, та Мотрона розраяла, наполягала виїздити, не ставити себе в становисько недбайливого підстарости, не чекати образливого — «лінивий хлоп, лайдак»... Навіть погрималися з того на прощання. Михайло злий вискочив у сідло, «прощай» жінці не сказавши, виїхав з двору. В Чигирині й з коня не сходив, затримавшись лише, доки засідлалися давно готові до виїзду його збройні люди.

— Чи всі, пане Мусію? — не зовсім привітно запитав у козачого верховода, якого взяв з реєстровиків для правування збройною челяддю, і пустилися в далеку двотижневу подорож.

Стояла пригожа південна зима. Кілька разів підталий сніг примерзав корою, зверху вкривався свіжонападаним, і утворювалася міцна сніжана покрівля навіть на ручаях та озерах. Понад три десятки добре озброєних і вправних вершників над силу стримувалися, щоб не пустити коней вчвал по зимовій свіжині. Парувало на холоді від дихання людей і коней. Мусій Горленко стримував молодь, чемно даючи підстаросте очолювати свій загін. Хмельницький ще перебував у тому стані віку і здоров'я, яке звалося поміж козаками свидовим, тобто — як запарена для колесного обода моложава берестина: пругкий і висходжений, як тісто в господині. Незважаючи на відчутні понад чотири десятки літ, ще жодна срібна волосина не прокралася йому в чорний, хіба підгорілий на окрайках спущений донизу вус. Чисто поголене підборіддя надавало гордовитості, а уста досі ще були заздрістю навіть для молодих женолюбів. Трохи примруживши від яскравого снігу очі, Хмельницький заглибився ними в далечінь, сніжано прозору, лісами захаращену, але якусь порожню. Жодного вершника їм назустріч.

Їхали битим шляхом, що пролягав неподалеку від Тясмину, обминав чорні Холодноярські ліси і виходив

аж повз Мліїв через Городище. Заночувавши в смілянських хуторах, рано вирушили далі. Невеселий вирушав підстароста з околиці. Але відразу ж повеселів, коли на околиці його наздогнав один з посланців до Львова. Виявилося, що в Смілі ж підпочовували й челядники підстарости, яких він посилав до Львова.

З першого погляду впізнав легко вдягненого челядника, який озивався до нього, і круто повернув коня назад на хутір.

— Нам теж повертати, пане підстаросто? — більше для годиться запитав Горленко і додав: — Не щастить-ме в дорозі, коли зрашку повертатися.

— А то правду мовиш, пане Мусію... Прямуйте з богом далі. Не звикаймо до смичків у дорозі. Котрийсь зі мною поїде. Василь хоче? Наздоженемо вас не далі, як під Городищем...

Зустрічати пана підстаросту вийшли з хати всі п'ятеро посланців. Остаркуватий Явтух з Медведівки з поваги скинув шапку, вклонився. Молодь охоче зірвала й свої шапки з голів, посміхалася в привіті.

— Поздоров боже пану Михайлові щасливо правитися на добре діло,— озвався Явтух, догадуючись по наряді коней, що підстароста кудись-то виправився з Чигирина не на один день.

— Ну, спасибі, брате... Чи здорові-дужі їхали-сте? Надіньте шапки, хлопці, стережіть вуха від морозів для дівчат, доки поодружуєтеся... Оце добре, що не прогавили мене. Повідж мені хоч кілька слів, Явтуше, бо маю наздоганяти загін. Чи живий, чи в здоров'ї себе має там наш син? Як ведеться йому в науках?.. Певне, розпитував, Явтуше?..

— То зайдім до хати, прошу, пане Михайле, в отакій розмові. Чи тут і казати, як стоїмо?

Хмельницький зіскочив з коня, але поводів не віддав хлопцям. До окорякуватого козака підійшов, уповноваженого старшинством свого посланця, і мовчки тричі почоломкався з ним.

— Оце за всіх, панове-браття... А до хати... Чого ж маємо йти, марно витрачати час? Коли виїхали зі Львова? Шапку, шапку ж надінь, Явтуше.

— Дякую, пане Михайле, давно вже одружений, байдуже за вуха... Виїхали ми ще в суботу на водохреснім тижні. В Білій Церкві ордань відбули на Росі, так з водохреща й вирушили далі. Синок, поздоров боже, в

батька ростом, парубочий вус засіявся по губі. А зарегоче з дотепу, так і крізь сльози засмієшся разом з ним...

— Парубочий вус, кажеш? — запитав Хмельницький, не стримуючи батьківських гордощів.— А я востаннє чоломкався... ще дитячі були уста в Зіновія.

— Богданом його здебільшого зовуть...

— Мелашка?

— Певне, молодиці до вподоби таке підкористе, сказати б — мужнє ім'я. До правди, то ім'я Зіновій якось, прошу... як вода на смальці до такого дужого парубка... Просив ок весні надіслати коні, додому навідатися має.

— А там як, у колегії?

— Що маю сказати, пане Михайле? Тамтой другий, приятель його — їх обох Хмелями прозвали в бурсі,— так він каже, що Богдан є найлепший учень з-поміж усіх. Сам воєвода і гетьман пан Жолкевський офірує йому уряд, певне, геп аж у Варшаві, в коронній канцелярії. І віру, поздоров боже, справляє досі нашу, як годиться. Управа шкільна, тобто, ремствувала трохи за вияв непокори учня православної віри католицьким наставникам. Ішлося, тобто, і до покарання, прошу, за таке непослушенство. А єгомосць пан гетьман, тобто, сказав: панове отці ісусити, вчіть живе тіло, а душу пану богові та королеві лишімо-сьмо! Під сонцем, мовляв, і поганці живуть, а це ж християнин сущий, нехай і в грецькому ладі... Ну, і відчепилися. Відомо ж, що єгомосць у Жовкві на власні кошти православний храм божий для своїх людей спорудив... З весни, тобто, на вищий щабель пана Богдана в науку переводять. Ксьондзи кажуть, не вийде з цього степового Хмеля служителя віри Христової, нехай буде солтис...

— Ну, то й спасибі за добре слово. Пані Мотроні й словом не натякнеш про солтиса, прошу, пане Явтуше. А по поверненні маю ще раз послухати всю розповідь до краю... Василю, рушаймо! Прощавайте, молодці, везіть пані Мотроні щасливі вісті...

— «Щасливі вісті...» — пробубонів про себе Явтух з Медведівки, коли Хмельницький рушив з двору.— Не солтисом судив праведний бути тому вогневі роздмуханому, пане підстаросто. На крамаря, в купці готується парубок, поганською мовою зі мною, як голомозий, джерлав... Ех-хе-хе, нещасні батьки. Не під руку в дорозі розказувати, не підстарості б коронному слухати... Ну,

хлопці, збираймося і ми. О захід сонця маємо й ворота зачинити на обійсті в Суботові.

Надів шапку, ще раз виглянув за тин. Охололі коні несли підстаросту навздогін загонові, тільки снігова курява метляла клубками з-під копит.

2

Коли в пізню пору зимового обіду Хмельницький із збройним загоном в'їхав на подвір'я Корсунського староства, подвір'я було повне збройної челяді, з якої утворилося тісне коло. Збройні мали найрізноманітніші строї, неоднакову зброю. Чимало їх сиділо в сідлах, щоб бачити, що діється там, всередині кола, де відбувалася якась цікава подія. Піші тіснилися навколо, нижчі спиналися на ногах, продиралися наперед, стиха гомоніли.

Чигиринського підстаросту впізнали урядники і челядь Корсунського староства та звенигородці. Чемно розступалися, як могли, намагаючись впустити Хмельницького всередину.

— Пан староста урядує. Там він, прошу, суд чинить...— повідомив хтось із корсунців, пам'ятаючи Хмельницького ще з того випадку, коли він залагоджував сварку з приводу містка через Рось.

— Нашого Гната Галайду, пане Хмельницький, до суду взято,— додав і челядник звенигородської поташевої буди.— Пам'ятає пан московина Гната, що на великого звіра не боявся з рожном ходити?

— Гната? Авжеж, чи можна забути Гната Галайду?.. А пан як собі зветься, прошу? Гадаю, теж із випалювачів поташу на будах пана старости?..— запитав Хмельницький, намагаючись якось збагнути таку неприємну звістку.

— Я... Грицько. Батько мої при ласці вашій на поташнях челядником ся мали, а я лошат ганяв... Тутка, пане Хмельницький, нашому Гнатові не повелося.

— Що ж Гнатові? Певне, пан староста зарадить йому в лихові.

— Судять Гната! — кілька голосів пояснили.

Хмельницький ніколи не відчував прихильності до всіляких криміналів урядових. Часом і в своїм Чигиринськім старостві такі справи не вирішував сам, а припору-

чав комусь із літніх урядовців. А тут ще й Гнат Галайда, якого Михайло Хмельницький, урядуючи в Звенигородці, на дозорця до буд узяв. Виписали чоловіка з реєстру, мовляв — приблуда з Росії, який з нього реєстровець. До пана в підневільні мусив іти, в посполитих ходити, замість козачого стану, і коли й працювати на землі, то з панського дозволу, на його користь. Лаявся Гнат, долю та панів проклинав, бунтувати грозився. І взяв його Хмельницький до уряду на буди поташеві, дозорцем на лісові та річкові угіддя пана Даніловича поставив. Яким же служаком дбайливим виростав, на урядовця вищого щабля ладував його Хмельницький!..

Збоку чути старостин голос. Пан Данілович люто виговорював комусь — Хмельницький ще не міг добрати слів. А вже коли продерся з тісного кола, то побачив на віддалі чотирьох чоловік із зав'язаними за спиною руками, без шапок на голові. Вони стояли навколішки на витоптаному снігу, схиливши голови, як перед катом. Одна з тих голів голена, сивий оселедець недбало звисав з чола. Хмельницький упізнав Гната. Тільки він один з челяді на поташнях досі ще уперто тримався козачого звичаю, не заводив чуба, як у посполитих.

А мороз неначе ще більше напосідав, обпалюючи вуха нещасним, приморожуючи помотузовані руки за спиною. Час від часу Галайда підводив голову, щось вигукував до старости. Несхоже, щоб просився в розгніваного пана, бо той ще лютіше виказував на відповідь. І не добереш, хто перед ким виправдовується, а хто винуватить. Та староста стояв і вільно вимахував руками, грізно скріпляючи слова присуду. А у Галайди — зв'язані за спиною руки, Галайда поставлений коліньми на сніг.

Десятків зо два шляхтичів, урядовців оточували старосту. Від гурту панів суддів виділився і стояв осторонь ближче до підсудних кремезний чоловік середніх літ, міцно тримаючи напоготові плетений нагай у лівій руці — він був лівша. Це старший урядник звенигородських буд поташевих, який заступив місце після Михайла Хмельницького. Підперши бока вільною від нагая рукою, він ніби відпочивав, готовий у першу-ліпшу хвилину трудитися нагаєм на благо пана старости. Голову одвернув, як норовистий кінь,— навкіс, і спідлоба стежив очима за підсудними, виміряв наступний удар з лівої руки. В його позуванні владу імущого звучало не

лише презирство до цих нещасних, що стояли навколішки на втоптаному снігу, але й нікчемність, якої він не помічав за собою, захоплений позуванням. Йому хотілося вдавати люту силу, вдавати, що він і крізь землю бачить отаких злочинців на звенигородських ланах та лісових угіддях, а в очах виказував боягузтво.

— А що тут коїться, скажіть, ласкаві-сте? — знов звернувся Хмельницький для певності, не обираючи когось одного, а до всіх у гурті вже поблизу старости.

— За полов...— хтось нехіть кинув.

— Чи ти там був? — заперечив інший.— Не наш чоловік...

— Адже судять, як свого! — переконував третій, вирішуючи суперечку двох попередніх. І пояснив Хмельницькому: — То, прошу, пан староста полювати до нас на Звенигородщину правиться, гостей накликав. А йому назустріч, як на потіху в дорозі, наші дозорці старостівські порушників гвалтовне злапали...

— Чи ти там був? — знов енергійно перебив його один з перших.

— Адже судять!..

— І Гнат Галайда порушником на ловах став? — запитав Хмельницький.

— Свята земля їх розсудить, прошу пана... Кажуть, урядник давно взявся на Гната, в посполиті кріпака боярського повернути собі мав. А чоловік, поздоров боже, з язиком... Та ще й тур... Напередодні панського полювання триклятий тур на вовків наскочив. Чи так воно, а чи інакше, та Гнат брехати не вмів. Буцімто відбив у вовків ледве живого тура, дорізав його... Свята земля їх розсудить.

Тим часом пан староста скінчив свій суд. Лишалося пороття. Лютий у своєму службовому пориванні урядовець-лівша звелів челядникам узяти на ослона одного з молодших. Кілька чоловіків з нагаями накинулось на нещасного, живосилом притягли до ослона біля гурту панів на чолі з старостою. Парубка поклали животом уздовж дошки, руки йому тепер пустили в обхват ослона, неначе він обняв його, і знов зв'язали внизу. З дивовижним посміхом і люттю здирали штани, заголили спину...

Хмельницький відвернувся в гурт. Йому дали прохід, розуміючи і шануючи настрої цього чоловіка в коштовному панському вбранні. З тої ж прихильності котрийсь

аж потягнувся навшпиньки до вуха Хмельницькому і повідомив:

— По півсотні канчуків тим трьом. А Гнатові... паля.

— Паля? За недобитого тура Галайду на палю? — перепитав Хмельницький і спинився як укопаний.— Людині смерть за тура?..

— Авжеж... Двох шляхтичів за незаконний полов у тих же лісах покарано сплатою по чотири гроші за лиса, а п'ять — за вепра. А Гнатові... Він же — холоп, втікач від боярина...

Хмельницький махнув рукою, щоб чоловік умовк. В ту ж мить рішуче повернувся і швидко пішов до гурту пана старости. Згадував чиїсь думки, слова: «З шляхтича по чотири гроші, а холопові паля...»

— О, пан Хмельницький чекати ся змушує... Малибись вирушити зрання...— почав Данілович, побачивши, як Хмельницький поспішає, видершись з гурту челяді.

— Поспішалем, прошу вашмосць... Таж пан староста при суді ся має. Мої люди всі готові... Як накаже вашмосць?

Також раптом і погас, як і спалахнув чигиринський підстароста. В серці йому замлоїло, свідомість настійно підказувала, що він мусив би доводити протест сумління до краю. А інша натура рукодайного кривила уста в усмішку назустріч панові старості, змушувала погідно відповідати йому зовсім не тими словами, які рвалися від душі, бунтували людину. З острахом та з неприхованим почуттям внутрішньої глибокої провини озирнувся і провів очима зігнутого, але не зломленого Галайду, якого урядники провадили десь геть у глухий куток старостівського двору.

— Пан Хмельницький, певне, знає того лупезника москвитина? — запитав Данілович, вловивши сумний погляд підстарости.

— Так, проше вашмосць пане старосто, знавем його, дозорцем до лісових угідь та на будах ставилем... Бардзо зимно є, прошу ласки, руки б розв'язати людині...

— Руки? — перепитав Данілович з робленим співчуттям.— Гей, там!.. Мотуз хлопові зняти з рук... А що, пане підстаросто, чинити має ребелізант з незамерзлими руками, конаючи на палі? Еж велілем у Звенигородці для остраху скарати палею прилюдно... Як їхалося, проше, пану Хмельницькому з Чигирина? Маємо звідомлення пана о цалковітем спокої і ладі в кресовім нашім

старостві. А тен непосидящий опришок, отаман Яцько з Остра, згуртував козаків у Бобровиці, на Черкаси лучитися з Барабашем потяг.

— Але ж то, прошу вашмосць пане старосто, Черкаське староство, не нашій голові клопіт. Про пана Яцька звітувалем, же прибув з Низу, гуртує козацтво на волості, чину державного не рушить. Якісь купи і на Дністер спорядив, аж десь-то до Могилева-Подільського. Відомо ж бо і те, що королівські агенти гуртують козацтво до походу єгомосць королевича Владислава на Москву... А на Запорожжі дістали тривожні чутки — турки в напад, прошу вашмосць, ся правлять десь на Поділля, руйнувати землі Речі Посполитої, певне, ладують. Чи забороиш тому ж Яцькові...— виправдувався Хмельницький, поспішаючи за старостою. Його могли відтиснути молодші з численного панства мисливців. І ще раз озирнувся на Галайду: «Прощавай би сказати, сім'я в чоловіка сиротиться...» — збігло йому в голову і не лишало, бентежачи душу.

Данілович помітив і цей розгублений погляд, спинився. Але в ту ж мить, неначе зачекав підстаросту, рушив з гуртом далі.

В покоях старостваа було тісно. Хмельницький знічев'я пропихався між збройним людом, щоб бути на оці в урядовців, підстарост. А Данілович десь швидко обернувся, наказав більшості збройних виїздити до Звенигородки і пішов з гостями до замку. Хмельницькому з людьми жодного наказу староста не дав, не запрошував і самого до замку, як інших підстарост, шляхту. Неприкаяним якимсь лишив Хмельницького в покоях старостваа.

Непевність становища нервувала чигиринського підстаросту. І треба ж було натрапити йому в дворі на таку сумну подію, бути свідком панського суду над посполитими. Скільки їх карають батогами, саджають на палі, четвертують у столиці... Власних рук не підкладеш під кожного. Своїм розумом живе всякий собі Гнат Галайда чи Яцько, своєю смертю і вмирає...

«І Гнат — своєю? — допитувалося сумління.— А то б же чиєю? Мруть як мухи в окропі. І Гнат, і... Яцько або Барабаш, та й інші. З дитинства скрутили собі голови, навскіс від державного напрямку їх собі поставили. Козачий напрямок веде їх манівцями. А на манівцях усяке буває...»

Ці виправдування тільки ще більше дражнили. Згадалися прагнення Мотрони — виростити Зіновія на козачого сотника. «У кого сотникуватимеш, Мотроно, з своїм сином?» — мордував себе Хмельницький думками, неначе був віч-на-віч з Мотроною, з Яцьком. Що рік, то зменшуються козачі реєстри, кілька років підряд не оплачені й ті, що є в реєстрі. Корона переходить на запроданого католика жовніра. І зникне козацтво, зникне військова сила, а з ними й бунти, незлагоди. Весь люд перейде на неподільний стан посполитого під оруду панства. Козачі родини підпадуть законові, як і кожен посполитий, козачі землі панськими заспіль стануть...

І, тяжко зітхнувши по тому, вийшов давати лад своїм збройним.

3

Пані Софія Даніловичева з жіночою челяддю прибула до Корсуня вслід за мужем. В хутровому строї амазонки вирядилася верхи в турецькому сідлі, відважилася так проїхати чималу відстань в супроводі кількох гречних кавалерів, молодих гостей Яна. Якуб Собеський, двадцятип'ятирічний красунь, невідлучно їхав о лівому боці пані, гарцюючи на баскому агличанському коні. Старостова була глибоко певна, що молодому, ніби затужавілому в сідлі, красноставському старості Собеському приємно подобатися їй, дістати якісь бодай би зовнішні ознаки жіночої прихильності такої на диво збереженої в дівоцтві дочки уславленого гетьмана. Літами і Собеський, і пані Софія були майже ровесники, коли зважити, що жінка завжди недолічує якихось трьох-чотирьох років віку. Таж старостова мала трьох діток, лічилася статечною малжонкою літнього старости, відповідно до чого й мусила поводитися з молодими кавалерами.

О правім боці на такому ж неспокійному коні дещо старший їх обох, але також овіяний молодістю, немов юнак, їхав Станіслав Конецпольський. Він уже зі смаком закручував вус, чудово володів конем і своєю кавалерською холодністю до дами, яку супроводжував, лютив пані Софію. Бувши мужем її рідної сестри, не стримував себе в слові, часом переходячи й на фамільярність...

Староста виїхав раніш за пані Софію, був певний, що в товаристві Стася Конецпольського, Якуба Собеського,

Яреми Скшетуського з-під Кракова та Яна Жолкевського, молодого гетьманича, дружина матиме себе розваженою і в повній безпеці. Сам він не зважився вже вириватися в таку далину в сідлі. Оточений чималим гуртом строкатого рицарства мисливського на конях, староста їхав до самого Корсуня в закритій кареті, запряженій четвіркою рижих щирокровних коней з Мазовша. Він не цікавився в джур чи в маршалка, як їхалося пані Софії в сідлі. В кареті з ним люб'язно згодився їхати один з кращих друзів Стефан Хмелевський, безупинний балакун, заповзятий вояка і розумний порадник. Карету оточували мисливці. Незабаром мав відбутися черговий сейм, і мисливці безперестанку перекидалися дошкульними репліками, ніби докоряючи один одному з приводу майбутніх справ на сеймі. Особливо гостро сприймалися вісті про весняний похід королевича знову на Москву.

А для челяді мисливської, для молодої шляхти це й не була обтяжлива подорож, а тільки пікнікова ніби прогулянка в товаристві близько двох сотень озброєних вершників. Регіт, дотепні вигуки, інколи погоня за неостереженим зайцем, а то й постріл доповнювали цю панську прогулянку на чистому морозному повітрі сонячної днини.

І в товаристві пані Софії не було коли нудьгувати за догідливими розмовами вихованих по закордонню уродзоних шляхтичів. Але пані починала відчувати втому від того, їй хотілося б новизни, навіть чогось крикуще спрощеного, може, й недозволеного в камерних обходинах двірського буття. Відчувала, як зароджувався протест, вередування, а пояснити цього і сама не могла. В Межибожі за Дніпром пересіла в карету, відгородилась від лестощів Собеського, від фамільярного резонерства Конецпольського та первових і не завжди влучних докорів Скшетуського, не знати до кого й адресованих.

— Набридло мні, проше пана Якуба, в сідлі... Дивуюся, як ви, мужчини, можете який час витримувати в сідлі на неспокійному огирі,— полестила Собеському, майже не зважаючи на Конецпольського та Скшетуського.

І так прибула до Корсуня якоюсь розбитою, втомленою. Насправді відчувала, що та розбитість і втома були зовсім не фізичного походження. Адже здоров'ям не жалілася, на молодість і вроду не скаржилася. Якась

моральна втома гнітила її, якесь глибоке невдоволення зачіпало душу. Впросилася на це полювання, розвіяти закортіло на людях і привіллі степовому свою неначе заниділу в гонорових шорах малженства розквітлу молодість. Дітей лишила в Олеську, спокою від того не мала, ще і в Переяславі перебуваючи. Для людського ока запросила на цю чудову прогулянку «заповзяту» вдову по князю Роману Ружинському, пані Софію. Чи не було інших, молодших жінок — не в вікові ж бо її річ,— які з охотою проїхалися б з Даніловичевою до Звенигородки на полювання? Але пані старостовій заманулося чомусь саме з Ружинською, з відомою амазонкою, поділити жіноче привілля в такому океані молодих, вправних кавалерів при послабленім чоловічім нагляді. Адже простір лона природи, мисливське дозвілля й воля в обходинах диктували і якісь особливі нормативи етики, жіночих цнот. Обтяжувальним став тягар молодості — цноти...

А пані Ружинська забарилася. Посланець її прибув в останню мить перед виїздом з Переяслава і сповістив, що ласкава пані Ружинська їхатиме просто до Корсуня, там і здибаються.

У пана старости і тут, на прогулянці, турботи: урядники звенигородські в службовій догоді привели назустріч старості браконьєрів мисливських, судити їх, карати заходився муж розохоченої на прогулянку пані Софії. І звеліла сказати мужу, що з утоми хоче відпочити, заночувати в Корсуні, щоб зустрітися тут з пані Ружинською.

Покінчивши з судом браконьєрів, Ян завітав у замку до покоїв дружини. Розігрітий на морозі, енергією повний від таких крутих рішень, задоволений собою і, як здалося Софії, ніби аж закоханий... І таки закоханий після таких справ, але не в дружину, звичайно, а в самого себе закоханий пан староста Ян Данілович.

— Чудове рішення, моя кохана! — весело заговорив Ян, завітавши до дружини. Хоч віком староста ще охоче звався «не старим», але п'ятнадцять-сімнадцять років різниці з віком цієї другої дружини вимагали більш уважного ставлення до дорідної й такої ще свіжої молодості пані Софії. Навдивовижу, навіть оком не повів на жінку в покої у накинутій на молоду жіночу поставу хутровій кереї. Мав би захопитися саме нею, а не стильним вбранням кімнати. Вбрання кімнати зроблено з

наказу пані старостової. Задовольняло воно чи не задовольняло шляхетські смаки уродзоного, вихованого пана? І в тому, і в іншому випадкові молода жінка зненавиділа його в цю мить.

— Звелілем виїздити нашому збройному супроводові шлях прокладати, моя кохана. А нам з панством замкова челядь влаштує нашвидкуруч маленьку закуску, і теж виїздимо. Мали-бись до ночі в Звенигородці бути.

— Так раптово, пане Янеку? Адже прогулянкою звано цю, проше, виправу панську,— злегка заперечувала пані Софія.

— А певне, же так, моя кохана,— аж тепер Ян Данилович оглянув дружину з ніг до голови. Неначе й легким морозцем зачепило жінку, втішену тим почуттям.— Таж на ранок маємо бути при завершенні того судового чину в Звенигородці над москвитином.

— Таки на палю його, Янеку?

— Тільки так, моя кохана! Мало садовити їх на палю. На гаках поганським звичаєм карати б це гуляще падло хлопське. Вириваються з-під руки ген від свого пана боярина, спокусу нашому бидлу хлопському сюди на креса приносять, до непослушенства й ребелії наставляють. За панську ласку, яка тримає їх на власних землях, ладні ще й чоботом хлопським наступити на наше право володіти цим розкиданим краєм. Клопоту з ними...

Дружина не зовсім згідливо махнула рукою:

— З яким легким серцем прощаємо бойство заїздів панства шляхти, всміхаємося з трагічних жартів пана Кріштофа...

— Пан Немирич, моя кохана, є шляхтич. Еж заїзди... стверджені звичаєм шляхти уродзоної.

— Дивний звичай для гонору уродзоних: гвалти кобєт, грабування, вбивства. Але ж то, проше, мні байдуже, коханий Яню, тен клопіт пана старости. Жадаю довільної прогулянки! Чи ж утрапимо ми з пані Ружинською зимовими шляхами до тамтеї Звенигородки? Ще потрапимо до рук турецького заїзду, пані Ружинській нагода... Мріяла жінка султаншею в гаремі побувати...

— Про пані Ружинську маю цілковитий спокій, моя кохана. Тобі ж лишаю в супровід чигиринського підстаросту, пана Хмельницького з челяддю.

— Хмельницького? А для чого, прошу? Біля пані Ружинської, певне, ма прибути єї випробуваний оборонець і вправний, проше коханого Янека, кавалер молодого

жіноцтва. Здається, ще... біля пана Кріштофа Немирича на шляхетських звичаях сі вправляє...— навіть невимушено засміялася по тому, готова захищатися.

— Кохана мовить о млодім крéвнякові пані, о Самійлі Лащі?

— Авжеж. Самійло Лащ ще за життя пана Романа досить ретельно боронив пані Софію від нападів рокошових сусід та турків...

Засміявся і Ян, узявши руку дружини в свою, потиснув її, а потім поцілував, у чому пані Софія відчула дотклівий натяк на охололу вже ніжність. Чи не пробачення складав муж за недостатню увагу до молодої дружини...

— Тен молодий оборонець най боронить коханих дам, а пан Хмельницький має ладувати подорож. Не варто підстарості краяти душу таким видовищем у Звенигородці, як кара приблуднего лайдака, якому з доброти сердечної притулок дав на добрах мого староства...— І знов усміхнувся, на цей раз згадавши схвильованість Хмельницького.

— Пану Янекові весело з прикрості свого підстарости? — оглянула мужа з неприхованим жалем, ніби вболіваючи за його безсердеччя.

Ян уклонився, невиразно повівши руками, і мовчки вийшов. Міркування дружини щодо його старостівських кондицій, до взаємин з підлеглими, завжди зачіпали самолюбство гонóровитого шляхтича.

4

Мисливці як гості Яна Даніловича не сідали за столи. Закуски і питво були дбайливо виставлені на накритих столах попід стіною. Кілька дівчат пильнували десь біля печей, а лакеї замкові давали тому лад на столах. В довгастих тацях парувала печеня баранини, а на окремих чеських блюдах вигідно викладені смажені індики, качки. Квашені кислиці, солоні огірки в тарелях розділяли одну печеню від другої. Просто на стелених вишиваних рушниках (це вже корсунські молодиці-господині наполягли!) лежали ламані лапи свіжих пухких книшів, пироги з печінкою та з капустою. А попереду всього на височеньких триногах виставлено по кілька барилець угорського вина та горілки, біля них шикувалися кришталеві чарки, келихи з позолотою, жбани.

До залу першим зайшов господар. Швидко окинув хазяйським оком усе виладнане, як пари до танців, задоволено підморгнув до лакеїв і для годиться ще раз запрошував гостей заходити, хоч гості, вже запрошені знадвору, сунули гуртом до залу.

— Проше, вельможне панство, на мисливську закуску та на келих вина в дорогу! — господар неприховано хизувався своїм аристократизмом та пишнотою і вишуканістю столу.

— Най благословить божественна пані Діана,— першим озвався Хмелевський, проходячи повз стіл з харчем та з питвом. Що не страва, то здавалася смачнішою за попередню, а порожній посуд біля барилець спокусливо запрошував наливати.

Корсунський підстароста налив келих вина і чемно подав молодому Жолкевському. Підійшов Конецпольський, трохи повагався чи, може, очікував, що хтось із незначнішої шляхти піднесе і йому келих. Але марно. Мисливці починали бенкет, і він теж налив собі угорського вина. Дзенькнули келихи:

— Здоров'я вельможного пана господаря!

— Ні пуху ні пера, як мовить хлопство!..

— Віват ойчизні шляхти польської!.. За крулевича!..

Уздовж столів походжали, спинялися, щоб випити і взяти щось на закуску. Мимохідь закушували індиком з яблуками чи пиріжком з печінкою, а хто з старших — просто брав огірка. Не роздягнені, навіть у шапках, як на алярмі у виправі.

— Щасти, паніматка... Ченстоховська, дому сему,— знов заговорив, зриваючись, богуславський староста Казановський, цокаючись із Даніловичем гранчастим келихом з золотими накладними вінцями.— Нех панує покуй панствовий!..

— О, покуй, бардзо проше панство, то є пташка многокрила, коли Корона обложена ворогами на всі боки...— хтось висловився з гурту. На нього озирнулися.

— Певне, же є держави, які й Річ Посполиту отак за келихом угорського за ворога сі мають,— відповів йому син Жолкевського, дiставши схвальні посмішки присутніх. Він озирнув гурт навколо столів, вишукуючи свого нестримного опонента.— Але ж нех жиє Польска, якій самим пана бога промислом судилося встановляти покуй, альбо вальчити з єї одвічними ворогами.

— То, проше, я тен афоризм висловилем, еж не до краю поділяю простолінійність думок декотрих їхмосцюв.

І всі ніби вперше помітили зовсім юного шляхтича Скшетуського, мученицька слава батька якого зростала разом із його нащадком. Він гостював у пані Ружинської і був запрошений Даніловичем разом з княгинею.

— Їднего козацького розбещенства вистачить для неспокою панствового на низку літ. Дражнять поганство сусіднє, на валку збройну з турчином провокують. Клопіт їден з ними... А мілітарні поривання єго королівської мосці пана нашого крулевича Владислава, який знову має потягти на Москву...

— Пане крулевича, прошу, не чіпаймо в мому домі в такій, проше, завольній трактації панства,— запобігливо перечив господар.

— Дарма. Не на сеймику єсьмо... Це не дрібниця якась — турки, Крим. Ніяк з ними до потрактування не дійдемо силами невтомного колоса нації, пана гетьмана нашого, коханого Станіслава... А там, коли не Потоцькому заманеться овіятися славою державотворця молдавського, то ще є і кревняки господарів молдавських Вишневецькі, Корецькі, проше панство. Ще більше дражнять поганих, мов мордованого пса на мотузі. Де вже тут до покою...

Зовсім несподівано підігріті питвом, мисливці обернулися на тих же щоденних, усюдишніх політиканів, групових інтриганів, якими вони є, відколи існують привілеї шляхти Речі Посполитої. Розмови не мали якогось рівного, дотриманого характеру. Це були лише репліки, може, відповіді на сказані кимсь ще в дорозі міркування, але репліки ущипливі для багатьох присутніх тут державців. З відомих міркувань гостинності не зачіпали тільки господаря, і він, скориставшись цим, по змозі згладжував гостроту висловів, мирив диспутантів.

Час минав у мирній бесіді. Згадалися голосні в краї шляхетські заїзди на сусід. З романтичним захопленням розповідалося, як пан Кріштоф Немирич домислився в своєму кривавому заїзді на пана Адама Ружинського погнати маршем по вулиці молодих дівчат, роздягши їх до кошулі, та й ті пообтинавши до талії. Ні засудження, ані докорів — тільки регіт та копирсання в деталях такого незвичного «маршу невяст» ради білого дня на

очах у п'яного розбещенства пана Немирича та його «підкомендних»...

Починали вже дякувати господареві, збиралися виходити, гуртуючись на купи, щоб наздоганяти свій збройний почет. І раптом Хмелевський досить заголосно поспитав господаря:

— Гадаю, проше пана Яна, же це з якогось прикрого непорозуміння тут не є присутній чигиринський підстароста, шановний пан Хмельницький?

Данілович, немов вражений ударом, якось занепокоївся, фальшиво озираючи присутніх, немов шукав, чи справді немає серед них чигиринського підстарости. Знизав плечима, находячи рівновагу.

— Нічого не розумію,— мовив виправдуючись.— Тен скромний муж, певне, сам відокремився від шляхти. Еж справа з відшуканням йому шляхетства досі ще й на сеймі не стояла. Атолі...[1] не пробачення ж маю просити у хлопа, проше шановне панство? Лишаю його в супровід жіноцтва, яке вирушає лише завтра...

5

Насправді Хмельницький не був байдужий до такого обурливого приниження його особи з-посеред гостей Даніловича, серед яких були і підстарости — корсунський, черкаський, олеський та урядники звенигородських буд поташевих. На чемний наказ старости перейти з своїми людьми до двору замку, зустрінути пані Ружинську і назавтра супроводити обох жінок до Звенигородки лише згідливо вклонився. Не перечікуючи виїзду мисливців, звелів Горленкові переїздити загоном до замку, вискочив у сідло і мовчки виїхав з двору староства. Нікому з людей свого збройного почту не подав виду, як образив його пан староста своїм виразним поділом гостей на шляхту та... хлопів. З підстарост та урядовців тільки його, підстаросту кресового староства, відіпхнуто до черні, до хлопів... Та це помітив і зрозумів кмітливий запорожець Горленко, а від нього дізналися й інші. Як і підстароста, вони виїздили з двору похмурі, чужі пану Даніловичеві.

Звичайно, і староста відчув незадоволення свого підстарости та його збройних людей. І замість того, щоб

[1] Одначе *(польськ.)*.

заспокоїти, якось би виправити свою попередню помилку, піднести поганий настрій чигиринців, сам пан ще більше затявся.

— Сподіюся, пане Хмельницький, же в супроводі шановних паній не трапляться несподіванки, як запізнення тощо,— пихато й занадто голосно, щоб чули й інші, востаннє наказав староста.

— Прошу, вельможний староста най у спокої ся має. Яка буде воля шановних паній, так сі чинитиму...— мовив Хмельницький, не виказуючи свого обурення.

В суті цієї розмови була сварка підлеглого з старшим. Ні Данілович, ані його підстароста більше не вимовили ні слова. Але в обох по тій останній репліці Хмельницького підводилася лють, у грудях тісно ставало. Староста кілька разів поривався сказати, щоб Хмельницький правився собі до Чигирина, що на полюванні без нього вистачить лояльніших людей. І не міг цього сказати, бо тим виказав би свою знервованість. Головне ж — ця сварка стала б відомою й самому тестеві. Чи варто сваритися йому з можновладним і ушанованим у краї гетьманом?

Хмельницькому теж кортіло сказати старості якесь прикре слово протесту і, може, зажадати дозволу повернутися собі до Чигирина. Те прикордоння стало йому рідним. З ним у Чигирині навіть низовики інколи радяться. Там він людина! Про те, що староста волен зняти його з уряду підстарости, волен і взагалі не лишити урядником староства,— якось і не думалося. Прикордоння має й свої закони, крім королівських. Не всякий закон вільно порушувати і можновладним старостам!..

У покоях замку вже засвітили світло. Зимова ніч насувалася раптово. Пані Софія горнулася в коштовний домашній шлафрок-керею з тонкого хутра, подарунок пана Радзівілла з Литви, і слухала крізь вікно приглушений кригою говір водоспадів на Росі. Щоправда, збоку стояла одна з покоївок-дівчат і розповідала про мисливську закуску в покоях пана. Може, саме ця розповідь і викликала в пані вечірній смуток, з яким так доречно змовлялися водоспади Росі...

— Та й що мовив пан староста? — неначе зовсім байдуже питалася пані Софія в покоївки.

— А то, прошу, ласкава пані, задужо мудрі слова мовив єгомосць. Тен, каже, хлоп сподівається на

шляхетські папери від сейму і сам сі не тулить до кола шляхти, еж тії папери ще не стали на черзі...

— Так не міг пан староста мовити про свого підстаросту з найнебезпечнішого староства. Ти не дочула, Стефо. Хлоп — то є хлоп, а пан Хмельницький підстароста є.

— Але ж, присей-бо, так мовили єгомосць... Чулим же не їдна я, прошу ласкаву мою пані, а всім гуртом. Певне, льокай Грегор міг би те ствердити пані.

— Ну, годі... То пан підстароста голоден єсть?

— Чому б і ні? Певне, з дороги му їлося б і пилося...

— Досць, кажу, Стефо. Іди... Стривай.— Пані Софія щільніше вгорнулася в хутровий шлафрок, чолом притулилася до лутки. Потім відхилилася від вікна, ступила до покоївки. І зовсім тихо, намагаючись обезбарвити свій голос, звеліла:

— Готуй, Стефо, вечерю панові підстарості.

— В покої самого пана? — запитала дівчина.

— Так... Але нє. В покої пана... чи лєпше в тен же зал най Грегор подасть вечерю для панства вояків Чигиринського староства. Маю сама згладити тен образи гідний вислів пана старости. Певне, Ян не мав злего серця на пана Михайла...

— Присей-бо, не мали єгомосць злего серця, при сміху те мовив...

— Стефо! Досць на тему, велю. Вечерю пану підстаростему подати сюди, і... сама запросиш, привітне мовивши пану слова запросин. Нєх пан підстароста з тобою ступить до мого покою...

І знов пішла до вікна, звідки краще чути гомін Росі. Так і стояла, доки Стефа лаштувала вечерю на кутковому столі з різьбленою позолотою на ніжках. Дівчина за кожним разом позирала на пані, неначе узгоджувала, куди ставити печеню або хліб, чи тую ж то флягу вина угорського поставила вона посеред столу? На двох осіб а чи на одну готувати цю вечерю? Пані Софія дивилася, як поралися вправні руки покоївки, як ставила на стіл, то знов прибирала геть другий келих під вино, другі виделки, чеський посуд на двох осіб. Бачила і мовчала. Її невимовно боляче образив Ян тим блюзнірським поводженням з не байдужою їй людиною, яку з дитинства, з юнацтва прийнято було шанувати в домі...

В першу хвилину намірилася оскаржити поведінку Яна перед татусем. Навіть слова прибирала для того.

А на столі Стефа брязкотить тими келихами, неначе вогнем допікає десь глибоко принишклі, ніби й завмерлі вже, дівочі почуття...

Коли Стефа, виконуючи наказ пані старостової, найшанобливіше запрошувала Хмельницького на вечерю, вона не сказала, що вечерю подано до покою пані Софії. Цілком зрозуміло, що підстаросту розумно частуватимуть окремо від його збройного почту,— це якоюсь мірою послаблювало в її очах провину старости. Виходить, що пана підстаросту виносять над рівню простих челядників, навіть козаків.

— Прошу, мені велено провести ласкавого пана до покою, де нань чекає... вечеря,— мовила дівчина, йдучи попереду Хмельницького. Так пройшли довгим напівтемним коридором, повернули й пішли по сходах угору на другий поверх. На цьому поверсі розташовані особисті покої пана старости та старостової, про це Хмельницький знав. І коли на поверсі Степанида не пішла просто, а повернула праворуч, він відчув якусь дотклиру тривогу. Тут містилися покої пані Софії.

А розмірковувати вже не вистачило часу. Розчинилися важкі дубові двері. Степанида тримала їх, впускаючи до покою чигиринського підстаросту. Для неї це був обов'язок, ретельно виконуючи який, догоджала своїй пані. Третій рік слугує їй, з помічниці на старшу покоївку її взято, не Степанидою, а Стефою стала ніжно звати ся по тому. Все це доводилося цінувати дівчині з родини бідного, багатосімейного посполитого. Коли ж гість поважно переступив поріг і з покою від вікна пролунав голос відповіді на його привітання, дівчина тихо причинила двері, озирнулася по коридору і моторно, як завжди, задріботіла по сходах униз.

— Бардзо прошу пана Михайла... О, то нєх бендзе само тілько «пана Михайла». Еж з тим ім'ям зросталем у дому рідним, тим ім'ям мій славний татусь досі зве пана,— защебетала пані Софія, неначе й не було ні смутку, ані зіпсованого настрою. Зовсім по-домашньому, як і колись, панєнкою бувши, не перевдягалась до гостя, не соромилася, горнучись у керею більше з холоду, аніж з незручності при чужому чоловікові.— Пан староста, від'їздивши, радив якось пригостити пана. Великої неприємності зазнав з тего прикрого випадку...

— Якого саме, прошу... прошу?

— Звичайно ж, звіть — пані Софія, само тільки пані Софія, як і... завжди.— Ледве стрималася, щоб не сказати — «як і колись...» Але ж «колись» була і панною Софцею!..

— Сердечне вдячний пані Софії. Але ж, певне, тен випадок стався не при мені... От тільки людини шкода, ладний був дозорець...— Хмельницький відразу ж зрозумів, на який «випадок» натякає пані старостова, але з гордості і щирої поваги до такої жінки перекинув на випадок із приреченим на кару дозорцем.

Оглянув кімнату, на столі довше затримав погляд. Чітко закарбувавши в свідомості два, а не один келих на столі, мимоволі перекинув погляд на господиню. Вона аж зворухнулася від того чоловічого погляду, густо почервоніла і навіть примружила очі, витримуючи внутрішній докір, що заворушився в душі, мов гробак. І в ту ж хвилину взяла себе до рук.

— Як і пан Михайло, я також не мала честі бути на тій мисливській закусці, відчулам потребу їжі з дороги. Отож... А тен дозорець... певне, же му немає збавення, еж пан староста вирік свій присуд... То прошу, сідаймо до вечері, пане Михайле.

Хмельницький стримано зітхнув. Відсунув крісло пані з високою спинкою, коли вона сідала. Атласисте хутро кереї зрадливо лоскотало руку, аж він ледь помітно затримався біля пані. Озирнулася через плече. Вона чудово вже володіла собою, запросила сідати, тепер невимушено всміхаючись.

Слугуючи ще в Жовкві в домі самого гетьмана, Михайло Хмельницький замолоду набув найвишуканіших шляхетських манер. Трохи розгубив їх, никаючи по степових кресах, і зараз у товаристві такої молодої жінки блискавично пригадувалося те все. Єдине важко йому вдавалося — підтримувати розмову з шляхетно вихованою пані. Це була тяжка мука ще й тому, що паненкою розквітаючою знав її, часом дозволяючи їй в обходинах наближатися не як до рукодайного слуги. А шість чи сім років різниці у віці не так уже старили його перед Софією, як раніше, коли їй було чотирнадцять-п'ятнадцять літ. Щомісяць, щорік Софця вибивалася на дорослу паненку, змушувала замислюватися допущеного в сім'ю гетьмана рукодайного слугу. Виїзд до Переяслава з раптового наказу гетьмана зрозумів як розлуку, бо дальше зближення ставало вже загрозливим...

Пані старостова відчула моральну скруту підстарости, на себе взяла розмову, обтяжена до того ж і роллю господині.

Коли Хмельницький наливав з цяцькованої фляги вино в келихи, господиня попередила, майже наказала, як це вміють приємні жінки:

— Пан Михайло, проше, мусить випити перший... мисливський келих сам, а до другого... маю підохотити і я. Еж зимно є надворі.

— В покої того не відчувалем, проше, ласкава пані Софіє,— насмілився відказати Хмельницький і справді по-мисливському спорожнив повний келих.

Якийсь час розмови оберталися лише навколо дріб'язкових речей, кімнати, погоди, вечері. Але згодом, коли і пані Софія кілька разів по-жіночому пригубила питво з келиха, в кімнаті неначе попросторішало для підстарости. Де й набралися слова. Якась невідома сила змушувала обох не мовчати. Здавалося, що коли перервуться нитки розмов, то мусить статися щось безповоротне і страшне для обох.

З щасливого випадку пані Софія докладно знала про різдвяну подію в Львівській колегії, де син чигиринського підстарости виявив достойний гонору уродзоного шляхтича вчинок приятельської солідарності до сина пана Хмелевського. Щоб збочити розмови від жахної події, яка має відбутися завтра в Звенигородці з наказу її мужа, господиня вхопилася за спасенну думку — розповісти підстарості про його сина. До речі, й Хмельницький на цей час всіляко вихваляв батька пані Софії, підносячи його патріотичні рицарства на рівень консула Павла Емілія, героя вітчизни. І господиня вважала найзручнішим моментом та найліпшою приємністю гостеві — розповісти йому про той випадок у Львові.

— Татусь мовить, же син пана Хмельницького тримав себе в тому безприкладне дужо! — захоплено повіла.— Тен талановитий юнак обіцяє зрости на першорядного дипломата Речі Посполитої, як запевняє татусь.

— Так би тего хтівем, ласкава пані Софіє! — мрійно підхопив Хмельницький, уже зовсім сміливо оглядаючи випещену й збережену в молодості жінку. Блискавично згадувалися стави в Жовкві, наука плавби.

Попервах пані Софія при тих оглядинах цнотливо загортала керею аж на шию. Потім — пильнувала її лише

на грудях, лишаючи мармурово білу шию з разочком коштовних перлів на довільний огляд гостя.

— Пан Михайло може бути цілком певний, син єго перебуває під пильним, а і дбайливим піклуванням самого гетьмана! Там... якісь дріб'язкові крамарські зальоти в хлопця...

— А то що за такі, прошу, прошу? Не вім о тому жадного слова,— занепокоївся Хмельницький.

— Дрібниці то є. З похвальним захопленням юнак вивчає турецьку мову в туркені якоїсь, певніше — в невільниці відомого гендляра Корньякта а чи караван-баші крамарського пана Серебковича.

— У туркені?

— А пан би волів на законника постригти дозрілого юнака? Коли й невільниця тего варта... най навчає хлопця мови. Татусь тої думки, же дипломату в поганських справах найлєпше ся мати без драгоманів, завжди брехливих і непевних у політиці панствовій. А що туркеня... Чимало знакомитого панства за ласощі, проше, вважають гріховне наближення до тего гекзотичного... подобства жіночого...

При тих словах пані Софія, відчутно занервувавши, схопилася з крісла. Керея вільно розійшлась... І здалося Хмельницькому, що вона більше для годиться так рвучко похопилася загорнути її поли. А нервувати пані Софія мала чого. Близько двох років і її муж протримав на замку в Олеську молоду невільницю туркеню, подаровану йому рідним братом Миколаєм. Якого клопоту доклала пані Софія, допомагаючи тій нещасній «втекти» з молдавськими купцями... Про туркеню ту дещо знав і Михайло Хмельницький.

— Не варт, ласкава пані... Софцю, так нервувати з тего,— озвався, також підвівшись із-за столу. В очах йому досі ще стояла пані в легкій шовковій кошулі під розпахнутими полами кереї. Повні груди напинали ту утлу тканину, здіймаючись, як хвиля морська, від піднесеного дихання жінки.

Вона обернулась на те ласкаве ім'я, яке так давно заховане було в забуття. І з того зовсім забулася за керею. В очах заблищали вогники... певне, подяки, уста заграли небайдужою як для господині усмішкою. Хмельницький вломив униз голову, цнотливо ховаючи запальний погляд, ладен був тікати геть якомога хутчій...

— Софця... Софця!..— майже прошепотіла господиня, ступивши, як сновида, до Хмельницького. Руки боязко знімалися, ніби в благанні повторити їй той пестливий вислів. Розпахнуту керею на цю мить забуто збудженою жінкою...

Тільки сам підстароста в критичну мить зломив себе, не забув про нечемну керею. Якесь невиразне щастя а чи страшне падіння виростало ось-ось в каламуті уяв, бажань та понять про честь. Все це опереджало одне одного, сперечалося, відгороджуючись уже й не кереєю, а лише сумлінням на коротку віддаль: «Так! Ні!..» Він різко поглянув їй у очі, немовби обпалив. Але й сам, як метелик на полум'ї свічки, спалив свої крила. Неначе на собі, а не на молодій привабній жінці туго загорнув атласисте хутро кереї...

— Ласкава пані Софця най... простить мені цей погляд Каїна і... негречний клопіт біля туалету пані... Прошу відпустити вашого покірного слугу, лишаючись на добраніч такою ж мрією miłości, як і... чистого материнства!

Жінка спохватилася, рукою закрила очі, потім притримала й закриту підстаростою керею на собі.

— Пан Михайло шляхетську душу має...— вимовила і пішла до вікна.

6

З покою пані Софії підстароста вийшов десь далеко за північ. Немов прокинувшись після чадного сну, опам'ятався в коридорі. В очах досі ще стояла струнка постать молодої жінки, яку він нервово завинав у поли кереї. Потім підвів її до вікна, бо того забажала збентежена жінка. Вона трималася з останніх сил, щоб не заплакати. З чого? З каяття за свою жіночу слабість а чи з образи, з невдоволення від такої гречної... аж занадто гречної поведінки підстарости? Попрощався з нею теж, як... підстароста, підлеглий її мужа. А міг би стати з нею на їдному килимцю і прощатися не біля сумно-говіркого вікна...

Випите вино міцно підігрівало дужого чоловіка, але не воно баламутило розум, мов бурхливі хвилі, кидало його по шаленіючому морі людських почуттів, затисну-

---

[1] Кохання *(польськ.)*.

тих пристрастей. Образа панська волала на відомсту, думки шукали найдошкульніших засобів. З несподіваними заздрощами згадувався молодий отаман Яцько, навіть за вечерею. Тепер згадав і думкою признався собі, що жадав найжорстокішої помсти над бундючним паном старостою, і проганяв ці згадки. Пані Софія, та рухлива її керея мов вітром зігнали лють. Сміятися скортіло в ту мить, сміятися з того, що в панів шляхти зветься нерівнею. І гордість за неушкодженість людської честі полонила йому душу!..

Відганяв баламутство серця, міцно тримався на сходах. Стефа, яку здибав унизу біля дверей, не мала жодних підстав помітити чи розпізнати настрої підстарости. Ні втихомирення, ані бентежності душі. Хотіла побажати легкої ночі підстарості і стрималася — не сприйняв би чоловік за глузування о таку пору. Він проходив урівноважений, незрівнянно сильніший за того Хмельницького, який так незрідка буває пригнічений службовими догодами.

Давно скінчилася вечеря, і в залі погасили світло. Тільки джура біля покою, де підстароста мав спочивати, походжав, розганяючи дрімоту.

— Чи ж пильнують Богуславського шляху, пане джуро? — лагідно запитав, проходячи в двері.

— Авжеж так, пане підстаросто. Пан Мусій недавнечко навідувався і нічого не сказав, прошу,— повідомив джура.

І вже Хмельницький поволі втихомирився, походжаючи по кімнаті, ладнався до сну. Чи буде той спасенний сон під такі настрої — збурені сумнівами та почуттями, перетопленими у вогнях сумління рукодайного? Але не ходити ж йому до ранку по кімнаті чи, боронь боже,— по надвір'ю, на очах у джур охолоняючи. Якась полегкість на душі забринить, то знов сумління його неначе з голови на ноги ставить. Раптово згадалася Мотрона... Керею б їй на плечі, щоб хутро лоскотало! Коштовності шафіркові покласти разочком по шиї та господарство на челядь здати... Керею! Керею з атласистого хутра, дябел її драв би!.. А нобілітації ж нема. Яка керея... Пани сенатори шашелем скорше переточать папери, нім би терпіти тебе в своїм колі. Ти тільки хлоп нещасний. За тура — на палю. Або... або в прелюбодійстві зрадливім мусив би втопити свої болі, змішати нерівню свою з

брудом шляхетської честі, як зайвий жбан хмільного над силу проковтнути!.. Керея, дябел її драв би...

Прислухався. В коридорі залунали швидкі кроки, загомоніли нестримні голоси. Хмельницький підвівся на ліжкові, гукнув:

— Гей, там: чи не пан Мусій?..

— Так, пане Михайле, новина за новиною! Пан регіментар, єгомосць Хмелевський, несподівано повернувся з своїми людьми і вже ради ночі вирушив до Богуслава.

— Що? Повернувся з полювання? Щось мовив, велів?

— А ні. Хто б дозволив собі запитувати, говорити з таким розгніваним паном. Питалем козака одного. Тамтой мовить... з паном старостою в них нелад стався. Ніби, прошу, ім'ям пана Хмельницького гостро сперечалися...

— Давно виїхав пан регіментар? — Хмельницький нашвидку вдягався, ладнав шаблю, неначе збирався наздоганяти Хмелевського.

— Зовсім недавно, тілечки-но десь за милю від'їхав, не далі. Але тут... прошу, гонець з Вільшаної від пана старости... Негайно, мовить...

— Де він? Веди його до покою. Певне, пану старості щось зле по тій сварці.— І ще покваплівіше збиратися став, адже старості потрібні надійні слуги!

— Пан староста велів... Та ось він сам, гонець з Вільшаної.

Замиготіло світло, внесене з коридора. На порозі з'явився опецькуватий юнак, як угодований одинак у матері. З морозу горіли щоки, помітно припали інеєм брови, вуса.

— Щось негайне? — запитав Хмельницький, щоб не гаяти часу. Він уже був зовсім одягнений, як на бойовий алярм.

— Так, прошу пана підстаросту. Єгомосць, вельможний...

— Говори діло: маєш розказ виїздити мому загонові? — перебив Хмельницький, вирівнявшись поряд з опецькуватим годованчиком.

— Мам розказ. Нехай пан... сеї хвильки спорядить гінця до Звенигородки... би-м не скарали тамтего москвитина дозорця.

— Те велів пан староста?

— Так. Єстем його джура і гонець особистий... З єгомосць паном регіментарем о тамтім дозорці сварячись...

Пан має клопотатись о житті людини. Ранком його мають скарати палею, якщо не донести тен розказ пана старости.

— Пане Мусію! Хто в нас є спритний у їзді? Найспритніший... Властиво, мали двох послати з підставним конем! Негайно...

— То мні судилося, пане Михайле! Сам мушу доконувати той розумний розказ пана старости,— мовив Мусій Горленко, ступивши наперед.

— Ти? — Хмельницький вхопив козака за плечі. Лиш мить дивився йому в очі, потім притис і поцілував.— На мого коня сідай, свого бери в підставу.

— Гаразд, пане Михайле, чиню, як звеліли-сте. Життя Гнатове тепер в ногах найбистрішого огира перебуває... Василя беру з собою.

Хмельницький тільки хитнув головою, згодився.

7

В пізній сніданок з Богуславського шляху в верховому марші прибула пані Софія Ружинська. Їй товаришив зміцнілий за ці роки бравий ротмайстер у цісарському строї Самійло Лащ. Ще з тих часів пригоди в Чигирині не бачився Хмельницький з Лащем, з тих часів носили в душі кожен свої рахунки, ладилися якось-то зводити й рахубу. Але ця зустріч зовсім не сприяла тому, до того ж і часу спливло чимало. Перед Хмельницьким з'явився поважний ротмайстер, а не жовторотий горобчик, яким уявлявся Лащ по тій пригоді. А перед Лащем був не звичайний собі урядовець староства, а повновладний підстароста, довірена особа самого воєводи Даніловича.

Першу церемонію зустрічі за мостом через Рось Хмельницький відбув у супроводі свого військового почту. Пані Ружинська не поскаржиться за нечемність кавалерську, з якою підстароста спритніше за ротмайстра зняв стремено з чобіток княгині, подав руку і майже на руках зніс цю літню вже амазонку з сідла. Розкішна карета з гербами Даніловичів під'їхала в ту урочисту мить, і Хмельницький шанобливо посадив перемерзлу в сідлі пані на м'які подушки. Що пані пересіла в сідло, лише десь під'їздивши до Корсуня, це помітив підстароста по незмореному коні під сідлом. Та й цієї милі було досить, щоб амазонці добре дошкулили люті морози. Кілька слів привіту, шанобліва усмішка з-під чорно-

го крученого вуса, і карета рушила через міст. І відчув у всьому тому ритуалі чемності доткливі натяки, які брали вже його за живе. Неначе знов губилася ущипли-ва нерівня, але... не згубилася, міцно засіла в серці під-старости.

— Мам честь вітати шановного пана підстаросту! — викаблучувався бравий ротмайстер, змушений для ети-кету зіскочити з сідла при такій урочистій події.

— Моя щира шана і повага вшанованому ротмайст-ру, пану Самійлу...— шанобливо, але і з якоюсь визив-ною ноткою панібратства відповів Хмельницький, холод-но потиснувши руку молодого шляхтича. Про давню недобру зустріч обидва пам'ятали,— це видно було по очах. Але жодним словом не натякнув ні той, ані інший. Пішки пройшлися якийсь час, потім скочили в сідла і погнали за каретою...

— Пане підстаросто-о! — гукнув хтось на повний го-лос відразу ж за мостом. Голос був не стільки дужий, як панічний. Хмельницький осадив коня. Разом з ним спинився і Лащ, але швидко передумав і поскакав нездоганяти карету.

— Що сталося, Василю?

До Хмельницького прискочив на змиленому підста-ростиному коні молодий і вправний його челядник з Чи-гиринського староства, Василь, якого виряджав уночі з Горленком до Звенигородки.

— Біда, пане... пане...

— Кажи: спізнилися?

— У Вільшаній нас, властиво, пана Мусія затримала варта старостівська. Як не молилися, просили, кланда-ли, навіть жебрали — не відпустив, катів син, прошу прощення. І старосту будити затявся... Отак-то, проше... Аж сам Данілович, прокинувшись під ранок від нашого гомону, розпитався і відпустив... Але ж то, проше мі, в свинячий голос тая милість старости...

— Ну... І де ж пан Горленко? — нервуючи, допиту-вався Хмельницький і, сам не знати чого, обернувся в бік старостівського замку.

— Коня їдного загнали. А застали... На палі вже за-стали нещасного.— Юнак нестримно заридав.

— Отак?..— з жахом перепитав Хмельницький.— Ка-зав Яцько: пану видніше, де панська справедливість, а де людське право...

— Певне, що так.

— Та й що з Мусієм?

— З розгону вскочив у гурт шляхти, на коліна впав, роззуті, ще й теплі ноги поцілував небіжчикові на палі... Потім підвівся, як стерявся чоловік. Чуприна йому розкуйовдилася на голові. А він кидає шапку під ноги скараному, вклоняється йому... І раптом хапається за шаблю... От побожусь, що саме так чинив, пане підстаросто.

— Що накоїв у тому шаленстві? — голос Хмельницького задрижав.

Василь переступив з ноги на ногу, не зважувався говорити далі.

— Кажи все, велю!..— настояв Хмельницький, відчуваючи, що сталося щось непоправне в становищі підстарости, який доручив справу надто запальному підлеглому. Але осуду за вчинок у тому не було.

— Ну, він, прошу пана, відаєте який. Це ж Мусій Горленко!.. На свого коня скочив, згорів чоловік... Як блискавкою вразив того пана, що глумився з небіжчика, на Москву йому повертати радив... Пани розскочилися, на гвалт закричали. А пан Горленко лише гукнув до мене: мовляв, неси правду пану Хмельницькому. Жінці звелиш домів повертати з Лазорком, до Прилуки лівобережної нехай правляться. Мені, мовить, до Могилівців, до купи стеляться шляхи. Годі!..

— Шаленство. Без шапки, на такому морозі! Радив би му, дурню, на мому коневі скакати...

II. КРИВАВЕ ХРЕЩЕННЯ

1

Заступництво гетьмана врятувало обох молодих Хмелів від безпосередньої кари за той привід до бунту в колегії під час різдвяного віншування королівських збройних сил. Та отці ордену не тільки відчули чи догадувалися про справжнього натхненника тої студентської ребелії. Вони мали достатні відомості, що саме син чигиринського підстарости Зіновій-Богдан Хмельницький, зозуленя в чужому гнізді, збивав і наставляв Станіслава Хмелевського на протестуючий, не гідний звання шляхтича тон його оди, на неодмінне рецитування її в польській, а не в латинській мові. До того ж — Станіслав Хмелевський є син уродзоного шляхтича, який має

свої заєні служби, маєтки в «посяданні», має владу і голос на сеймах. Адже дитині такої ушанованої людини часом не гріх дозволити і побавитися хоч і в стінах закладу святого братства. Але хлоп, народжений в гомоні нестихаючої ребелії козацької... такому ніякої пощади...

Не бажаючи нариватися на неприхильність шефа Станіслава Жолкевського, прелати виробили свій особливий спосіб покарання Хмельницького. Вчителям було дано найгостріший наказ не тільки ні в чому не потурати «хлопові» підстаростенкові з Чигирина, але виразно виказувати байдужість і несхибну строгість до нього водночас. Богдан відчув, що його відокремлюють від Станіслава, даючи тому переваги і в ставленні, і в навчанні. Хоч сам Хмелевський, відчувши це, оточував приятеля більшою увагою, але Богдан помітно нервував і щоразу намагався бути наодинці або зникав з очей друга. Огидним йому ставало і навчання в такій мовчазній змові проти нього.

І Хмелевський, та і Мелашка, знали, що Богдан ось уже понад два роки відвідує Корньяктів, вчить турецьку мову в молодої невільниці туркені. Але ці зникання до грека-гендляра в останні дні вже викликали в них тривогу. На раді з Богуном і Бронеком прийшли до висновку, що Богдан не тільки мову в туркені вивчає, але і справ гендлярських навчається, заприятелював з відомими гендлярами: вірменином Серебковичем та з греком Савою Теодоровичем. Бронек повідомив, що і сам він простежив, як Богдан виходив від Корньяктового дому на Ринку в товаристві Сави та ще одного, майже такого ж молодого, як і Богдан, грека чи вірменина, може, навіть і турецького гендляра. Весело розмовляли і голосно сміялися. Розмову вели здебільшого погансько-кою мовою, особливо Богдан і той другий молодий гендляр. Хоч було вже задосить пізно, але всі троє пішли і зникли у Вірменській вулиці. Про те ж саме говорила Мелашка і з чигиринськими посланцями, що харч різдвяними святами привозили.

— А що ж, нехай буде гендлярем,— спокійно згоджувався Бронек.— Он Кость Корньякт, кажуть, прибув з Афін у батькових штанях, у маминих пантофлях. А що має зараз! Гендлює з турками, з волоськими господарями, з нашими сенаторами і з самим королем... Чи так уже й погано живеться грекові? На Ринкові який буди-

нок на п'ять вікон має наперекір законові, що не дозволяє православним мати свої доми на Ринку! Гендляр...

— Певне, так, бо пан гендляр і благословення має від паніматки,— відстоювала Мелашка непохитність волі батьків.— Що скаже пані Мотрона? Жесь мене очима своїми сюди послала. Мала-бись догоджати добрій матері.

— А нех пані Мелашка ся втішить благословенням отців Трьох святителів,— вони-бо в нерозлуці суть із паном Корньяктом,— знов мовив Бронек.— Паніматка грекиня Корньяктова, певне, ся пишає родичанням з такими родами шляхти польської, як воєвода Ярема Оссолінський, дочку якого пошлюбив єї внук, як ті ж Гербурти, Ходкевичі, Тарновські та Вишневецькі, за кревняків яких повидавала онук. Гадаю, що паніматка Хмельницька благословить тен шлюб...

— Уже й шлюб? З туркенею?

— Не з туркенею, прошу пані Мелашко, бо туркеня в самого Корньякта за цінний крам у гендлярстві править. А саме з якоюсь Серебковичівною, чи з Яна Лукашевича цуречкою, або й з молодою сиріткою, сестрою самого Петра Григоровича. Сам єгомосць пан король Жигмунд слугою вірним взиває тего гендляра-дипломата. А сирітка, нівроку, часто гостює на Ринку в домі Корньяктів...

Зайшли й березневі передвесняні погожі дні. Справді, Богдан особливо старанно відвідував свою навчительку турецької мови в Корньяктів, зустрічаючись у тому домі з широким колом торговельного міста і навіть цілого краю. Недавно з Києва до Львова прибули переяславські торговці. Богдан зазнайомився в тім домі з переяславським купцем Семеном Сомком. Радість з того знайомства стане більш зрозумілою, коли взяти до уваги, що Богдан надумався-таки переходити після завершення навчання до цеху київських торговців. Сомко обіцяв йому свою допомогу у зв'язках в Києві, а Сава Теодорович брався бути йому хрещеним побратимом у торговельних зв'язках з Константинополем та з персами.

— Ти будеш перший київський гендляр східним крамом, придбаним не через десяті руки. А Царгород — мусив-бись знати — перехрестям торговельним слугує між Венецією, Заходом, Індією та нашим північчям...— бадьорив його Сава.

Та в ці дні Львів знов збудився незвичайною подією на Ринку. Міська управа змушена була притягти до права такого собі незначного міщанина поляка Базиля Юркевича за надання притулку в домі юпакові-волоху з Молдавії. Звичайна собі історія. Іван Ганжа в свої двадцять два роки дорозумівся зробити деякі послуги польському магнатові Миколі Потоцькому. Експансивний і зарозумілий шляхтич прибув з військом залагоджувати справи молдавського господарства, погідного Короні польській господаря хотів посадовити. Послуги Ганжі були щирі, виходили з народної ненависті до турецьких беїв та кримських ханів, які наклали свої пожадливі пазури на молдавське господарство. Як челядник небіжчика Яреми Могили, молдавського господаря, до того ж добре розуміючи басурманську мову, Ганжа чимало знав і такого, що султанат прагнув би взагалі приховати від польської Корони. Такі відомості треба було заперечувати, але як ти їх заперечиш, доки живе десь у межах польської держави такий незаперечний свідок, як Ганжа, який уже встиг посвятити Потоцького в ті таємниці султанських інтриг. Потоцького здибала невдача. Турки злапали його, розгромивши війська в Молдавії. Івану Ганжі вистачило глузду втекти з Молдавії і приховатися у львівського міщанина. Адже діяв він зі щирим наміром допомогти польському воєводі.

Скрута Миколи Потоцького була велика. Довелося чимало виказувати в неволі, довелося хитрувати, шукати інших винних, хто чинив йому на допомогу в тій авантюрній виправі. Цілком випадково випливло в тих зізнаннях і ім'я челядника господарів молдавських Івана Ганжі.

А далі все пішло на зле для волоха. Визволяючи з неволі свого державного мужа, Корона польська змушена була йти на великі поступки султанові та його послужливим підданцям. Нерозсудливому Мухаммеду-Гіреєві, який домагався для себе Кримського ханства, стало відомо, що султан велів розшукати якогось Ганжу в Молдавії, незвичайного челядника молдавських дипломатів. У жадобі догоди султанові Мухаммед-Гірей кинув на челядника грізні пошуки. А довідавшись, що Ганжа встиг сховатися аж у Львові, знайшовши притулок та опіку в простого польського міщанина, зажадав його видачі турецькій владі як свідка антитурецького вчинку Потоцького.

В складних двірських інтригах султанату спритний Мухаммед-Гірей вчепився за вчинок Миколи Потоцького, як за привід до збройного походу на Подніпров'я.

— Мусимо заробити на цих панах шляхтичах, які зазіхають на султанські права щодо Молдавії! Коронні діячі й козаків підбивають на молдавські виправи. Незчується султан, як знов якогось Підкову на місце Могили посадять Потоцькі з козаками...— розміркував Мухаммед у розмові з нерозлучним братом Шагін-Гіреєм, таким же нещасливим претендентом на Кримське ханство, як і сам.

Молода султанша старіючого Ахмеда Першого, дбаючи про свої династичні інтереси, гаряче підтримувала похід Мухаммед-Гірея на Україну, і татарсько-турецька виправа посунула на Подніпров'я. Запобігти їй вже було важко, але дипломати старалися, не шкодуючи сил і жертв. Підговорений дипломатами коронний гетьман дав наказ негайно ж розшукати і прилюдно покарати якогось Івана Ганжу, пустивши розголос про таку акцію солідарності з султаном аж до Стамбула. Дипломати були певні, що нікчемного життя якогось там челядника Ганжі цілком вистачить не лише на врятування полоненого Потоцького, але це й спинить збройний похід Мухаммед-Гірея. Головне ж — уста Ганжі замикалися з його смертю...

Потоцькому справді не хотілося би мати живим молодого Ганжу з його знанням намірів шляхти, то більше — мати його в руках турецької влади. Доки він сам ще є невільником у тих руках — Іван Ганжа повинен зникнути геть. Легше було б турків на окуп спокусити...

І соломоновим рішенням львівського муніципалітету було: скарати на горло молдавського ребелізанта челядника, який втік від свого пана. А заразом скарати й міщанина міста Львова для повчального прикладу іншим: не приховуватимуть надалі всіляких втікачів-ребелізантів.

Рішення аж надто просте і кардинальне...

Історію цю знав і Богдан. І то — знав з першоджерел, бо сам Корньякт пробував заступатися в управі за поляка та його прихованця волоха. Заступництво було марне. Управа мала вказівки аж з канцелярії коронної — стратити обох прилюдно і якнайшвидше...

2

— На видовище кари йдемо, Богдане? — запитав ранком Станіслав Хмелевський, здибавшись з Богданом за вмиванням.

Богдан спочатку похитав головою з розкішною, ще не причесаною шевелюрою. Було видно, що він взагалі не в настрої сьогодні.

— А чому б і не, Богдасю? — настоював приятель.— Еж це не лише видовище з тих «хліба та видовищ», а і неабиякий акт з державного ладу. Нещодавно ми з тобою складали іспити з державного права. Така нагода бачити наочні прояви тего права... А чуба слід би нам підрізати, Богдане.

— Облиш, Стасю. Людей карають ні за які провини, би-м тільки врятувати справжнього... порушника норм державного права... Не піду! Не маю чогось цікавого у втішанні з пролиття крові невинного.

Юнаки засперечалися. Станіслав хоч і не знав суті справи, яка так досконало була відома Богданові, але був тої думки, що все одно кров буде пролито.

— Чи підемо ми з тобою на те видовище, а чи відбудеться воно й без нас, колесо пані Немезіди рушило, меч ката піднято, і кров, Богдасю, буде пролито. Тримаюся тої опінії [1], же протест, коли він родиться в душі, порожній є без чину. Звичайний осуд у себе вдома, що той кулак у кишені: не видно його очам, не страшно душі... Стою на тому, жеби йти нам на Ринок. Мартинко он далеко молодший за нас, а відразу ж згодився...

— І мати дозволила йому?

— А що та мати, яка впадає за сином, би-м лише живий був... Мати мовить, же на видовищі інфамованому [2] Мартинкові безпечніше, аніж деінде в нашому «кшталтовному» [3] Львові.

— Так і каже — «кшталтовному»? — вже сміючись, перепитав Богдан, відчувши в тоні приятеля протест проти події, яку дипломати готують сьогодні на Ринку.

— Певне, сказала. Та ще як: неначе не тільки слугувала студентові єзуїтської колегії, а й була її спудеєм на протязі майже семи років...

---

[1] Думки *(польськ.)*.

[2] Оголошеному поза законом, зганьбленому.

[3] Від польського слова «kształcić» — діставати освіту, виховання.

— Люблю, Стасю, твою чесну душу!..— захоплено озвався Богдан, допомагаючи й своїм вишитим рушником витирати вмите обличчя Стася.— Гаразд... Ідем, Стасю, на цей класичний прояв державного права!

— Йдемо?

— Тільки малого... якщо вже й піде він на те видовище, то ліпше... нехай він буде під доглядом пана Вацека. Оглядний чоловік...

3

Неділя. Магістратські оповісники ще зарані почали вибивати в бубни і сповіщати:

— З волі пана бога милосердного, за наказом єгомосці нашого милостивого пана короля великої Речі Посполитої, днесь на Ринку сприймують заслуговану кару смертю негідні лайдаки, злочинці державні... З волі пана бога милосердного, за наказом єгомосці...

Оповісник лиш мить передихав, барабанячи в якийсь гучний прилад, і знову розпочинав усю довгу фразу волання, особливо підкреслюючи на словах «милосердного» та «милостивого», щоб виправдати оту «кару смертю». Бо злочин приречених був такий великий, що наймилостивіший пан король, при безмежному милосерді божому, не зміг подарувати життя злочинцям.

— Тен волач публічний так полюбляє слівце «милосердний», неначе сподівається на чудодійне заступництво пана Єзуса,— мовив Стась.

— А що ти думаєш: боги всесильні, коли... пан Соліковський спить,— відповів Богдан, і обидва зареготали. Вони не мали жодних сумнівів, що весь цей процес покарання двох людей, не належних до звання вищих, є лише ритуал хования кінців злочинної авантюри магната Потоцького, якому можуть зашкодити спритні турки...

Ринок двиготів людським гомоном. Коливалися голови в легких плисових, а зрідка і в бобрових шапках, у гострих капюшонах єзуїтів та в мниших камилавках, грецько-східного духівництва, жінок у строкатих хустках, а то й непокриті чуприни молоді. Березнева днина була в зеніті, весна й не думала здаватися на весняні приморозки. Мов та мурашня, ворушився люд навколо помосту з товстим пнем на ньому. Охоронники державного права дбайливо обчухрали смерековий пень від ко-

ри, певне, щоб люд мав змогу спостерігати, як потечуть по свіжій деревині патьоки людської крові. Всі очі тисяч присутніх на Ринку справді були спрямовані на той пень. І чи хотів львів'янин, чи не хотів, він мусив у збентеженій подією пам'яті приміряти, як то нещасний міщанин чи парубок з волохів кластимуть свої голови на той пень, і ціла вічність промайне йому в голові, за ту мить очікування страшного удару сокири ката...

Богдан спробував прислухатися, збагнути своїм юнацьким розумом, про що говорить люд. А хіба добереш, коли гомін стоїть над усім оцим погойдливим морем голів, а кожна голова біля Богдана отак, як і він, жадує проникнути в страшне діяння.

— Смертю волоха рятують Потоцького...

— А то так...

— Не шляхтич, така й ціна...

— Як смаленому кабанові, голову відітнуть...

— На холодець сенаторам? — допитується хтось над вухом у Богдана. Він чекав відповіді, а хвиля відносила його геть. Інші слова, хоч з тим же самим змістом, сплі-талися з важким гомоном по площі.

— Чи будемо шукати Мартинка? — гукнув Хмелевський на вухо Богданові, і той тільки хитнув головою. Та, окинувши поглядом безмежний цей натовп, ще раз похитав головою, але вже безнадійно.

Та не стоялося їм на одному місці, з якого так чудово було видно і натовп на площі, і саму «голгофу», як прозвав Богдан поміст.

— Та це ж інквізиція, Стасю! Бог мі, інквізиція... Превелебний пан Соліковський та єго святість пан ректор...

— Тс, божевільний, тут чують,— перебив Стась Богданові слова.

— Гадаєш, Стасю, що на майдані Квітів у Римі єзуїти спалили Джордано при смиренному мовчанні тисяч волохів?..

— Та замовкни ж, кажу!.. Джордано, Джордано...

— Або й сусіда нашого, Яна Гуса!..

На цей раз хтось озирнувся, Богдана оглянув вивчаючим поглядом.

— Гуса спалено, прошу пана спудея, за єретицтво,— повчально виголосив літній чоловік, на диво, без шапки, з дбайливо підстриженим ледве сивіючим чубом. Закручені вуса, виголена борода та розрізані рукави поцінно-

го зеленаво-сріблястого кунтуша рекомендували його щирим поляком, а змістом репліки — войовничим католиком.

— Було б жадання смажити людську істоту, прошу ласкавого пана, а єретицтво му вписати легко...— майже весело відповів Богдан мимохідь, продираючись повз огрядного шляхтича до «голгофи». Поблизу зареготали, вуса підстриженого пана незадоволено заходили ходором. Стась Хмелевський завбачливо постояв між Богданом та незадоволеним паном, доки Богдан пірнув у натовпі. Тоді кинувся його доганяти.

А сонце то вигляне на мить у прогалину між хмарами, то знов сховається, пробігаючи за ними золотавим, різко окресленим вогненним колом. Богдан звернув увагу на те явище, на хмари, що неслися, немов поспішали зникнути геть і не бути свідками події на львівськім Ринку.

— А я... жорстоке серце має людина! — вголос подумав юнак, наблизившись зовсім до помосту з нових, дбайливо тесаних дощок. «Яка рука знімалася біля них із сокирою, чиї смаки тішилися тою дбайливістю?»

Він озирнувся навколо, шукав очима Стася. Загубився в натовпі. А жаль, не буде з ким словом перекинутися.

В проході з живих людей раптом неначе чиясь сильна рука збаламутила, розхитала голови, загойдалися люди. Збройні челядники ратуші, подекуди й жовніри голосно озвалися, заволали ладу. Обличчя людські обернулися до проходу.

В живому, ворухкому коридорі з людей проходила процесія. Мала б бути поважною, а вона викликала якусь внутрішню огиду. З десяток ченців чи базиліан у чернечих довгих сукнях оточили приреченого, що в білій, брудній сорочці простував між ними. Коли б опустив голову, як і міщанин, що дав йому притулок, можна б думати — згодилася людина з приреченням і голову ту лиш доносить на плечах до струганого пня на помості. Важкою, певне, здається перестрашеному міщанинові та власна голова.

Ганжа її підняв угору, щоб дивитися поверх чернечих голів на цей натовп свідків його трагедії, на високий будинок Корньякта попереду за натовпом, на квапливі хмари та на засоромлене ними сонце. Богдан як прикипів очима до тої ненагнутої вироком голови. Чи, може,

людина звикла так тримати голову? Таж коли й звикнути б устиг такий молодий, плечистий хлопець? Певне, й не знає, куди простує в оточенні настоятеля Успенської церкви отця Паїсія та десятка його ченців. Але ж той, другий, усе знав... Його оточували єзуїти в чорних сутанах з срібними хрестами на грудях. Йому порадили святі отці «memento mori» — думати про смерть. І він думав. Аж чорний на виду зробився, як і сутани навколо в єзуїтів з хрестами. Лишив у домі двійко дітей, вагітну дружину — йому було про що думати, окрім смерті...

І Богдан відчув, що його поволі розбирає хороблива трясця. Спочатку задрижали коліна — певне, від напруженого чекання цього повільного маршу двох неоднакових смертників. Перемінив місце і непомітно ще наблизився до помосту. Хтось з челядників не зовсім миролюбно відштовхнув Богдана з проходу. Від цього ще дужче задрижали ноги, дрож пройшов по всьому тілу. Його вже термосила нервова лихоманка.

Приречені в колі служників релігії спинилися перед колодою на помості. Там же, невідомо звідки взявшись, стояв кат, спираючись на широку важку сокиру. Яскраво-червоний одяг ката впадав у очі.

— Чому червоний? — запитав Богдан сам себе, а відповідь немовби кров'ю приречених потекла з широких плечей ката.

Читали вирок латинською та українською мовами. Польською не читали. Вважалося, що поляків цілком задовольняє обожнена єзуїтами латинська мова. Волоською теж не читали, бо вироки, як думалося збентеженому Богданові, читаються не для приречених...

Напруження навколо досягало найвищої точки. Не було вже чути гомону, а тільки тисячогруде важке дихання, яке зливалося в дошкульний стогін. За які провини — свої а чи батьківські — гинуть ці двоє: молодий, чорний, немов аж присмажений волох з негнучкою шиєю та підломлений життям львівський міщанин? У цього було вже якесь життя, у нього й провина якась-то є: в доброті сердечній скорився благословенному віками звичаєві, дав притулок людині, яка шукала свою життєву долю. Значить, недобрий звичай, коронні закони мусять переробляти його, смертю людською відміняти, аби б лише шляхетський гонор магнатів Потоцьких не ушкоджений був у турецькій неволі! Дивіться, люди,

нехай твердіють, кам'яніють ваші душі, нехай справдиться крилатий поговір древнього Плавта: homo homini lupus est [1] — поговір кровожерства...

А той, другий, досі ще... Ба навіть і зараз, у таку трагічну мить, бігає очима, високо піднісши голову, шукає відповіді: а де ж життя? І лише на якусь мить, як блискавка, його погляд зіткнувся з таким же юнацько-запальним поглядом Зіновія-Богдана. Це й була всеспалююча іскра людської любові, дружби!..

Богданові раптом зробилося душно. Розмахнувся рукою, неначе розгортав душне повітря, відкинув попереду в себе збройного челядника і вмить опинився на помості, просто біля смерекового пня. Розхристався одяг, розкуйовдилося волосся на голові.

— Ганьба!.. В такий урочистий день, в четверту річницю священного народження королевича нашого Яна-Казіміра, вони дозволили пролити кров!..— гукнув. Рвонув у гурт на помості. І, неначе щоб не впасти, з розгону вхопився за рукав сорочки, за плече приреченого Ганжі, смикнув до себе.— Іван?! — знов нестримно гукнув, що й завмерло навіть дихання львів'ян.— Тікай, Іване!..

Різко повернувши Ганжу за плече, пхнув його з гурту ченців кудись назад, у натовп. У тому ж нестримному пориванні вхопив перестрашеного Базиля Юркевича і видер з кількох єзуїтських рук, що вже вп'ялися пазурами і в душу приреченого.

— Тікай, велю! — наказав і цьому, турнувши його з помосту на тисячні руки, які, виявляється, тою ж волею спонукувані, що й цей закудлачений юнак, вже одностайно простяглися йому назустріч.

Першим опам'ятався кат. Він кинув важку сокиру на поміст і що є сили рвонув у натовп сполоханих, захвильованих ченців, простягаючи зашкарублі руки, щоб уловити Івана Ганжу. Поривання було сильне, спинити його молодому Богданові важко, хоч би й пощастило вхопити за ті дужі руки. Та й не вистачило часу надуматися, як чинити. Просто — впав йому під ноги і скотився з помосту в розбурханий людський натовп. Хтось підхопив його, впхнув у гурт. Чорний одяг бурсака дав змогу змішатися з ченцями, з єзуїтами. А над головами пролунав гнівний людський клич:

— Бий їх!..

[1] Людина людині вовк *(лат.)*.

І все змішалося на Ринку, закужелили навіть важкі хмари в небі. Посипалося каміння на поміст, полізли люди, простяглися тисячі мстивих рук. Над головами замайоріло шмаття роздертої червоної мантії ката. Падали, змішувалися в коловороті людському ченці, єзуїти. Панотцеві Паїсію Терлецькому каменем влучено в обличчя. Священик міг би впасти, але затримався в тісному коливанні натовпу. Лице йому залила кров...

І вже не стало чути ні слів, ні стогону. Чиєюсь волею Богдан опинився в дворі Корньякта. А позаду єдиним дужим вигуком лунав майдан Ринку, хвилювалося, бурувало море людське! Та кара не відбулася, приречені зникли в натовпі. На їхніх плечах по кілька разів змінилися кунтуші, жупани, їхня доля опинилася в руках великого і найправедніщого судді — народу...

4

Молодій королеві Катерині стало відомо про те, як син чигиринського підстарости похвально боронив незаплямовану кров'ю честь її сина, королевича Яна-Казіміра. Відзначити сміливця і патріота порадила львівському магістратові... До того ж і Потоцькому вже не те що смерть якогось челядника волоха Ганжі, а навіть великий окуп не допомагали вирватися з турецької неволі. А кримці вже вийшли за Перекоп... Тільки на гірше та кара на Ринку ще раз нагадає всевладному султанові про злочини Потоцького, про коронні зальоти на привернення Молдавії до Речі Посполитої. Гострота події на Ринку зовсім пригасала, забуватися почала. Обох нещасних перестали розшукувати, припинили інфамування.

Та інші кола, в яких на цей раз обертався Богдан, завбачливі гендлярі вірмени і греки, особливо старий досвідчений Корньякт, вважали за безпечніше для тих двох — зникнути їм геть із Львова, а Богданові приховатися від ретельного правосуддя шляхти.

Тим часом встановилися травневі години, висохли биті шляхи. Купці Львова вирушили в свою щорічну торговельну подорож до Стамбула. До них у караван і пристав Богдан як челядник гендлярський на возі не старого ще, але вже тертого в ділі караван-баші Серебковича. І сам Богдан, та і його рятівники щиро вірили, що оце і починається багатообіцяюча кар'єра молодого

гендляра, кар'єра неспокійна й манлива. Що може бути кращого для молодого підстаростенка чигиринського, освіченого, як шляхтич, а знедоленого, як і всякий посполитий у краї безроздільного панування шляхти?..

До цієї ж валки крамарських возів у Кривичах за Львовом прилучилися й вози переяславського купця Семена Сомка. До Львова вже пробивалися чутки про напад кримських татар на Подніпров'я. Проскочити б до Києва, під захист керованих Сагайдачним козаків. Тільки б хоч до Кам'янця-Подільського проїхати під опікою караван-баші Серебковича. В Кривичах з людьми каравану прощалися рідні, а то і просто львівські люди, що звикли до виряджання та зустрічання тут гендлярського каравану, як до свята.

В натовпі був і Стась Хмелевський. За ці майже два місяці розлуки вони з Богданом бачилися тільки один раз у лісі за Високим замком. Побачення було коротке і сумне. Приятелі мовчки дивилися один одному в очі, хотіли всміхатися, а ледве стримували сльози. Богдан повідомив, що являтися на амністію адміністраторів колегії він не буде, бо остаточно вирішив свою долю. Тоді ж і умовилися прощатись у Кривичах під час народних проводів каравану.

— Невже, Богдасю, на гендлярство ся здаєш? Навчали-сьмо мудрості Платона, поетики Вергілія, військової штуки Александра... І так... Най би проклятий став Ринок з його чином права державного...— ремствував шляхтич Хмелевський, шкодуючи друга.

— Не треба, Стасю, так ганити ремесло, яким державне скарбове господарство себе тримає. Платон, Александр з Македонії... Будемо жити, шануймо ці імена. А головне, Стасю, не ламаймо нашої юнацької приязні з-за неприязні до гендлярства. Як перше кохання, наша дружба зріднила нас, то най же тільки смерть її зламає!

— Богдасю!..

— Не треба, не треба, Стасю!.. Влітку будеш у батьків, навідаєшся до Києва. Ми ще й не знаємо, куди стеляться килими шляхів нашої долі. У тебе є ім'я, а я... мав-бись статками, в гендлярстві здобутими, триматися на поверхні принаймні хоч київських верств люду...

— Щасти тобі! Не забувай і ти щирості нашого багаторічного побратимства. Та Мартинка тепер уже не залишай, нех би ся довчив...

Вони обнялися, мовчки втішали один одного, ляскаючи долонею по плечі. А десь гукнули вже погоничі, заскрипіли мажі, залементіли родичі та приятелі караванців.

Богдан ще раз повернувся до схвильованого приятеля, подав йому руку.

— Навіки не забуду, Стасю! Ми тільки-но стаємо на ноги. Ти поляк, а я українець. Ти шляхтич, а я... козак. Але обоє ми є синами людей. Ще стільки разів потрібна буде нам обом оця рука підтримки приятеля!..

Рвучко почоломкалися. Богдан побіг наздоганяти воза Серебковича, в якому виїздив зі Львова за челядника. А Стась дивився йому вслід затуманеними, замріяними очима.

5

В Кам'янці попрощалися і з караваном. Сам пан Серебкович відвів Богдана осторонь від возів, пораду дав:

— Казав я пану Семенові, мушу порадити й тобі, пане молодий друже: стережіться в дорозі. Чутка пройшла, кримські загони напали на Придніпров'я, скориставшись походом королевича з військом на Москву. Можливі турецькі загони в тому, а шляхи у них всюди, домів повертають і через Дністер. Тримайтеся не битих шляхів, маєте об'їздити їх лісами, краще вночі... В гендлярстві пан мусить мати мету, високу мету служіння справі! Жеби тя не спокусила дріб'язкова жадоба зиску. Як шинкар, засмикаєшся й захряснеш у тому. Людську подобу втратиш, а для загалу... загинеш.

— Щиро вдячний ласкавому пану за братнє слово! — відказав Богдан, попрощавшись із своїми натхненниками та покровителями.

Сомко стояв біля воза, на якому їхав сліпий кобзар Богун, розмовляв з ним. По-господарському поставив ногу на товсту ступицю колеса, на вінцях якої вже блищали патьоки свіжого дьогтю.

— Гадаєте, пане Хведоре, нападники не насміляться порватися на Київ, якщо справді вони вже за Богрічкою?

— Гадати, звісно, гадаю, пане Семене. Зрідка коли бусурмани наважувалися Києва дістати. А путі господні неісповідимі. Чутка йде, кажеш, що нападом правує хан Мухаммед-Гірей? Хоч, кажуть, що і Київ боронять

козаки пана Петра Сагайдака. Чи побояться погани нариватися на тую силу? Мухаммед зі своїм братиком Шагинем чотири роки в тюрмі висидів за участь у бунті, вислужується досвідчений людолов... А шляхи, певне, пан Семен краще за мене знає. Об'їздити Бар, об'їздити й Хмельник радять вірмени. Ті все знають...

Мелашка з Мартинком розходжувала засиджені на возі ноги. Коли Мартинко побачив, що Богдан рушив від караван-баші до валки Сомка, відірвався матері й побіг йому назустріч. Дитяча приязнь уже переходила в раннє юнацьке приятелювання.

— Біжу до Богдана, мамо,— сказав і з ноги кинувся йому назустріч.

— Іди, іди...— зовсім тихо мовила Мелашка, однаково ніжно по-материнському люблячи обох хлопців. Мартинко був рідний, його любила як воскреслого після того болотниковського походу з кобзарем. А Богдан був припоручений їй такою матір'ю!.. Богдан іскрився правдою, якої так кортіло зажити жінці. Щось наливайківське помічала в цьому хлопцеві, забуваючи, що сама ж і щепила йому ті настрої, як тільки могла. За понад шість років рідним дитям став.

Валка переяславська купців та киян рушила від замку, через крутий міст над проваллям перебралася, виїхала на взгір'я байраками і повернула ліворуч, заглиблюючись у безмежні ліси.

Поділля! Сомко їхав на переднім возі, при нагоді розпитувався в людей про шляхи на Бар, на Умань, не признаючись, що правиться на Білу. Старші люди довго виряджали очима валку гендлярів — не звикли, щоб такими неїждженими шляхами правилися купці з крамом.

Теплі, часом аж душні дні змінялися свіжими ночами. Сомко часто таборився вдень на зелених луках, де вільно і зовсім безпечно було попасти худобу, підхарчуватися самим. Зате вночі вибиралися на биті шляхи і майже всю коротку травневу ніч їхали на північний схід, до Дніпра. Довільно мастили колеса березовим дьогтем, щоб не скрипіли вози.

До воза повернулися розбігані, почервонілі хлопці.

— І це завжди отак, дядино Мелашко: щороку вирують оці степи тирсою, листям і пташнею шелестять ліси, гомонить земля?!.— в захопленні допитувався Богдан, хапаючись за полудрабок воза, щоб іти поруч з Мелашкою та з кобзарем на ньому.

Теплим поглядом матері огрівала Мелашка свого Мартинка поруч. Він був значно молодший за Зіновія Хмельниченка, який і зростом юнака і розумом спудея викликав уже й на повагу дорослого. Та ж виріс уже й Мартинко, не приголубиш уже і його, як мале дитя. І теж часом забродить і він у свіжо-зелені трави по долинах, забігає разом з Хмельниченком у густі лісові хащі. Тільки тішиться тим, як на власній господі ні разу не висловив того дитячого захоплення, як це робить юнак Хмельниченко.

— Отак ціле життя, Богданку, скільки й пам'ятаю його, завжди так. Певне, так і буде, а як же: люди випасуватимуть скотиною молодші отави, викошуватимуть пирії на сіно або заорюватимуть перелоги на лани...

— Заорюють отаку красу? Чи вони з розумом...— різко протестував Богдан і тут же погнався за Мартинком у найгустіші порості трави обабіч великого Кучманського шляху. А коли й малий Мелащин Мартинко раптом статечно, ніби вбирав у себе це довілля степової краси природи, ставав і оглядав, як дорослий, хвилясті гони степу або зривав найбільшу стеблину пирію й жував її, мати завмирала, благословляючи. Та й дорослішій Богдан, як мале дитя, поринав у вогкувато-зелений травостій, котився, перемагаючи опір загущавілої порості, або, розкинувши руки, завмирав горілиць, вслухався в живодайно казковий гомін землі. Він особливо полюбляв цю позу, бо здавалося, що коли зір спрямовується з густого травостою в небо, воно стає ближчим, колір його виразніше блакитнішає і все це привілля степове рідніше йому.

А вози десь риплять, у те вплітається людський гомін, лопочуть крила випужаної Мартинком пташні. А поруч, десь тут, досі вчуваються Мелащині слова — «заорюватимуть люди лани...». Та ж і вона чула, навіть підтримувала розмову кобзаря Богуна з каменотесом Вацлавом. Чоловіки обурювалися зі здирства панів. Чотири, а то і цілих п'ять днів з тижня посполитий оре, сіє, обробляє землю на пана! Адже земля — вона є власністю природи, як її живодайне явище. Нехай вона буде навіть «божа», а людина — мешканець на ній, значить, господар! Ори, сій, викурюй смолу, випалюй поташ... Чому раптом на це все стає тільки панська воля? Оці земні багатства, рай земний — то тільки для пана! Король

написав привілей, уставив туди миле йому ім'я якогось пана Валентія Олександра Каліновського чи Даніловича, і вже земля перестає бути божою. А такий собі Кузьма Джулай мусить обробляти цю землю для пана Каліновського.

— А я... не послухався би! Пішов би в козаки і... сам собі господар. Нехай пан Данілович оре та сіє, коли йому приспічує засипати Гданські торговельні комори зерном!..

— Богдасю-у! — раптом почув неначе десь крізь сон і схопився. Мелашка з Мартинком розшукували його в степових травах.

— Мені тут так хороше було, матінко...

— Авжеж... Та маємо поспішати, квапить пан Сомко. Він з людьми зустрічними розмови мав, втікає люд, від нападів орди рятуються. Мусимо...

— То вже повернутися б і нам за людьми,— просто розраджував досі ще замріяний Хмельниченко.— А й орда... нехай собі у добрах панства Каліновських та Струсів, Ружинських погріє руки... Про мене, я би ще й показав їм найкоротші стежки до панських статків, присей-бо!

Богдан у подорожі прислухався, як говорять люди в степах і вподобав те слово — «присей-бо». Тепер був радий вжити його й самому в розмові. А Мелашка аж очі вирячила, що він говорить:

— Та це ж орда, Богданку, ненажерлива дика орда,— намагалася втлумачити.— Панські скрині на доброму замку в мурованих стінах сі хоронять, найманим воянцтвом стережуться. А бусурманові потрібен ясир. Як худобу нашого брата арканять по степу і на торг невільницький ведуть...

Довелося підбігати і їй, жінці, за молодими хлопцями, щоб наздогнати вози. Пан Сомко квапився доскочити дрімучого пралісу і вже ним звернути з великого шляху, податись на північ, шукаючи Дніпра.

Що далі віддалялися від Кам'янця, то голоснішими ставали чутки про пересування диких орд нападників по Україні. В дорозі вже здибали перших втікачів від татарської навали. Люди з сяким-таким скарбом за плечима, на візку чи в саквах на засідланім коні втікали в густі хащі лісів, за трясучі багна, куди б не спромігся бусурман ступити брудною ногою. Щиро і гаряче вговоряли:

— Куди вас несе нечиста сила, прости господи! Поганих тисячі ганяють, мов лиха година при шляхах, на наше безголів'я. Перечекали би-сте десь подалі в хащах...

А другий додавав:

— Сам пан Сагайдачний не в силі загородити шлях поганцям. Під Білою Церквою розгромив їхнього Мухаммеда-Гірея, тисячі бранців відбив у них. Так вони посатаніли і по Поділлю розсипалися, мов сарана, прости господи... Десь-то ніби Василько Босий з могилівцями промишляє на татарські купи по тракту з Могилева на Паволоч. Та чи ж вирветься хитрющий кримчак на тракт? Той Магомет — тварюка, господи прости...

По шляху частіше стали зустрічатись втікачі. Здебільшого — жінки, оточені дітворою, молоді дівчата і юнаки — найдорожчий для нападників скарб. Часом цілий гурт жінок, дівчат і юнаків з дітьми супроводжували кілька сяк-так озброєних чоловіків. Люди поспішали, вмліваючи під клумаками зі збіжжям за плечима.

— І чого б, паніматко... Кудою вас несе нечиста сила з такими синами...— гукав літній чоловік із шаблею біля боку, ведучи на поводі зав'юченого із збіжжям коня.

— Та чи попустить господь бог? — відгукувалася Мелашка. Але не припиняла ходи, наздоганяла своїх.— Ми ось із возами...

І відчувала приємність від того, що люди обох хлопців за синів її сприймали.

— Бог...— щось почав говорити чоловік з конем на поводі, та Мелашка вже не почула його слів. Чи то ж то чув і Богдась, як чоловік назвав його Мелащиним сином?

Не в характері було Сомкові губитися від тих вістей, з яких було немало і запобігливого переляку. Не повернув возів на захід — хіба втечеш від вершників? Челядникам зброю роздав: кому шаблю, кому піку на дерев'янім ратищі. На всю валку придбали у Львові дві німецькі рушниці. Одну взяв собі пан Семен, а другу дав синові на заднього воза, найвправнішому у валці стрільцеві. Наказ був один — на випадок чого, гуртувати вози і відбиватися. Єдиній жінці на всю валку радив дбати про невидющого Богуна. Богданові та Мартинкові наказів не було.

Справді-бо, який наказ даси бурсакові, нехай і дорослому, з чорним пушком вусів на губі. Еж людина не

військова, до зброї не призвичаєна. А Мартинко, то й зовсім ще хлопчисько.

— Найкраще хлопцям приховуватися слід, на око поганим не потрапляти,— хтось радив з гурту.

Стало на світ благословлятися, коли доїздили до чорної смуги ліворуч, до великого обложного лісу. Сомко повернув до лісу, розшукав у ньому найзручнішу галявину і заглибився з валкою, гублячи сліди. Дісталися до річки, завернули вози понад берегом, обираючи галявину для постою.

Навіть у лісі почало швидко розвиднятися, коли отаборилися на зручному місці. Розпрягли худобу, колом поставили вози, готувалися таганити щербу з сухої риби.

Богдан з Мартинком, не радившись із старшими, відійшли від табору, заглибилися в хащі лісові. Молодого, не навченого життям Богдана чарувала оця лісова романтика, його майже й не турбувало тривожне приховування в дорозі. Бувалий пан Семен порадував звісткою, що під'їздимо до Могилівського тракту — то й гаразд. Адже на тому Могилівському тракті загони якогось пана Босого вистежують поганів... Безтурботно хапався за гнучкі деревця, теліпав їх від захоплення та юнацької дужості. Зрідка перекидалися незначними словами. Кожен раз Мартинко остережував не говорити голосно, але й сам сміявся з того, заохочуваний небоязливим Богданом.

Зійшли на високий горб — могилу. Та і з неї видно лише густе верховіття. Щоправда, з могили було ближче до сонця, яке раптом вийшло ось із-за верховіть дубів та сосон і позолотило їх, аж туман запарував над лісовими бурунами.

— Чудово! — озвався Богдан, замріявшись.— Тобі, Мартинку, відомо, що не сонце обертається навколо землі, а...

Рвучко озирнулися обидва. В лісі з того боку, де мав проходити шлях, по вранішньому сліду валки Семена Сомка лопотіло торішнє листя під сотнею копит, тріскалося галуззя, і раптом по-турецькому загойкали збройні вершники. На лихо хлопцям, турки побачили їх раніше, висвітлених сонцем на могилі, і кинулися до них.

— Мартинку, бігáй — попередиш наших!..— наказав Богдан, штовхнувши хлопця.

Що думав сам чинити, ще не знав. Ясно, що мусив на собі затримати увагу нападників, щоб устиг Мартинко

попередити своїх у валці. Блискавично уявив сліпого Богуна, Мелашку біля нього...

Вершники з розгону неслися на могилу. Натомлені далекою дорогою коні важко відсапувалися, беручи крутий укіс, огинаючи дерева. А Богдан стояв, немов приворожений тою навальною їздою на взгір'я. Хвильки чекання здавалися вічністю, на устах досі бриніли імена, про які мав розповісти Мартинкові — Птоломей, Коперник... Раптом скочив навтіч униз, пірнув у колючі хащі тернів та ліщини. Ще й не спустившись у долину, спритно подерся по стовбуру густої в зеленому гіллі сосни. Чув, як загавкали нападники, навіть окремі слова лютої лайки розібрав. Вгорі густішало гілля, вільніше стало дертися, беручись за нього. Кинувши тепер очима на те місце, звідки побачив ворога, ледве встиг помітити, як останній вершник погнав коня з могили в об'їзд терновища та ліщини. Там, на долині, в очеретах по березі ручая, один поперед одного вони ладналися злапати поцінний ясир.

Турки були певні, що хлопець втікав долиною від могили. А за якусь хвилину почулися перші вигуки бою біля возів. Вершники вломили конячий біг, повернули на гамір бою. І вже не було коли шукати їм втікача з могили.

У гамір бою врізався постріл з рушниці, за ним другий. Смертельний крик поціленого, тупіт коней, і знову безладна шамотня, галас, дзенькіт шаблі. Богдан тремтів, горнучись до колючого гілля сосни. Але й цікавість юнацька ще більше, аніж побоювання, каламутила йому голову. Спробував продерти, розвести гілля, заглянути в той бік, де табір своїх людей змагався за життя. Напевне, будуть убиті з обох боків. Ворога було вдвоє більше, турки до того ж є стороною нападаючою. А це теж додаток сили, як мудро говорив Александр... Але що чинитиме сліпий, як рятуватиме його дядина Мелашка, заклопотана долею хлопців, як мати?.. Чи встиг Мартинко хоч попередити їх?..

Після третього пострілу бій почав затухати. Стало чути вже інші вигуки переможців, що хапалися за здобич. Вигуки, пробі, стогін. І над усім цим галасом, як мечем, прорізав відчайдушний жіночий зойк.

«Мелашка!.. Дядина Мелашка в небезпеці... Матір нашу кривдять, погани...» — виривався стогін у Богдана.

Не гаючись, він полишив рятівне гілля, швидко спускався донизу. Незважаючи на колючий чагарник, видирався з нього. Єдина думка спонукала: «Матір нашу кривдять, погани!..»

Кілька осідланих коней без вершників плуталися в поводах, відходили, повертаючись по власному сліду. Просто на Богдана скакав рижий кінь поміж деревами, несучи смертельно пораненого турчина в сідлі. Від різкого повороту коня, що огинав дуба, вершник втратив рівновагу. З розгону вдарився об стовбур грудьми, неприродно гекнув, немов виплюнув кров'яний клубок, і впав на землю. Нога ще чіплялася в стремені, одна рука тримала закривавлену шаблю, а друга намертво плуталася в поводах.

Кінь захарапудився і позадкував, волочачи турчина за стремено. І став, немов людина, важко відсапнув. Богданові здалося, що тварина розумним поглядом звернулася до нього, просилася звільнити від умираючого, дати коневі лад дужими руками вершника.

Як збаламучений, скочив Богдан до турчина, і в першу хвилину — до шаблі в його правиці.

— Гіт вердан! Кюпак оглі... Гіт гяур...[1] — загарчав поранений ворог. Метким пострілом йому влучено в голову, з скроні спливає загускла кров. Рука з шаблею звисає до землі, ноги безвільно скорчилися, не маючи сили виплутатися з куща ожини.

— Юзінь гяур, дюзак юлсін сана...[2] — мимоволі крізь зуби по-турецькому вилаявся і Богдан. Спритно наступив ногою на правицю ворога з шаблею.— Віддай, нечисте падло! — лютився юнак, видираючи шаблю. Також не даючи собі часу на роздумування, замахнувся шаблею. Але в ту ж мить збагнув зайвину того...— Оце тобі «гяур», оце тобі ясир, тварюко,— неначе виправдувався перед мертвим, вискакуючи на його рижого коня.

І якою б не була гірка ця мить, перше, що відчув юнак у сідлі, на баскому турецькому коні,— це дитячу радість від спогадів про їзду в Чигирині на такому сідлі. Так і кортіло рвонути поміж деревами, гукнувши Мартинкові: «Агов, доганяй!..»

Але ж Мартинко, Мелашка, кобзар, пан Сомко...

З коня він ледве бачив поміж деревами, як шамота-

---

[1] Геть! Скаженого пса син... Геть, невірний!.. *(Турецьк.)*

[2] Сам ти невірний, гяур, пекельний виродку!.. *(Турецьк.)*

лися нападники, поспішаючи загарбати гендлярську здобич. Кількох мужчин, зв'язаних один з одним, на аркані виводили вершники просто лісом на дорогу. Інші в'ючили до сідел крам, збіжжя... Богдан стояв, натягаючи рукою поводи, а другою — спустив шаблю вниз. Тепер уже він міркував, марудно копирсався в думках, шукав голосу, який би йому підказав найвірніше рішення. Вперше в житті він мусить діяти розсудливо, напевно. І... ні крихти страху за себе.

6

Подія ця сталася вже неподалік від сподіваного тракту, який перерізав відомий Чорний шлях і йшов з Могилева-Подільського на Паволоч, на Білу Церкву. Турецький загін гвардії з своїм енергійним беєм, відбившись від розпорошених, розгромлених під Білою Церквою кримських орд, простував до Дністра, шукав порятунку в молдавських землях. За Паволочем обминули Бар, не ушкодженими від козаків вирвалися в Придністров'я і — заспокоїлися. Кинулись бодай би щось захопити у здобич. Про те, що і тут на них полюють козаки, що невільно їм, втікачам, вириватися на биті шляхи,— знали з багаторічної практики нападів на ці багаті краї, на цей людський крам, так високо поцінений на ринках Кафи, Стамбула.

Свіжий ранковий слід возів помітили і на ту мить забулися про небезпеку погоні, не завагалися заскочити в густий ліс. Жадоба хижака засліпила їм розум.

Туркам було чого поспішати. Пощади їм не було від козаків під час нападів — у цьому козаки не поступалися нападникам, нищили до ноги. Саме в цей же день на тракті посувався з Могилева добре озброєний загін. Передбачалося з'єднатися з людьми Василя Босого, але ж загонові стало відомо, що тут десь нишпорить купа нападників. Розіслали дозорців на шляшки понад трактом, навіть вислідили, куди завернули, і, зібравши загін, рушили в погоню.

Тому так хапалися біля здобичі у валці Сомка. На коней своїх надіялися. Ні про вбитих своїх товаришів не подбали, ані про розполоханих коней.

Богданові не видно було, кого з людей захопили турки в ясир. Розумів тільки, що живих, напевне, забрали всіх, а що забрали і Мелашку — зрозуміло з її відчай-

душного зойку. Беззбройну жінку турки беруть, а не вбивають. По тій думці рушив униз, понад річкою в об'їзд прокрадався, щоб не на виду в нападників навідатися до місця бійки. Корився першому почуттю — довідатися, що сталося, хто лишився живим чи мертвим на тому місці. Згодом ударила думка — поранені! Певне ж, лишилися безпорадними поранені...

Стриножений кінь пана Семена сполохано стрибав у очеретах на березі річки. Богдан прислухався, спинившись. Чути вже було лише віддалений шум та зрідка вигуки, зойки бранців. Нападники квапилися, підганяли ясир.

Сумне видовище розгромленого табору постало перед очима. Поперевертані вози, розкидане збіжжя. Навіть казани на триногах поперевертані, димилося і парувало лише залите щербою багаття. Семен Сомко увесь закривавлений, з рушницею в лівій руці повис на люшні перевернутого воза. Без шапки, порубана голова, висів лише закривавлений рукав з правої руки. Троє мертвих турків, по одному біля кожного перевернутого воза. В одному так і стриміла в животі піка, натужно простромлена наскрізь. Нападник ще встиг, рятуючись, ухопитися рукою за ратище та так і лежав скорчений. Між возами припав до землі ще один челядник Сомка з порубаною головою.

І все. Жодного живого свідка. А те, що ні трупа кобзаря, ані Мартинка з Мелашкою не знайшов Богдан серед мертвих на побоїщі, говорило про страшну дійсність. Страшнішу за смерть. Богдан спробував уявити Богуна, прикованого до весла на турецькій галері. Адже він тільки невидющий, але ж дужий весляр. Осліпленим поглядом сумно вставиться у безмежне небо. Хіба що сльози скажуть катам та сусідам, як страждає ця людина, звідавши, що то є воля. А Мартинко, Мелашка...

— Матінко моя, золотесенька...— заволав крізь сльози, яких не хотілося пускати з очей, щоб не розридатися, як хлопчисько.

Побачив біля мертвого турка довгу, не турецького взірця шаблю. Як вправний фехтувальник, блискавично оцінував переваги і перед цією карабелею, мов пів-обода зігнутою. Геть кинув її. Обережно зіскочив з коня, взяв ту довгу європейську шаблю, навіть устиг примірити її собі. І в ту ж мить вихопився в сідло, шаблею ляснув баского коня, стрілою зірвався навздогін за нападниками з бранцями.

Призвичаєний до нагальної їзди, до того ж і звиклий до гурту, кінь з копита пішов ускач, простягши звільнену поводами голову, неначе проринав поміж деревами. Богданові одна турбота — наздогнати!

— Матінко моя!..— шепотів самими устами.

Коли вискочив з лісу на шлях, ледве встиг озирнути простір між двома смугами лісів, які з обох боків з'єднувалися в одну. Турки відразу ж помітили рижого коня і Богдана в сідлі їхнього сінопського багадира, загиблого від пострілу в таборі. Назустріч Богданові вирвався Ахмет-бей з двома вершниками, за ними виділилося ще кілька, вільних від ясиру та здобичі. З дикунськими вигуками «Алла!» вони неслися в бік спантеличеного на мить юнака з довгою шаблею в руці.

Але разом із спантеличенням блиснула й думка: на тракт!.. Нестися на тракт, шукати допомоги і... повести та затримати нападників з ясиром! Адже квапляться, бо... за ними має йти погоня!..

Повернув коня в протилежний бік, просто по шляху на великий Могилівський тракт. З розмови Сомка з Богуном перед рокованим заїздом на постій він знав усе про ці небезпечні в таку пору шляхи.

Турецький кінь бував і в погонях, і на втечах. Вітром понісся, куди підказували йому поводи в руці вправного вершника. До тракту, як мовив пан Семен, було від сили зо три милі. Наздогнати Богдана на такому коні зможуть тільки найспритніші їздці. Але ж — не всі разом...

Кінь пішов на узгір'я, Богдан пустив йому поводи. Вдячна тварина ще дужче витягла шию, наддала ходу, різко відсапуючи за кожним стрибком. Недалеко вже й до краю підйому, почнеться спуск, Богдан зможе притримати коня, дати відпочити від нагального бігу, доки погоня вихопиться нагору.

Озирнувся. На пагорб вихопився тільки один якось по-особливому вдягнений турок. Він, не припиняючи коня, як Богдан, ще лютіше гнав його, погрозливо піднісши шаблю для удару. Юнак навіть помітив, як іскрилося проміння сонця на піднесеній криці. І натягнув поводи, зіскочив з сідла.

Коли турок на розджоханім буланім огирі лагодився на бігу вхопити юнака в чорному бурсацькому вбранні, припинений кінь несамохіть скочив кілька разів обома передніми ногами разом. Туркові було не до ясиру,

навіть не до шаблі в такому стані. Тримався, щоб самому не впасти через голову коневі. Богдан ніби аж посміхнувся, бо саме на це і розраховував.

Та щось удіяти з ворогом і в такому незручному його стані Богдан не міг. А на взгір'я вже вискочила решта нападників. Щоправда, вони тепер не поспішали. Чути було їхні підохочувальні вигуки:

— Салдір, Ахмет-бей, са-ал!..[1]

Розлючений турок теж зіскочив з буланого коня, пустив його і сам кинувся на Богдана, як звір, з налитими кров'ю очима, з піною на устах, обігнутих тонким, довгим вусом. Він бурмотів прокляття шайтана і зовсім не сподівався, що юнак наважиться захищатися в такій очевидній нерівні сил. Моложавий, випробуваний у боях Ахмет-бей ішов на супротивника, засліплений певністю в тій перевазі.

Богдан, як на килимі в фехтувальнім залі, взяв стійку, захистившись позаду конем. Довга шабля вже на другому скаженому ударі турка викресала іскру і блискавичним помахом убік вибила з рук ворога його криваву зброю. З розгону чи від люті, а може і з божевілля, роз'ярений турок голіруч кинувся на юнака. В ту ж мить шабля класичним прийомом пронизала йому горло, розвернулася в ньому свердлом...

Але, вже відскакуючи від переможеного ворога, Богдан відчув, як ніби блискавкою аркан пристебнув йому до голови руку з піднятою шаблею. Аркан смикнули з такою силою, що Богдан, мов збитий конем, упав на землю. Шаблю випустив — його волочили по землі на аркані. І не побачив, як з другого боку, саме з Могилівського тракту, сюди неслися на баталію збройні вершники.

Тупий біль в усьому тілі від ударів об землю пронизав єство, відібрав притомність.

— Матінко-о...— гукнув востаннє, волочачись на аркані, прив'язанім до сідла в турка.

Несподівана для турків смерть їхнього видатного богатиря неначе паралізувала їх. Оточили кіньми місце герцю, спішилися, хапаючись ще врятувати правовірного. Вхопили його на руки, поставили, піднімаючи голову на вітер, оживити прагнули. В цьому стані їх і заскочили козаки.

---

[1] Рубай, Ахмет-бей, рубай!.. *(Турецьк.)*

— Рубі нехрістєй, Максім, сам етого догоню!..— почули турки вже біля себе в нагальному тупоті. Кинули мертве тіло Ахмет-бея, рятувати себе мали.

— Рубаю, Силантію, гони! — відгукнувся дужий степовий голос разом з свистючим помахом шаблі. Порятунку нападникам уже не було. Навіть шабель не вихопили з піхов. За якусь блискавичну мить усі шестеро впали, розрубані десятком шабель у козачих руках, які вітром пронеслися повз побоїще. Обминувши опростаних коней, вояки мчали за своїм молодим отаманом туди, де Силантій Дрозд, уже перевиснувши в сідлі, замахнувся і пересік шаблею волосяний аркан...

7

В холодку з ялинового гілля біля воза, під бризками свіжої води прочумався Богдан. Голова гула, як порожня діжка, все тіло розривалося від тупого, давлючого болю. Згодом розплющив очі. В гіллях ялини проступало зовсім не знайоме йому, усміхнене на устах, але суворе в очах обличчя з великим горбатим носом, з первістком, але густим чорним вусом на губі. Жахнувся, гадаючи, що вже інший турок зазирає йому в очі крізь ялинове гілля.

— Кім вар сен?... Нере... еде варбу лун біз?..[1] — затинаючись, спитав по-турецькому. А чорнявий суворий парубок зареготав, не послаблюючи гострого виразу очей:

— Турком заговорив наш бурсак!.. Живий, пані Мелашко! Що, брате, голомозі каблучкою й рідну мову видушили?.. Ну, а молодець же ти, козаче! Такого турка вложив, цілий загін віддав нам... Молодець, звитяжець, пані Мелашко!

Богдан від нового приступу болю заплющив очі. Це, певне, страшне марення. Ридання його стріпнуло. І вже не мав сили приховати сльози, не стримався, заплакав, як дитя.

— Богдасю, дитино!..— почув теплу мову Мелашки, неначе рідна повітала.— Тобі боляче? Ось я... ми...

— Ні, та ні ж... не боляче, дядино Меласю!.. Хто цей суворий лицар, що братом мі назвався?

---

[1] Хто ти?.. Де це ми?.. *(Турецьк.)*

І знов те ж турецьке обличчя з'явилося в ялинових вітах, та ж усмішка заквітла на устах, той же суворий погляд очей з-під товстих острішкуватих брів.

— Максим я єсть. Максим з Могилева, Перебийносом, власне — Кривоносом прозиваюсь через цюю посудину,— лапнувся рукою за носа.— З дитинства коваль, а це... поринав з млинового колеса в ставу та й зачепився...

— За млинове колесо? — перемагаючи біль, всміхнувся Богдан, неначе в казці материній почув про таке.

— Атож... Та ти ще не вставай, козаче, полеж. Найкращу зброю та коня твого турецького з-під бея тримають тобі мої хлопці. А пан Горленко зараз привезе і одяг наш, козацький. Скинеш геть оцю єзуїтську свиту,— вговоряв Максим.

— Пан Горленко? То це він з Чигирина по мене їхав? — рвонувся, щоб підвестись. Максим підтримав, допоміг на ноги хлопцеві стати. Обдерте плече вогнем запекло, на ньому лежала якась біла пов'язка. А таки став.

З другого боку Богданові допоміг ще один білявий, навдивовижу лагідний на лиці, в очах чоловік. Хіба це воїн?..

— А я Силантій, паря... Аркан твій рубав...— неначе аж боязко мовив росіянин.

— Силантій Дрозд? Рязанець «мама» Силантій?..— раптом пригадав Богдан львівські розповіді кобзаря та Мартинка про болотниковський похід. Навколо зареготали дужі голоси.

— Силантій, Богдасю, той самий! — гукнув Мартинко десь за ялиновим гіллям. І Богдан тепер уже зовсім міцно став на ноги. Як молодий з молодою на рушнику стояли втрьох.

— Не гнівіться... Я теж братом зватиму тебе, Кривоносе, а вас... батьком, Силантію... Така зустріч.

— Братами зватимемося, одна нас мати в недолі породила... А знаєш: тут і хрещеники твої вже більш двох тижнів у мому загоні...

— Хрещеники? Хто такі? Еж я не піп, хоч і в цій християновобратній сутані.— Повів очима навколо. Впізнав вози. Мелашка втирає сльози.

— Ганжа, пане студенте. Іван Ганжа...

— Та Юркевич Базиль, проше пана...

Обидва львівські смертники турецьким звичаєм приклали руки на груди, вклонилися Богданові. Мартинко продирався до нього. Богдан заплющив очі від щастя й болю. Кривоніс та Силантій обережно поклали його на вистелений одяг у ялиновому холодку.

— Хрещеники...— крізь стогін вимовив Богдан.— Волів би мир увесь отак вихрестити з цього подурілого на нерівні та на крові світу. Ох-хо-хо...

III. ПАВУТИННЯ ПРО МУХ

1

Літній день, як сповнена по вінця чаша тепла.

Правобережне Подністров'я в оцю пору починало згоряти і грубшати від червневої спеки. По колючих від висхлого бадилля та баранців пукатих горбах узбережжя проносилися суховії, висукуючи у відкритих степах рухомі вихрові стовби. Літо в розпалі.

На лисий від безлісся горб крутого берега навпроти Сороки виїздила група збройних вершників. Порожні сагайдаки за плечима, гнуті силуети луків. На тому войовничому фоні, як жалібна процесія,— сумні воїни на стомлених конях натужно посуваються за своїм ватажком Мухаммед-Гіреєм. Владний проводир десятка тисяч добре озброєних вершників та вдвоє більшого натовпу піхоти, в'ючних коней, гарб для здобичі, відомий своїм безстрашшям перед ворогом, досвідчений воїн кримського ханського роду, Мухаммед-Гірей їхав спереду свого війська з опущеною на груди головою, з перекошеним на вухо малахаєм, з нагаєм замість шаблі в звислій руці.

Нарешті він спинився. Сивого красеня коня в темні яблука, видно, не шанував в останні дні сумних невдач і ганьби. На ворухких губах коня виступила скривавлена піна, пряв вухами, виказуючи неспокій.

Кінь не розумів, але відчував нестерпно лихий настрій вершника.

Мухаммед-Гірей владно вирівняв поводами сивого коня передом на Дністер і поглядом загнаного вовка оглянув тамтой козачий берег.

Уся Туреччина голосно зве той берег польським. Але бунтівливий ханенко та й турки самі для себе були пере-

конані, що Задністров'я — Козача сторона. Невдалий похід Мухаммед-Гірея річками татарської та козачої крові ствердив цю давню істину.

З правовірного ханського роду мусульманин, показний патріот гучних османських завойовницьких традицій, Мухаммед-Гірей відчув біль від гострої уразки в самісіньке серце: замість того, щоб остаточно задобрити черству натуру султана Ахмета, наблизитися до дивану, він зазнав непоправної поразки. Єдина лишилася йому надія — сподіватися катастрофічного спаду могутності Туреччини, який, без сумніву, розпочинався. Але ж татари Криму почали звикати коритися могутній Туреччині, її султанам, володарям усього мусульманського світу від Середньої Азії аж до Єгипту! Мухаммед-Гірей не лише для себе домагався влади Кримського ханства, але й прагнув закріпити становище хана в Анатолії, стати повноправним турецьким пашею!

Це були хаотичні думки вперше зляканого невдачею, бунтівливого ханенка. Продумати до кінця кожну з них йому не вистачало часу, навіть у цім маруднім очікуванні вісток з Козачого берега. Ганьба тугим зашморгом душила з усіх боків. Що тепер скаже султан Ахмет, миротворче опудало на троні, на «пресвітлі очі» якого Мухаммед-Гірей повинен з'явитися по цім поході, знов проситися на Кримське ханство? Адже... «пресвітлі очі» не згоджувалися на цю татарську виправу навіть і під проводом такого «шукача пригод», як прощений бунтар Мухаммед-Гірей. Тільки лукаве домагання впливової султанші скорило черству волю Високого Порога. А, скорившись в одному, Поріг не втримався і вволив волю коханої султанші, вирядив у цей похід свою нову гвардію. На охорону султанського престижу на Дніпрі та для здобуття бойового гарту і як збройний почет приємного султанші красуня, кримського ханенка...

На високому березі Дністра стояв сивий у яблуках кінь, жував залізо уздечки і пінив скривавленою слиною. В сідлі непорушно сидів, зачарований видовищем, наче висічений із скелі, Мухаммед-Гірей, майбутня султанська права рука на упокореному півострові Криму. Він дивився на Козачий берег, а бачив незадоволення султана з важкою булавою в руці, бачив розчароване невдачею Мухаммеда Обличчя Місяця — султаншу Мах-Пейкер, бачив злу посмішку вдоволеного хана Джані-бек Гірея.

Аж здригнувся при цій уяві. Пустити б коня, махнути в степ і гнати аж до Акермана, сховатися від людей і забути все. Забути Обличчя Місяця, упевнене в перемозі ханенка — розквітле не лише в чарівній посмішці султанші, як дар високого двору, але і в виразній перспективі домагань Мухаммед-Гірея на ханство. З того обличчя Мах-Пейкер не зводив би очей, коли б не інше, привабніше молодістю обличчя сінопської красуні Фатіх-хоне, наймолодшої сестри Ахмет-бея, доля якого так лячно приховалася в густих лісах тамтого Козачого берега. Чи так і лишатися нащадкові пихатої слави хана Менглі-Гірея не одруженим з мусульманкою, не мати благородного ханського нащадка, а лише задовольнятись мимобіжним щастям випадкового кохання з невільницею-молдаванкою?..

В критичну хвилину боїв під Білою Церквою Мухаммед-Гірей дістав від розвідки Ахмет-бея відомості, що Сагайдачний устиг перекинути з-під Канева великі сили запорожців під Паволоч, має оточити військо Мухаммед-Гірея і... полонити самого начільного проводиря, майбутнього кримського хана. Ахметів посланець попередив, що Ахмет-бей з кращою частиною гварційців спробує стримати козаків. Але це — на якісь півдня, від сили — на день. Мухаммед мусить скористатися з того...

Він скористався. В час смертельного бою Ахмет-бея з Сагайдачним Мухаммед-Гірей не ризикував своєю особою, устиг врятуватися за Дністром. Звідси і до Акермана йому безпечна путь. Але... котрий уже день тривожні очікування, нехай і в повній безпеці, починали непокоїти ханенка. Щодня іншу розвідку засилав за Дністер, а від Ахмет-бея ніякої вісті.

«Ахмет-бей, моя ти надія при султанському дворі!..» Перед самою виправою на Дніпро встиг дістати згоду від нього та від батьків його сестри, сінопської красуні Фатіх-хоне, на шлюб з нею. Шлюб призначала сама султанша, обумовивши Мухаммед-Гірея щасливим походом на козаків. Похід обіцяв не тільки багатий ясир, а з нього і подарунки султанші,— похід мав закріпити за Кримським ханством володіння на нижньому Дніпрі, принаймні до Києва, про що тільки мріяти може султан Ахмет Перший, онук останнього Баязета. Це давало б значне посилення Туреччини проти руських царів та Польщі! Нехай Ахмет Перший виношує свої миротворчі мрійні плани, але завойовницькі плани всіх султанів,

нащадків славетних завойовників Баязетів, так гаряче підтримує біля трону впливова султанша. Це майбутня зоря Туреччини! Північні береги Чорного моря перестануть бути покордонням Туреччини, натомість ними стануть ненависні Сари-камиші — жовтоводські козачі рубежі...

Для Мухаммед-Гірея ці завоювання стали б вінцем його життєвого клопоту в боротьбі за ханство, за своє майбутнє. Звиклий до перемог ще і в лавах бунтівника Кара-Язиджи та його брата Делі-Хасана, Мухаммед-Гірей майже руками намацував верховне візирство в турецьких військах, наближення до султанату, чільне місце в дивані! А тут така ганебна поразка. Та ще й від кого? Від козаків, якими так страхав султан, заперечуючи виправу!..

Все загинуло: завоювання, диван, симпатії султанші, дружба з її фаворитом, рідним братом Фатіх-хоне, загинули сподівання на шлюб з багатою сінопською красунею... Ледве життя своє врятував гоноровитий бунтар ханенко. Щасливо, хоч і не без марудного клопоту, перебравшись за Дністер, Мухаммед-Гірей жадав останнього — зустріне чи не зустріне він на цих спасенних берегах Молдавії брата Фатіх-хоне, бойового отамана дорученої йому султанської гвардії, героя багдадських боїв з персами, Ахмет-бея?

При такому страшному розгромі кримського війська козаками, коли йшлося о житті самого верховного проводиря та о долі султанської гвардії, Мухаммед-Гірей не міг відговорити Ахмет-бея, запобігти його самопожертві для врятування решток військ,— шукав виправдання собі Мухаммед-Гірей.

«Доля султанської гвардії...» — верзлося далі в голові збентеженого й нещасного від такої поразки ханенка. Султанша висуває свого фаворита Ахмет-бея, покладаючи на нього далекосяжні сподіванки в черговій дворській інтризі. Кволий здоров'ям султан Ахмет помітно губить авторитет завойовницьких кіл дивану, а старший укоханий його брат не вдався державним розумом. Молода султанша мріє про султанство для її юного сина Османа.

На згадку при цьому збігла одна із звичайних для султанського двору сварок, яка викликала гірку посмішку Мухаммед-Гірея. Вродлива невільниця-албанка, яку султан із власного гарему подарував молодій султанші

ще в день шлюбу, якось прирозуміла шепнути султанові, що юний Осман міг народитися і... від місяця. Бо молода султанша в перший рік шлюбу дуже смакувала нічні замріювання при місяцю, виходячи до розкішного гаремного саду. Недаремно і прізвисько дістала — Обличчя Місяця...

— Але ж дочці сінопського мурзи, втісі ясних очей султана, красуні Мах-Пейкер, певне, лячно було самотній виходити в сад проти ночі? — не зрозумів султан натяків на диво моложавої ще колишньої наложниці, яка теж народила султаненка, скараного тої ж ночі.

— Звісно, лячно...— зітхнула невільниця.— Таж я завжди бувала при ній, мій премудрий з наймудріших повелителю. А і охорона ж гаремна... Ахмет-ефенді охоронник теж із Сінопа...

Невільниці-албанки другого ж дня не стало при дворі султанші. А молодий Ахмет-бей, на цей час уже чауш султанші, став отаманом одного з найпоказовіших загонів султанської гвардії. Тільки юний Осман від того ще більше втратив батьківської симпатії султана.

Ахмет-бею не можна відмовити в мужності. Всього лише яких сім років тому в війні з персами, бувши молодим отаманом загону сінопських аскерів, Ахмет вдало заступив дорогу кінноті шаха Аббаса в його смертоносному нападі під Багдадом. Тільки мужній вчинок Ахмета врятував тоді султанську кінноту від неминучої загибелі. Порубаний шаблями Ахмет став прикладом для цілої турецької нації, героєм війни з шахом Аббасом. Не тільки султанша з своїми особистими мріями майбутнього для султанського трону, але і диван та і сам султан були задоволені з призначення такого мужнього сина Туреччини отаманом новітнього султанського загону гвардії. Щоразу яничари — застаріле вже біля трону військо — тривожили Ахмета Першого своїми чварами та бунтами. Він завів свою гвардію на зразок європейських дворів, щоб було на кого спертися кволому в державних бурях султанові. Та спиратися на гвардію розраховувала і молода султанша, добираючи фаворитів-багадирів при дворі.

Мухаммед-Гірей розумів, що такий воїн, як Ахмет-бей, не спиниться на самій гвардії султана! Такий годиться посісти чільне місце в цілій політиці султанату, який помітно підпадає впливові молодої султанші.

А з бою під Паволочем досі не повернувся...

Хвилинами Мухаммед-Гірей ловив себе на прихованім бажанні, щоб Ахмет-бей і не повернувся живим з того бою. Ахмет-бей — не тільки страшний свідок ганебної поразки Мухаммед-Гірея, а і претендент на ще винахідливішого владаря омріяного Мухаммедом золотоординського незалежного Криму!.. Але ж Мухаммед-Гірей поки що тільки великодушно прощений султаном ханенко-бунтар, через Ахмета ж наближений до енергійної султанші. Не стане Ахмет-бея — зачиняться двері Високого Порога і перед Мухаммед-Гіреєм. Султанша, Фатіххоне, омріяне вільне ханство, степові простори, вихід за Волгу... гей-гей, яке далеке ти, золоте щастя Чінгісхана!..

Починало вечоріти. І хоч духота вденішня ще не спала, та Мухаммед-Гірей відчув холодний дрож під чапаном. Яка-то буде ніч з її несподіванками та холодною безвістю з тим Ахмет-беєм? Жодна з кількох розвідок досі не повернулася з Козачої сторони. Сюди б або туди! Невже всі розвідники потрапили до рук козаків, зрадили Мухаммеда? А Селім? Найбільші надії покладалися саме на цього потурченого грека Захара, який довгий час жив у Запорожжі, козакував. Взятий у полон, грек, не чекаючи гіркої невільницької долі, потурчився, прибрав правовірне ім'я Селіма і якийсь час заступав Ахмета у нагляді спочатку за гаремом, а потім — біля старовинної Чорної башти. Кілька років виховував у собі характер на охороні в'язнів-смертників. Традиції башти схоронили пам'ять незламного в'язня козака Байди, який ще, і на гаку біля башти конаючи, зажадав люльки, але не просився на помилування в султана. Потурчений грек Захар-Селім легко звик до того, що він турок, немилосердно знущався з невільників у башті, особливо з слов'ян, православну віру яких він зрадив і вимагав від них того ж самого. Знання мови, обізнаність із козачими звичаями, з духом краю забезпечували Селімові цілковитий успіх розвідки...

2

Несподіваний гомін десь збоку біля горба немов розбудив Мухаммед-гірея від бентежного сну. Відкинувшись у сідлі, він напружив зір, щоб у сутінках вечора побачити, що діється на долині. Адже він чекає повернення розвідки.

— Розвідка повернулася? Негайно до мене! — гукнув джурам, що також мовчки сиділи в сідлах, дрімали поблизу. І знов повернувся до Козачого берега очима, хоч майже нічого вже не міг бачити, крім чорного силуету безмежжя лісового, яке починало зливатися з повечірньою темрявою.

— Чауші від Високого Порога найсвятішого його милості султана! — здалеку скоромовкою доповів вершник, чвалом вискочивши на горба.

Мухаммед-Гірей ніколи не любив чаушів султана, постійних наглядачів за ханенком — нескореним вітром ханського роду. В цьому поході відірвався від них і зовсім не чекав саме в таку тривожну мить. Не візир же він у турецькому війську, а вільний собі ватажок нащадків Чінгісхана. До того ж тут, на молдавських кордонах, султанські чауші! Випадковість а чи хтось устиг повідомити султана про ганьбу Мухаммед-Гірея? Хто міг, хто посмів би? Гетьманські звідомлення Жолкевського, самі козаки Сагайдачного?..

Ворухнув поводами, і стомлений кінь, слухняно повернувшись, рушив. Навіть ганьба поразки не затьмарила свідомості Мухаммед-Гірея, що він досі ще тільки скривджений численним родом Менглі-Гірея ханенко, покараний і прощений султаном бунтар. А султанський чауш тут перебирає на себе владу не без краю милостивого султана. Нехай напоумить аллах всемогутній, як повестися з цими чаушами? Повернути коня в степ, передатися до козаків, обдурити їхню пильність і перемахнути за Волгу?

Але Мухаммед-Гірей нікуди не повернув коня, а, як кріль до полоза в пащу, їхав назустріч чаушам. В пишнотах одягу та збруї на конях, в золоті та єдвабах двоє чаушів бадьорою риссю брали гору. Пишнота ледве не губилася вже в сутінках, та її не важко було доповнити фантазією людини, яка прагне тих султанських двірських пишнот. Загін кінноти почту з хизовитих яничарів також заздрісно свіжо вимахнув на взгір'я, супроводжуючи султанських послів.

Мухаммед-Гірей, уже остаточно скорений волі Високого Порога, зіскочив з сідла і пішки пішов назустріч. Згодом вихопив криву шаблю з піхов — подарунок султанші перед походом, як і сивий кінь,— шанобливо приклав зігріту від спеки крицю до чола. Іти в такій незручній позі важко, зате вияв пошани до влади султана

в особі його послів безсумнівний. Мухаммед-Гірей хоч і не звик коритися волі влади, але покора силі,— це залізний козир у його життєвій грі.

«Поночіло б уже швидше!» — нервуючи, прошепотів про себе і йшов до гурту вершників з високими послами.

Обидва чауші теж спинилися, помітивши похвальний вияв поваги бунтівливого ханенка. Не поспішаючи, зійшли з коней. Мухаммед-Гірей за кілька кроків до них низько вклонився, перенісши руку з шаблею до серця.

— Хвала всевишньому аллаху та його правій руці на землі, найсвятішому серед мусульман, сонцеві очей наших, Високому Порогові в дверях майбутнього правовірних, великому султанові бойовий салем! — не думаючи, не вишукуючи слів, сплітав Мухаммед-Гірей словесний вінок покори особі султана. Потім розігнувся, рукою з шаблею промахнув слід перед Іскандер-беєм, який випередив свого товариша Алі-бея, чауша від султанші.

За звичаєм, як рівний з рівним, чауші обнялися з ханенком і, як годиться, наговорили йому цілу купу шанобливої похвальби, військових лестощів. Мухаммед-Гірей відчув пронизуючу холодність у словах Іскандер-бея, підкреслену стриманість у словах посланця султанші.

Як господар у степовому стані, запросив гостей до свого намету на долині. Справді, говорити на горбі проти ночі нікому не хотілося. Повагом сходили на долину, зрідка перекидалися побіжними фразами про здоров'я рідних, знайомих. У наметі при лойових каганцях з чотирьох кутків розливалося нерівне світло, мінялися обличчя. За прикладом господаря вчинили обряд молитовного омовіння рук, що прозвучало як похвальна меса перед початком такої серйозної розмови.

Від уваги господаря не приховалося гостре обдивляння Іскандер-бея в наметі начільного командира армії. Стоптані килими, пом'яті подушки, злиняла мідь на таці й чайнику, де мили руки. Не було в наметі розкошів, які б свідчили про статки здобитного походу султанського візира. Одне це вже говорило досвідченому чаушеві про тяжкі невдачі кримського війська на козачих землях. Завжди повний на виду, з зухвалими іскорками в очах, визивний і самонадійний Мухаммед-Гірей сидів перед ними, немов з хреста знятий: вицвілий, схудлий, неначе аж поморхлий на степових подніпрянських шляхах, присушений, мов тараня з-під Азова. Очі погасли, ховаючи

розгублення й непевність, позакисали, давно не вмивані, чорні вії припали пилюкою, зашерхли потріскані губи. Навіть вуса сплутались і не звисали чорними серпами на рідку, давно не голену бороду. Малахай на голові осів аж на вуха, боброве хутро на ньому злиплося.

Не солодко вояці!.. З одного зовнішнього огляду Іскандер-бей цілком повірив у страшні вісті про поразку зарозумілого авантурника ханенка.

Розмова почалася відразу ж; Іскандер-бей відчув поживу для задоволення ображеного самолюбства, так боляче скривдженого перевагами симпатій молодої впливової султанші до цього блудного сина відмираючої слави ханського роду.

— Надія мусульманського світу, султан Ахмет Перший, занепокоєний і збентежений довгою відсутністю звідомлень від гордощів славетного кримського роду Мухаммед-Гірея про його виправу на погамування псів-гяурів, підкорення прадідівських земель орди за Сарикамишем. Що трапилося, аллагу акбар? [1] У війську ніби жалоба, в наметі самого візира убозтво, а серед гвардійців — гордості султана — ходять якісь-то чутки про невдалий бій мужнього багадира Мухаммед-Гірея...— розпочав улесливий і хитрий Іскандер-бей.

— Велю вирвати язики тим балакучим... Нам справді не пощастило... дійти до Києва. Те падло дніпрове, самим шайтаном кероване, з островів утікало від одної чутки, що йде орда! А виявляється, що то облуда, ялан...[2] Нас заманювали в глиб України, і кожен раз козаки заступали нам шляхи з іншого, несподіваного боку, нападали з лісів та з дніпрових проваль...

— Чи не перебільшує краса войовничого Криму, Мухаммед-Гірей? — втрутився чауш султанші Алі-бей. Мухаммед-Гірей здригнув від несподіванки, якимсь дивним відчуттям зрозумівши допомогу.— Козачі ватаги втікали від такої сили кримських вояк при підтримці султанської гвардії! Нічого дивного, що на поміч їм поспішав сам гетьман Жолкевський зі своїми найманими жовнірами, озброєними пороховими рушницями. Жолкевський настиг з півночі, жовнірським військом підпер козаків, то мусили відбиватися, нападати. Хитрі польські

---

[1] Оклик з молитви *(турецьк.)*.

[2] Брехні *(турецьк.)*.

пани в той спосіб приховують свою зрадливу участь у війні супроти військ султана. Давня звичка ламати урочисті потрактування...

Як раптове світло, натяк Алі-бея прорізує темряву до рятівної думки, за яку Мухаммед-Гірей нестримно ухопився:

— Га, аллагу акбар! Звичайно ж, польські жовніри, Жолкевський. Хіба я не сказав про це? — вдячно, але і з гідністю самого султанського візиря поглянув Мухаммед-Гірей на Алі-бея.— Та це ж нечувана зрада Корони! Вірний слуга, очі і вуха найсвятішого султана, чауш Іскандер-бей має однобокі чутки переляканого бидла. Гяур Жолкевський зі своїми жовнірами напав на нас зовсім несподівано, коли мали вже остаточно приборкати подніпрянських гяурів-козаків. П'ять тисяч вибірних бранців, ясиру надії нашій, падишахові ведених, відібрав Жолкевський, Сагайдакові повернув. Найкращих воїнів мого війська погромив!..

— Такі чутки дійшли і до Стамбула, що відважний Мухаммед-Гірей зазнав поразки від козаків Сагайдачного,— нагадав про себе Іскандер-бей.

— Цілком можливо. Але ж мудрість султанських повелінь Іскандер-бей чув лише зловісні чутки. Адже відомо і давно казано до відома Високого Порога, що козаки на Дніпрі, як та болячка на півночі султанських володінь, щоразу непокоїтимуть надію всесильної Туреччини, найсвятішого султана, який «дванадцятьма тисячами пророків від Адама до Магомета» заклявся не кривдити підданців Речі Посполитої...

— Крим має свої давні стосунки з козаками, відважний блиску султанського чола Мухаммед-Гірею. А з поляками Туреччина, крім святої клятви падишаха, уклала великі потрактування про мир та злагоду. Султан може не повірити відомостям про чин Жолкевського,— знов делікатно заперечив Іскандер-бей, мимохідь позирнувши на Алі-бея.

— Шляхті польській вірити не можна! — підхопився з подушки тепер уже впевнений у своїй правоті і силі Мухаммед-Гірей. Нервово смикаючи вуса, він доводив спокійному чаушеві: — Всі оті королівські трактати і запевнення в листах про вірність нашим угодам, про ліквідацію козацтва на Дніпрі — то лише підлий маневр католиків... Сором і ганьба душі і поясові з мечем, яким підперезаний повелитель великої Туреччини, могутньої

вітчизни, уславленої звитягами Баязетів! Єгипет, Балкани, цілий мусульманський Південь скорилися Пороговi семи священних писань... А якесь псяче плем'я козаків загрожуватиме нашому спокоєві, заступатиме шляхи великій моці до володіння не обжитими ісламом руськими просторами!.. Полякам, з їхніми козаками на Дніпрі, треба повторити Косове поле...[1]

Мухаммед-Гірей дедалі дужче розпалювався в люті на польську Корону, раптом повіривши в те, що справді поразки він зазнав не від Сагайдачного, а від організованого Жолкевським коронного війська. Те, що Сагайдачний, а не Жолкевський кермував під Білою Церквою, що козаки, а не жовніри завдали страшного розгрому під Каневом і під Паволочем, тепер мов вітром оцим подністрянським вивіялося з голови. Натомість вирізьбився гомінкою славою звитяжця вквітчаний сивий гетьман Жолкевський, його жовніри, про конфедерацію яких так упевнено було переказано Мухаммед-Гіреєві ще в Стамбулі. Саме на ту бунтівничу жовнірську конфедерацію найбільше покладалися натхненники з ханенком, споряджаючи цю авантюристичну виправу. Опір України був зовсім виключений.

— Що ж маємо тепер казати найсвятішому серед правовірних?..— лагодився Іскандер-бей здаватися на такі запальні запевнення Мухаммед-Гірея.

А Мухаммед-Гірей чудово розумів ненависного султанші чауша. Адже ж саме ханенко заступає шлях Іскандер-беєві в його поривaннях до високих державних посад Високої Порти. Коли б не султанша з її колом родовитих магнатів, коли б не фаворит султанші Ахмет-бей, не очолити б Мухаммед-Гірею турецького війська у кількох, нехай і дрібніших, але ж і поживних походах по Європі. Не дозволив би султан-миротворець і цього походу на козаків, намагаючись зміцнити мир з польською Короною, так ретельно підготовлюваний Іскандер-беєм. Тепер Ахмета немає, сумнівними стають і симпатії султанші, цієї тигриці в кривавій грі біля султанського трону. О, Мухаммед-Гірей чудово знає, що думає зараз Іскандер-бей, тому рішуче перебиває його:

— Маєте радити в дивані, щоб готувати нищівну війну проти поляків, а не гратися з ними в піжмурки!..

---

[1] Страшна поразка сербів від соборних військ Туреччини сталася на Косовім полі в 1389 р.

— Вірно радить Мухаммед-Гірей,— підхопив Алі-бей, відчуваючи, що його допомога зараз ханенкові дуже потрібна.— Ця гра з Короною призвела нас до поразок з угорцями, Потоцькі з Вишневецькими на свій розсуд намагаються господарювати при дворі Молдавського пашалику[1] нашої держави! Вся Європа заговорила вже, що Османи бояться поляків, Османів можна бити!.. Святі слова мовлять благородні уста правовірного: негайно кинути надійні війська на Корону Речі Посполитої...

— Може, таку пораду султанові насмілився б подати наймужніший син ханського відважного роду Мухаммед-Гірей? Ми тільки чауші його світлості султана, маємо лише сповістити про правду з-під Паволоча,— дедалі слабше, але ще несхибно справдовувався Іскандер-бей.

Гомін знадвору несподівано вибухнув, наростаючи з кожною миттю. Присутні в наметі примовкли, обернулися до отвору, досі закритого. Слуга біля намету, сліпий на ліве око татарин, рвучко встромив голову в отвір і, не передихнувши, без будь-якого звертання за дозволом, шиплячим голосом повідомив:

— Краса гвардії високого султана, хоробрість Туреччини Ахмет-бей убитий на шляхах біля Дністра!.. Розвідник Селім прибув...

— Селіма до мене!..— з притиском видушив Мухаммед-Гірей, відчуваючи, як вислизає влада Кримського ханства з його рук.

Селім чекав біля намету. Ні перевдягтись чи взагалі оговтатися йому після такої ризикованої подорожі по слідах небіжчика Ахмет-бея не було часу. Схуд за кілька днів, як після хвороби. Великий горбатий ніс, як дзьоб у хижака, вигинався гаком. Неголене обличчя, закудлані вуса, глибоко запалі чорні, немов закипілі кров'ю очі свідчили, що цей раб недарма їсть харч із султанського столу.

Його впхнули до намету. Від того грек аж ніби поточився і спритно впав на коліна, проповз на них по килимах. Прикладаючи по черзі правицю до чола та до серця, Селім ледве не до землі нахилив голову в поклоні покори.

---

[1] Область, воеводство.

— Великий багадир, гордість мужнього Криму! Дозволь...— низьким захриплим басом звернувся Селім до Мухаммед-Гірея.

— Дозволяю, говори про Ахмет-бея...— перебив господар намету, зіпершись ліктем на шаблю. Йому подобалося, що цей вірний раб з потурченого грека і в такім становищі не розгубився, не втратив вигляду воїна, притримуючи лівою рукою криву турецьку шаблю навіть під час такого затяжного уклону.

— Краса гвардії його султанської милості, Ахмет-бей... убитий лежав на шляху за Могилевом-Подільським... За двіста моїх піастрів його прах перенесено під могилу в лісі і віддано землі. Ло іллах ілалла...— зітханням закінчив Селім сумне повідомлення.

— Ла іллах іл аллаг...— ніби виправляючи недосконалий вислів грека, мовив Іскандер-бей, возносячи вступною фразою суни з корану молитву за упокій загиблого. Разом з усіма присутніми молитовно обмахнув долонями обличчя.

Тільки тепер Селім підвівся з колін і розігнувся, що аж затріщала правка, застояна в поклоні постать воїна. Струнко став, очікуючи запитань а чи наказів.

— Як і де ти натрапив на певний слід? Хто з невірних псів підняв руку на правовірного? Говори все, про що випитав, довідався, бачив... За службу тебе відзначать, будеш старшим над моїми розвідниками,— наказував Мухаммед-Гірей, непомірно кваплячись, неначе боявся, що Іскандер-бей в інший бік спрямує допит.

Селім ще вище підніс голову, немов націлявся горбатим носом на самого майбутнього владаря Криму. Той теж стояв на повний зріст, чекав відповідей підлеглого.

— Під Паволочем, де відбувся бій Ахмет-бея з козаками...

— Ти бачив козаків у бою, а не жовнірів гетьмана Жолкевського? — грізно перебив Мухаммед-Гірей, ступивши до розвідника з насупленими бровами. Цю поведінку ханенка знав усяк аскер і татарин цілого війська. Нічого доброго не чекай від незадоволеного Мухаммед-Гірея.

— Ні тих, ані інших я вже не побачив на місці бою, наша мудрість і проводире... Я тільки розпитувався, прибравши личину миролюбного запорожця. А місцеві... хлопи, певне, а чи козаки, вони теж незадоволені з жовнірської сваволі, так-так. Певне, що той Жолкевський

наскочив з Паволочі на війська ясного багадира нашого...

— Ахмет-бея...

— Авжеж, цілком вірно: на загін гвардійців Ахмет-бея. Та наш арслан [1], гордість султанської гвардії, вирубався з рук нападників і з рештою відважних сінопців вирвався до Дністра. То, певне, вони повертали додому, аж коли зустрінулися з довгою валкою львівських купців. Люди з невірних хрестом поклялися, що бачили на шляху та в лісі сліди побоїща, але хто кого скривдив — на смерть затялися, мовляв — не знають. Кілька десятків трупів правовірних, в лісі лежать поодинокі трупи гяурів...

— Ахмет-бей?..

— Невірні мовлять, що в той ліс втікали невірні купці. Сінопці, природно, не дозволили їм втекти... Жінку, хлопчака жвавого та кілька чоловік ясиру вже заарканено сінопцями, аж ніби з неба чи з пекла вискочив збройний загін... Серед них і відомий мені Горленко з Чигиринського староства та ще з ним якийсь Силантій, гяур з руських...

— З Чигиринського староства? То це ж і є королівські збройні сили!.. Ну, ось маєте, світлий розуме й очі Високого Порога, поважний Іскандер-бею! — Мухаммед-Гірей раптом відчув себе переможцем. Смикнув рукою шаблю в піхвах і кинув її назад з такою силою, що ніби аж іскри засвітилися від удару.— Чигиринського староства збройні загони переслідували відважного Ахмет-бея аж на турецькі кордони! Король підписує угоди з султаном, а його гетьмани ловлять по шляхах і нищать правовірних, по-звірячому вдовольняючи мстиву жагу гяурів до нищення правовірних оборонців ісламу!

Зніяковілий чауш обернувся до Селіма, запитав:

— То певно є, що той, знаний тобою Горленко належить до коронних збройних сил з Чигиринського староства? Ти можеш довести, що той коронний зброяр Речі Посполитої нищив правовірних на турецькому кордоні?..

— Нехай буде воля ватажка, яскравого світла Криму, нашого мужнього начільного візира... Невірний, кажу ж, побожився своєю вірою, на сонце глядячи, хреста свого клав, що буланий кінь Ахмет-бея, рідний брат султанського араба, був прив'язаний біля воза, де їхали пора-

---

[1] Лев *(турецьк.)*.

нені чигиринці. А мені гаразд відомі звички... тамтого краю, що кінь убитого ворога стає власністю звитяжця. Певне, гяур-убивця правовірного багадира і був той поранений власник огира... жовнір а чи реєстровець, можливо — шляхтич, якому під оруду дано чигиринців. Не сам же Жолкевський водитиме окремі загони.

— Кров за кров! — проголосив після напруженої мовчанки зовсім уже врівноважений Мухаммед-Гірей. Поглянувши на виструнченого Селіма, згадав про шаблю і висмикнув її, неначе в бій ішов. Селім у ту ж мить вихопив з піхов і свою шаблю.

— Кров за кров! — як відлуння в розлад проказали всі присутні за Селімом. Мухаммед-Гірей підступив до Селіма, жестом руки з шаблею показав у бік Дністра:

— На світанку виїдеш у козацькому одязі до Білої Церкви і до Чигирина. Будеш серед козаків, серед жовнірів, доки не вивідаєш, хто убивця правовірного, кому буланий кінь здобиччю став. Бреши їм, що знаєш, клянись, чим хочеш, що ти повертаєшся в козакування, коли треба — знов до віри гяурської повернешся... Але довідайся, хто він, де живе... мені особисто сповістиш. Мушу до коліна вирізати, рід того нещасного вбивці винищу! Як знялася рука на життя мого нареченого брата, славою славних Баязетів увінчаного Ахмет-бея з Сінопа?.. Кров за кров!..

Частина п'ята

ПОРАДЬ МЕНЕ, МАТИ...

1

Порадь мене, мати, де щастя шукати?
Най вітри попутні ведуть у той край.
Чи маю женитись, чи йти воювати?..
Порадь мене, мати, розраду мі дай!..

Верзлася в голові Богдановій пісня, яку в дорозі співав Максим Парубок і не співав, а лише мугикав, більше дбаючи про слова пісні, аніж про мелодію. Лежачи слабий на возі, Богдан дослухався — а що ж далі: чи

порадила мати, чи повіяли попутні вітри? Кривоніс так і не виспівав. Обривав на високій ноті — «розра-аду мі да-ай!..» — і замовкав. Хотілося поспитати, як співається далі.

Коливалася мажа на нерівних шляхах, скрипіло колесо, на сон заколисувало. А Кривоносова пісня часом і в сон переходила, захопивши все єство Зіновія-Богдана. Він любив пісню, часом і за лютню брався, вслухався до пісень Мелашки, на струни переносив їх, а то і заспівається на самоті. А ця Максимова пісня — це вже й не пісня, а псалом про шукання стежок життя. Не самого Максима вона зачіпає своїм мудрим змістом... Порадь, порадь, матусю...

Та не говіркий був Максим, у такого не випитаєш. Усе длубався в думках, насупивши брови. Його пісня теж була голосним проявом думки. Уже з того, як до душі припали парубкові ці слова пісні, Богдан розумів старшого побратима. Розумів і віспу на обличчі, і скупість на слові, і страшну лайку в адресу ворога, імені якого Максим не називав.

Вперше Богдан почув ту лайку, коли немов у хворобі вилежаний Мусій Горленко розповів про жорстоку шляхту, про невинну смерть Галайди на палі в Звенигородці.

Вдруге Максим вилаявся з поминанням чиїхось кревних, коли Іван Ганжа хвалився Богданові своєю щирою послугою Потоцькому в його молдавській авантюрі, а за ту послугу потім шляхта смертю хотіла заплатити щирому Ганжі.

Не треба й питати. Богдан догадувався про ім'я Максимового ворога і жахався від тої догадки. Чи можна жити на світі, сприйнявши в душу стільки отрутної жовчі, поклавши в серці таку лють на шляхту? Богдан уже починав забувати найтяжчі лиха, які за своє довге життя накоїв українському людові прославлений сивий гетьман Станіслав Жолкевський. Не прощав йому вбивства Наливайка, але і призвичаївся поважати людину за щирість служіння Короні своїми військовими здібностями та за незаперечні прояви благородства у ставленні до всієї Богданової сім'ї. А Жолкевський же після короля є найперший шляхтич Речі Посполитої. Хмелевський, ба навіть Андрій Мокрський — теж шляхтичі. Можуть же бути і серед шляхтичів люди з похвальною щирістю в серці! Он батько скільки літ клопочеться про

відновлення родові Хмельницьких шляхетства герба «Абданк», загубленого в складному плетиві щастя і недолі роду. Може, відновив?..

Чи знає, чи думає про це й Максим? Спитати б у пана Мусія, адже ж він лишився начільним у Максимовому загоні, доки повернеться ватажок. Ганжа з Базилем також лишилися при загоні. Не вірять у зняту баніцію, бо вважають, що магістрат приманює їх амністією. А ще раз потрапляти до рук магістратського правосуддя не наважилися.

Невсипущими турботами Максима управителі шпиталю при школі Богоявленського братства прийняли слабого Богдана в одну з світлих, затишних кімнат на Подолі. Сам ректор школи братства, панотець Воскресенської церкви Іов Борецький виявився знайомим Богданові по Львову, був учителем у школі львівських братчиків і зустрічався з цікавим юнаком на розмовах у преосвященного Кирила Лукаріса. Борецький пригадав те все, як рідного велів прийняти Богдана. Ченці братства лікувальними бальзамами мастили виразки на тілі, Мелашка днями висиджувала за дверима, вчасно подаючи їжу, розважаючи хворого.

Максим ще зо три дні навідувався, турбуючись за Богдана. Мусив дбати і про банітованих, старого Богуна та Мартинка, яких десь аж у келіях Печерської лаври доводилося приховувати від держиморд коронних. Потім забіг попрощатися, пообіцяв заїхати пізніше з новинами і вибув з Києва. Мав їхати з переяславцями, клопотався, що й на Низ чи до Сагайдачного в Трахтемір навідається.

— Діла, брате Богданку! Жиємо, як самі собі зичимо: у власнім краї озираємося та на шаблю все спираємося... Видужуй, а я згодом навідаюся,— поцілував лежачого в чоло й зник.

2

І ось відчулося вже видужування. Богдан, не крадучись від Мелашки, вставав з ліжка, проходжувався по кімнаті. Єдине його вікно виходило в бік двору, де посередині ріс високий кучерявий ясен. Двір навкруги забудовано одноповерховими будинками з цегли впритул один до одного. За ними росли ще такі ж ясени, а найдалі ліворуч, скільки видно окові, туманів сизуватий ліс.

З другого поверху шпиталю, де лікувався Богдан, можна б бачити Київ на всі боки. Але ж його кімната була затиснута іншими, виходити йому з неї тільки в цей день дозволено, та ще не смів. А з єдиного вікна кімнати,— і то навскіс, туди, де мався проходити Дніпро, як повідомляла Мелашка,— видно було тільки сизуватий важкий гущавиною ліс та посеред двору — кучеряві ясени. Щоранку в час лікування, коли Мелашка відкривала вікно, Богдан чув не тільки галас бурсаків у дворі під ясеном, але й потужний гомін базару десь на площі за будинком.

Одного разу вранці Мелашка застала Богдана біля вікна. Задивившись на шкільну дітвору, Богдан не вчув, коли зайшла Мелашка, і засоромився, виправдуючись, що він просто спостерігав бурсаків, бо взагалі йому вже хочеться бачити світ. Жінка співчувала, а що могла вчинити? Доки хворий, доводилося терпіти. І тут же розповіла прикру пригоду: воєводська адміністрація таки впізнала на базарі Богуна. Причепилися, мовляв, признавайся, чи не є ти той банітований Карпо, «здрайці Наливая поплічник»?

— Мали би і до права взяти пана Хведора,— бідкалася жінка.

— Не взяли? А Мартинко? — занепокоївся Богдан.— Чого вони так чіпляються до наших людей?

— Мартинко саме бублики купував з паном Максимом... Певне би, взяли, коли б не той заповзятий коваль Максим та не козаки з Київського полку. Наш чоловік, мовляв, полковий кобзар, шукайте собі іншого... і забрали його з собою. А згодом і полковник нагодився, зацікавився, хто та що? Він тої думки, що най би признався пан Хведір, прощення просив би, король простить невидющому...

— Полковникові стало відомо, хто цей пан Хведір?

— Максим же при ньому. Не буде ж він і полковника дурити... Поздоров боже парубкові, за словом до сусід не ходить, як одрізав полковникові: «Нехай,— мовить,— прощають, доки людина на опростаних ногах ходить. А вже коли в колодки його заб'ють, мир ще не чув такого зроду, щоб Корона людину з колодок одозволяла. Не дам чоловіка, людей підніму, а не дам! На ньому їдному, каже,— наша слава по землі святій ходить, не дам, пане Михайле, пану Петрові оскаржу!..»

— А хто ті пани, Михайло та Петро, дядинко?

— Та Михайло ж, певне, Дорошенко, полковник козачий із Запорожжя, в повазі в полку ходить. І Петра не знаєш? Він Сагайдачним прозивається, гетьманує ж у них... Люди кажуть — ченцем би бути чоловікові. Святе письмо як наше з благочестія, так і католицьке краще за панотців знає, служби божі відвідує, на криласі стає до співу, часи вичитує.. Ну тобі ченець, та й годі, а не козачий отаман....

— То й не вловлять знову нашого пана Хведора? — допитувався замислений юнак, пориваючи балаканину жінки про такі голосні справи.

— Ото вже ні, Богдасю. Максим і до тебе, бачиш, не зайшов, відходячи з кобзарем та з Мартинком учора.

— То Мартинко, виходить, пішов з Києва? — виказуючи неспокій, запитав, обернувшись до Мелашки.— Чому ж не навідався перед тим?

— Куди там! Така хапатня... Коли вже намацали вони банітованого, як кішка сало, неодмінно викрадуть, не встережеш. Платня ж оголошена за голову кобзареву. Приречено йому... Максим обіцяв до Переяслава, та й за Переяслав десь-то спровадити кобзаря з Мартинком. Може, аж на Низу їх приховає. Полковник немовби зглянувся, звелів ото відпустити. Та ж порядки у воєводських свої. Хоч Сагайдачного і король поважає, та що з поваги тої, коли хорти знов ухоплять і зашкодять пану Богунові? Де ти бачив...

Нарешті в суботу перед святами в Києві Богданові дозволили виходити на прогулянку. Сам ректор Борецький завітав зранку до покою хворого. В кількох словах пригадали з Богданом свої львівські зустрічі, кілька розмов з преосвященним Лукарісом. Зрештою — благословив юнака на вихід. В супровід йому вже за дверима пообіцяв пані Мелашці надіслати двох найдорослішних у школі юнаків.

Які міркування спонукали статечного панотця порадити саме цим двом бурсакам ближче познайомитися з уславленим вихованцем Львівської єзуїтської колегії, Мелашці важко було добрати.

Виходило, що панотець дбав лише про вік майбутніх приятелів підстаростенкові. Бо яке було б його товаришування з малечею.

Станіслав Кричевський перед цим теж навчався у віленських єзуїтів, але батьки, з православної білоруської шляхти, переїхали до Києва, дістався за вірну королів-

ську службу кілька нових висілків на прикордонні річки Буг. На доучування в родинному благочестії батьки віддали Стася панотцеві Борецькому, знаючи його тверду руку в тім. Був це хлопець жвавий, за що і прозивався в школі непосидою, розбитний. Про всі новини в місті узнавав першим і без утайки негайно ж розповідав друзям, уперто ламаючи білоруський акцент у мові на м'яку київську говірку.

Другий юнак був сином київського шляхтича урядовця Остафія Виговського, якому батько ще дома наказував зіходитися до товаришування лише з родовитими шляхетськими дітьми. Стася Кричевського він привабив своєю напрочуд ніжною лагідністю. Щоправда, доводилося його щоразу збивати з бундючного намагання вносити у вимову шляхетський тонус, милуватися складними польськими висловами.

Наслухані бойової слави чигиринського підстаростенка, звитяжця в двобої з турецьким беєм, бурсаки з великою повагою згодилися на пораду ректора ближче запізнатися з львів'янином. Попереджена панотцем Борецьким, Мелашка поперед себе впустила до Богдана в кімнату обох юнаків. За ці кілька тижнів перебування в покоях школи братства трохи знала їх як поважаних учнів бурси.

— Божа дяка пану ректору, Богдасю, надіслав цих двох юнаків для запізнання та розваг,— озвалася позаду в них Мелашка, причиняючи важкі дубові двері покою.

Богдан стояв біля вікна, милувався могутніми ясенами серед двору бурси. За кучерявими вітами ясенів десь мав бути Дніпро, на якого кортіло Богданові подивитися в цю пору мілководдя. Відчув у собі свіжу силу юнацького буяння, кортіло порівнятися бодай би з обмілілим серед літньої спеки Дніпром. Та і взагалі ж бо бачив його лише один раз у дитинстві на перевозі з Трахтемирова. Майже сім років минуло відтоді, ріка ставала в уяві якоюсь священною межею. Далі існують зовсім інші світи, за Путивлем досі ще дихає в народі слава Івана Болотникова, зігріваючи незабутні розповіді осліпленого побратима Наливайкового Карпа Богуна та його поводатаря Мартинка...

Не чув, коли розчинилися двері, і обернувся лише на лагідні материнські слова Мелашки. Здалося, що ці двоє молодиків у новенькому бурсацькому одязі не ввійшли, а з'явилися, як у казці. Високий, з великим

гакуватим носом на худорлявім вилицюватім обличчі, неначе запозичив його у якогось захожого грека, стояв з поярковим брилем у руці, трохи випередивши свого приятеля. Другий поруч був значно нижчий, червонощокий мамин синок, неначе гнався за своїм високим приятелем і не смів випереджати. Коли Богдан озирнувся, обидва разом ступили йому назустріч. Червонощокий таки випередив, чемно і надто урочисто вітаючись з неприхованим запобіганням:

— Чолом зацному спудеєві Львівської колегії!..

— Слаунаму звицязі, пану Хмельницькому з Чигирина, Богданові,— перебив басовитий голос високого з орлиним носом юнака, який не ховав білоруського акценту.— Я сабє бурсак Станіслав Кричевський. На старших курсах Богоявленської школи риторику та богословія студіюємо, аж вороги наші стогнуть від заздрощів.

— Дуже радий вас бачити, хлопці, саме такими... веселими. А пан?..— озвався Богдан, зачеплений жартівливим тоном білоруса. Другим зацікавився, бо він ще рясніше зашарівся по-дівочому. В ніяковості бурсак озирнувся на Мелашку, велику хустку видобув десь-то з бездонних кишень бурсацького кунтуша і втерся нею, як після доброї праці та хвилювання упарившись.

— Єстем син урядовця гродського Остафія Виговського, Івась, прошу пана... спудей риторики та римського права по їднему з Стасем курсу...

Богданові раптом уявилася одна з тендітних дочок львівського урядовця католицької канцелярії, яка на візиті в пана біскупа Соликовського, де були присутні учні колегії, з усякого приводу демонструвала свої надбання європейського виховання — вишукано модні реверанси. От-от присяде на одно коліно цей зніяковілий бурсак і на довершення вишуканої вимови по-дівочому реверансом почастує господаря покою. Та невимушена приятельська посмішка Богдана врівноважила бурсака, він теж усміхнувся.

— Та ви ж бо такі хороші, хлопці! Як добре нагадали оце завітати. Велика дяка панотцеві Борецькому за таку доречну увагу.

— Превелебний панотець ректор просив звядомити пана...

— От-от, уже й «пана»... давайте будемо друзями,— перебив Богдан.— Буду вас звати просто Станіславом та Івасем, а мене, з ласки вашої, зовіть... Богданом.

— Атож. Так воно куди ліпше для приятелювання, діти мої. Разом зростати маєте і чемність та зичливість мали би не в слові, а чином дружнім виказувати без величання,— схвалила Мелашка, маючи і цих двох немовби як своїх вихованців.

Хлопці пожвавішали:

— Згода, цілковита згода... Богдане! В бурсі мяне звуть Кричевським, бо з вигляду я здаюся старшим. Та б'юсь за те, щоби зватися між собою на ім'я, яко свої, яко приятелі. Дуже радий... А нас послано паном ректором запросити уславленого звитяжця...

— І для щирішого спізнання раджу й цю припадкову подію в мому незначному житті віднести лише до наших пожиттєвих матрикул для відому цікавих поколінь. Еж усі ми на свому місці звитяжити повинні. То, прошу, куди маємо честь бути запрошені?

— До служби божої в Софійському соборі. Його нарешті відвойовано... а так, так, прошу, відвойовано у бойовиську з уніатами! Такі хіба перепалки бойові витримував з уніатами і наш панотець Іов за той собор, ого, справжня війна! Завтра буде очищення собору від уніатів, правитиметься митрополича висвята престолу.

— Та я з охотою... от тільки чи мені дозволять...— поглянув на Мелашку, яка мовчки кивнула головою на знак згоди.— Звичайно ж, разом і підемо? Певне, на святі шикуватимуть козачі регіменти, ладу дотримуючи, коли вже війні кінець.

— Аякже, певне, кінець! — посмілішав Виговського син.— Сам Піотро Конашевич з полковниками ставники перед вівтарем засвічувати мають!

— Чудово!.. А біля Дніпра буваєте, себто — дозволено бурсакам прогулянки до Дніпра робити?

— Зрідка. Еж там, крім згуртованих плотів білоруських та барж із зерном, ніякого більше дива не буває.

— Але ж білоруські плоти та зернові купецькі баржі — то ж і є само диво міського життя! Гей, Івасю, Дніпро могутній сам є диво природи! То ж наша вітчизняна ріка, мої друзі! Жадую поглянути на ню геть поза плотами та баржами, коли вони є такі осоружні, на сиві води Славути козацького помилуватися. Полюбляю силу природну! Хто з вас бував у полі під час ошалимонілої громовиці? Зродився, досі ще не набридла в смаку ця сила небесна...

Юнаки перезирнулися. Незвичайні уподобання! Кричевський, не стримуючись, запалювався від слів Богдана. Івась по-дівочому ніяковів і червонів, умиваючись потом.

— Ні, цього не доводилося,— признався Кричевський.— А то справді: вогнями полосується небо, громовиця ворушить твердь земну... Хіба давай відпросимося, Іване, та до твоїх батьків на вьоску [1] махнемо, у Гоголеве. Шляхи, ліси, широкі лани. Краса!

— Еж блискавка, мовить наставник, буває з веління божого...

— Авжеж... Ніби всевишньому, окрім гратися з вогнем, і діла більше ніякого немає, Івасю. Стирлуються вітрами хмари і розверзуться громовицями. А порвуться хмари на шмаття, ріжуть простори блискавки. Он кресалом тільки черкни по кременю... А тут — вселенна! Наставники наші тільки в страху божому виставляють нам будучину, бо самі, певне, бачать уже тільки минуле. А де вже тих радощів узяти з минулого? Та, признаюся вам, друзі, і на всякі святебні веління попереляkуваних наставників не зважив би, коли б лише з вами... на Дніпро, у степ аж під блискавки!.. То завтра на святі в Софії й домовимося?

Нові друзі хоч і не без остраху, але ж упевнено погодилися на таку пропозицію.

3

Наставники Богоявленського братства пізніше каяттям краяли сумління за те, що своїх бурсаків, особливо старших за віком, поставили на лівому крилі собору. Вважалося, що учні бурси не порушать традицій православних, бо діти ж. І поставили їх на жіночій половині, просто біля криласа, що знімався на підвищенні з дубового помосту, виносячи хористів над головами молящих, немов островок квітів з лілей над поверхнею густого латаття. Молитва не молитвою стала, а лише мукою для багатьох наставників, яким до рук віддано молодечі душі бурсаків...

Справді-бо — широкий поміст криласа виносився над молящими лише по груди середньому в зрості бурсакові, а більш високому легко було, і не підносячи голови,

[1] Село *(білоруськ.)*.

оглядати дубові перила, на які нестримно спиралися гнучкі стебла лілей — талії послушниць-хористок з Свято-Йорданської жіночої обителі. Превелебний панотець Іов Борецький настояв на тому, щоб урочисту літургію свята супроводжували би два хори — чоловічий з Михайлівського та жіночий з Йорданської обителі, під орудою матері Надежди, білоруської княгині. Дівчат-хористок з уславленими «божественними» дівочими голосами та злагодженим співом і поставили на лівому криласі.

Богданові ніхто б і не заважав стати до молитви в любісінькому місці святково прибраного собору. Хоч прибув він до собору разом з бурсаками Богоявленської школи під наглядом пильних наставників, але це була його вільна воля. З першої зустрічі він сприятелювався з старшими бурсаками Кричевським та Івасем Виговським, яких оточували ще кілька дорослих учнів, певне, такого ж шляхетського роду. Цілком природно — став разом з ними біля жіночого криласа.

Щоправда, всі учні були зодягнені в неприваблівні суворі напівмонаші шати — чорні, немов підрясники, кунтуші, у такі ж чорні пояркові брилі. Тільки Богдан виділявся серед них в своєму козачім, малинового кольору кунтуші, в сивій смушевій шапці з малиновим же шликом. Той малиновий колір, як сонячні пестощі, вигравав на дужому юнакові, як бджілку на цвіт вабив дівочий зір. Крива турецька шабля біля боку на кілька років робила його старшим, і саме настільки, щоб вирізнити з цілої сотні бурсаків. Чорний засів молодечого вуса ще й підкреслював небезпечну для дівочого серця дозрілість насправді ще юного молодика.

Отаким і став попереду в бурсаків, оточений друзями. Тільки коли ще надворі зняв шапку, підстрижений побурсацькому чорний, воронячого крила хвилястий чуб нараз урівняв його з усіма учнями.

Урочистість літургії, яку правив старий, вигнаний у свій час уніатами, єпископ Свято-Софійської кафедри отець Лукіян та шість архімандритів на чолі з Єлисеєм Плетенецьким при чотирьох розкішноголосих протодияконах і архідияконі з Печерської лаври, золото риз на духівництві, брязкіт півдюжини невгасимих кадил та могутні святечні баси дияконів спочатку так приголомшили Богдана, що він дивовижно загубився в тому, ні про що стороннє не міг думати, ані говорити з друзями,

які — особливо Кричевський — викрадалися від ока наставників і щось шепотіли в бік Богдана. Екзальтація священнодійства, різкі вогні свічок у переповнених панікадилах та чад від смирненського ладану з дияконських кадил паморочили голову юнакові. Навіть громохкий чоловічий хор у співі на літургійній єктенії не будив чистоти дитячих вірувань Богдана, а зливався з загальним чадом запаморочення молодого козака. В тому всьому відчувалося йому неприємне щось, не людське з щоденного буття, а дикунсько-ідолопоклонне, часом аж страшне... Воно придушило свідомість Богдана, туманило розум.

У цім дивовижнім стані він раптом збагнув натяки пані Мелашки, що наставники братства досі не вірять, щоби сім років не скористали пани єзуїти і лишили би Хмельниченка в правій східній вірі! Ця згадка змусила старанно покласти на чоло молитовний хрест за хрестом. За кожним разом доводилося молитовно ж клонити голову, від чого розливався по голові його буйнохвилястий чуб. Максим Кривоніс якось радив голити його по козачому звичаю, та пані Мелашка лишила те на розсуд матері.

Раптом щось надзвичайне сталося в соборі, різко змінило душевний стан юнака. Стрепенувся він, як у лихоманці, світ йому раптово відмінився. Ні полум'я свічок, ні золото риз, ані навіть страдницький образ глави усікновенної перед очима,— ніщо зараз не п'янило чадом свідомості, і не паралізувало раптового трепету душі юнака. Та і сама урочистість події враз вилетіла з голови з уніатами та їх мерзенним домаганням панувати в Києві.

— Покаянія дверь отверзі мі, пречистая і всеблагая діво!..— прогримотіло з уст архідиякона. Здалося, що й підлога загойдалася під ногами. Та і до цього вже звик Богдан за час літургії. Навіть рвучкий голос соліста, тенора з чоловічого хору, рвонувшись у тісному просторі собору, не порушив ще, не стривожив юнака.

— Покая-анія...— пронісся голос соліста і завмер, десь відлунюючись у камінних закамарках вівтаря. Маленька, ледве вловима пауза немов присипляла увагу віруючих.

І раптом... захопило дух, стріпонуло юнака:

— ...отве-ерзі мі-і... пречистая...— вирвалося дівоче благання з лівого криласа, боляче черкнуло пестливим

крилом незаймані юнацькі почуття і понеслося під купол, виносячи з собою сливе ціле, не розпочате ще життя.

Обидва хори, пориваючись приглушити чисте дівоче благання, приєдналися дужим стоголосим величанням:

— І всеблагая діво...

А той же дівочий голос нестримно проривався крізь стоголосий спів, як струмки водоспаду крізь щілини могутніх скель, і, мов виклик, проносився над головами молящих, не знаходячи виходу на простір:

— ...отве-ерзі мі...— завмирав поволі, як зітхання.

Голови молящих обернулися в бік жіночого хору. Невідома і владна внутрішня сила молодості скерувала і Богданові очі на цей хор.

— Ох ти ж, нене моя господня! — прошепотіли юнакові уста далеко не молитовне захоплення.— Чудо!

Так і не знайшли уста інших слів. «Чудо!» — зітхали вони, а очі прикипіли до хористки, що стояла боком до нього біля самого парапету на криласі. Послушниця не спиралася, як інші, на дубовий парапет, і її довга, в руку завтовшки, русява коса не була придушена спиною, як у інших, до бильця.

В повітрі ще лунало чисте дівоче благання «Отверзі мі». Але були стулені пишні рожеві уста, довгі вії лягали на повні щоки. Певне, збудилися якісь-то потаємні почуття людської скромності, зніяковіла від такого враження, яке спричинила своїм співом, але й напруження узгодженого з чоловічим солістом співу ще тримало її в тому ж стані щирого захоплення.

Чи то просинаючись від молитовного напруження, а чи скоряючись переможному голосу серця, яке від несподівано гострого поранення заквилило в грудях не знати з чого, послушниця відкрила важкі повіки, позирнула зовсім земним поглядом на світлого в своїй силі молодості юнака в малиновому кунтуші праворуч біля криласа.

Очі обох зустрілися, як дві ріки стрімкого плину розквітлої юності. «Чудо моєї душі, чудо!» — ворушилися в безвільному шепоті Богданові уста. Очі дівчини ще більше ширилися, мозок ніби з переляку цурався і прагнув водночас збагнути той гарячий шепіт.

— «Покаянія...» — пронісся знову голос соліста, немов нагаєм підстьобнувши послушницю з довгою русою косою та з великими круглими очима, в яких

іскрилася блакитна безодня, манливо ранячи юнакове серце.

— «Отве-ерзі мі-і-і...» — спохватилася дівчина, живосилом відвернувши очі і вмить цнотливо закривши їх. Голос її на цей раз не то що був сильніший за перший, в ньому виразно відчулася вже надсильна мольба: «Отве-ерзі!..»

Богдан безпомилково зрозумів, що в дівчини горе, вона щиро благає простору для «покаяння», щоб відчути себе на повну міць живою і... вільною.

Підсвідомо рушив, пропхався до помосту «острівця лілей», зіперся плечем на точену з дуба стойку парапету. Аж заскрипів увесь парапет від того, послушниці покірно послабили уста до мирської посмішки. Солістка ж злякано зиркнула ще раз у розпалені очі юнака. І також, як і в інших послушниць, пишні уста ворухнулися в кутиках. Та в ту ж мить спохватилася, лячно стулила важкі повіки, а рукою, ніжною, як пестощі весняного вітерця, поквапно поклала на груди полохливий хрест молящої смиренниці.

Та не приховала від Богдана теплої відповіді на його дивовижні хвилеві почуття, викликані не лише її щирим співом. Дівочої усмішки, що йде від самого гарячого серця, послушниця не приховала...

4

А потім — на цілий тиждень вистачило вражень, розмов і спогадів з друзями та... зовсім нових почуттів сердечного хвилювання, яких ніколи раніше не знав.

«Кохання?..» — запитував себе на самоті. Відчував, що червоніє від такого непристойного для виученика поважної колегії запитання. А що, коли й справді кохання? Черниця не захоче порушувати невмолимого закону, в якому собі мирське кохання заказала...

Розбитний Стась Кричевський був вхожий в дім ректора Борецького, де довідався, що славетну солістку з Свято-Йорданської обителі звати Христиною-Домінікою і що закону черниця ще не взяла, в послушницях другий рік ходить. Для Богдана це була ціла гора вістей!

Від друзів не приховалося юнацьке захоплення Богдана русявою послушницею. Поміж себе говорилося

здебільшого про її чудовий спів, про голос, якого Богдан назвав «неповторним». Але молодики розуміли, що захоплення приятеля сягнули значно далі. В братській школі нагляд за бурсаками не був такий строгий, як у Львівській колегії. Нові друзі мали що розповісти Богданові про «лукавих дщерей Подолу», від чого львівський спудей і звитяжець в двобої з турецьким беєм червонів, як чисте сумлінням дівча.

В наступну суботу Стась сам забіг на хвильку до Богдана, застав його за читанням. Богдан зрадів другові, був певен, що і на цей раз він повідомить якісь цікаві новини про свято-йорданську чарівну послушницю. Кожне слово Стася про обитель — новина!

— Ой Стасю, як вчасно ти догадався завітати! — зрадів Богдан, бігцем зустрічаючи Кричевського біля дверей.

— А тебе все за читанням застаю. Риторику а чи право римського сенату завчаєш, до урядування ладуючись?

Богдан ніяково всміхнувся, озираючись на широку лутку вікна, куди він у поспіху поклав розгорнуту книгу.

— Та ні, ні, Стасю... Це щось... інше,— відказав затинаючись.

— На бога, Богдасю: красне письменство? Яна Кохановського, напевне? — домагався Кричевський.

Він підійшов до вікна, обережно зазирнув на титульну сторінку книги і майже по складах недбало прочитав латинську назву:

— «Ківітас Золіс», латина, будь вона проклята!

— «Civitas Solis» — «Цівітас», а не «кі», мій Стасю. Може, латина й справді заслуговує на прокляття, та, щасти боже, це не вона. Мова тут ні до чого. Джованні Доменіко, Стасю! Чував про такого вигнанця з батьківщини — Томазо Кампанеллу?

— Аякже! Засуджений папою, десь у французів рятується ад гнєва божага... Чували й ми. Ще у Вільно в колегії. Наставники запевняли, що яму з розумом нелад стався.

— Брехня! «Civitas Solis» — так республіка, властиво — «Місто Сонця», Стасю. Кампанелла — філософ і дуже мудрий мрійник. Цю книжку слід би зрозуміло на рідну мову перекласти для всіх. Але ж оті саме наставники, Стасю, негайно охрестять божевільним кожного,

хто прочитає «Philosophiarea lis» — «Реальну філософію» Кампанелли.

— І табе?

— Про мене їм невідомо, панам католикам, звичайно... Щоправда, цю книжку подаровано мені теж наставником Андрієм Гонцелем Мокрським. Чудова людина з погляду на тамтешню «реальність» середовища наставників. Живе в тім правдивім єзуїтськім каноні письма святого, навіть демонструє те у своїм середовищі. А тут: «Візьми,— каже,— молодший брате во Христі, сеє творіння високого розуму. В житті,— мовить,— не все суть достотно подібне до описуваного рукою Доменіко. На ліву чашу терезів життя він клав лише чорну несправедливість, якої досить є на грішній землі, а праворуч на чашу — всю свою високу мудрість смертного. Саме її і вивчай, брате, як побажання натхненого звище розуму та невідхильної вимоги прийдешнього...» Так і сказав — «неухильної вимоги прийдешнього». «Нікому,— мовить,— не хвалися, де взяв цеє антихристове євангеліє, єно лише думай і головне — відчувай!» При тому, зовсім вільно по пам'яті процитував: Sentire est scire!..» Тобто: відчувати — означає знати!

— Відчувати — знати! А вєдаєш, Богдасю, на правду, мудро виходить. Лихо моє — невправний ще я досить у латині.

— Допоможу! Читали б разом. Адже я міг би тлумачити з латини просто з аркуша.

— Згода! — не приховуючи заздрощів, хапався Стась.— Івася візьмемо, сердешний теж не в злагоді з латиною. А йон хлопець із серцем.

— Гадаєш, він... не злякається? В книзі пишеться про багатих і бідних... Там генуезець один, повернувшись із плавання до «Міста Сонця», захоплюється розповіддю про тамті порядки. В «Місті Сонця», мовляв, немає ледарів та зажер, а всі працюють... Чи до вподоби синові ретельного урядовця така голосная мудрість?

Незмушено засміялися обидва. Богдан закрив книжку і кинув її на столик у кутку кімнати.

— Розумієш, Стасю, послав я з побратимом Кривоносом вістку до батьків, чекаю самого тата з Чигирина. Радіти б, а сам чомусь хвилююся... Зізнаюсь, подобалося мені тут у вас. Київ, Київ!.. Доки лежав, вилежувався слабий, то цілий світ мені мережився ось у цьому покої, ледве маревіючи в єдиному вікні. А зараз... летів би

геть із нього на простір, між люди! — Богдан раптом спинив погляд на високому вікні, замовк і глибоко замислився.

— А і у нас тут всяко буває,— непевно почав справдовуватися Кричевський. Підійшов до столу і знов узяв книжку, перегортав сторінки. Орлиний ніс надавав зосередженим карим очам не лише проникливого, а й відчайдушного, коли не хижого вигляду. В ньому бриніла рішучість, яка переборювала сумління бурсака. Богдан відчув, що приятель не наважується заговорити про те, з чим, видимо, і зайшов.

«Отве-ерзі мі!..» — залунав у думці чистий, як джерельний струмок, голос чужої, а такої жаданої водночас дівчини. Довга коса, іскристі очі, кутики уст зворухнулися, немов чудодійною силою пов'язані з його незайманими юнацькими почуттями...

— Відомо єсть, Богдане, що вона... тамтая послушница з Свято-Йорданської обителі, бєларуска, землячка моя і шляхтянка з хорошого роду. На ім'я — Христина, це вже, здається, я казав...— заговорив Стась, старанно розглядаючи книжку.

Слова приятеля відірвали Богдана від думок. Усміхнувся:

— А ти, Стасю, на правду,— хороший приятель. Признаюся, як на сповіді: зачепила вона мене, клята дівчина...

— А то не зачепить!.. Чому ж клянеш?

— Зачепила, мовлю, неначе рідне щось лишив я там, на клирі. Черниця ж вона в «реальності» буття...

— А в «реальності» і черниці також коряться законам молодечого викрадання, як і грішні дщері миру...

— Що? Яким законам... викрадання? — Богдан чудово розумів немудрий натяк приятеля, але в своєму становищі ніяк не наважувався признатися собі, що все збагнув.— Про викрадання ти недаремно, Стасю, так просто мовиш. Справді відчуваю, що єство моє прагне дружби... щоб не розлучатися з тим... голосом.

— Свято-Йорданська обитель, Богдасю, перебуває десь-то в обшарах Печерської лаври. Туди до служби божої люд іде щодня. Чаму би ради нядзєлі взавтра послушниці не співати в свайом хорі, га?.. Тільки ж одяг у тебе. В очі кидаецца такая барвиста мантія.

— То замість козацької — бурсацьку, з Львівської

колегії зодягти можу! — і зашарівся, до вікна знов підступив. Тепер-то вже було все сказано Стасем. А чи все сказав йому приятель Богдан? Чи знають вони, чи можуть уявити, якою є та дівчина в своїй мирській подобі? Справді-бо — якою уявляється їм послушниця Христина в миру, не огорнена туманом монастирського чаду? Як вона вимовляє слова, не з катехізиса чернечого, а від стану душі народжені в хвилини грішної сердечної розпуки та в просвітку земних подій? Закони викрадання!.. Дияволу душу, як крамар в жадобі зиску, продаси за єдину мить людської радості, байдуже що грішної, як мовить лякане церквою сумління...

5

В неділю пані Мелашка заранї вдягала Богдана в бурсацький одяг. З уст нестримного Станіслава Кричевського чимало вже знала про ту поспушницю з «божественним» чистим голосом. Та й Богдан, не помічаючи того, чимало хвалився її співом, навіть про очі ненароком нагадав:

— Такі вже очі, паніматко, такі очі має та черниця, бий її сила божа, аж молитися кортить, коли вдивляєшся в тую небесну блакить...

— Бо ж очі в людини є найщиріший дар божий: вони не лише бачать з волі божої, а і про свою душу та її чуття кажуть, Богдасю. Певне, побожна є тамтая послушниця, в молитовнім співі сама з небом розмовляє, а очима — інших намовляє. Чи дивно... Бувають такі очі в людини, особливо в дівчат. Бувають-бо такії, і шанувати їх не гріх, хоч і в подобі мнишій животіють нещасні...

Жінка, як мати, споряджала юнака, якому нараз відійшла геть знайома Мелашці нехіть до молитов та церкви, закортіло саме в Йорданській обителі хор дівочий слухати. Вірила в розум хлопця, розуміла, що послушниця монастирська недосяжна для мирських розмов та спокус. Тому без порад і настанов охоче споряджала його до ранньої служби на Печерське. За ворота випровадила, очима ще довго вирядкала, виділяючи замашну статуру правкого юнака в чорному одязі з-посеред мирян на вулиці. В думці благословляла його, як на подвиг, поволі зводячи згадку на свого Мартинка.

Старанно прибирала Богданову кімнату, чепурилася ради неділі. В цім клопоті її й застав сам чигиринський підстароста Михайло Хмельницький. Кілька днів уже очікувала його. Богдан не раз вираховував дні, кладучи на пальцях, коли Максим доправився Чигирина, в який день по тому мати спорядила старого в далеку путь. На негоду в дорозі, на зустрічі й несподіванки відкладав години й дні. Батько нарешті прибув, та не застав у покої слабого сина. І не сумував, радів з того, що не слабого, а дужого застає свого Зіновія!..

До покою його ввели отці братчики, які з обов'язку залишалися при школі і в неділю. Тільки привели до кімнати, вказали і пішли, побажавши радісної зустрічі. Юнаки — Кричевський та Виговський — теж поштиво супроводжували Богданового тата до кімнати. Дізнавшись пошепки у пані Мелашки, що Богдан до служби божої зарані відійшов, Кричевський посміхнувся, забрав Івася і не допитувався, до якої церкви пішов богомільний приятель.

— Ото добре, ласкавий пане Михайле, вчинили, прибувши так вчасно. Хлопцеві вже зовсім гаразд повелося з здоров'ям, дякувати богові, та лікам, і молитвам обителі сеї святебної. Нудитися почав хлопець,— заговорила Мелашка, ще на порозі вздрівши підстаросту. Віталася і ніяковіла перед господарем.

— Батьківське спасибі пані Мелашці,— відказав Хмельницький, шукаючи очима по кімнаті.— Поздоров боже в добрім здоров'ї ся мати пані... Зіновій, певне, до двору між дітей десь вийшов погуляти?

— Вийшов, прошу ласки, вийшов. До служби божої в церкву зажадав хлопець ради неділі. Не відали ми о прибутті пана. Чекаємо вже кілька днів, а щоб у неділю — не сподівалися,— ще більше ніяковіючи, бідкалася жінка.

— Аж дивно... Мати так зрадіє тому. Недолюбляв, ще дитиною бувши, Зіновій служби божої.

— Авжеж, недолюбляв хлопець, правду мовите, недолюбляв. А тут таке... прошу ласки пана Михайла. Дівочий хор Свято-Йорданської обителі уподобав Богдась. Правдиво — послушниця з «божественним» співом, певне, до душі йому припала. Не боронила, бо в черниць, міркую собі, не закохуються. Хіба що душу зворушить юнакові тая дочка Христова, добріший і до родителів

буде. Ви й не печальтеся з того, прошу, не дитина вже, он вуса в хлопця засіялися, вломився голос. Людське те в нього в цій літа.

6

Підстароста, як годилося поважній людині, всіляко стримував людські хвилювання, вислуховуючи Мелащину розповідь, як звіт про останні події у Львові та в дорозі до Києва. Нічого не перепитував, щоб не виказувати батьківської слабости, то більше — знав же він про ті події з уст своїх посланців до Львова та з яскравої розповіді Максима Кривоноса про звитягу сина. Про те сам собі, їдучи до Києва, стільки у мріях домальовував. Але Мелашка, не припиняючи мови, не виносячи на більшу цікавість, просто і не без пишання хлопцем, як сином, розповіла і про останню подію: захоплення Богдана пригожою черницею.

— Далебі, мовлять, файна то є дівчина. А що співає в хорі, то ніби й сам панотець Іов ангельським голосом прозиває той спів. Бурсак один, певне, помітили — височенький на зріст, орлиного носа має,— Богданів приятель він, мовить, що русявою косою послушниці, як поясом, жупан перезати би... Богохульники ці бурсаки київські, прошу пана...

— Всі ми люди, паніматко...— мовив підстароста, і Мелашка відчула захисний тон у тих словах. Батько пишався і таким сином! — Дівоча коса споконвіків юнакові за дороговказ, прошу, пр'авить у такі літа. Чи ми не були молодими, не знаємо... То я й піду, пані Мелашко, на Печерське, може, здибаємося з сином... Дівочою косою жупан перезати, га!..

— Не розминулися би, ласкавий пане.

— О ні! Такий дороговказ, коса послушниці, хоч куди доведе...

Михайло Хмельницький не один раз бував у Києві, в Печерській лаврі. Кваплячись, ішов прочанськими стежками понад Дніпром. Густі зарості осокорів та верб по косогорах обвалених круч дніпрового берега надавали супокою схвильованій душі. Двічі спинявся, вагаючись, чи варто батькові на сліду першого кохання синового з'являтися. І знов виходив з осокорової зелені на стежки, прямував до печерських церков, напитуючи стежку до Свято-Йорданської жіночої обителі.

На горі, в розкішній зелені осокорів та кленів, поверх мальовничих узгір'їв дніпрового берега, стояла дерев'яна світло пофарбована церква — жіночий монастир — дітище велебного панотця Борецького. Щоб не заблукати в проваллях узгір'їв а чи шукаючи подорожан, щоб не самому йти до жіночого монастиря мужчині, Михайло Хмельницький всю дорогу з Подолу розпитувався у прочан про ту обитель. Коли доводилося натрапляти на говірку та ще й досвідчену прочанку, Хмельницький настирливо допитувався про все, що та знала. На терені Лаври таки натрапив на патріотку йорданців. В розмові з нею ненароком запитав і про уславлену хористку. Слово про дівочу косу вирвалося мимохіть, та жінка рвучко скинула поглядом на літнього й солідного прочанина, яким себе називав посивілий на скронях, але далеко ще не старий її співрозмовник. Та він не зашарівся, підозри жінки не справдилися. Трохи помисливши, відказала:

— Гріхи родителів послушниці тяжкі загнали пташку в лоно богородичне. Одиначка в батьків. Без матері виростала, на гріх собі кохаючись у тій косі, прости господи на слові. І сталося сердешній...

— Согрішила? — ніби аж з ляком і болем запитав.

— Та бог з вами, звідки? Вісімнадцять років. Молода і чиста душею, як ангольські ризи. Що б же ви гадали, така краса... Руського князя син, що полон свій у Корони з батьком відбуває, Трубецьким прозивається, зажадав на килимок шлюбний стати з тамтею сиріткою. Людей поважних заслав, сам старий князь Трубецькой до батька її завітав...

— І що ж, не стала наречена на килимок? — запитав уражений Хмельницький, коли прочанка вмовкла.

— Ні, не стала, прошу ласкавого пана. Затялась і не стала. А коли до примусу йшлося — в черниці зажадала, з дому потай пішла з служницею-валашкою, десь аж із Білорусі до Печерської лаври прибилася...

Підстароста відчув глибокі вболівання за долею сирітки і відганяв гріховне задоволення з її сміливого вчинку. Прочанка щось гомоніла йдучи, про княжича розповідала, як знехтував гордість князівську, за вподобаною серцем нареченою до Києва за батьком прибув і сливе не щодня вистоює служби в жіночому монастирі.

Підстароста не дослухався вже до того. Подякував говіркій прочанці, а в церкву не пішов. На лаві під кучерявим кленом сів перепочити, очікуючи закінчення служби. За думками майже не чув, як дрібними дзвонами продзвонили «достойно». Але вслухався в злагоджений хоровий спів, який доносився з відчинених дверей церкви. Вслухався і не міг вирізнити «ангольського» голосу з мелодійного плину жіночих голосів. Чомусь вродилася певність, що захоплення синові скороминущі. Мимоволі збігла на пам'ять власна юність, пора перших мимовільних зітхань.

Невже рокованість у батька і сина? Одному на заваді кохання став великий у чинах і славі батько, другому — сам бог!

Аж схоплювався з лави. З церкви виходили молящі. Хмельницький очима шукав свого сина, боявся не впізнати його в натовпі і не знаходив серед однаково сірих, нужденних у надмірному смиренні прочан.

«Закохані, певне, виходять останніми...» — згадалося щось давнє, ще в рукодайній службі в Жолкевських набуте. Аж заплескали в спогаді хвилі ставу, на руках тріпотіло туге тіло дорослої дівчини, яку виношував на хвилях, привчаючи до плавби... Так, закохані не як усі інші... А цей до того ж закоханий не в звичайну смертну. Сестрою самого божого єства лічиться.

Пройшовся бічною стежкою. Біля дверей так званого «домашнього» входу до церкви бачив: повагом пішли двоє у чорних шатах. Батькові б упізнати першим сина, а він пізнав спочатку... дівочу косу. То справді була не звичайна собі коса. Послушниця йшла собі, смиренно схиливши голову, зрідка боязко озираючись. Коса, як хвилястий гірський потік, вирівалася з-під послушницького гострого клобука, огинала плечі і важко спадала вниз, підкресливши в ході м'які лінії гінкого стану цілком мирської грішниці...

Михайло Хмельницький уловив себе на тих далеких і грішних думках, внутрішньо сахнувся, навіть відчув сором перед сином. Син ішов поруч дівчини, не гнувши голови, лише пориваючись, щоб відповідати на тихі слова послушниці. Чи міг бачити він батька?

Біля дверей, від яких пішли Зіновій та послушниця, Хмельницький побачив ще одну таку ж молоду послушницю. Догадувався, що це і є та служниця білоруски, вірна волошка, про яку розповідала Пушкариха. При-

ємно було відзначити скромність служниці, яка йшла назирці, не вслухаючись у розмову її пані з підстаростиним дорослим хлопцем. Адже розмова починалася, певне, бурхливо, та часом сходила на лагідний шепіт. Навіть відвернувся з чемності старий батько. Хоч і не чув голосу чи шепоту, але бачив, як пухкі дівочі уста шепотіли так, немовби ще з церкви молитву винесли на острах сміливому юнакові. Може, докоряли тій сміливості чи людським благанням порятунку душі випрошували...

— Братом стриєчним назвалися черницям, пане спудею, аби побачення це гріховне зі мною чинити. То певне... нехай так і будемо братом та сестрою в цьому земному бутті... Мовите-бо страшні слова, я ж маю незабаром у законі стати...— шепотіли, немов виправдувалися за свою земну красу пухкенькі, тремтливі в страхові уста.

— Такеє ім'я — Христина! — невпопад послушниці відповідав зачарований юнак. І раптом згадалися йому слова Стася Кричевського, не тримав їх при собі.

— Таж я... викраду паненку Христину! Церквою цею присягаюся, що викраду! Хіба можна втримати баламутство серця, кохана зірочко моя!

— Свят, свят...— хрестилася дівчина, лячно відстороняючись і знову притуляючись до хлопця.— Пан викраде послушницю монастирську? Ой, гріх який на душу молодечу бере пан тим відчайдушним вчинком... Таж заказано мені вже теє мирське щастя, в ці дні закон євангельський отримати маю, мій хороший пане...

— Одріжуть косу? Таку красу дівочу?

— Так велить закон. Краса... На пояс би таку офірувала її, коб... коб у мирському ще житті здибала пана. А так...— поглянула йому в очі з тією ж мольбою, з якою співала святебний дует у церкві.

— Стривай, стривай, Христино. Не буде закону, не треба. Все їдно поставлю на свому і на пояс той шаблюцюю вчеплю. Життя ж бо панянка від родителів дістала, а на оту чорну смерть в законі його прирікає. Не дозволю, зірочко, викраду, коли волею не підеш з монастиря.

Дівчина з жахом та з замилуванням підвела голову. Чи сум, а чи якась надія блиснула в зарошених сльозою очах. Так і здавалося, що впаде на груди юнакові або устами пишними замкне ті жахні і такі бажані слова. На мить, лише на мить завмерли обоє. А день надворі,

а мирян повно на стежках. В цю ж хвилину відчинилися двері, аж стріпонулася служниця-волошка, і владний голос матері наставниці гукнув Христину. Валашка, з якою з дому як з покоївкою втекла в монастир Христина, рідною мовою залементіла до послушниці господині, кинулася до неї по стежці. Дівчина відсахнулася від бурсака, важкі повіки опустила на вологі очі, немов віком домовини назавжди відгородилася від світу, від кохання...

Ледве прощалася смиренним словом сестри, більше не заперечивши його святотатний намір. Заспішила і з пазухи вийняла маленький срібний хрестик на шовковім шнурочку. Не помисливши, рвонула і віддала юнакові ще теплий, її життєвим теплом зігрітий хрестик.

— На щастя, а в лихові — на легке забуття про цю гріховну хвилину! — прошепотіла, віддаючи.— Кохати — гріх!.. А гріх кує мі дівоче серце. Візьми! Від серця рву, звільняючи місце для... гріха!..— Повернула до дверей, супроводжувана розгубленням «брата» і невмолимістю закону, що горів у гнівному погляді матері наставниці.

Богдан немов занімів на півслові. В пучках, неначе жарину, тримав її хрестик, відчуваючи, як глибоко пропікає її тепло, од серця до серця достає... В останню мить осилив хвилювання, всунув руку з талісманом до кишені й шанобливо, навіть вдячно вклонився старшій черниці. Обернувся і повагом пішов геть.

Рівноваги ж не знайшов по тій жорстокій розлуці на найщирішому, з болем висловленому слові Христини. Ледве на батька не наскочив, здибавшись на стежці.

— О, татусь!..

Батько й син якийсь час дивилися мовчки один одному в очі, розмовляючи серцями. Може, слово докору ворушилося на устах одного, сердечне виправдання — в другого, може, і радість побачення кортіло розтягнути надовше в благій мовчанці, доки прийдуть найвиразніші, найтепліші слова привіту, родинності!..

— Татусь?! — удруге чи то запитав, а чи ствердив Богдан, щоб мати право ухопити батька в обійми. По очах він умить зрозумів, що батько все бачив і все збагнув. Можливо, й стояв тут під кленом, перечікуючи юнацьку сповідь перед серцем послушниці.

Хмельницький переборював хвилювання:

— Ну, здоров, здоров будь, синку... Не втерпів я, не зачекав з пані Мелашкою, як радила жінка. Пішов за порадою серця, щоб зустрітися. То нічого, синку, що не в молитовному поклоні перед вівтарем у бога здибав тебе... Поздоров боже й законницю молоду... Ну ж, не ніяковій, юначе, людина-бо єси. А все людське на грішній землі проходили всі ми з батьками, дідами і нашими прадідами. Кинь... Від матері тобі поклін і благословення. Непокоїться мати.

— Плаче, тату? — похопився Богдан, немов іскра, спалахнувши при згадці про матір і згасаючи з ніяковості та хвилювання.

— Заспокойся, Зіновію. Всі матері й від радості плачуть, така жіноча стать вогка. Коли б не плакали — не кохали би...

Помовчали. Навіть у цьому останньому слові батька Богдан відчув натяк і на сльози Христини. Ще раз обнялися і рушили від церкви. Розуміючи настрій сина та його ніяковість, батько першим порушив мовчанку:

— Хороший хлопець пан Максим з Могилева-Подільського. Пропонував йому на уряді очолити збройну челядь Чигиринського староства...

Богдан приєднався до розмови тої ж хвилини:

— Не про Максима той харч, тату. Такі люди не полюбляють бути підлеглими на короннім уряді.

Виходячи за дерев'яну огорожу монастиря, спустилися на стежки понад Дніпром. Повільно підтримувалася розмова.

— Підлеглість — то лад, підлягати мусиш: гетьман же тільки їден буває на все козаче військо. Не всім і гетьманами бути,— всміхаючись, почав батько.

— Їден,— зітхнув Богдан, поступаючись батькові утоптанішою стежкою.— Але й той гірший за Максима. В республіці «Сонця», тату, Максима, може б, і не обрали на головного директора республіки: ні метафізик він, ні астролог, ані теолог. Простий собі коваль. Зате політик для нашої землі гідний. Такому... і не до гетьманування, тату...

— Не відаю, сину, про тую-то республіку. Певне, вичитав з книг колегіуму?.. А коли вже й гетьманування ковалеві мало, то будемо сподіватися, що хіба на короля його шляхта Речі Посполитої обере...— засміявся батько.

— А не смійтеся, тату... Вичитав я не про Максима і не з книжок колегії. А Максим — мій побратим!

— Або я не жартую, Зіновію? Хороший, мовлю, хлопець твій Максим. Під рукою би кортіло мати таку опору... Пом'яли тебе, сину, кляті бусурмани.

Богдан поглянув на батька при тих словах, опустив очі до землі. По-дитячому ковтнув чи то клубок плачу, а чи пишання при тій згадці. А може, зовсім інше.

— Хіба тільки бусурмани, тату? А вас не мине лиха година? Пан Мусій усе мені розповідав, знаю... Що мама сказали, коли довідалися про мою недолю в тамтім подорожуванні?

Старший Хмельницький стримано зітхнув, але усмішка не зійшла з його уст. Це був батько, який хоч і корив у душі сина за недозволені дитині вчинки, але і радості своєї з побачення приховати не міг. Живого-бо сина, свою надію бачить після такого випадку! Та ще який син! Змужнілий, про «лиху годину» в батьковім житті он як уболіваючи проказав...

— Знаєш-бо, Зіновію, свою матір. Не затнусь, правду мушу сказати, як веліла. «Хвалю,— мовить,— в козака пішов, у діда!..» І плакала, і сміялася, прочувши тую звістку... Та дай-то боже дужому додому повернутися. А про це ще гуртом набалакаємося. Адже забрати тебе прибув.

— Максим теж прибув?

— Певне, в Трахтемирів повернувся Максим, раду козацьку лаштують. Він полишив сліпого Богуна на інших козаків...

7

Довелося Михайлові Хмельницькому зачекати кілька днів, поступившись настійним порадам Борецького та Мелашки. Але сам Зіновій запевнив батька, що він уже зовсім дужий для подорожі. На доказ того бадьоро вставав з ліжка, ходив та присідав у покої. Батькові самому хотілося як скорше везти додому сина. Без вагань підкорився, згодився їхати. Панотець Іов Борецький карету придбав у ченців Печерської лаври, пару дужих коней підібрали до запряжки, людей дали в супровід при кареті. Ладналися виїздити.

Богдан довідався про карету. Лишився з батьком наодинці, сказав з неприхованою твердістю:

— Татусь знає, що коня власного маю. Певне, Максим докладно йому розповідав, у якій пригоді здобував я того огиря турецького...

— Ні, ні, Зіновію! Поїдеш у кареті,— перебив батько, зрозумівши сина.— До того ж і з тим конем...

— У кареті? Нізащо не поїду! Дядина Мелашка поїде в кареті! — категорично відказав Богдан і порвався піти з покою, але став.— А що про коня татусь мав сказати: кепський кінь а чи не впораюся в сідлі? — і засміявся, втішаючи батька.

— Кінь доладний, оглянув його. А в сідлі сам навчав триматись. Так Максим щось натякнув про запорожця якогось із перехрестів: дуже, мовляв, цікавився конем. Де та в кого він? Чи не помсту ладують турки, шпигів підсилають.

— Спасибі Максимові за вісті, вірний побратим. А поїду на своєму коні! Карету, отже, нехай споряджають під дядину Мелашку з бебехами.

Це нове в характері сина вже й не лякало. Тільки захоплювало батьківські гордощі. Не якесь дитяче вередування, а справжня воля дозрілості. Батько відчув уже свого Зіновія не дитиною в Чигирині, а дорослого, твердої волі хлопця, який і до порад дослухався, і сам радить іншим. Роки навчання в колегії, роки стиглого юнацтва своє творять. Батькові тільки лишається пишатися таким сином, хоч у бажанні Зіновія їхати в турецькому сідлі, а не в кареті братчиків у таку далечінь бриніло і оте суто козаче, чого урядникові коронного староства не хотілося б мати.

Дійшли згоди. До шпитального ганку привели засідланого буланого коня. Відпочилий, аж ніби застояний кінь кілька разів брикнувся на поводах у козака, а ставши біля ганку, радісно заіржав, ловлячи вкусити за козаче плече.

— Ну, ти!.. Турок бусурманський! — нагримав козак, входячи в азарт гри з красунем конем.

Виряджати Богдана зібралися і бурсаки, здебільшого малеча в порівнянні з кількома старшими. Всім їм у ретельному навчанні святого письма жоден з навчителів не забував щепити, що всяк віруючий бурсак виростає на державного мужа, на воїна! І кому б із них не кортіло починати свою дозрілість у навчанні з отакої звитяги, як цей чигиринський підстаростенко, вдягти такий кунтуш, перепоясатися в сріблі кованою шаблею!

А кінь, а буланий з біса кінь! Темна смуга по кряжу аж до хвоста...

Серед них неначе перестками були Стась Кричевський та Івась Виговський. Обидва хлопці ще після першого знайомства з учнем Львівської колегії майже щодня забігали відвідати Богдана, здружилися з лагідним юнаком. А Стась до того ж був і спільником у таємниці Богданового кохання. Тепер на виряджанні вони були давніми приятелями, тримали себе на очах решти бурсаків своїми з прославленим звитягою над турками старшим вихованцем єзуїтської колегії.

Мелашка сама додивлялася при вдяганні, осмикувала легкий малиновий кунтуш, витирала ганчірками порох на шаблі.

— А то побачить пані Мотрона нелад у строї, ще нечепурою назве мене, козачку...— гомоніла.

— Вас, дядинко Мелашко, тепер уже ніхто не наважиться навіть думкою скривдити, аж поки живий буду,— ніжно, як матір, поцілував у щоку. І Мелашка вірила, вона-бо за кілька років звикла вірити словам Богдана.

Вийшли на ганок. Михайло Хмельницький прощався з панотцем, дякував обслузі шпитальній. Потім підвів сина до Борецького. Зіновій-Богдан опустився на праве коліно перед панотцем, як годилося віруючому, прийняв благословення і мовчки торкнувся устами благословляючої руки. Панотець не стримав почуттів удячності до вихованця єзуїтської колегії, втер сльозу і в присутності сотні своїх вихованців школи Богоявленського братства пророк, благословляючи:

— В ім'я отця, сина і свята духа, нехай благословить тя господь вседержитель всея земної тверді, єже живота нашого, паче будучини нашої пристанищем есть. Да буде воля його в помислах, чаяніях і чину твому, наш звитяжно-мужній отроче, днесь, заутра і во вся дні живота твого, амінь...

Борецький пригорнув до своїх грудей вищого за себе, жилавого юнака. По тому одвів його, простягши руки, від себе і оком колишнього воїна оглянув стрій, оздобу шаблі.

— Ну, з богом! Не вадить збройному отрокові глядітися помсти поганів. У них свій преганебний закон покревної відомсти. Остерігатися маєш, отроче, хранимий богом...— сказав востанне, уздрівши баского турецького

коня в повному наряді, і відпустив Богдана до бурсаків.

Вони оточили дорослих, нетерпляче очікували прощання панотця, ректора школи, з Хмельниченком. Богданові довелося обіруч прощатися, тиснути гарячі долоні малечі, в яких хотілося би мати собі такі ж надійні руки, як у приятеля Стася Хмелевського, в якому ні на мить не мав сумніву. З Кричевським та з Івасем Виговським пройшовся аж до сідланого коня. Стась всіляко запевняв, що він завжди триматиме зв'язок, доки Богдан знов навідається з своїх кресових нетрів до Києва. При тому підморгнув, як змовник. Богдан вдячно тиснув щиру руку друга.

Буланий, граючись, гонобив ухопити шапку на Богдані, а він обома руками перехопив ті теплі, м'які губи. Аж стрибнув кінь, щоб гопки стати.

«Закон покревної помсти...— думалося в якомусь вихровому закруті спогадів.— Справді, преганебніший закон! Військову сутичку за особисту зваду лічать... Що ж, постережемося, превелебний панотче, постережемося при шаблі в правиці, дякувати панам наставникам колегії, ретельності до шаблі не шкодували в навчанні! А коня... Коня їм зась, голомозим!..»

Потримавшись, як хлопець із дівчиною, за руки з приятелями уже біля сідла, Богдан перехопив закинуті на шию коневі поводи і з місця хвацько вискочив у сідло. Аж присів буланий з несподіванки. І не можна сказати, щоб батько, такий завзятий урядовець староства, не відчув глибокого задоволення та гордощів за сина в козачому сідлі. Богдан востаннє озирнув присутніх, попустив поводи гарцюючому коневі.

8

Не застав Богдан живою свою переяславську бабусю. Спустіле дворище заростало бур'янами, в садку гусінь оголила листя на старих грушах. Далекі родичі наглядали за хатою, а з того нагляду вона, та і ціле дворище, тільки з року в рік робилися більшою пусткою.

В такім настрої юнак пішов розшукати багату оселю Сомків. Розшукав її поблизу великої, з ранку до вечора ожвавленої базарної площі. Двоє грізних псів, припнутих на день до паколів, зняли такий гамір, що з хати, просто від обіду вискочили всі троє Сомків: два брати

та дівчина-підліток років десяти. Челядники в цей час поралися біля худоби, вартували рундуки на базарі.

Яким, старший син пана Семена, впізнав Богдана і зрадів йому. Від порога гукнув молодшому, Григорові, заспокоїти псів, а сам бігцем вибіг назустріч. На чолі йому досі ще лежала пов'язка на рубаній рані з тої лісової баталії, де загинув батько. Усмішкою на устах вітав дорогого гостя. За ним, як лоша за старшим стригуном, прибігла і Ганнуся. Прискалювала око проти сонця, придивляючись до струнκого, засмаглого в дорозі юнака.

— Ганнуся? — запитав Богдан, повітавшись з Якимом. Про дівчину він пам'ятав ще з розповіді покійного Семена Сомка: «Не говірка,— хвалився батько,— бо без матері, більше на догляді братів зростала...»

«А тепер — уже і без батька»,— доповнив Богдан у думці. Йому здалося, що дівчина пішла від порога за Якимом у боязні, щоб не залишитися і без нього.

— Атож, пане Богдане, наша Ганнуся. Привітайся, Ганно, це ж той Богдан, що врятував себе і нас від бусурменської неволі. Ну чого ж ти, дурненька?

— Добридень пану...— озвалася чистим голосом, який уже виривався з дитячого. Адже вона єдина господиня в домі.

— Кажи, Ганнусю, тільки Богдане, без «пана». В дитячому віці розуміються і по-простому.— Високий порівняно з дівчиною юнак пригнувся і чмокнув десь у розчесаний проділ шовку на голові.— Тільки Богдан, Ганнусю! Добридень, мала. Хочеш, буду твоїм третім братом, дівчино?

Йому справді хотілося якось втішити сироту, змусити її безжурно всміхнутися. І навдивовижу — на останніх словах розквітли дівчині повненькі уста в посмішку.

— Хочу, пане Богдасю...— згодилася сирота, відчувши стільки родинної щирості в кількох словах молодого козака, що скрижаніла в сирітському смутку дитяча душа розтанула від неї. Підняла блакитні, як подніпрянське небо, великі очі на Богдана і відразу ж зніяковіла, зашарілася сором'язливо. Рукою за полу малинового кунтуша юнака взялася, на Якима рвучко поглянула.

Богдан аж стріпонувся. Дивовижний збіг: у Ганнусі такі ж блакитні і великі очі, як і в Христини...

— Хочу, Богдасю! — ще раз проказала вже зовсім тихо. Мабуть, вона ще незчисленну кількість разів, як

пісню, про себе виспівала ті двоє слів, оступаючись, щоб дати прохід гостеві та братові.

— То клич, господарко, гостя до хати,— мовив Яким, коли рушили від воріт.

— Просили Яким та Григор... і я прошу Богдася...— слухняно почала Ганнуся. Богдан узяв її за руку і, грайливо вимахуючи, пішов з нею попереду Якима.

— Ну, що ж. Дякувати, Ганнусю, зайдім, покажеш, як господарюєш.

— А ми не сподівалися, що гість такий... То я побіжу.— Вирвалася з руки в Богдана і побігла. Боса, в довгій крамній сорочці, дві русяві кіски теліпалися по плечах.

Богдан відчув себе зворушеним. Скільки цих сиріт на землі! Знав, що вони є, з кожним роком, з кожним нападом орди їх більшає. І мати, а особливо Мелашка такого про них нарозказували. Каменем лягло те на хлоп'яче серце, не по-юнацькому батьком волів би стати їм усім, щоб полегшити сприймання непоправного дитячого горя. Але все то були тільки розповіді. Мартинко теж втратив батька в такому ж, коли не в молодшому віці. Та він хлопець... і має таку матір! А Ганнуся — залякане дитя — дівчина. В жіноцтві завжди чутливіше до горя серце, повніша до сліз душа. Як же то не часто всміхаються до неї ці двоє обтяжених гендлярством батька братів, коли від одного ласкавого слова дитина спалахнула і на повну догоду гостеві ладна була зрушити світ!

«Так і буду братом Ганнусі зватись...» — твердо схвалив у думці, вперше переступаючи поріг дому. Тут побратимом стала дівчина, яку йому доля сестрою нарекла...

9

Богдан знав, що Максим Кривоніс не може проминути Переяслав, не завітавши до Сомків. Хто ж більше йому розповість, де найвірогідніше шукати того непосидючого козака, як не Яким Сомко, з валкою якого Максим і виїхав з Києва, проводжаючи при валці сліпого Богуна та його поводатаря Мартинка? На прощанні з Мартинком умовлялися, що Богдан неодмінно заїде чи до оселі Джулая, а чи до іншого місця, щоб побачитися самому, дядині Мелашці допомогти зустрітися з сином. Адже Мартинко знов помандрував з Богуном, поволі

стаючи не тільки поводатарем, але і охоронцем кобзаря. За час вилежування в шпиталі не один раз про те думалося Богданові. Мелащина звістка, що Максим не дав жовнірам воєводським взяти сліпого Богуна до права, свідчила про небезпеку кобзареві в тій далекій подорожі. Напевне, Максим не відпустить самого Богуна, спровадить його на Низ.

Де кобзар з Мартинком, там шукай зараз і Максима Кривоноса...

Знаючи, як прагне Богдан по одужанні зустрінутися з Кривоносом, батько навдивовижу легко згодився був правитись аж до Сули по Лівобережжі, але й пообіцяв неодмінно зустрітися з тим цікавим козаком Максимом. Кривоніс цікавив старшого Хмельницького, який не полишив надії залучити його в службу до чигиринського старостівського загону.

Тільки в розмові з Яхимом Сомком юнак зрозумів, що батько, підстароста його королівської милості чигиринський, волів би обминути Трахтемирів, не везти сина через козачий вирій у цілковитій надії, що Кривоніс на Низу.

— По цій битві Білоцерківській,— розповідав Яким по обіді,— турецький султан гнівається, королеві польському війною грозить, своєчасних сплат дарів-упоминків домагається. Буцімто султан за згодою з гетьманами коронними дозволив своїм калгам піти на поскромнення козацтва подніпрянського, бо гадає, що то коронні війська вчинили погром татар та турків під Білою, спритно підсунувши козачі зборища... А кримчакам того й треба! Тепер король на сеймі зажадав сатисфакції від козаків, щоб догодити Високому Порогові, султанові. Сам гетьман Станіслав Жолкевський з військом рушив на Україну. Кажуть, що козаки почули нахвалку шляхти, не розійшлися на волості, велике козацьке коло лаштують у Трахтемирові. З усіх зареєстрованих у польного гетьмана, а ще більше з незареєстрованих козачих полків понаїхало сотні старшин, тисячі козаків. Гендлярі навідувалися з Трахтемирова, на горілку та меди накинулися. Ну, а наш Максим у пошані серед бойового козацтва, кобзаря до родини на Вереміївські хутори завіз, а сам — у Трахтемирів. Пан Конашевич правує колом...

Яким відав лише про зовнішнє, що діялося в Трахтемирові. А що радитимуть козаки, чи, може, якийсь вій-

ський похід лаштує «Пан Конашевич», він повідати не міг. Готувалася значна подія, Максим там, а що станеться, того не відав.

— Коня того при собі маєш? — запитав Яким, стишивши голос. Щось змовницьке чув Богдан у тому звичайному запитанні.

— Авжеж, а то як би мав чинити зі здобиччю? Максим його мені офірував.

— Козак один... дошукується того коня. Непевна людина, може, і перевдягнений турок. Каже, що кінь належав якомусь-то поважному з поганів беєві. Можуть помститися, вистеживши коня. Приховати би його до слушного часу, Богдане.

— Пан Яким сам бачив того козака, розмову мав з ним? Може, тамтой просто шабай якийся, циган? Вони охочі до зиску від знатного шляхтича за такого святкового, мовити би, коня.

— О, ні-ні, не циган тамтой, стать не тая. Сам би мав розмову з ним, та вже челядник наш,— пам'ятаєш Саву? — сказав йому, що Максим Кривоніс, мовляв, якомусь козакові на Запорожжі на побратимський подарунок повів того огиря.

— Повірив турчин? — замислено поспитався Богдан.

— Кат його знає, кажу ж, непевна людина. Мовить, що до Трахтемирова на велике козаче коло правиться, а сам,— каже Сава,— у двір на шопу подивляється. Ліпше би себе мав, Богдане, вирядивши коня самого, доки той козак зіб'ється з сліду. Велю свого коня сідлати, з побратимською щирістю споряджу пана Богдася, аби збити клятого шпигуна з сліду!

— Дякувати братові Якиму за раду та за коня. Помислю, з батьком раду матиму. Наші люди Лівобережжям правитимуться до Чигирина, Мелашку на побачення з Мартинком до пана Джулая завезуть. Певне, й поставлять буланого на хуторі у того розбитного козака.

— Розумно би вчинили. Максимові я переказав про пригоду з тамтим цікавим...

Не признавшись батькові, що знає про події в Трахтемирові, Богдан зажадав їхати на перевіз і Правобережжям, знайомими місцями правитися до Суботова.

— Либонь, хтів Лівобережжям, Зіновію, з нашими людьми заїхали би...— непевно натякнув батько.

— Але ж татусь так радив їхати знайомими шляхами через Корсунь. Коня засилаємо тим шляхом. Певне, шпигують за ним,— спроквола, але рішуче відказав Богдан.— Гендлярів син Яким запевняє, що Максим у Трахтемирові.

— Дякувати гендляреві, мудру пораду дав спровадити буланого самого,— завершив батько розмову.

Вранці, вже на перевозі, стала помітна незвичайна велелюдність на Дніпрі. Знизу від порогів і зверху десь аж із-за Чернігова вигрібалися довгі козацькі чайки з козаками, лунали по Дніпру пісні. Такими ж чайками скільки око бачить в один і в другий бік захаращено берег біля перевозу. По березі за чайками тирлувалися череди козацької «живності».

— Ліпше би мали себе, об'їхавши це збіговисько,— мовив Михайло Хмельницький уже біля перевозу. В кількох словах скупо розповів, що знав, про трахтемирівське коло, довідавшись про нього ще в Києві від знайомих військових чинів.— Можемо і не розшукати нашого козака в такій колотнечі. Козача старшина з нашим вельможним паном Станіславом трактувати мають,— пояснив востаннє.

— То пан гетьман у Трахтемирові? — щиро зацікавився Богдан новиною. Він знав, що Жолкевський разом з королевою на захисті йому став по тій останній події у Львові. Відчував людську вдячність за те своєму високому опікунові. Але десь притаємничена недовіра до панської щирості трохи лякала хлопця. Адже, окрім події у Львові на Ринку, Богдан вчинив ще один непослух королівській волі, не повернувся на амністію отців адміністраторів до колегії, навіть не обізвався і виїхав з гендлярами. За невдячність, напевне, сприймуть, сваволя хлопська,— скажуть.

В цих гадках думка мимоволі зачепилася за львівськії захоплення гендлярством. Кортіло життєвий шлях собі ладнувати, як щиро радили добродійні львівські купці-вірмени, як особливо настійно повчав стати гендлярем мудріший серед них Корньякт...

А якою непереступимою стіною від гендлярства його відгородила сутичка з турецькими нападниками на Могилівщині та їхній закон покревної помсти! В гендлярстві ж бо одним невід'ємним краєм лежав турецький ринок Стамбула, від імені якого арканили Богдана на тих гендлярських шляхах. Уже тоді, побачивши себе

врятованим з волосяної петлі, Богдан відчув гостру неприязнь до крамарів Стамбула, які мали би гендлювати з ним награбованим у інших краях крамом...

Батько зміркував, що повертати з перевозу не було вже як, хоч би і хотів того. Хвиля багатолюдства, зброї, гомону, пісень захопила Хмельницьких у свої міцні обійми. На березі по правім боці Дніпра довелося затриматися, доки проходила шляхом до будівель монастиря кінна хоругов козаків. Потомлені різномасті коні. Козаки здебільшого вели їх на поводах, розминаючи засиджені в сідлі ноги. За спинами в козаків погойдувалися довгі піки, біля боків — різноманітні шаблі. У багатьох висіла за плечима рушниця, але жодної дуги лука чи сагайдака, як у піших козаків. Богдан шукав очима сотників, осавулів, хорунжих, сама назва яких в устах юнака звучала надміру піднесено. Хорунжий!..

До Хмельницького-старшого під'їхав молодий змужнілий у боях вершник. Ні піки, ані рушниці не мав за плечима. Тільки за поясом, по-турецькому плетенім із зеленого сап'яну, стриміло аж два пістолі. Сива смушева шапка валаської роботи з блакитним денцем ледве трималася на голеній, спітнілій у такій спеці голові, збита набакир.

— Гей, чиї люди, хто такі? — гукнув до Хмельницького, ще і не доїхавши.

— Чигиринського староства підстароста, молодче Дмитре,— відповів Михайло Хмельницький, упізнавши запорожця Гуню.

— Овва-а! Поздоров боже пана Михайла,— прояснів запорожець, також упізнавши Хмельницького. Він приглядався до вершників, мружачи очі.— Свій? — допитувався, хитнувши головою в бік Богдана.

— Атож, син, пане Дмитре. Здоровенький будь, козаче, не бачилися ми ще з позаторік якогось року.

— Давненько, що й казати. Позаторік, ще коли Лаща спроваджували з Яцьком, не був я відтоді в Чигирині. Таки позаторік, пане Михайле... Це ж той лицар Богдан? Чули, чули, козаче. Максим Кривоніс з Поділля не нахвалиться. І худібка під тобою додільна...— аж зітхнув, порівнявши з своїм стомленим гнідим.— До козачого кола, пане Михайле, прибули?

Михайло Хмельницький голосно засміявся. Такого ще не вистачало! І без того староста докоряє йому з усякої

нагоди: якшається, мовить, пан підстароста з гультяйством.

— Та бог святий з вами, молодче! Чи нам, підстаростам, вільно з військовою справою козаків діло мати?

— Поза урядом, пане Михайле, чигиринському підстарості не вадить... Разом з вами те покордоння для панів коронних вартуємо.

— А Максим у Трахтемирові? — не стримався Богдан, запитав, міняючи неприємну батькові розмову.

— Кривоніс, хлопче, буває водноразу у трьох місцях. Всюдисущий козак, як пан бог! Певне, тут... Коли бажаєте, пане Михайле, проїдьмо до монастирського майдану, там усі. Охоче допоможу розшукати,— запропонував запорожець. Щось звелів козакові поруч себе, і той від'їхав до хоругви.

— Дуже бажаємо, пане Дмитре! — поквапився Богдан відповісти за батька. Гуня тої ж хвилі повернув коня праворуч до майдану.

10

Майдан тіснішав до середини, забитий збройним людом. Здавалося, що всі вони вешталися тут без будь-якої потреби. Козаки хвилями кудись просувалися або купились посотенно і щось гаряче обмірковували в кожній купі. Запорожці, полтавці, чернігівці, сіверці, подоляни мішалися говіркою, одягом, нарядом... Хмельницькі — батько і син — впустили між свої свіжі коні Дмитра Гуню, немов аж підбадьорили тим його стомленого гнідого. На площі козаки впізнавали отамана з низовиків у такому, сказати б, святковому супроводі, охоче давали проїзд, розступаючись. Часом не втримається котрийсь і лясне долонею по ситому озадді коня під зовсім юним, але таким заздрісно файним козаком. Гендлярів кінь неначе знає, що це тільки пестощі, поведе назад одним вухом. Богдан і ніяковів, і тішився водноразу такою увагою козаків до його особи. Над майданом стояв гомін, інколи іржали коні. На дерев'яній дзвінниці трахтемирівського собору дзвони пробили південь.

— Чи то ж козаки по шляхах Лівобережжя пропустять моїх людей чигиринців? У нас там жінка,— стурбувався підстароста, озираючи майдан, вулицю повз собор, шлях на Межиріч, на Корсунь. Всюди було видно збройний люд. Звиклий до ладування в старостві,

Хмельницький жахнувся: яку руку треба мати, щоб кермувати цією силою захвильованого людського моря! Ледве почув, як Гуня заспокоїв за лівобережні шляхи:

— Серед козаків завжди знайдеться хтось, що коли й не з Чигирина розпочинав козакування, то близький до нього. А пані Пушкариху Мелашку шанують і за порогами ще з тих часів, коли, може, й самого Чигирина не було...

Біля воріт по двору при монастирі стояло кілька козаків і джур на варті. На припоні до тину переступали з ноги на ногу їхні коні. Дмитро Гуня зіскочив з сідла, притишено обізвався, як свій тут:

— Здається, Хведь? Скажи-но, хлопче, на полковничій раді немає Кривоноса?

— Кривоноса? Це той, що з вільних подолян, Максим Кривоніс? Що на подолянський манір — «бись», «мись» вимовляє? — допитувався вартовий.

— Та той же, той. Питаю, чи не там, бува? — Гуня показав рукою з нагаєм на високу дерев'яну хату, обросту чагарником терну та квітами.

— А де б же йому бути! Та я знать не знаю, відать не відаю, не велено, пане отамане...

— Ну, то й добре, не велено — не кажи.— Оглянувся, прибулих на сміх спокусив.— Візьміть, хлопці, коней. Нам на раду.

— І йому? — не приховуючи сумніву, запитав Хведь і повернув голову в бік Богдана.

— Саме молодцеві Богдану і треба Максима Кривоноса,— без вагання запевнив Гуня, пропускаючи попереду себе молодого козака в малиновому кунтуші.

— Стривайте, стривайте, пане Дмитре! — гукнув вартовий на воротях.— Ліпше би ось джура нехай покличе того подолянина. Біжи, Якове! Скажеш, пана Кривоноса нагально треба ось отаманові... Та онде і сам козак на згадці легкий. Пане Максиме!..

— Біжу, поспішаю! Сам бог вас посилає...— вигукнув Кривоніс.

Богдан з Гунею пройшли ворота, вийшли вже на стежку. Без шапки, розіпрілий, по рухах видимо радий зустрічі, до них бігцем біг між тернами Максим Кривоніс. Рукою відкидав обшиту ременем горгопку-порохівницю на поясі, другою притримував шаблю.

— Щасливо прибули-сте, пане Хмельницький,— з чемності гукнув за ворота до підстарости.— Радий в здоров'ї зустрінути брата Богдана!..

Смачно, по-чоловічому, рвучко почоломкався з Богданом.

— Бачу у вікно, аж їдете до воріт. І так же то вчасно ся нагодив, Богданку! Та тут же саме перепалка у наших полковників... Відаю ж, Богдась у єзуїтів латину вивчав, а пан Дорошенко послав джуру до панотця настоятеля, би-сь він полковникам тую латину вичитав у гетьманськім, пана Жолкевського, листі до козаків. Може-сь допоміг би їм, Богдасю, впоратися з клятим письмом коронного? Адже панотець хіба що по-божому вичитає, а пан Петро Конашевич не прибув досі з Києва. Хвилина діла, пане підстаросто. Пустіть хлопчину, бо полковницький писар не втне панської грамоти!.. Пане Дмитре,— раптом звернувся до Гуні, неначе дістав уже Богданову згоду,— би-м ваші козаки влаштували десь-то пана чигиринського підстаросту на постій з людьми, а козака Богдана я згодом туди ж приведу...

11

До Білої Церкви західним шляхом прибув з військом Станіслав Жолкевський. У своєму віці під сімдесят літ гетьман відчував, що з кожним майже днем стає йому важче носити тяжкий тягар уславленого звитягами рицаря Речі Посполитої. Озираючись на пройдену путь, зміцнявся певністю, що пройдено справді багато. А все тупцюється на одному місці. Ще від славетного королювання Стефана Баторія по шведській звитязі він вийшов на це зоране ранами та полите кров'ю гетьманське поле. І йде, не переступаючи калюж крові, не затикаючи вух від голосного стогону поранених. По смерті друга і кревного, Яна Замойського, мав би посісти гетьманство коронне, молодшим силам дати хід на полі. І ось уже скоро десяток літ чекає тої королівської милості, волочачи шаблю польного по ламких шляхах звеличеної його звитягами Польщі...

На цей раз знову прибув угамовувати козацьку сваволю.

— «Козацьке сваволенство...» — голосно висловив думку і засміявся.— Гадає пан Януш, же в тен постулат «сваволенства» просто, як у релігію, віруе хлоп украін-

ських роздолів? — запитав Януша Острозького, одного з найретельніших членів цієї сеймової комісії, визначеної на погамування козаків.

— Ні, проше вельможного пана гетьмана, що ж тут гадати,— нудьгуючи заговорив Януш. Він вкладався на застелені килими в холодку під рясними грушами дворища замку, щоб спочити з дороги в таку спеку.— Розпаскудився хлоп на лайдацькому прикладі козацтва низового. Самі ж і винні, попустили...

Вельможний пан гетьман вимовчав, не сказав своєї думки, яка викликала йому сміх на слові «сваволенство». Розуміючи, що козача верства людності по Україні виростала не лише вшир, збільшуючись кількістю, але і вглиб, усвідомлюючи звичайні собі права людини, гетьман-магнат навіть у цей пізній вік мусив кривити душею, згоджуватися з загальною думкою, що «хлоп розпаскудився». Це вже стало «істиною». Найбільш тверeза думка літньої людини, виросліої на мудрому досвіді державного кермування, блякла перед ушкодженням гонору уродзоного. Настирливі домагання українського люду дістатися отих козачих прав переходили вже всякі межі...

Вже два дні гетьман сидить у Білій Церкві, очікує на решту членів комісії. Міг би не чекати, а що вчиниш з такою горсткою своїх жовнірів, украй розкладених легкою споживою на пацифікації українського хлопства? Інакше і не уявляв собі тую розмову з «гультяйством», як не мовою зброї. Одне діло зрозуміти, чого хоче люд український, а друге — поступатися йому в тому прагненні. Через них покою не має Річ Посполита, щоденно, щоніч на сторожі бувши від загрози турецької війни... Якимось мертвим вузлом зав'язалася ця клята політика на кресах: з одного боку козаки — видатна в сучасному житті збройна сила військової моці Корони супроти тих же турків, а з другого — та сила стає загрозою звеличеного можновладства шляхти! Вибирай тут...

Щоразу терплячи поразку власного ж сумління, квапився покінчити ці заплутані справи з козаками. До козаків у Трахтемирів послав з листом зростаючого товариша збройного, нещасливого свого зятя Станіслава Конецпольського. Порівняно молодий, енергійний, у роз-

квіті сили і безсумнівно щирий, Речі Посполитої вірний шляхтич!

В листі не радив козакам наполягати на застарілих вимогах, змиритися і розійтись по домівках, лишивши в реєстрі лише зо три тисячі козаків охоронної служби на південнім покордонні. Нагадував також не забувати і недобрий приклад наливайківського непослушенства. Адже і зараз на Україну він прибув не сам, а з військом!

Це останнє твердження в листі трохи лякало старого гетьмана. Саме ж війська і не було, а була «жменя», як мовлять хлопи. На щастя, Януш Острозький прибув з добрим князівським полком. Це вже була підпора не так у збройному упокоренні України, як у звучанні гетьманського голосу до невгамованих на наливайківську «ребелію» хлопів.

Та саме в час розмови з князем Янушем у затінку двірським джури повідомили про прибуття решти членів комісії з чималими загонами війська. Нарешті!.. Джура сповістив, що з Янушем Заславським прибули рейтари, Подільський полк кам'янецького старости Каліновського прибув, а з ним і Ян Данілович не з порожніми руками. Коли б і не лічити тепер якихось шість сотень жовнірів самого гетьмана, старостівське військо являло надійну збройну силу! Тепер-то вже гетьманів голос звучатиме зовсім переконливо, коли б довелося розмовляти з «панством козаками» і мовою шаблі! На жаль — єдина врозумляюча мова, випробувана гетьманом ще на Солониці...

— Нарешті, панство ласкаве, нарешті! — вітаючись, висловлював гетьман своє задоволення з прибуття всіх членів сеймової комісії та ще і з такою військовою підпорою.— Якихось радикальних заходів, прошу панство, не чинилем до прибуття панів членів комісії.

— Чи мали-сте побачення, вельможний вашмосць, із заводіями тамтого козачого варива? — запитав Данілович більше на правах мужа укоханої паном гетьманом доньки, ніж члена комісії.

І це відчули присутні, не лише гетьман. Щоб послабити загальне враження від родинного панібратства на відповідальній державній раді, Жолкевський посміхнувся до зятя.

— Пан Янек усе з жартами,— промовив, щоб покінчити з тим.— Стою на тому, же приймати в себе пред-

ставників козачого збіговиська означало би виголосити віват гонорові хлопів, сто дяблів! Це давало би їм легальну трибуну, би-м клянчити «стародавніх привілеїв». Послався пана Станіслава Конецпольського до збіговиська в Трахтемирів з ультимативним листом, яко голова комісії сеймової.

— І яко гетьман, проше вельможного пана,— догідливо додав Заславський.

— Чи буде панство спочивати, а чи раду радити? — не питав, а пропонував вояк Жолкевський, знудьгувавшись жданням акції. Волів діяти.— Противна сторона цієї виправи, проше ласкавс панство, стягла до Трахтемирова не лише представництво від правдивих полків козачих, але і від усіх лайдацьких куп, на Україні та по кресах промишляючих. Збіговисько, здається, повітали і руські козаки з Дону...

— То ж з якого приводу донці повітали? — аж підхопився Каліновський.

— Для гультяйства привід їден: «похід на басурманів», проше панство. Еж наші дорошенки, барабаші, яцьки та посивілий на морських походах Бурляй онде навчителями морських баталій оголошені в Європі...— розпалюючись, як здавалось, без видимої причини, говорив Жолкевський.

— Вельможний пан Станіслав не назвав ще висхідну зорю мореплавських баталій, пана Сагайдачного,— вкинув Януш Острозький.

Жолкевський обернувся лицем до Острозького, впевнявся поглядом, наскільки серйозно говорив Януш про вихованця Острозької колегії. Про нього мав гетьман свою думку, на нього свої надії покладав.

— Тен зубожілий шляхтич із Самбірщини на правду, проше панство, має похвальні здібності вояцькі...— почав Жолкевський. Та його нечемно перебив Заславський, якому здалося образою вислухувати вояцьку похвалу іншому, коли сам пан Заславський тут присутній:

— Відомо, же в релігії та до бялоглових невяст є здольний тен пан Піотро... А в звитяжцях... вперше чулем, проше вельможного пана гетьмана.

— Пан староста на запомнялость сі слабує. Не важко згадати походи королевича під Кроми, ба навіть ця недавня звитяга над ордою Мухаммед-Гірея, певне, переконають панство, же вояк з пана Конашевича бардзо здольний. А вояк і рицар честі паненкової — то, прошу

пана Януша, найбардзей показові ознаки мужності. Коли пан Заславський зазнав поразки в герці з Конашевичем на полі тего рицарства, то... можем лише сердечне співчувати му, але ж не ганити звитяжця...

Це був жарт. Чи заперечиш його, та ще й жарт в устах такої поважної людини? Весело засміялися з дотепності старого гетьмана. Хто ж бо присутній тут серед старост не знав, як привабна, вродлива Анастасія з уродзоних Павченських вислизла з уваги пана, Януша Заславського, діставшись дружиною Петрові Сагайдачному?..

Серйозні розмови якось раптово обірвалися. Пани старости не знали ще прихованих симпатій гетьмана до того зростаючого козацького ватажка. Гетьман покладав на нього великі надії, прагнув зробити Сагайдачного зовсім ручним і теж недобачав, як він поволі, але впевнено перебирав до своїх рук не лише козаче життя, а і життя українського люду, з його бурхливими рухами та вимогами. Сагайдачний виносив це все на широкі соціальні обшари, як рух не окремої козачої верстви, а цілого народу.

Розійшлися, щоб дати вказівки старшинам своїх військ, чекали вечора, коли мав прибути з Трахтемирова Станіслав Конецпольський.

12

Надійшла тепла українська ніч. Обложена коронними військами, Біла Церква насторожено притихла ще з раннього вечора. Так недавно прошуміла тут страшна і щаслива водночас завірюха — козаки під проводом Петра Сагайдачного розгромили в околицях Білої незчисленну орду татар та турків. Вулицями міста пройшли вздовж і впоперек тисячі збройного і обеззброєного люду. Білоцерківчани цілий тиждень на своїх вулицях вітали переможців, у хатах приймали на перечасування відбитих бранців, українських людей з побузьких та подніпровських степів.

І ще не вляглися розмови, не забулися страхи, як ніби з-під землі вирнули загони коронних військ, обложили Білу Церкву. Знову не співали дівчата біля Росі, хоч була неділя, не виходили міщани за хвіртку на вулицю погомоніти, крамарі заранні позамикали свої рундуки та корчми. Люди не повірили слову гетьмана, що війська

мають прямувати на Низ для зустрічі і погамування ще одного нападу кримчаків. Всілякі чутки носилися між людьми, серед яких панувала та, що гетьман прибув на погамовання козацтва, щоб догодити турецькому султанові... Та й пам'ятають ще білоцерківчани ту недавню криваву битву гетьмана з Наливайком під стінами Білої. Зарані гасли каганці в хатах.

О ту пору Рокитянським шляхом поспішав чималий загін крилатих гусарів Станіслава Конецпольського, неначе втікали за спасенну білоцерківську браму від напосідливого ворога. В темряві ночі повз варту на Рокитянській брамі пронеслися важкі силуети пегасів, прогупотіли через місток до замку.

Біля брами посланець гетьмана Конецпольський встав з коня, віддав його джурі і, лише спитавши у вартового старшини, де гетьман, пішов просто до покоїв Жолкевського.

Коли б гетьман не схопився з крісла, щоб іти назустріч своєму посланцеві, певне, всі члени комісії сиділи би на своїх місцях, надміру виносячи не так високе звання члена сеймової комісії, як те, що вони посідають уряди впливових старостів Речі Посполитої. За гетьманом повагом підвівся Острозький з наміром ступити назустріч воєводичу. Тоді підхопився Данілович, підкрутив вуса. Попідводилися Заславський та Каліновський.

— Честь і хвала вельможному пану гетьману, здоров'я гратулюємі зацним панам! — по-молодецькому бадьоро привітався Конецпольський, переборюючи природну заїкуватість. На потискання гетьманом його руки поручник низько вклонився, наслідуючи високі манери західних дворів, де він у свій час бував, роками подорожуючи в освітніх намірах. Вітаючись з Острозьким, Станіслав Конецпольський мило посміхнувся до нього, обома руками потиснув простягнену руку. Посмішка так і не зійшла з уст, доки й закінчився цілий ритуал вітання з авторитетним панством. Але подавав кожному лише одну руку, другою притримував збоку шаблю, золотий ефес якої визивно погойдувався з прорізу легкого, з іспанського шовку кунтуша під колір м'яти.

Гетьман, улягаючи на ногу, підвів воєводича до столу, всадовив його на своєму місці, а сам сів навпроти за столом, щоб мати Конецпольського в себе перед очима.

— То, прошу панове, ім'ям наданої мі влади розпочи-

маємо комісарську раду комісії сеймової,— урочисто, з ледве стриманим хвилюванням оголосив Жолкевський.— Пана поручника Станіслава Конецпольського посилав з листом у Трахтемирів до старшини козацької. Тераз маєми відповідь.

Конецпольський граціозно виструнчився, вставши з дубового крісла. Молодість, дозрілість, досі дух Смоленська звитяжно бадьорить поручника! Данілович звернув на те увагу і непомітно посміхнувся собі в пишні вуса. Йому зрозуміло, що людині щастить, поручникові почали доручати справи великої державної ваги з необмеженою перспективою зросту... Пишається з того і, природно, хвилюється. Дати б лише йому дар Ціцерона, заворожив би! Але ж природа розподіляє таланти надто оглядно, заїкою зробила такого обдарованого шляхтича...

Хвилювання воєводича помітили й інші члени комісії. Більш обмежені за Даніловича, менше знаючи Конецпольського, члени комісії дивувалися: з чого, сказати б, хвилюється такий незалежний поручник? Справа як справа: повіз до козаків листа, привіз відповідь на нього. А в поручника помітно тремтіла рука, якою він урочисто подав звинутий руркою козачий лист. Велика печатка на двох червоних шнурках важко теліпалася, як на королівському пергамені.

— Проше вельможного п-па-ана гетьмана, панове! Тільки надвечір тамтая ста-аршина козацька п-ідписала при всенародному колі ц-ей реверсал...

Жолкевський відчув якусь неприємність від того, що його обранець у посольстві так непевно себе почуває, частіше, аніж завжди, заїкається, чого часом навіть не помічали присутні. Цілком можливо, що і сам не стримає нервової цікавості. Спочатку він рвучко простяг руку і в ту ж мить уже не стримувався: вхопив, власне — майже вирвав з тремтячої руки зятя звинутий папір з дражливою печаткою на шнурах.

— Пан поручник може сидіти...— поглянув з докором, проковтнув слину чи якесь різке слово,— і слухати разом з панством комісарами сейму.

Печатка ще раз гойднулася, тріснули шнури, якими добротно в'язано рурку пергамена. Гетьман розгорнув її, як сувій, на віддаль довгих рук, жилавих, але з поморхлою на пальцях шкірою. Заславський кинувся присвічувати, взявши підсвічник з рук лакея.

— Проше... нєх бендзє так,— владно спинив його Жолкевський. Це був гетьман, якому не раз доводилося читати навіть накази ворога в найскрутніші хвилини поразок і невдач. І ніхто не скаже, щоб у Станіслава Жолкевського тремтіли руки...— Для зручності, панство мі дозволить обминати звертання титулові хлопів, тєм вєнцей[1], же пишномовні звеличання у козаків не є адекватні їхній щирості в повазі до нас...— попередив, пробігаючи очима титулові рядки відповіді на свій лист.— Отож, проше панство: «...панове старшина і все товариство його королівської милості, пана нашого... війська Низового Запорозького, раді повідомити Вашмосць...» і таке інше... «про одержання листа Вашоє милості, де Вашмосць здоров'я з божого призволення козацтву українському ласкаво зичили-сте. І то премного дивує нас Вашоє милості гетьмана польного Речі Посполитої нагальна вимога, жеби ми, зібравшись у Трахтемирові, з діда-прадіда козацтву належному, нашій українській землі, відіслали би козаків звідси, а тих, які поза трьома тисячами реєстрованих Вашою милостю в коронний реєстр Його Королівської Моці, розпустили би по домівках, «їж би под юрисдикцію панів старост підпали» за шмат panis bene merentium[2], про вольності, що нашому народові належать, не помишляли. Бо, кажете, тая colluvies[3] козацька, як полюбляє Вашмосць пан гетьман в надуживанні латиною висловлюватися huis pesti[4], лякаючи tota plebs[5] клятим папежним письмом, ніби за теє людність українська proditor et hostis patriae confiscatione bonorum ma puniri[6]. Цим самим наші прадавні, віками освячені права, вольності людськії та звичаї життя. Ваша вельможність, contemnut[7] люд православний, зводити рачили-сте до стану бидла, попихачів панських. І то — лише скориставшись lege sancita[8] панським.

А і тим ухвальним правом поважне панство Сейму скористалося принагідно, страхаючися поганських по-

---

[1] Тим паче *(польськ.)*.
[2] Гідно зароблєного хліба *(лат.)*.
[3] Повідь *(лат.)*.
[4] На тую заразу *(лат.)*.
[5] Народні низи *(лат.)*.
[6] Має бути скарана конфіскацією добра як зрадник і ворог вітчизни *(лат.)*.
[7] За ніщо маючи *(лат.)*.
[8] Ухвальним правом *(лат.)*.

гроз. Бо зледачіле панство шляхта воліло б лєпше данину султанові безропотно ні за що платити, за нашоє — сиреч «хлопства», іменованого зарозумілою шляхтою — праці спожитки державні спокій собі ганебне купуючи, аніж оружно за гідність і покій краю стати. Не личить і Вашмосці, вславленому в служінні Вітчизні, посивілому на війнах гетьманові, надмірне per ambitionem чинити не так, як досвід віку та розум пана каже, а як бундючний гонор шляхти та з Риму тіара папська накаже. Чи не служили козаки під рукою Вашмосці вельможного пана на поладуванні молдавських справ, а чи пан гетьман забув послуги козацькі в ліфляндських баталіях зі шведами, приласкавши славного козака Самійла Кішку?

Прочитавши тоє, латиною змоцненоє письмо Вашмосці пана вельможного, латиною ж на тоє одписуємо: не годиться нам, на уряди старшинські всім козацтвом обраним людям, по-пустопорожньому листуватися, еж би невірна малжонка любезнику свому знаки подає. Ухвалою Сейму Комісії на потрактованнє справ українських визначенні єстесь. То де ж тая Комісія обрітається? Адже писулечку до козацтва з побажанням здоров'я а чи і з погрозами міг би сам маршалок Сейму принагідно прислати з файним поручником із уродзоного шляхетства краківського чи шлезького, який теж у свому чині non dicuntur fraterno amore [1]. Єдине, за що дякувати Вашмосць пана нашого маємі,— прислали-сте поручника, який, сумлінням посланця коронного важачи, говорив з нами, козаками, нашою рідною мовою. Єдиний відважився з усього польського роду!

А по писулечці — одна шана, Вашмосць вельможний пане гетьмане, по-латині і латину в добрім здоров'ї сі майте! Потрактованє вельми живота нашого важливих конклюзій воліли би-сьмо чинити в їдному колі з вельможним панством панами комісарами в місті нашому Трахтемирові, куди пливе люд український Славутою, рікою Отчизни нашоє, іде шляхами-дорогами, засилає своє представництво оружна сила козацькая.

По цьому слові здоров'я зичимо Вашмосці, вельможному пану гетьману і воєводі начільному в комісії Сеймовій. Нехай Вашмосць мудрий гетьман зла не кладе за

---

[1] Не керується братньою любов'ю *(лат.)*.

щире слово наше, бо non rebellionis rudore, sed amissi esercitus dolore plenus [1] люду чинили-сьмо!

Від імені козацтва низового та від усього люду українського, за згодою та з доручення руку свою приклали за себе і за все товариство...» Ну, тут... підписи, не варто панству псувати настрій. Підписи, хто як міг, полковник Михайло Дорошенко хрестиком неписьменного відзначив свій державний чин. Полковник!..

Аж тепер і в гетьмана затремтіла рука. Він, як гадюку, випустив козацьку грамоту з рук на стіл, від люті зблід. Слова не знаходилися, а розумів, що мусить перший висловити їх по зачитанні такого зарозумілого документа. Вийшов із-за столу, пройшовся впоперек великого замкового покою. З далекого кутка обізвався:

— Потрактованнє вельми живота нашого важливих конклюзій, dolore plenus, он чого жадує сі лупезне хлопство!.. Латиною невдоволені пани неписьменні полковники...

— Але ж то занадто, проше панство! — похопився Заславський.— Образа гонору! Як сміли ознаку викштальчення і культуральності шляхетської, латину, обернути на... знущання!

Гетьман владно підніс руку, щоб заспокоїти старосту, припинити його огідливі обурення. А в самого клубком наверталися болючі думки: протестувати, обурюватися, виливати гнів а чи голосно висловити своє внутрішнє схвалення гідної поведінки козаків? Дати б їм лише елементарний для живої людини спокій, ладувати б у цім краї, як добрий господар... Така сила! Але ж хто дозволить шляхтичеві так низько спустити традиційний гонор владарів цього хлопського краю, хто працюватиме для збагачення та звеличання славних родин, гербовних стовпів Речі Посполитої? Аж скрутнув головою, неначе спросоння.

— Пропоную вислухати пана поручника Станіслава Конецпольського, як се то діяло. Хто тон задав такий хлопам? Еж не віриться, прошу, жеби-сь те було опінією загалу старшинського в козаків? Проше...— хитнув головою в бік поручника, який дисципліновано підвівся з крісла, ще коли гетьман скінчив читати листа і збентежений пішов у дальній куток покою, влягаючи на праву ногу.

---

[1] Не ради бунтарства, а прагнучи повного щастя *(лат.)*.

На диво присутнім, які чекали тепер ще більшого хвилювання заїкуватого воєводича, Конецпольський рівним, сказати б — не в міру переконливим приємного молодечого звучання голосом розповів:

— Так і гадавем, же реверсал п-полковницький, фігурально мовлячи, не дасть вельможному панству повної уяви про становище Речі Посполитої у відносинах із Трахтемировом. Прибулем до них — мовлю не тільки про самих полковників, а і про et-fusus populus [1], представництвом якого забитий весь територіум Трахтемирова,— отже, прибулем до них зранку...

— Як зустрінуто пана посланця? — запитав Януш Острозький.

— А то, проше, не маю що оскаржити: як годиться, навіть по-рицарському...

— Хлопи — рицарі, хе-хе-хе! Пан мовою хлопству догодив за теє...— знов перебив Заславський, озираючись, хто б підтримав його смішок. Але таких не було. Гетьман озвався:

— Проше панство вислухати спокойно. А мову хлопську... шкода, як не по-господарському занедбали-сьмо...

— Те х-хлопство, проше, має своїх файних старшин! Отаман якийся, здається, Яцьком у вжитку їхньому званий, з коня при зустрічі зійшов, шапку за звичаєм плебсу зняв і промахав нею перед собою, уклонившись. Козакам своїм розказ давав п-подбати о проїзді в натовпі, коня мні за повід до самого штабу їхнього в монастирські будівлі вів, без шапки сам ідучи пєший. Оскаржити тую рицарську зустріч, а то більше — кепкувати з неї, як волів би поважаний пан староста, не маю за що, проше панство. На повагу до свого стану і по мові панській, козаком дотриманій, мусив і сам тою повагою рицарським звичаєм відповідати їм, аж до мови хлопської... На воротях штабу зустрінуто мене ще кількома ота-аманами чи полковниками і до покою введено, де також найчемнєйше з поклонами мене привітано п-польською мовою, здоров'я зичено. Лист єгомосці, вельможного пана гетьмана з рук до рук взято полковником їхнім...

— Чому ж не гетьманом? Адже він при Трахтемирові на тен час перебуває.

---

[1] Весь народ *(лат.)*.

— І в тому, проше вашмосць, вельможний п-ïпане гетьмане, є певний сенс: еж тільки послом єстем, чину гетьманського не мавем...

— Послом від гетьмана, проше пане Стасю...— помітно поступаючись, нагадав Жолкевський.

— Так, проше, від гетьмана. З моїх рук листа взяв не п-поручник, мовлю — не сотник із січеною щокою, Карпом званий, а полковник, певне, Дорошенко, права рука Сагайдачного, і тут же передав до рук вусатого сивіючого пана, консеквентне до чину — гетьмана козацького. Читаючи, тамтой писар на л-латині пана гетьмана збився. Я свої послуги му пропоную — відчитати латинь,— а котрийсь із нижчих отаманів заволав, протестуючи: «Невольно пану послу тлумачити, іж би доломан під рукою, державну пана грамоту! Еж противною стороною єсте-сь...» Що мав я до чину, проше п-панство? Пан молодший отаман, здається, Кривоносом сі прозиває, мав цілковиту рацію. А ладові в колі тему козацькому не сором заздрити й любісінькому нашому регіментові. Зовсім молодих літ козак Кривоніс, скажу щиро, полковника вартий.

— Чулем про такого, не козак єсть, а гультяй з Подністров'я,— пояснив Жолкевський і зовсім миролюбно зітхнув.

— Певне, так, козацька старшина в Трахтемирові документами про походження не постачена, прип-повідних листів не має. Та Кривоноса послухалися, листа мні до відчитання не дано. Якогось хорунжого послано до отців духовних, певне, до самого пароха трахтемирівського собору, в надії, же він латину знає...

— Але ж пан Сагайдачний...— нагадав Януш Острозький.

— Пан Са-агайдачний, проше, не був присутній на штабі. В Києві він, на печерських службах божих з нагоди петрівки перебуває.

— Тоді всі мні ясно, проше панство. Не було полковника Сагайдачного — і на марне пішла вся справа,— знову заговорив гетьман, вносячи ясність скорше для себе самого, аніж для решти комісарів.

— На тен час, проше,— вів далі Конецпольський,— до штабу прибув, як мі здає, пан підстароста чигиринський з молодим і файним юнаком — сином.

— Мій підстароста в єдному колі з козаками? — обурився Ян Данілович, зачеплений таким неподобством з

боку свого кресового урядовця.— Буди поташеві без нагляду, хлоп не хоче ліси зводити на панський попіл, а урядовці мають собі інший клопіт, козачі ребелії...

— Але ж до спокою, панове! Поташні пана, пе-евне, пра-ацюють, Звенигородські ліси також палають у печах буди, як і палали, коли не ще більше. Сам здибав оба рази волові мажари з поташем пана старости, на дніпрові пристані правилися, нез-зважаючи на хлопські ребелії... Л-ласкавий пан староста не відає, же тего пана підстаросту запрошено а чи змушено з сином просто з переправи дніпрової завітати лише на площу до штабу. Сина ж єго, тего файного юнака і на тен час героя в звитязі над відомим турецьким ва-атажком біля Дністра, тего файного молодика, пан Кривоніс, певне, з особистого запізнання залучив і привів до помочі у відчитанні та написанні реверсалу. Відомо, же він є вихованцем колегії п-панів єзуїтів львівських.

— Надздольний, але ж і звадливий учень! — відзначив Жолкевський, ніби лише про себе.

— Так, проше, при-ивабний юнак: при чистому серці в очах, при козачім строї ся маючи, похвально викштальчоний, на слові і у письмі с-спритний. Одчитав їм листа єгомосць вельможного пана гетьмана, вкладаючи в кожне слово живу, зрозумілу отаманам ясність...

— Він же тую ясність і в слова відповіді вкладав, треба припускати?

— Але ж точно з уст панства штабного, проше, слово за словом списуючи, як те вигукував єден альбо інший с-старшина навколо довгого столу... Ну, а потім зачитувано їм, дещо на латину з дозволу старших покладено, що не без задоволеного сміху сприймано, і до підпису давано. Спочатку товстовусому пану Жмайлу, потім тамтій старшині по ряду.

— Що чинив пан підстароста чигиринський на майдані, в колі козацтва, проше пана поручника? — не терпілося Даніловичу.

Поручник ніяково знизав плечима, на гетьмана поглянув. Помітна усмішка ледь-ледь бриніла на устах старого, хоч на очах був таким же грізним гетьманом. Усмішку помітив Конецпольський і по-своєму, по-молодечому її на жарт стлумачив:

— Не зважилем на дрібницю, проше панство вельможне. П-певне, бідкався про ребелії робітництва буд поташевих, але й знака не давав... Порозумівшись із

сином, тен урядовець від'їхав десь-то на покой очікувати сина. Інше можна би сказати за донців, вони-бо тут при колі козацькім ся мали.

— Що вони? — з цікавістю запитав гетьман, гасячи зачепливий жарт поручника.

— Їх двоє з'явилося в покої. Якогось турчина а чи татарина пшебєгца [1] привели, козаком жадує стати. Від поганства сі відмовляє і про новий похід кримчаків по ясир та л-лупи на Україну важливі вядомості старшині козацькій переказати має. При моїй появі сіли обидва з боків тамтего бранця на лаві і до краю втомливої аудієнцвізити, направду, вартували пшебєгца, не виходили геть. Та про них не забуто на тен час. Самі полковники устрявали в запальну дискусію помежи собов за кожне слово реверсалу. Зрідка зверталися і до донців за порадою, еж би по-панібра-атському спільну справу чинили. А юнак, підстаростенко з Хмельницьких, турецькою мовою з пшебєгцем на подив ладнє розмову мав, певне, допитував тих ханських намірів виправи. В покої душно, піт їм очі заливає всім... і яко п-посол вельможного гетьмана сказати мушу: не бракло тему панству, старшині козачій, щирості та ретельності в написанні відповіді. А коли дозволить вашмосць, вельможний пан гетьман...

— Пан Станіслав не тільки гонець є, а і посол, прошу,— гетьман ступив до вікна. Широка лутка писалася прогонистими щілинами тріщин старого дуба. Неначе вперше на житті довелося гетьманові так відчутно поцінувати ті тріщини... Відірвав погляд від лутки, від розколин, силкувався перебороти ним темну нічну порожнявість за вікном. А розколини простромляли темряву своїми безжальними лезами. То Станіслав Конецпольський своєю щирістю в розповіді розколював дубову застарілість сумління гетьмана. Невже це і є початок будучини такої міцної назовні, але... розсохлої зсередини шляхетської Польщі?..

Відвернув погляд, вслухався в ледь-ледь заїкувату мову поручника.

— ...Мушу додати до звідомлення,— говорив поручник,— же с-старшина козацька в свому чині на лист вельможного пана гетьмана не виявляла неповаги до

---

[1] Перебіжчика *(польськ.)*.

осіб членів комісії сеймової, а то більше — до особи, вашмосць вельможного пана гетьмана... В своїх рішеннях то є непохитне панство! Тен файний Хмельниченко тільки й міг розумним словом їх угамувати. Що ж до конклюзій політичних, то в слова козаків покладено... святую правду о характері шляхти, проше панство чесне. Плазуємі п-перед грубіянством та лупезними вимогами поганів, не боронимо суверенні права Корони там!..— Конецпольський жестом руки показав на південь.— Козацтво в такій-то ситуації нехтуємі, а хлопство не людьми в державі, лише річчю у власній жмені, на будах поташевих, на нивах родючих маємі. А слід би пригріти рільника, приручити козацтво, старшину їхню до нобілітації сміливіше допустити. Жеби дійти в середовище ойчизни до згоди домової...

— Надаремне! — спинив Конецпольського Станіслав Жолкевський, ніби переборовши міцні обійми страхітливого сну.— Надаремно пан поручник на згоду хлопства сі важить.— Жолкевський остаточно угамував у собі дошкульні вередування сумління, швидко повернувся до столу.— Не згоду домову, а послушенство мушу мати! О згоді домовій прошу мі не мовити ані слова. Дякувати Єзусові, на щастя, в Речі Посполитій ще уряд «оптиматів» не запроваджено єсть!..

13

Збентежений зарозумілістю козачою, Станіслав Жолкевський відчув у собі зовсім незвичайну для нього внутрішню силу «тріщини», яка породжувала якісь лячні протиріччя, намагалася переконувати його ж самого в дивовижних речах. Цілком можливо, що кілька не зовсім звичайних в устах шляхтича натяків Станіслава Конецпольського потрапили на тріснутий від багаторічної колотнечі з козаками грунт, тепер не дають покою людині в його літах.

А літня ніч коротка, в кленовім затишку замковім здавалася спільницею змовника гетьмана. Важко зітхнувши, Жолкевський звелів покликати до нього поручника Конецпольського. Не тільки те, що він був мужем укоханої доньки гетьмана, підказувало старому потребу нічного товариства під кучерявими кленами та ясенами. Гетьман відчув, що понадтридцятилітній, добре вихований при західних дворах поручник має свої, дещо

відмінні погляди на справи погамування козаччини. Які ж свої? Чи не варто би застояному на зужитих поглядах шляхти гетьманові прислухатися до свіжих думок? То це — тріщина! Поразка на схилі віку, замість нагороди, а чи... перемога? Старий, досвідчений державний муж питає ради...

— Кликали-сте, в-вашмосць? — лагідним голосом перебив надривні думки своєю появою Станіслав Конецпольський, відчувши, що гетьман має до нього такі справи, про які говориться не на повний голос при членах поважної комісії.

— Клята ніч, мій Станіславе... Спокою не маю по тамтій комісарській розмові. Таке вже... за традицією гонору шляхти повелося, же пани комісари воліли бись tempestatem [1] звалити на голову люду всі незгоди від того, же-сь Кривоніс а чи якийся Яцько з Остра в привілеях шляхетської нобілітації ся мати зажадає.

— Таж, на б-бога, проше вельможного пана гетьмана: саме отамани Яцько та К-кривоніс наймнеї шляхетської нобілітації сі жадують. Пан Дорошенко, непись-менним бувши, поводить себе й не нобілітований, як, скажімо, любісінький пан-шляхтич з Немирова...

Поручник шанобливо стояв біля просланої вояцької кереї гетьмана (гетьман кохався в такій підстилці на поході!), на якій горілиць лежав старий, уважно дослухаючись до грайливого заїкання молодого надійного шляхтича. Потім підвів голову, оглянувся навколо, шукаючи очима, куди б запропонувати Конецпольському лягти.

— Пан Стась міг би зручніше скористатися лоном природи на Україні, проше. Покликавем, же бись дещо з'ясувати, де в чому переконатися з натяків пана Станіслава.

— Про що, п-проше? — лагідно запитав Конецпольський, умощуючись на окрайок поли гетьманської кереї, хоч догадувався, що деякі незгоди поручника з твердою лінією комісії та гетьмана щодо долі Подніпрянського краю таки зачепили досвідченого воїна-політика.

— Старію, Станіславе, старію в цих незгасаючих клопотах...

Відповіді на це зауваження гетьман не чекав, але мовчав, часом покашлюючи старечим кашлем. Нічна по-

---

[1] Бурею *(лат.)*.

ра переходила ту грань, яку звично звуть «глупою». Озвалися півні, десь на сході, по той бік шумкої на порогах Росі, неначе прокрадалися з-під землі боязкі пасма тьмяного світання. Конецпольський делікатно чекав. Нарешті гетьман важко повернувся до нього і по-змовницькому притишено заговорив:

— А все ж — не мають права! За традиційним статусом не нами встановленого панування шляхти Речі Посполитої хлопи не мають права так розумно міркувать, Стасю. То більше — не лише розумно, а, проше, знущально... Цо то є? Еж вони лише хлопи! Мають своє місце на землі, на якій по милості пана бога та, проше, тільки з причини intestini belli [1], ними ж і твореної в кожному разі, посідають противну шляхті сторону...

— На жаль, прошу вельможного п-па-ана гетьмана, сторону таку ж рівноправну... Зброя і рабів у часи Спартака рівняла з панством.

— Так, Стасю, таку ж рівноправну в intestini belli сторону, як і римські патриції в боротьбі з плебсом... До речі: тен хлопак, підстаростенко чигиринський, справді писав тільки, що му казано Яцьками, а чи вставляв і своє, закругляючи думку?

— Що мушу мовити, вашмосць?..— поручник затнувся, зам'явся, вишукуючи найбільш переконливого слова.

— Так я й догадувався!.. Ніц не треба мовити, Стасю. Так і догадувався, же лист складався ним! Руку єзуїта відчуваю!.. Надздольний учень тен хлопак. Чи не на шкоду панам навчителям в єзуїтському характері ся на справах хлопських поведе?.. На сліду юнака маєми кілька нестримних виявів хлопської запальності, але ж у розумі такому не відмовиш... Пан поручник не відає, про що мовив Хмельниченко з тамтим пшебегцем?

— Ніц не вем[2], прошу пана, еж мови п-поганської не студіювалем...

— Надаремне, Стасю! Хлоп устиг і поганську поруч з латиною та з німецькою. Хлоп чимало встиг під наглядом єзуїтських наставників.

— Певне так, в-вашмосць.

— Ось що: пан поручник вірно мислить, же з козаками тераз треба інакше співжиття вести... в характері єзуїтів. Бо все одно держава, в особі її шляхетного

---

[1] Війни внутрішньої *(лат.)*.

[2] Нічого не відаю *(польськ.)*.

обивательства, цивілізації, має, як і раніш, живот і розквіт на тих же чиншах, на поволовщині, на орендах цілого хлопства будувати! Так побудована есть земля, мій Стасю! А інакше співуживатися з тими ж корисними набутками від хлопа, від єго бидла... мні вже важко повести чи втримувати в тому жадайончу до зиску верству воєвод, старост. Слабнуть рамена, проше Станіслава, та і чи варто? Сам хлоп ся здивує, діставши «волю», як на слободах альбо в козакуванні. Така моя рада в тих вільнодумських справах, які спрямовують помисли гонору не лише пана Станіслава чи Хмелевського, якого поважам за чесність і вояцький хист. Корона польська має ще і «оптиматів»... Та годі вже об тім. Маєми нагальні справи дневі. Пан поїде з комісарами трактувати до козаків і... мусить на згоду з реєстром козацтва підбивати панів комісарів, тут пан поручник ма рацію. Але ж то, проше пана, повинен бути реєстр, а не зарозумілі пожадування козацькі!

— Розумію пана: реєстр і живий, збройно ви-иставлений перед очі комісарські козак, а не хлопський тлум [1] на майдані Трахтемирова...

— Так, пан вірно розуміється на ad vota mea [2] державній справі... А доки панство комісари оглядатимуть якусь тисячу збройного козацтва низового, пан Станіслав... о прихильності тамтего пшебєгца поганського для Речі Посполитої подбає. Нєх бендзє він при козаках нашим усепроникливим оком.

— Нагадую п-пану гетьману, же мови турецької не знам...

— На бленд то вшистко [3], поручнику! Тен пшебєгца, певне, чудово розмовляє по-хлопськy... Інакше не перекинув бись на бік козацтва. Отже, пан поручник в комісії ма їден клопіт: придбати для Речі Посполитої двойного шпига, який і про Стамбул, і про козаків ознаймувати нас, змушоний злотими, бендзє. А тераз спати, спати! Світанок заходить. Панам комісарам сам повім о кондиціях потрактування з козаками в Трахтемирові. Справді: на більше тисячі ладнє озброєних низовиків вони ніяк не спроможуться, а ми великодушно закріпляємо за ними status quo...[4]

---

[1] Натовп *(польськ.)*.
[2] Моїх значеннях *(лат.)*.
[3] Все те — омана *(польськ.)*.
[4] В тому ж стані *(лат.)*.

Розмова на тому ніби урвалася. Але так лише здавалося. Обидва продовжували свою думку, не дбаючи про партнера в розмові і в справі. Мовчав двірець на вквітчаному листатими кленами дворищі замку, мовчало за стінами насторожене місто. Навіть гомін Росі, на брилах граніту в порогах січеної, в цю пору більше скидався на принишкле мовчання.

— Як би то на добре державі нашій мало, жеби козаки спромоглися значно потужніший реєстр збройний поставити перед очі комісарів! — неначе тільки для гармонії з гомоном Росі, про себе вголос мріяв Конецпольський, навіть не заїкаючись.— На глові Речі Посполитої вічна проблема шведської колотнечі престолонаслідної, під боком — Росія, за десятиліття до рук Короною не прибрана, а на ногах — тяжкі поганські кайдани Високої Порти... Добре козаче військо в усіх випадках он як потрібне краєві!..

Жолкевський, певне, більше вслухався в гомін Росі, в нечутні шепоти досипляючого міста, аніж у ці міркування новітнього патріота. Перечекав, доки затихло і зітхання поручника, закінчив свою думку:

— Хмельниченка раджу повсякчас мати на оці, пане поручнику! Такі здольні юнаки можуть альбо скрасити чоло держави, альбо її зганьбити...

— Така голосна альтернатива, вашмосць?

— Козаки на морі, Стасю, мудро мовлять: кулик — птичка невеличка, а завжди, коли не берег, то погибель віщує мореплавцеві. Ми з вами, на жаль, задавнені мореплавці на житейському морі ойчизни, мусими патжець [1] на кулика!..

14

Храмовий день апостолів Петра і Павла в печерських церквах був до того ж і днем народження Петра Конашевича-Сагайдачного. Батьками на Самбірщині призвичаєний до побожного святкування апостольських днів, Сагайдачний з усією святебною пристрастю душі вистоював у петропавлівському притворі одної з печерських церков кількаденні заутрені, літургії і навіть повечірні часи. Щодня засилав джур до Трахтемирова, дістаючи

---

[1] Пильнувати *(польськ.)*.

від полковника Дорошенка всі відомості про те, що діється в козацькому колі.

Серед отаманів у трахтемирівському соборі козаків мав вірне око і певну руку не тільки в особі полковника Дорошенка. Вояцькі здібності Сагайдачного захоплювали і отамана, і простого козака. Він відчував, власне — гаразд розумів, свій вплив на боєздатність козачих полків і був певен, що в Трахтемирові коло вирішить так, як він, Петро Сагайдачний, вважатиме потрібним.

Але гонець прибув і схвильовано розповів про гострий зміст листа, яким козача старшина образила польного гетьмана на його суворі попередження. Коли б у листі не відчувалося оте козаче задирання, Сагайдачний не сприйняв би його так насторожено, глибоко в душі не схвалюючи його. Тон листа, латина, які так потішили отаманів під час самого написання, як повідав джура, виходили за всякі межі добропристойності взаємин козаків з Короною.

«Про що думають буйні голови низовиків?» — спочатку про себе запитав полковник, а потім звернувся до джури:

— Це все Бородавка, Яцько каламутить воду?

— Об тім не скажу, пане старший. Пан Яцько сміявся не менше за інших, але нічим не вирізнявся в складанні листа пану гетьману.

— Не вирізнявся? Таж чи не він підбивав козацтво низове не збирати коло в Трахтемирові? Нехай, мовляв, пани комісари сейму в Базавлуці свої кондиції викладуть козакові... Знаю Бородавку. А полковник Дорошенко, Жмайло? Невже той парубійко Кривоніс усім заправляв у колі? — Сагайдачний широким хрестом неначе відмахнувся від «іже херувими», яке вирвалося голосами хору крізь двері храму, і в церкву не пішов, закінчуючи розмову з джурою.

Джура також побожно поклав хрест всією п'ятірнею, догоджаючи старшому Війська Запорозького. Ніби молитву, вів далі привезені відомості з Трахтемирова:

— Пан старший недоброї мислі про того воїна, Кривоносом званого. На правду, парубійко, як мовить пан старший, багато допоміг пану полковнику Дорошенкові дотримати ладу в колі. Наказний Жмайло схилявся до думки пана Яцька, щоб і листа ніякого не відписувати гетьманові коронному, та послухався Кривоноса. Той парубійко такої думки, щоб надаремне не дражнити

нсів, як він мовить. Що ж до латини, то тую грамоту якийся спудей зі Львова складав.

— Зі Львова? Хто такий, аж зі Львова?

— Підстарости чигиринського, мовлять, синок. Турецького бея переміг у двобої, славний хлопчина! З поганцем турком, що до козаків ся перекинув, по-турецькому чеше, мов з рідним батьком на мові власного роду, присєй-бо, правда. Тертий хлопчина...

— Тож чигиринський підстароста яким побитом опинився в колі? Дива, нічого не розумію... Ну, гаразд. Тримайте коні при повнім наряді. По службі божій вирушаємо.

15

В Трахтемирів Сагайдачний прибув уночі. Дощовими хмарами здушувало нічну темряву. По вулицях і на майдані Трахтемирова тільки вартові по сотнях перекидалися окремими словами, тамуючи перший сон. Прибулих з перевозу вершників ледве помічали, і тільки при брамі собору один умовними словами запитав:

— Агов, з якого краю вовків стерегтися, панове козаки?

— Звідки пугач тричі запугає, чекай вовків з того краю! — відповів джура, який чекав Сагайдачного ще на перевозі.

— Похвально службу несуть вартові,— похвалив Сагайдачний.

— Слава богу, вартуємо! — коротко озвався йому на відповідь джура, в мові якого чутно було самбірську говірку.

За монастирською брамою весь військовий супровід старшого спинився. Той же джура дістав останні накази Сагайдачного, спішив загін і супроводив отамана до хати пароха.

До панотця пароха собору серед ночі сам Сагайдачний упросився і в сонного благословення, як годиться, взяв. Аж потім — пробачення попросив, що так пізно потурбував поважну людину.

— До ранку, гадаю, панотче, досить часу, щоби дістати з ваших уст найостанніші новини з кола. Господь всеблагий простить священнослужителю кілька мирських думок про ці події на грішній землі. Вельможний пан гетьман, мовляв, гнів кладе на всю нашу землю за

непочтиву відповідь старшини на його листа. Чи так, прошу пана отця Ієзекіїля?

— Діла божі, а суд королівський, прошу пана Петра,— непевно заговорив панотець, прибираючи тону господаря і пошанування такого гостя.

— Амінь, панотче,— згодився Сагайдачний.

Священик відхилив двері, погукав послушників монастирських, яким наказав подати вечерю. Переплів тонкі сухі пальці рук на грудях під срібним александрійським хрестом. Шанобливо підступаючи до столу, біля якого сидів Конашевич, спроквола заговорив:

— А суд той, устами католиків, єзуїтів глаголаний, не суть народу нашому сприйнятний, єго же праведні глаголаху... Єгомосць пан гетьман Корони польської жадує на коліна поставити козаків перед своїм ликом, яко перед ликом божим єдино подобає ставати людині, братові во хресті сущу! Поселянина поставила шляхта на коліна, ледве в ярмо замість худоби не запрягають гречкосія на волості, за дихання повітрям деруть з нього десятину життя, прошу пана Петра. Тепер за козаками ще сталося, їх не до вузла прибрано на гетьманський смик... А мудрість писання святебного тако рече: отмщенія мі дая, і аз тою же мірою воздам...

— Так, панотче, стара ця примха шляхти, і дивно стає, що така розумна людина, як Станіслав Жолкевський, навіть на старість віку не позбувся тої шкідливої примхи. Будемо сподіватися на промисл всевидящого ока божого та на всеблагу мудрість всевишнього...

— Святі слова, брате наш велій Петре Конашевичу! Мудрості чекаємо. А наші відписали пану гетьману, лише на себе, на свої сили спираючись.

— Латиною познущалися, мовив джура.

— Пусте, ніякого знущання, пане Петре, а лише консеквентна відповідь без упованія на небо. Пан Михайло також схвалював.

— Але ж вельможний пан гетьман лютував, читаючи того полковницького листа. Маю свої вуха при гетьмані, прошу паноцця забути про це і в допомозі мені стати такими ж надійними вухами при старшині наказних моїх отаманів Бородавки та Жмайла.

— Душею аз, яко Савл господу богу, предан єсьм, а бренним тілом служили-сьмо і слугуємі народу православному, єже під кормилом десниці твоя, пане-брате Петре, ку вящему благоденствію ся вознесе. Кажи, на-

казуй. На старшинському колі мам свої люди, до слова все переказують.

Панотець умовк і тяжко передихнув. Це посвідчило Сагайдачному, що парох змирився і справді скаже все, хоч і не без оглядності. Найбільше вразило Сагайдачного відчуття, що та оглядність чи навіть острах пароха був не за свою особу, а за долю і успіхи великої справи православного люду. І заспокоїв приємним, довірливим тоном:

— Про душу свою часом забувається, прошу панотця Іезекіїля, але за душі люду нашого денно і нощно печусь молитвою, розумом, а то і мечем, доки рука його триматиме, відстоюватиму перед Короною на наше благоденствіє! Скасуємо унію трикляту, народного права на торги, на лови, на сіножаті та на лісові угіддя без ніяких третинних, чвертьових чи десятинних поборів пожадливої шляхти доможемося від короля! Хрест і молитва раба божого Петра нехай буде свідком перед богом і перед панотцем у щирості моїх прагнень, доки живий ся матиму.

— Во ім'я отця, сина і святого духа, амінь! — завершив панотець ту клятьбу козачого ватажка.

Послушники внесли гарячу страву, бо панотець уже другий день очікував прибуття Сагайдачного і велів тримати добру гетьманську їжу завжди напоготові. На столі з'явилися смажені на конопляній олії коропи, пиріжки з вишнями, які так полюбляв самбірський шляхтич Сагайдачний. Великий житній хліб вилискував яєчним поливом по пригніченій шкурині і ніби аж парував під яскравим світлом чотирьох тройників свічок на столі. Загальна миска з медом до пиріжків. Аж на слину потягло високого гостя трахтемирівського собору. Коли ж послушник поставив і череп'яну сулійку-ведмедика та дві гранчасті волоські чари, Сагайдачний поглянув на пароха, який також побожно запрошував гостя до вечері:

— Благословім, що господь послав скуштувати в обителі нашій земній. Не во чревоугодіє, а вінця благосного во битії сему...

Сагайдачний підвівся і вийшов із-за столу. Став до молитви перед іконостасом у кімнаті, як годилося перед їжею. Але, раптом згадавши, звернувся до пароха, показуючи рукою на сулійку-ведмедика:

— Пана би Михайла, полковника Дорошенка, на цю снідь, панотче, покликати... «Отче наш, іже єси на небесі...»

— Цеї ж хвилини, прошу, прошу. Брате Остапе... «Да святиться ім'я твоє, да приіде царствіє твоє...» — звернувся до послушника, який зазирнув у відхилені двері,— звеліть мому джурі, що від панів полковників приставлений, най цієї ж хвильки покличе до мого покою пана Дорошенка. Може, ще когось? «...Остави нам гріхи наші, яко же і ми...»

— Тільки їдного пана полковника. Джура — свій чоловік?

— Молодик Григорій Саввич, із зубожілої київської шляхти... «Яко же і ми оставляєм должніком нашим...»

16

Вечеря в домі панотця Єзекіїля, пароха трахтемирівської церкви, надто затяглася, майже до світанку. Спочатку полковник Дорошенко докладно розповідав старшóму про події в Трахтемирові, про лист від гетьмана Жолкевського та відповідь на нього. Надвечір цього дня стало відомо, що ціла комісія сеймова в повному складі має прибути у відповідь на козачий реверсал...

Та полковник не минав своєю увагою й «ведмедика» з доброю горілкою, і розмова зрештою урвалася. Старшому, до речі, досить ясною стала вся картина військового стану в великому колі. Спочатку тут же за столом мимохіть замислився. А потім, коли полковник, сидячи на покуті під іконостасом трьох святителів, нестримно захріп, Сагайдачний не велів будити полковника, сам вийшов із-за столу, також замислено прогладив староруську бороду, неначе перевіривши її бездоганну гущавину й солідність. Нарешті статечно прошептав молитву за вечерю богові, а потім подякував і панотцеві. В цих показових турботах про душу був зовсім не той Сагайдачний, якого бачили між козаками на бурхливих вітрах цілого православного краю, знедоленням якого було вражене й сумління трахтемирівського пароха. А хіба лише трахтемирівського?

Відмовившись від супроводу козачого, вийшов на світанкове, встояне за ніч повітря. Блякли вже зірки на небі, сивіли окрайки небосхилу за Дніпром. Старший реєстрового козачого війська відчув непомірну тісноту

в дворикові пароха. Запальні розмови з ним, а потім і за столом розворушили напосідливі думки про долю краю, а тепло від гостинної вечері томило тіло — відчув неприємну душноту в грудях. Захотілося на ширший простір до берега Дніпра, щоб побути справді на самоті з своїми думками. Які порадники йому з заклопотаного попа, фанатика в ненависті до католиків, чи з непись-менного, хоч і надміру щирого полковника? «Отмщенія мі... і аз воздам!..» До краю відданий Конашевичеві, полковник Дорошенко ніколи не порадить, а лише згодиться з будь-якою думкою старшóго...

А тут пóради, поради треба! Поради щирої, розумно доброзичливої, якою буває лише порада рідної матері та хіба що — найвірнішого друга.

Поради б! І... «аз воздам»!

Легенький вітерець просинався десь на побережжі. Перша качка в очеретах на луках озвалася здалеку. Ні, не завмерло життя, пригнічене тяжкою думою старшóго.

Сагайдачний повернув, щоб спуститися провулочком до Дніпра, і спинився. З двору внизу почулися жваві голоси молодих козаків. Потім вийшли двоє, ведучи на поводі засідланого коня. Якої масті — добрати не міг. А це неабияк цікавило воїна Сагайдачного, однаково замилуваного як у щирій молитві, так і в до смаку споряджeнім коні. Та лиш силуети козаків з конем на фоні світанкового обрію чітко вирізьблювалися на схилі.

Козаки прощалися, як побратими. Сагайдачний помітив щирість обіймів і чоломкання. «Побратимство щире нас тільки й тримає від розбрату уніатського...» — ледве не вголос висловив гірку думку. А козаки розлучилися. Один лишився, постояв хвилинку у вербах обсадженого двору. А другий на схил од Дніпра вів засідланого коня на поводі. «Відходить, як з гостювання...» А неспокійний кінь поривається з рук гнучкої, як дівчина, правкої по-козачому постаті. Молодий козак! Він щось лагідно гомонів до коня, стримуючи на поводах. Кілька разів спиняв його, певне, наміряючись сісти вже в сідло, відійшовши на чемну віддаль від місця прощання. Але кінь харапудився, не корився молодому козакові.

Поблизу козака з конем немов з-під землі вирнула ще одна постать козака. Як і годилося, він владно гримнув на коня, старший, видно, козак, рушив назустріч і теж ухопив неспокійну тварину за поводи.

Сагайдачний на мить замилувався козачою солідарністю і такою вправністю біля неспокійного коня. Навіть думки всілякі відлетіли геть з голови на ту мить. Не знати чому прискорив кроки. Цілком імовірно, що воїнові кортіло ближче оглянути молодого козака, який відважується їхати, видно, в далеку дорогу на необ'їжджеиім коні. Та цікавив і другий, ставний козак, такий вправний біля повода. Його допомога конче була потрібна молодому, він безпомилково це збагнув відразу ж, з'явившись так вчасно на вулиці. «Одвічна благородна риса побратимства в українського люду!»

Але... що це? Чи здалося старшому в світанковому мороці? Ще дужче прискорив кроки, бо козак характерно вимахнув рукою від пояса, де завжди стримить коли не пістоль, то добрий ніж. І в той час, коли молодий козак, з допомогою старшого, розігнався стрибнути в сідло, вільна й, напевне, не порожня рука досвідченішого різко вдарила коня під задню пахву...

Немов сказився кінь, ставши дибки. Блискавично вирвався з рук обох і, ледве не потовкши ногами молодого, рвонувся геть. Молодий лагодився вже сидіти в сідлі, а довелося впасти на пісковатий шлях. Та згарячу тримався за ремінного повода, кілька кроків проповз, тягнутий поводами, і випустив їх.

— Ох, мерзота! — лайливо вигукнув у ту ж мить Сагайдачний, стрибнувши назустріч коневі. Вхоплений дужою рукою, повід так смикнув голову коня, що аж поклав його на передні коліна, скорив так несподівано, що кінь заіржав. З несподіванки озвався кінь, відчувши владну руку. Схопився на передні ноги, обсипавши Сагайдачного піском, захріп і озирнувся, але не поривався більше втікати геть.

— Агов, стій, кажу! — знову гукнув Сагайдачний козакові, який так розполохав коня і тепер поспішав зникнути в якомусь зарослому дворі.— Стій, мерзотнику! Якого куреня, виродку? — злісно гукав старший, не маючи можливості через коня наздоганяти злочинця. Добув пістоль із-за пояса. А «виродок», мов щур, зник, заглинутий мороком серед заростей.

— Хто цей мерзенний доброзичець твій, пане молодче? — запитав у Богдана, бо цей молодий козак і був Хмельниченко.

— Дякувати сердечно пану... пану...— захлинався Богдан, трохи кульгаючи, але досить жваво підійшовши

до свого рятівника.— Пан Максим Кривоніс спорядив мене загарячим і не гаразд об'їждженим у сідлі конем, прошу...

— То це Кривоніс, підсаджуючи молодика, під бока коневі ножем ударив, що той і гопки став, сказавшись?

— Га, ножем під бока? Ні, прошу пана. Максим за коня попередив. Але цього спорядив, бо інший у мене був чужий, переяславського купця. А ножем під бока... Не розумію пана... Дуже вдячний.— Богдан ще раз уклонився, побачивши зблизька, що розмовляє з поважним при коштовній зброї, з німецьким пістолем у руці отаманом. Незвичною була борода в козака, розтріпана від несподіваного збудження.

Сагайдачний віддав поводи, а сам придивився коневі на зідраного бока.

— Кинджалом, клятий, намірився полоснути живота худобі!.. На щастя, в хапатні тільки шкіру продряпав. Про цього другого питаюся, молодче, хто такий? Підлий син гадячих батьків, як ворог, намірявся зіпсувати коня, зашкодити життю пана юнака.

Богдан з ляком озирнувся в той бік, куди зник цей непроханий доброзичець. Здвигнув плечима від здивування.

— Якийсь вибрик божевільного, або... певне, так і є, як мовить пан. То не козак є, а перебіжчик з турецького війська, Селімом називається, прошу пана. Він з донцями в коло прибув, цікаві речі розповідав старшині через мене, бо мови нашої не знає. Здавався щирим у прагненні покозачитися, навіть поганства зректися, до нашої віри пристати...

— Перебіжчик, а не шпиг турецького султана? Дякуй богові, юначе, щастя мають твої батьки. Коли б не захватався турок, уздрівши мене в останню мить, то не ковзнувся би поганський ніж на ребрі в тварини. Випустив би бандури коневі, а воно ж звірина... Життя міг би позбутися з такої допомоги. Турок щось має до пана юнака?

Доводилося лише пересмикнути плечима збентеженому Богданові. Обтрушував порох на одежині, догадки йому роїлися в голові. Тихо відказав, бо не мав певності в тому, що говорив:

— Напевне, так. Переяславський купець мене сердечне попередив, що якийся турок, а це, певне, й він, випитував щось про мене... Покревною помстою вони за бея

одного нещасливого в двобої зі мною хотять жалобу по тамтім справляти. Можливо, що це і є той підісланий турками месник... Та я затримую пана, прошу пробачення...

— О ні, ні, прошу! Лише на ранкову прогулянку оце вийшов, свіжим повітрям милуюся на Подніпров'ї. Пан юнак поспішає? — чемно запитав козак з бородою, яку зараз залюбовно гладив жменею.

— Боронь боже, куди б же в таку рань! Мав би виїхати з своїми, певне, очікують на постої. А пан, прошу, старшиною на козацькім ладі ся має, чи як? — з надмірної цікавості насмілився запитати Богдан, дотримуючись у вимові говірки свого рятівника з патріаршою бородою.

— Так, старшиною, юначе. Такі діла... В Трахтемирів зараз чимало старшин з'їхалося...— і зітхнув, а Богдан ніяк не міг уторопати, чи то він засуджує такий з'їзд, а чи вболіває з якихось інших причин старшинської турботи за нього.

— Розумію пана. Певне, важке теє старшинування в регіменті, коли такий заворух навколо. Мати біля одного дитяти до сивини в косах доживає ще й замолоду, а в старшини того військового клопоту набирається не з одним...

Сагайдачний аж осміхнувся від такого ладного порівняння. Юнак здався добре вихованим на слові, приємно було розмовляти з таким.

— Про який заворух мовить пан молодик, прошу, коли напад поганський козацтво наше звитяжно відбило в цій місцевості? Спокій настає, юначе, до згоди з королівським ладом ідеться. Який заворух?..— Сагайдачний повернувся в бік юнака з приборканим конем на поводі. Подобалося йому юнацьке зацікавлення справами державного життя, скортіло послухати думки молоді, поговорити з нею. То ж вони, наймолодша сила в державній акції, виявляли стільки лицарської мужності в протибої туркам та кримчакам. А під Паволочем...

— Спокій, мовить пан, але ж то тільки від скараних поганів, та й те — чи на́довго? Тепер нові турботи козакам від пана гетьмана Жолкевського. Не були-сьте, прошу, на старшинській раді, де поручник коронний, пан Конецпольський, як то мовиться,— вимогу-ультиматум листом гетьманським не лише козацтву, а і ширшій верстві люду нашого, на волостях мешкаючого, поставив.

На зужиточну козацтву згоду схиляв панів полковників козацьких.

— Жаліти маю, не був. Так то і до сварки недалеко... А я не був.

— Має шкодувати пан, бо Конецпольський щось три дні вже як залишив коло. Чутка є, що вельможний пан гетьман у великому незадоволенні перебуває від полковничої відповіді, а все ж скорився...

— Як то скорився, прошу, юначе?..— «Цікавий юнак»,— тихо проказав самому собі.

— Полковники мовлять, що пан Станіслав згодився комісію сеймову, прошу, в повному складі надіслати до козаків у коло, вговоряти, а не наказувати мають.

Сагайдачний зітхнув, не знайшовши в першу мить щось заперечити на таку впевненість козака. Трохи посвітлішало на просторому майдані, і він придивився до юнака, відверте лице якого такою довірою та щирістю дихало. Оглянувши одяг, зброю юнака, відзначивши про себе його стриманість, Сагайдачний хотів ледве не поради запитати в нього. Не вусами ж бо мудрість козача визначається. Та й вуса в цього юнака так заздрісно підкреслюють не тільки надранній світанок, але і приємний день дозрілості людської.

Юнак також чемно очікував засудження а чи схвалення його благих надій на гетьмана. Старшина з такою бородою мусить сказати щось значне на ті щирі вісті.

— Відомо те й мені. Звичайно ж, пан гетьман мусив посилати не гінця до козацької старшини, а поважних комісарів сейму. Певне, аж тепер уже посилає умовляти коло козаче. А що нас умовляти?..— нестримно вирвалося в Сагайдачного. Хотів поправитися, а Богдан уже й підхопив:

— То правда ваша! Умовляти козаків, коли самому би треба зрозуміти становище українського люду. З Наливайком же справу мав, а все ще дражнить людей, що пса в загороді та ще й на смику!..

— Ого, розумно мислить наша молодь: саме як пса на смику. Чудово сказано, молодче мій, хоч і гірко. Бо коли би пса пустити на волю, то дражнити його небезпечно навіть збройним воєводам та старостам Речі Посполитої! Навдивовижу розумно, юначе. Як пса в загороді на смику, дражнять наш люд пани католики.

— Хіба тільки католики, прошу пана старшину?

— Католики, уніати, юначе. Король не має безсторонніх дорадників з-поміж доброзичливого до люду панства. Католики ним керують...

Богдан ще приязніше подивився на старшину з гострою, неголеною бородою, яку той зрідка вигладжував жменею. Сперечатися з такою статечною людиною не мав охоти. Але ж і не звик вимовчати, в разі йому здавалося щось не так у мові співбесідника. По-юнацькому гаряче, без недомовок заперечив:

— Католицтво — це віра, прошу ласкавого пана. В одних католицтво, в інших мусульманство, а в деяких і наша східна віра — все неначе змовилося супроти тих людей, яким у праці та в щоденних турботах немає коли вгору глянути, молитву в спокої виголосити... все пожадливо дере очі на підкорення собі не тільки набутків тої праці, а й самого трударя чи то в селі, а чи й у місті. А пан мовить — католицтво... То правда, прошу пана, що католицтво загрузло в пороках та злочинстві, як мовив ще Савонарола, але ж нехай би молилися собі, погрязаючи, людей би не зачіпали. Скільки тих охаяних, зганьблених, законами банітованих у тій же саме вірі хрещених, в якій перебувають і законники! Унію вигадали. Католики? Так моліться в костьолах, а Магометові прихильники — в мечетях, православні — в церквах. Чого ж їх несе на лан до гречкосія, в його комору? Чому на слободах і то не терплять до законного строку — подушним, димовим обкладають старости?.. А люд терпить, терпить та й покаже кулака. Вельможному пану гетьману, певне, гаразд зрозуміло це все, та він щиріше хилить доброту свою до католиків воєвод, старост, до уродзоної шляхти. А є між ними і не католики... Пан Максим мовить, що козаки чекають на пана Петра Конашевича-Сагайдачного...

Аж тепер стріпонувся Сагайдачний, захоплений дивовижно сміливими думками такого юного козака. Майже злякано озирнувся, чи не слухає хто третій, який знає в лице старшого реєстровиків.

— А що ж він, той Сагайдачний? — запитав остережливо.

— Розумний, мовлять, старши́й. І проти католицтва, і супроти мусульманства одну раду має...

— Яку, прошу, юначе, бо щось не чулем про тую раду пана старшо́го?

— Яку, вже й не скажу, а сам я й сказав лише те, що мовлять козаки з уст самого Сагайдачного. Гадаю так, що по мові в нього й діло, яке пан старший на козацьку силу покладає! Вояка ж із нього, відома річ, заслугований.

— То правда, юначе. Чувалем і в нас, що пан Сагайдачний прагне захистити люд від уніатського запосягання і справді о козацькій зброї ся турбує, на силу великолюдську надії кладе. Але ж і сила козацькая потрапляє, як пан юнак мовить, у загороду, на смик. Станіслав Жолкевський радніший би щось удіяти, та не тільки в ньому сила законів коронних. І силкується обмежувати реєстри козачі, скорочувати збройну силу нашого люду... Ось прибудуть комісари сейму, за скорочення реєстру візьмуться. Як мушу... тобто ми всі, старшина в першу чергу, як маємо повестися з ними?..

— А то не варт пану заранi собі клопіт на голову мати,— заспокоював Богдан.— Певне, пан Сагайдачний такого коника встругне панам комісарам...

Сагайдачний нестримно засміявся, схвалюючи тим надії юнака, і також по-змовницькому допитувався:

— Мабуть, пан козак уже й чув, якого саме коника... встругне пан старший? Почути й мені би хотілося, адже маю...

— Шкодую, але насправді не чув і я, лише так собі гадаю. Такий досвідчений дипломат-воїн, як пан Конашевич, не дасть себе спотиньга застати панам комісарам. Чи не жарти — скоротити козачий реєстр майже другого ж дня по такій щасливій для краю вікторії над поганинами. Тисячі бранців вирвано з неволі! А і знов навала онде чується, яка з Диких степів суне...

— І все ж цікаво би почути, як то собі мислить пан юнак тоті «коники», що їх може «встругнути» Сагайдачний? Еж і сам, яко старшина, мушу ся турбувати об тім. А комісія цими днями прибуває до Трахтемирова, ультиматум гетьманський лишається в силі, військо наше мусять скорочувати, розганяти на волості під урядування коронної та панів шляхти влади...

— Пан старшина і не догадується, що пан Конашевич схоче виладувати збройні полки козацькі, військовою пихою зустріне панів комісарів сеймових, ясою з гармат оглушить їх, а по тому ще й запитає: «Кого звеліли бисте, панове комісари, викреслити з козачого стану, коли вони ось, прошу, маршують перед очима вашмосцюв з

вогнепальною зброєю в кожного! Їх же в десяток тисяч не вбереш, а це сила, панове!..» Отак чинитиме пан Сагайдачний на тамті домагання шляхти, прошу пана старшину. І запевняю пана ласкавого, пани комісари не наважаться...

— Певне, так, юначе! — здивований і в той же час зраділий похопився Сагайдачний. Така щаслива думка спала в голову розбитного юнака! — Дякую, пане юначе, дуже дякую за таку високого гонору думку про своїх полковників, старшин! Певне, очікують тамті, ваші...

— А, не варт об тім. Щиро вдячний пану, пану...

Сагайдачний тримав одною рукою коня при удилах, а другою легко підсадив юнака, під руку підхопивши. Кінь тільки здригнувся, відчуваючи руку при удилах. Надворі розвиднялося, заворушилися джури, козаки з кіньми.

Богдан не стримував настороженого коня, намагаючись виправдати себе в очах старшини: не новичок-бо він у сідлі...

А Сагайдачний тільки кивнув головою на прощання юнакові і пішов до попівського дворища через полуднілий уже майдан.

Ще раз озирнувся. Кортіло розпитати про ім'я юнакове, з якого полку. А він уже був далеко, завертав у вулиці. Вправною козачою посадкою в сідлі він здалеку видавався єдиним цілим з конем, руда масть якого на віддалі затьмарено зливалася з малиновим кунтушем молодого козака.

«Файний хлопчина, отаманом бути, неодмінно бути! Яким отаманом!.. Скільки вогню викресалося в очах, коли переказував чиїсь неюнацькі скарги «охаяних, зганьблених, законами банітованих»! А віра і певність розуму в козацького проводу! «Виладує полки козацькі, військовою пихою, ясою зустріне...» А оглушить ясою, мудрий порадниче мій юначе, ще й як оглушить!..»

17

І знов, у тому ж покої білоцерківського замку, лютуючи, походжав старий гетьман, немов загнаний звір у клітці. Дубові дошки підлоги розсохлися в такій спеці, скрипіли під важкою ходою. За кожним разом з-під лівої дужої ноги чувся ледве вловимий басовитий або — навпаки — писклявий стогін дошки, ще більше нервуючи

літню людину. На лавах, у важкому кріслі біля вікна чи просто зіпершись на стіл завмерло мовчали недавно прибулі з Трахтемирова члени комісії сеймової.

Януш Острозький зіперся спиною о дубовий пруг столу, похмуро супроводжував Жолкевського по кімнаті украй байдужим а чи захованим на чомусь своєму, поглядом. Інший Януш — Заславський — також не випускав з уваги лютуючого гетьмана, готовий у кожну мить запобігливо відповісти на запитання володаря. Поруч нього на лаві кам'янецький староста Каліновський сидів бочком, немов покараний учень. Тільки Ян Данілович по-домашньому всівся у важкому кріслі і ні на що не зважав, жуючи по черзі кінчик то правого, то лівого посивілого вуса.

Нарешті десь по коридорах загомоніли джури, загупали чіткі кроки. До залу рвучко увійшов розпашілий від навальної їзди в сідлі поручник Конецпольський.

— Пошанованнє вельможному пану гетьману! — з дверей озвався.— Перепрошую за прикре спізнення... Мав би ся нести навздогін па-анам зацним, але ж то...

— Не варт, проше пана поручника, на виправданнях ся трудити...— перебив Жолкевський, як стій спинившись посеред покою при появі Конецпольського.— Мам вшисткі вядомості о тамтих конклюзіях пана Сагайдачного. Чекам лише останніх слів пана Станіслава...

Конецпольський оглянув присутніх у залі, як місце нерівного бою. Здалося йому, що на цьому полі лише чигиринський-корсунський староста Ян Данілович лишився не ушкоджений бодай би легкою контузією. Пан Заславський скидався на трупа, навпіл розсіченого гетьманською важкою рукою. Князь Острозький хоч і пручався ще, але жало отруєної зброї супротивника дедалі смертельніше в'їдалося йому в тіло, для дальшого опору в незавершенім бою він уже не здатний.

«Ну, що ж,— посміхнувся собі в моложаві вуса енергійний Конецпольський,— приймаю двобій!..»

— Додати щось про тії ко-онклюзії, як мовить вашомосць вельможний пан гетьман, я нічого не можу. Чудова п-парада збройної сили козацької! Десять тисяч вогнепальнозбройного жолнера, в-вашмосць, як їден чоловік, кориться волі Конашевича, виконує візерунчасті фігури збройної паради в степу! Це вже висока еф-форма

стану озброєного козацтва! А громовиці салютів гарматних, а злагоджені в їден захоплюючий такт вигуки вівату на честь короля єгомосці, на честь вашмосць пана гетьмана п-польного... То, прошу панство, є моцна патріотична д-демонстрація оружної сили, так потрібної Короні в її кресовій скруті, в її великопольській квестії кресовій...

— Ошуканство! Обдурив самбірський шляхтич! І те засліпило панам комісарам державний глузд. Панство члени комісії сеймової полишили обстоювати кондиції державні, бувши приспаними Конашевичем. Він приспав гонор шляхетський навіть у самого Станіслава Конецпольського, на якого такі надії покладавем!..

— Але ж, на бога, проше ласки вашмосць... Тего Конашевича мавем за фа-авориту вельможного пана гетьмана. До кого ж я-сем п-посланий...

— А так-так, перепрошую... Пан Станіслав мав дещо інші завдання гетьмана в цьому посольстві.

— Блискуче їх виконавем, в-вашмосць.

— Певен того, поручнику. Пан волен повідати об тім... На добре хоч би те вчинено, же потрактування остаточні з козаками шановні пани комісари вимовили віднести на волю сейму...

— Це був єдиний наш козир у такій несподіваній ситуації, проше вельможного пана гетьмана,— наважився ще раз виправдатися Острозький.— Не згоджуватися ж було нам за порадою вашмосці з наявним реєстром у десять тисяч шістсот вояків козацтва, проше... Пан Сагайдачний спокусливо пропонував нам під громи салютів пушкарських правдиві реєстри на ті десять тисяч... мовляв — нате, скорочуйте на папері, а на ділі — он вони крокують усі з рушницями, рушать повітря з жерлів гармат...

— Гаразд, пане княже, гаразд. Майже переконаним себе маю в тій перспективі, же вирішувати справу має сейм... До речі, недавнечко прибув до Білої стражник коронний на Україні пан Стефан Хмелевський. Гадаю, же мусими запросити й пана регіментара на нашу нараду. Прибув він з доброю тисячею вірного Короні, не згірш за козаків узброєного війська.

— Авжеж, авжеж,— згодилися Каліновський та Заславський. Данілович промовчав, досі ще не простивши Хмелевському демонстративний його акт заступництва за укараного козака на звенигородських ловах.

Станіслав Жолкевський кивнув до джури в дверях. В покої запанувала тиша, в якій чути було, як швидко віддалявся джура, виконуючи наказ, як згодом наближалися розмірені кроки. Знов розчинилися двері, і до покою увійшов показно озброєний регіментар України.

— Воліли би-сьмо, проше пана регіментара, нараду вести разом. Прошу сідати. Панство комісари в захопленні ся мали від вишикуваного паном Сагайдачним козацтва, до згоди про скорочення реєстру та про інші пункти поскромнення ребелізованего хлопства не дійшли... Пану регіментареві, певне, це все вже відомо від мого джури, якому велівем тримати пана досконало в курсі. Але на тен час маємо не менш важливі звідомлення пана поручника про інші заходи безпеки коронної. Проше, прослухаєми їх...

— Дякувати, поважне панство комісари, за ласку і довіру... А пан Петро, відома річ, похвально ся кохає в військових справах, не згірше, як і у вірі східній. Ще б пак йому не показати військової сили козацтва, яке його так само комендором військовим, як і прелатом віри їхньої вважає,— мовив Хмелевський, на мить пристоявши з поваги до гетьмана.

— Проше, пан Станіслав може починати,— звелів Жолкевський, дослухавши регіментара.

Хмелевський окинув оком залу, пройшов у найдальший куток причільної лави і сів, ледь-ледь уклонившись набундюченому Даніловичеві.

— До справи сі мав лише їден п-пункт з цілого плану пана гетьмана,— розпочав Конецпольський, не поспішаючи, щоб не заїкатися часто.— Отже, мався би заангажувати турецького пшебєгца до служби таємної коронної, проше панство... Як і передбачав єгомосць пан г-гетьман, тен пшебєгца чудово мовить по-польську, еж і сам не є п-правдивий турок, само тільки грек, проше, грек з обшарів александрійських. Селімом ся називає, поганство сприйняв, потрапивши до неволі турецької з козаків. До того ж був утікачем з Александрії, за порогами Дніпровими ся кліматизував, мову, звичаї козацькі засвоїв свого часу. Маючи наказ єгомосці пана гетьмана, я-а-сем відібрав полоненого Сселіма від донців, а пізніше — надав му повну волю. Але то, проше, не раніш, як дістав від нього клятву Магометом та цілковиту згоду слугувати Короні. На випадок зради поганина відібравем у заставу єго життя...

— На яких кондиціях, проше пана Станіслава? — запитав гетьман.— Клятву Магометом тричі зрадника не будемо вважати цалковітим дарунком, а життя в заставі дещо варте. Прошу...

— Гарантії в нашім ділі проше, вшистко є умовність пожиточна. А кондиції, проше, то не істотні д-дрібниці. Тамтой грек, менований Селім, цілком ся віддає, мовити би, в рукодайні панства єго королівської моці. Жем тільки єдно — гарант му п-потрібен, жеби султанський двір, особливо — Мухаммед-Ґірей кримський був би певен у єго поганській вірності.

— Корона грамоти має видати грекові в тому, чи як? — запитав Жолкевський, посміхаючись у вуса.

— Значно простіше, прошу в-вашмосць. Там ціла історія, та те вже нехай на клопоті самого грека сі лишає. Пан Селім не є правдивим пшебєгцем...

— Ще єдна зрада...

— Так, проше пана Яна, ще єдна, певне, і не остання... Не є правдивим пшебєгцем, само тільки довіреною особою Мухаммед-Ґірея. А той ухвалив здійснити руками Селіма якусь-то покревну помсту над цілою родиною звитяжця, що переміг у двобої відомого Ахмет-бея. Тен поважний бей загинув, як відомо, в передділля десь під Могилевом-Наддністрянським по розгромі під Паволочем військ Мухаммеда...

— Стривай, стривай, проше пана поручнику...— перебив Жолкевський.— Відомо-бо, же син підстарости з Чигирина, юнак Хмельницький, звитяги тей домігся в чеснім двобої.

— Так, проше вашмосць. Те відомо вже і тамтому пану Селіму. Йому відомо значно більше... Ведає пан Селім, же кінь Ахмет-бея, трофей тего Хмельниченка, виряджено на схов до якогось пана Джулая, на Веремієвських хуторах мешкаючого в старостві князів Вишневецьких. Банітований виписчик їден, проше панство, як повідомив пан Селім... Зрештою, пан шпиг досить поцінно стає до служби коронної...

— Ганьба гонору! — раптово вигукнув регіментар Хмелевський з далекого кутка. Неначе збуджений своїм раптовим вигуком, він тої ж миті схопився з місця.

— Не здольний крамар є пан Станіслав... Еж Хмельницький є державний урядовець! — озвався і теж підвівся з лави чигиринський староста, але, зустрівшись поглядом з Хмелевським, відразу ж і сів. Та його реплі-

ка, нехай і не досить активна, підтримала регіментаря. Хмелевський рушив до середини залу, ще рішучіше запротестував:

— Не позволям!.. За єдне слово згоди мерзенного шпига пан поручник ладен віддати на смерть цілу родину чесного урядовця, патріота Речі Посполитої!.. Хто дозволить, проше панство сенаторове!

— На спокуй, проше пана регіментаря! — заволав Жолкевський, енергійно знявши догори руку.— Пан поручник викладає лише про запрошену ціну шпига, не мовивши жодного слова о згоді...

— Так, проше панство,— з виряченими очима та з неприхованим занепокоєнням порвався виправдатися поручник.— Сказалем тему пану Селіму, же сплату запросив н-не звичайну. Бравши її, він сам с-стає в позицію на килимі двобою. Е-еж звитяжець т-тамт-тего б-бея, як відомо, є люд-дина п-при зброї...— Напади заїкання здушили Конецпольського, заважали говорити, і він замовк. Тільки щелепи досі нервово сіпалися так, що мусив прикласти руку до щоки.

— Ганьба! Слухати не хочу! Дозволь, вашмосць, не слухати про ганебний гонору гендель... мушу вийти до регіменту...

Не чекаючи відповіді гетьмана, Хмелевський лише помітив і відчув його замішання і здивування такою непокорою. Та швидким кроком рушив через зал до виходу. Данілович на мить скорився тій переконливій рішучості регіментаря, рвучко підвівся з лави, поривався піти слідом за ним. І не зміг побороти інший бік гонору шляхтича. То правда — Хмельницький є його підстароста, і згоди на смерть урядовця не годен дати воєвода Речі Посполитої. Та в цю мить голосний протест звучатиме, як однодумство з Хмелевським, здрібнілим шляхтичем і хлопоманом краю! До того ж — саме говорить гетьман. Чи зручно було б перебивати єгомосць в присутності панства комісарів сейму? Так і залишився, аби стоячи вислухати гетьмана...

— Таж, проше пана регіментаря, сто дяблів...— зазвучав гетьманський гнів. Але — дивно зазвучав: найгрізніший був початок, який містив зовсім лагідні слова чемності. А звична в устах уславленого гетьмана лайка занепала в тоні, згубила свою переконливість. Неначе не наказувати силкувався гетьман, а впрохувати регіментаря.

Жолкевському так і не пощастило до краю виголосити якийсь свій, невдало розпочатий наказ. Неначе бурею розчинилися двері, і до покою вскочив Самійло Лащ, ледве з ніг не збивши регіментаря. Ще з дверей панічно заволав:

— На спокуй, проше панство... Орда! Мухаммед-Гірей з Білгорода з'єднався з перекопськими мурзами, розгромив слабкі січові постерунки кошового за порогами, полковника Нечая, і лівим берегом у кількості... багатьох десятків тисяч кінноти, при змінних конях... впадл на Лівобережжя! Розголос пустив, же на Москву ся править, а лівобережними степами небезпеку кресам Речі Посполитої несе!..

Якусь хвилину в залі все завмерло. Навіть шелест листя кленів та ясенів за вікном чітко вирізьблювався дражливим нагадуванням реальності в цій заціпенілій тиші.

Жолкевський розумів, що він тут господар, йому належить перший голос, він мусить виявити ставлення військової людини до того непевного стану на східних кресах. Але як? В одну мить майнула звістка комісарів, лукавим шелестом листя настирливо лунала у вухах «...Десять тисяч шістсот живих козаків при вогнепальній зброї!..»

Але ж це знов те саме: в хвилини небезпеки їх доводиться лічити до єдиного, а потім... замість повіншування і відзнаки — скорочувати тисячами бойових реєстрів та безжально поскромняти... Ніби прокинувся і наказав, порушуючи лячне заціпеніння кількох вояків у цьому залі:

— Пану Хмелевському з регіментом негайно ся кинути на Лівобережжя, допомогти порятунком князю Вишневецькому!..

— Гадалем, же вельможний єгомосць пан гетьман дасть тен розказ і пану... Сагайдачному? — несміливо і здивовано нагадав Лащ.

— Ні! Мали би-сьмо альбо господарями, альбо гробарями тамтего збройного тлуму бути. Годі в смичка грати, проше панство... Пан регіментар має собі йти до регіменту. Не затримую... Коли й пан Станіслав Конецпольський жадує товаришити з регіментом пана Хмелевського а чи з іншим з присутніх тут панів старост військом, не чиню му жодних перешкод...

Здавалося, що лютий гетьман зараз кинеться на всіх, не вибираючи слів для дошкульної образи. Тільки б угамувати лють. А він на слові махнув рукою, щоб лишили його самого, укляк, спираючись на спинку крісла. За мить зворухнувся, зовсім утихомирено покликав:

— Пана Стефана прошу бардзо... залишитись зі мною...— І сів, очікуючи Хмелевського, який знов скинув з голови жовнірський гострокутний шолом і ступив до втихомиреного гетьмана.

Частина шоста

ТОПТАЛА ОРДА ШОВКОВІ ТРАВИ...

1

Чемов у хвилях стривоженого негодою моря зринали в безмежжі степових ковилів кінські голови, доповнюючи загальну картину хвильного безмежжя Дикого поля. Попереду в коней з-під ніг зривалися табунами з ковилів обважнілі ситі стрепети і тут же знов поринали в попелясті, серпневим сонцем присмажені хвилі трави. В небі кружляли круки, а ще вище — чорні степові орли супроводжували орду в поході.

Дике поле! Від Очакова та від Акермана по зарослому цілинними травами бездоріжжі зійшлися перекопці з Буджацькою ордою, підбурюваною мстивим Мухаммед-Гіреєм, щоб на Лівобережжі дніпровім спробувати щастя. Перший весняний похід, як відомо, завершився ганебним розгромом під Білою Церквою та Паволочем. Загинуло там кілька тисяч правовірних мусульман, змарнувалися десятки тисяч такого ясиру!.. Мухаммед-Гірей поклявся надолужити втрачене на Лівобережжі, а коли пощастить — він поведе армію на південні осади та слободи Московії! Московський ясир, особливо — чоловіки, в ціні на торгах Кафи, Сінопа та Трапезонда!..

Кримчаки хазяйновито вели по двоє коней на арканах. Вдень і самі не сідали в сідла, щоб не маячити з ковилу, не виказувати походу козацьким дозорам. З високої густої трави навіть голови ординців хіба що

зблизька помітиш. Конячі ж голови гойдалися разом із замашними сріблястими вітами, і з високих могил чи з триногів дозорних здалеку не всяке око помітить навальне просування хижої орди на північ степом. Вночі окремі загони татар проривалися на береги річок, де осідалися працьовиті слободяни, волюючи на не загарбаних досі паном вільних землях. Все це були втікачі від пана з Поділля а чи з Курщини, безпека яких від татарських нападів мало турбувала панів.

Хижаки впадали несподівано і поводились в слободах з людьми безжально, а з їх добром — з звірячою жадобою. Ледве якийсь із слободян устигне вхопитися за зброю, як падає в ту ж мить розсічений у кілька шабель або, повитий арканами, за мить опиняється за слободою в гурті таких же нещасних бранців, оточених вартою.

Ні стогін, ані плач і найщиріші благання не чіпали черствого серця людоловів. Ясир — то є врожай поганина, самим аллахом благословенний, бо бранці були «невірними, гяурами»... Чи буде жнець зважати на жалібне тьохкання стебел золотавого жита під гострим серпом! Жнива, благословенні аллахом...

На денній стації головного загону Мухаммед-Гірея, в ярах майже пересохлої степової річки було людно, як на торгах Кафи. Під високою скелею біля самого протічка скупчено кількасот бранців: чоловіків, парубків, жінок та дівчат. Трохи осторонь у дбайливому оточенні озброєних сторожів стояли, сиділи й лежали на сухій землі діти. Дівчатка перелякано купчилися гуртками, хлопчаки здебільшого парувалися, а то й поодинці боляче переживали лячну свою долю. Це були діти від восьми до дванадцяти років, яким не треба вже було ні особливого догляду, як за дітьми, яких і застрахати легше, щоб мовчали. Менших без клопоту нищили нападники ще на місці, відриваючи від матерів біля хат.

Приглушений гомін у таборі дорослих, стогін та плач жінок викликали у дітей якусь ілюзорну надію на порятунок: адже в сусіднім таборі — їхні матері, їхні всесильні батьки!..

Діти мовчали, вслухалися у віддалений гук-гомін омріяного порятунку, потомлені і знесилені для будь-якого опору.

Мухаммед-Гірей не велів ставити йому похідного намету неподалеку від бранців — йому належало за зако-

нами Дикого поля, виділеного отаманові ясиру — десятинної податі від загонів, що йшли під його проводом.

В ярузі нестримна спека. Вітерець хоч і ворушив десь ковил у степу, в яругу не заходив. Випари застояних калюж створювали неймовірну задуху.

Але ватажок не ховався під круті береги яруги, підмиті весняною повіддю, не шукав холодків з вогким повітрям. Навіть гострої хутряної шапки-малахая та похідного чапана не скидав. Умиваючись ручаями поту, він стояв на жорствяному пагорбку і судив.

Судив ватажків по загонах, судив окремих пожадливих кримчаків, судив своїх найближчих помічників у поході. В руці — увосьмеро плетений з тонкої сирицї вицьвохканий нагай, на поясі крива шабля, якою він вряди-годи залюбки грався, щоб дати гулящій руці лишок похідної енергії. Розтріпані чорні вуса звисали на щелепу серпами-жмутками скуйовдженого густого волосся, часом заважаючи говорити. Говорив він різко, гнівно і відповіді не чекав.

— Гасан! Це ж ти, Гасан з Карабазару?.. Це в тебе двоє дужих молодих гяурів відчеплено з аркана мертвими? Ти що, шайтанове насіння в твоїй крові, гадючою слиною розум замордував собі, вибравшись сюди достатки правовірних, аллахом дарований ясир плюндрувати?! Двох таких гяурів замордував, поганцю! Та кожний з них на військовій галері в Стамбулі зо дві тисячі аспрів вартий, ти знаєш про це, мерзотнику?.. Двадцять п'ять нагаїв Гасану за безгосподарність і спровадити в улус без ясиру!

Гасана взяли двоє озброєних гайдуків з охорони Мухаммеда, вивели геть під круте урвище, вимите повіддю, і, зідравши чапан з плечей, ремінні штани, почали сікти нагаями. Гайдуки були з турків, які за нижчу істоту вважали татарина, сікли, як тварину. Саме тваринний крик покараного і намагалися вони заглушити свистом нагаїв.

Ватажок уже судив іншого:

— Чому твій ясир, Керім-баба, хлопчик з останнього набуття загону, потрапив коням під копита і позбувся ноги? Довелося такого яничара султанського двору викинути геть у провалля. Ти за тим і в похід ішов, щоб невірними хлопчаками, майбутніми солдатами світила нашого султана, яничарами оці пустельні яри гатити? П'ятдесят аспрів за хлопця тобі не потрібні?.. Десять

ударів йому по тілові в штанях дати за збитки державі!.. Юсуп з Акермана! Ти зіпсував арканом шию такої полонянки і аж потім віддав мені, аллахом посланому тобі проводиреві, на зло псував добра. В гарем із пругом на шиї не беруть, ти знав про те? А ціна ж за таку в султанський гарем п'ятсот аспрів, ведмедю ти репаний. Відібрати в нього й другу полонянку, а самого вигнати з загону... Всіх, у кого помічу ганч на ясиру від аркана чи від нагая, а ще гірше — від гвалтування, до кінця походу — сікти нагаями, лишати права набувати ясир і посилати в найнебезпечніші бої з подніпрянами!..

По крутому спускові в яругу спустився вершник на мокрому загнаному коні. Джури, гайдуки накинулися на нього, спиняючи, щоб не заважав Мухаммед-Гіреєві чинити військовий суд адет юцере[1] у поході, судити недбайливих правовірних. Та вершник прорвався крізь них, навісно волаючи:

— Від Селіма я, від Селіма!..— І проскочив крізь заслону, пронісся яругою до гурту з ватажком, що величаво стояв на жорствяному троні.

— Від Селіма я, непоборний багадиру Акермана! Від Селіма я!..

— Га? Від Селіма? — нащадок Гіреїв різко підніс угору руку з нагаєм, вимагаючи абсолютної уваги. Навколо все вщухло, неначе в одну мить усіх, і гайдуків з піднятими нагаями над оголеним задом підсудного, все живе отут, вразив параліч. Черговий підсудний, як схилив покірну голову перед суддею, щоб вислухати його вирок, так і задубів.

Вершник зіскочив з паруючого коня, кинув поводи, упав і поплазував у рабській покорі до підмитої жорстви, на якій стояв нещасливий владар Кримського ханства. Він досі ще тримав грізно піднесений нагай угорі, ладний розчахнути ним непокірних.

— Говори! — не заволав, а просичав крізь зуби.— Говори: знайшов Селім убивцю багадира Ахмет-бея, скарав його на смерть а чи живим правитиме на аркані перед очі султана?

— Як накаже ясне світло очей моїх...— залепетав, було, прибулий, не зводячи голови.

— Волію — на аркані! Говори!..

---

[1] За звичаєм *(турецьк.)*.

— Селім знайшов проклятого пса гяура і, певне, сам... хоче його привести перед очі правовірного нащадка славних Гіреїв! Мене ж, недостойного цілувати ступні твої, о правовірний... послав сказати, що кінь Ахмет-бея, рідний брат султанового коня,— перебуває на хуторі в невірного сина вихреста Джеджалика, виписчика з реєстру, але в козаках перебуваючого під Білою... Він хутір свій має під Вереміївкою на Посуллі, князям Вишневецьким підлеглий, всесильний багадиру наш. Доки Селім полюватиме за мерзенним вбивцею десь у Трахтемирові, велів переказати, щоб на хутір Джеджалика було послано за конем та...

— Годі!

— Як милості, прошуся мене послати з загоном на хутір Джеджалика коня добувати, гяурів порати. Повз нього вночі проїхав, брід на Сулі знаю...— мовив прибулий, нарешті підвівши голову, щоб бачити настрій володаря та й йому показати безмежжя покори в своїх очах.

— Встань, правовірний. За щиру службу маєш нагороду: йтимеш провідником у загоні Зобар-Сохе. Краща бранка з хутора Джеджалика — твоя бранка. За коня Ахмет-бея маєш карого коня з моїх підставних, від курдів добутого, і двох бранців ясиру матимеш з належної самому султанові долі... Гей... джуро! Покликати мені Зобар-Сохе агу [1]. Цієї ж ночі поведеш загін через Сулу! — наказав востаннє облагодієному посланцеві Селіма.

2

Мартинко з охотою взяв на себе весь клопіт по нагляду за Богдановим конем. Буланого з першого ж дня прибуття до двору Джулая прилучили до двох коней господаря і вигонили в луки до Дніпра на цілий день. За порадою сліпого Богуна, буланому приховали масть, підв'язавши на спину і попід черево густу ятерину, картато пофарбовану бузиновим соком. Здалеку кінь видавався чи то рябим, а чи брудно-сивим. Це й мало б схоронити його від прихованих пошукувачів здалеку, яких побоювався досвідчений козак Богун.

---

[1] Начальник *(турецьк.)*.

На луки з кіньми вигонили двох бузимків, з якими найбільше було мороки. Всі троє коней мали пута на передніх ногах, а буланого ще й триножили татарським арканом. Телята ж ходили вільно. Середньолітня пора стояла, на луках придніпровських у спеці оводи та дроки розплодилися в цю пору. Клята худоба задере хвоста бубликом і гайне, втікаючи від напосідливої лугової нужі.

Мартинко брав із собою на луки обох малюків — Филимона Джулаєвого та Івася Богуна. На конях верхи їздити навчав, охляп сидячи, навперегін пускав Івася з Филонком. Було, що й падав при тому котрийсь, але щастя промчати на коні перевершувало й незручності падіння з такого сумирного коня. Лежачи під лапатолистими осокорами, обидва хлопці набридали Мартинкові вимогами розповідати. І він розповідав їм, як казку, про свої пригоди в поводатарюванні. Під вісім років віку набували хлопчаки, жадібне бажання про все знати не давало спокою ні їм самим, ані найближчим рідним. Мартинко для цього найбільш підходив і найповніше вдовольняв ту жадобу. Їх цікавили війни, цікавило козаче життя в походах... Коли ж Мартинко доходив до того, як у Львові бурсаки письма навчали та читати книжку, хлопці напосідали, щоб він навчав і їх. Филонко, на кілька місяців старший і трохи вищий ростом, вважав себе старшим за Івася. Чорнявий по батькові, з великим аж загнутим носом, він дуже скидався на батька, перероДка з якогось ногайського роду. Навіть голосом, дівчачо-ніжним для свого віку, Филонко теж наслідував скорше батьківську, а не материну козацьку лінію. Мати інколи пестливо взивала його «моя доця» за той голосок, хоч хлопець скорше на орла скидався, аніж на дівчину. Любив коня, завжди ще й до прибуття Мартинка видирався на коня біля ясел і охляп, тримаючись за гриву, їхав на ньому аж у луки.

Богунів Івась більше сам на себе скидався. Бо було в ньому батькове завзяття, невтомність, але — материні блакитні очі, її ж чепурні уста і рівні зуби. Огрядненький, трохи нижчий за Филимона, але замашніший за нього, він мимоволі перебрав у нього старшування і тільки на коня завжди видирався з допомогою коли не самого Джулая, то котроїсь з «матерів». Останнім часом господаря не було вдома. Ще з початку літа виїхав у козакування на поклик Сагайдачного. Обидва хлопча-

ки були раді прибуттю на хутір Мартинка, швидко потоваришували з ним, і Мартинко перебрав на себе клопіт Джулая — бавити їх обох.

Прибуття на хутір Мартинка з буланим конем бойового Хмельниченка, а згодом і приїзд Мартинкової матері та овіяного казковою славою полковника Богуна, Івасевого тата, стало тепер для обох хлопців майже безперервним святом. З Мартинком щоранку вибиралися на луки, купалися в теплих озерах-затоках дніпрових, драли на деревах сорочі гнізда з неопереними сороченятами для Лиска та Бровка або лежали в холодку і слухали захопливі розповіді Мартинка. Обоє вони так зжилися, разом виростаючи, що здавалися рідними братами. Навіть віспою разом перехворіли, і недобрі сліди її на обличчях ще більше ріднили їх, як братів.

Десь за кілька тижнів по приїзді Мартинкової матері з Богдановим конем, в обідню пору, не зважившн на спеку, волячим возом прибули до хлопців у луки сліпий Карпо Богун та чужий вояк у жовнірському одязі. Приїзд волами Богуна не здивував би хлопців, бо щодня кобзар о цю пору приїздив волами з обідом для пастухів. Але ж на возі був і жовнір, а до мережаної липової крижівниці воза прип'ятий поводами йшов засідланий жовнірський кінь. До сідла спереду, як це буває на поході, приторочено зібганий парадний кунтуш жовніра... Воли щодня ходили цим шляхом у луки, звикли вже, не потребували правування.

Що й говорити, сьогоднішні відвідини з хутора з таким таємничим гостем кобзаря не на жарт зацікавили хлопців. Особливо Мартинка, бувалого уже у всяких бувальцях і значно дорослішого за малих юнака. В душі не в міру стривожився він, побачивши польського вояка, але не виказував цього. Зрозуміло, що жовнір прибув забрати банітованого Карпа Богуна, а з ним і його постійного поводатаря...

Малі хлопці, не посвячені досі в цю страхітливу таємницю Мартинової долі, швидко оговталися й кинулись до сліпого на воза. Івась уже встиг полюбити його, а Филонкові теж він за батька ставав у хутірському житті. Наперебій, регочучись, розповідали сліпому, як підласа теличка подрочилася і з розгону, від дроків рятуючись, лягла у воду; ледве Мартинко її вигнав звідти, забрівши в мочар та в латаття. Богун лагідно сміявся

з ними, горнучи Івасеву голівку до себе і гладячи шорстку Филонкову.

Прибулий жовнір людяним поводженням з малими та з Мартинком відразу ж розвіяв Мартинкові підозри. Коня свого відв'язав, щоб напоїти, і попросив Мартинка показати, як ближче втрапити до чистої протічної дніпрової води. Мали пройти аж за шелюги, загнавши напоїти й коней з паші. Все ще остерігаючись, хлопець вишукував у думці пристойної причини для відвідання справжнім польським жовніром їхнього пасовиська-сховища в дніпрових луках. І в той же час відчув якусь глибоку довіру до нього. Адже поляк прибув з Івасевим батьком, вони так лагідно розмовляли вдвох на возі.

Жовнір побачив буланого в ятерині. На диво Мартинкові, не засміявся, а тільки рвучко кинув поглядом на хлопця, потім знову на замаскованого коня. Родом жовнір походив десь із селян обшарів Самбірщини, неговіркий, але уважний до всього. Щось родинне було в його пильних оглядинах розбитного Мартинка на пасовиську в луці. Він майже за кожним своїм словом потирав пальцями, підводячи догори, достиглі вже вуса, неначе будь-що хотів подобатися цьому чужому для нього, незнайомому хлопцеві.

— Бись ми ся здибали десь на безлюдді, то і сам упізнав би пана Мартинка,— мовив, відвернувши свої доброзичливі очі від Мартинкового уважного погляду.

— То ж чому, прошу пана жовніра? — здивувався Мартинко.

— Пан пулковник на відрядженні з козаком їдним напуток мі давали. Тен козак такий молодий і файний, і, певне, голову за трьох сі має... За Мартинка, проше, мні тиле[1] бардзо приємне розповів.

— Чи не Максим, бува, той файний козак, га?

— Авжеж, він. Максимом ся називає, так-так, Максим і є! Але ж тота розмова нех бендзе на опісля, проше...— раптом заспішив жовнір.

— То правда, пане жовніре,— похопився Богун, який досі мовчав, гладячи чубаті голови хлопчаків.— Ходімо, діти, ведіть мене до воза та повертаймо волів з лук до господи. А пан жовнір свою з Мартинком розмову матиме.

— Ми теж хочемо почути,— заверещував Филонко.

---

[1] Стільки-то *(польськ.)*.

— Тож ми біля воза і поговоримо про все, козаки-молодці. Поспішаймо домів. Пан жовнір стільки мені за дорогу в луки наторочив... Пішли, козаки.

Жовнір узяв за плечі Мартинка, відвернув від гурту і повів геть до дніпрової коси. Стиха, майже шепочучи, повідомив:

— Наказано мені мчати чим швидше, жеби-сь попередити всію родину з паном Богуном та з пані Мелашкою, же великої небезпеки мають сі стерегли. Бо їден злочинний грек потурчений засобом шпига відшукує пана Хмельниченка з конем оцим турецьким. Затявся клятий турчин кривавою помстою слугувати кримському ханичеві Мухаммед-Гіреєві. Полон альбо смерть тотому Хмельниченкові зичить злочинець. А шукає Богданего шляху, сім'ю геть усю вирізати має і коня сего до султанської стайні повернути, еж брат цего огира під сідлом султанським ходить.

— Не дам! — нестримно озвався Мартинко, стискаючи кулаки.

— І те вірно, проше... але ж юнак на власні сили ся покладає, а тего злочинця, може, й сотня шабель підтримує в кривавім намірі. Пан пулковник наказав цілому хуторові засторогу мати. Відомо є, же тен Мухаммед по Лівобережжі сі править з ордою на сотню тисяч нападників. Наїзд на хутір вчинити може... а наш коронний гетьман, пан Станіслав, буцімто дав згоду турчинові чинити, як тен сі забажає. Бо бусурмен таємну службу гетьманові нестиме на українській землі...

— То ж ніби зрада, прошу пана жовніра! Ганьба!

— Певне, так. Пулковник пан Хмелевський також стурбований вийшов від гетьмана. Розказ гетьманський має, щоб правитися з регіментом на захист єгомосці пана Вишневецького, а мні велів, би-м нісся попередити хутір пана Джулая...

Мартинко відчув, як з-під ніг йому вислизає грунт. Хотілося хапатися за червоні шелюги, за товстокорі осокори та верби. Або сідлати буланого і чимдуж поспішати за Дніпро до Чигирина під захист старостівських збройних сил.

— Велике спасибі пану вуйкові жовніру. Мусили ми-сь рятували. В хуторі маємо три жінки, а на власних руках маю, крім коня, ще й сліпого чоловіка та двох малих хлопчаків, які є ласою поживою нападників.

— Хуторських попереджено, проше Мартинка. Тамтой пан млодий козак подбає о розшуку козака Джулая в Трахтемирові. Певне, нагодяться з якоюсь сотнею козаків.

— А з конем же як? — губився Мартинко.

— З конем?.. Ніяк. У цих закутках та хащах лугових ховати слід, альбо...— жовнір замислився, підкручуючи вуса.— Еж, спровадити го за Днепр до Чигирина... Нє-є,— раптом надумався жовнір.

— Чому ж ні? Там старостівське військо. Чигирин має фортецю,— похопився Мартинко.

— Нє, не, проше юнака Мартинка! Тен потурчений злочинець о коні сі старає, вужем прослизне і до старостівської фортеці. На дозволі самого коронного ся має!.. Може би, коня забрати мні з собою до регіменту?

— З паном жовніром до регіменту? — домірковуючи, перепитав Мартинко і вдивлявся в замислене чоло жовніра. Такий кінь!..— Нє, до регіменту не дозволю! Як вуйко, пан Карпо Богун, порадить, так і до чину будемо мали.

3

Від першої хвилі, як тільки дізнався Максим від Стефана Хмелевського про загрозу спокоєві на хуторі Джулая, негайно ж розпочав розшуки козака з виписчиків, Джулаєм прозиваного. А нелегка справа його розшукати в розворушеному козачому рої, не знавши, до якого з полків пристав виписчик. З лівобережан домовився з Дмитром Гунею, щоб допоміг розшукувати, нарадив його лівим берегом правитися на Січ і до Вереміївки поспішати. Отаман Яцько Острянин мав теж поспішати на Запорожжя, згодився розділитися з Гунею, щоб знов зійтися десь на Низу. Прийняв до себе Кривоноса, і другого дня теж вирушили з Трахтемирова, спровадивши комісарів сеймової комісії.

З кожним днем голоснішали чутки про напад орди на Лівобережжя. Бувалому отаманові Яцькові не вперше зустрічати орди нападників на Україні і в Диких степах за Дніпром. Звістку про вихід Мухаммед-Гірея з Перекопу та буджаків з Білогорода сприйняв без будь-якого сумніву. Сам Конашевич велів якомога хутчіше поспішати до Чигирина, щоб не дати поганам переправитися в Курукові через Дніпро на Правобережжя. Дмитрові

Гуні, молодому ще отаманові, порадив стати з лівобережцями по Сулі від Дніпра кордоном, узгодити свої дії з чигиринцями. Коли ж дістане відомості з табору головних сил, на Дикому полі за Січчю таборованих,— нехай знає, що Мухаммед-Гіреєві шляхи на відворот до Криму перетнуті Сагайдачним! Дмитро та все військо має перейти Сулу, тиснути на кримців з боків, єднатися з донцями, які ведуть бої на руських кордонах, підсилити їх кіннотою козаків...

Та вже на переправі дніпровій отаман Яцько спинив Дмитра Гуню. Вночі від Стефана Хмелевського прибув посланець зі звісткою про те, що його регімент уже вирушив до Лубен, щоб стати кордоном по Сулі, відбивати напади орди на всьому Посуллі.

Жовнір-гонець окремо переказав Яцькові про рішення сеймових комісарів найняти полоненого донцями турчина на королівську таємну службу. Чесний шляхтич Речі Посполитої Стефан Хмелевський попереджав отамана стерегтися того турчина, бо платню він запросив собі незвичайну: комісари згодні дати поганому волю карати (за законами покревної помсти) цілу родину підстарости Хмельницького за те, що син підстарости переміг у двобої турецького бея Ахмета...

Обурлива ціна, якої не пошкодували державні мужі мерзенному шпигові, так боляче зачепила січовика, що він ладен був рушити своїми загонами не до Сули супроти навали орди, а під Білу Церкву і збройно видирати турка з рук поручника Конецпольського, щоб на очах зарозумілої шляхти четвертувати його.

— Ненависть і презирство коронного панства, прошу пане Петре, до наших людей дійшла до того, що пани сеймові комісари живими людьми розплачуються за прихильність і ласку поганства! Що це таке, чи можливо терпіти далі таку наругу? — обурювався Острянин, сповіщаючи Сагайдачного про відомості, які дістав від жовніра.

— Господь премудрий, пане Яцьку, його всевидяще око невсипуще зрить на грішну землю, і така кривда справді накличе пагубу... Та не будемо необачними. То вже краще мусиш поспішати до Чигирина і захистити родину пана підстарости. А турка... Чи слід так гарячкувати, пане отамане? Саме там, а не в руках коронного поручника, ловити мали би-сьмо ту погань. Нехай простить всемилостивий господь... там і сікти шпига на

капусту! Задиратися нам з урядом не слід. І так щоразу докори чуємо на козаків з боку гетьмана... До Чигирина поспішай, пане Яцьку, там суд чини поганинові. Я слово дав гетьманові о спокої... Це слово і твоє, Яцьку, отамане козачий. Носімо в серці наші кривди до слушного часу, а чолом не виказуймо жодних намірів дошукуватися правди. Брати ведмедя в барлозі найкраще, коли він безтурботно ся має на смоктанні лапи. Пильнуймо тоє смоктання, прошу пана отамана, не розбудивши ведмедя дочасно...

Козацьке військо неначе всім десятитисячним єством слухало цю розмову отамана січовиків з старшим усього війська. Завирувало в Трахтемирові і в той же час — неначе заціпило. Не чути гомону, лише поспіх, нічна метушня. Петро Сагайдачний не приховав від козаків жовнірових вістей, але заказав: кожен козак, від якого з уст почує хто бодай би слово з тих вістей, зазнає кари палею!.. Страшні вісті передавалися лише друзям, а від них — дізнавалися їхні друзі, і то — лише наодинці й пошепки. Голосно ж переказувалися накази Сагайдачного лаштувати похід на Січ нерозпорошеними силами...

4

Чорна вість про татарський напад не мала перепон у своєму леті з села в село, з діброви в діброву, з уст в уста. Разом з жахом котилося й могутнє гасло: «Пиль-ну-уй!!!»

Вереміївка і Жовнин, Чигирин-Діброва і хутори виставили по Сулі озброєні дозори. З нетесаних вербових та осокорових паль поновлялися вартові башти. На них, мов сідало або велике гніздо чорногуза, складалася солома, листя, вмочене в дьоготь клоччя. Під баштою ніч і день підтримувалося багаття, щоб якнайшвидше запалювати смолоскип, помітивши нападників або гасло з сусідньої варти.

І ось удосвіта одного дня запалали по Сулі багрові смолоскипи, стелячи за вітром вісті о смерті, чорні хвости диму. Це вже не чутки про орду, а сама орда котилася по українській землі,— віщували смолоскипи. Тривожна вість, мов гостре лезо, прорізала насторожені серця слобожан та хуторян. Криваво-багрове вогнище на вартових баштах ледве пробивало тугий ранковий туман. Сторожа на обох вереміївських церквах помі-

тила тривожні знаки вартових, ударила в дзвони на сполох.

В селі майже не лишилося озброєних козаків. Усі пішли ще повесні на поклик Петра Сагайдачного гамувати на Чорнім шляху кримчаків та турків. Лишилися перестарки з виписчиків або зовсім ще молоді поселянські юнаки. Ні зброї достатньої, ані ладу вояцького. Кожен, хто міг, хапав стару шаблю, а то і просто — косу, вила чи кував у кузні подіб'я меча і біг за село на Жовнинський шлях, звідки ще на світанні було добре видно палаючі смолоскипи.

Карпо Богун з ранкового просоння таки почув калатання дзвонів у селі. Луна віддалено і сумно котилася по побережанській подині.

— Лиха нападь!..— сказав поки що лише самому собі і схопився, сліпий, безсилий діяти. В повітці на сіні, терзаючись від безсилля, помацки будив Мартинка: — А встань лиш, козаче наш, послухай молодшим вухом, що воно діється. Либонь, на гвалт у храмах божих б'ють! Розбуди, сину, жовніра...

— А малюків? — хапався Мартинко.

— Матері нехай їх будять! Не налякали би дітей. Ач як гуде алярмовий дзвін... Буди швидше пана жовніра.

— Я-сем слухам, проше пана кобзажа. Алярм пожежний а чи справді орда вже впадла, нех би дябел є порвал!..— вилаявся жовнір.

Рвучко відчинилася плетена брама, лущанням пересохлої лози припинивши лайку жовніра. В отворі силует жінки, чути тремтливий голос Мелашки:

— Чи не спите, вояки наші? — обережно запитала.

— Що чути там, крім дзвонів, пані Мелашко? — перепитав її Богун.

— Таж гомін лячний котиться разом з густим туманом. Неначе з-під землі встає поперед сонця день від Сули. Та за псиним гвалтом у селі хіба розбереш... Мартинку, сину, тобі б ховатися з паном Карпом слід цієї ж хвильки. Де не є поділи би себе в дніпрових луках, у шелюгах. А може би, й до китлівських чагарникових дібров дісталися... Мерщій!..

— А Івась та Филонко? Я, мамо, забрав би хлопців, на коні посадовивши, та й на Китлів а чи ярами лісовими на північ, до Лубен... Пан вуйко би з паном жовніром на хуторі лад дали, а вам, жінкам, найперш тікати треба чи ховатися в надійних ярах та свинориях...— як

старший при домі, вперше порадував Мартинко матір хазяйновитою порадою.

Раптом десь у лугових толоках від Сули пролунав перший постріл. За ним прорізав простір ранковий морочний зойк людський. Людина конала від пострілу — нападник а чи оборонець? Обидва пси в дворищі Джулая разом загавкали на той постріл і людський зойк. Густіше проривалися крізь туман глухі постріли. І гамір людський неначе прорвав усі перепони, ударив хвилями, заповнив ущерть ранкову пору.

— Це вони!..— без вагань і сумнівів ствердив Богун, безпорадно озираючись, шукаючи опори рукам.— Рятуйте дітей! Пан жовнір жінок би супроводив бодай у наші побережанські дібровки. Велике спасибі! Бог віддячить...

— А ви? — лячно запитала Мелашка.

— Чи до мене, сліпого, їм, проклятим! Домівку залишуся сторожувати з псами. Певне, вереміївчани боронитимуться, не пустять іродів. Ну, гайда, поспішайте ж бо! Чуєте, постріли з двох боків уже вириваються! Не все ще загинуло, мої рідні, там бій іде. Гайда, кажу! Лукіє, споряджайте Івася та Филонка з Мартинком. Мерщій! Де Марина?.. В діброву, в діброву...

— Збіжжя брати, харч?

— Пропади воно, те збіжжя, господи боже милостивий! Душу в жмені винесли би... Молодиць, молодиць, пані Мелашко, ведіть геть з двору. Чуєте, он...

Гамір бою а чи втечі від пострілів, немов на коняx, нісся просто на хутір. Пси, попідгинавши хвости, терлися біля людей. Уже й не гавкали, а, лише підскиглюючи, гарчали, лячно позираючи на господарів.

Мартинко ледве встиг вивести осідланого буланого на просторе дворище. Тільки й бачив, як жовнір похапки садовив малих хлопців охляп на Джулаєвих коней, сам сідав у сідло на свого заїжджeного в виснажливих походах коника. Чи рушили з двору — вже й не помітив.

Лише одним оком устиг загледіти в зрідженому тумані гострі шапки ординців. Мов збаламучені вістря чорних хвиль на дніпровім глибу, вони виринали з туманових хмар при землі, то знов поринали в них. Виразно згадалися жовнірові слова попередження: «...Злочинця, може, й сотня шабель підтримує в кривавім намірі...»

Разом ударив коня обома ногами під боки, пустив поводи і сам, неначе летіти порвався, поривчасто змахнув

руками. Буланий, мов вітром завихрений, поніс просто поза густовітими вербовими пнями в степ. «Втікати треба в напрямі від сонця!» — майнула думка.

За спиною почув постріл і смертельний кавк великого рябого пса. Кінський тупіт позаду в себе вважав за втечу з двору жовніра з обома хлопцями. Але ні озирнутися, ані вслухатися не було часу. Мусив правувати буланим, несамовитою твариною, яка, застоявшись а чи відчувши по вершникові, що треба втікати, з жахним стогоном проривалася крізь туман. По обличчі в Мартинка потекли патьоки роси, охолоджували і тверезили юну голову.

Навальний тупіт кількох коней позаду поволі стихав, лише зрідка долітаючи, як відлуння тупоту буланого. Мартинко ще й приліг до гриви, зростився з пругкою шиєю тварини, дослухав луни і гнав, гнав. Тварині це немов надавало нових сил. Тільки бризки з туману полоскали та різкий вітер свистів навколо втікача. В тому свисті зовсім згубився тупіт позаду, губилися і всілякі інші звуки. Аби вперед, як гострий погляд у молочну сутінь туману, вперед!..

5

Довільний простір та пестливий затишок у Суботові так полонили Богдана по приїзді з Трахтемирова, що в перші дні по прибутті всі його думки, всі турботи київські зійшлися в один лагідний спогад про розлуку з Христиною. В'їхавши у ворота суботівського дворища, заворожений довіллям і красою, схопився з сідла і не знав, що діяти з собою. Кортіло кинути поводи та нагая і стрімголов бігти через дворище до Тясмину. Чи, може, вискочити за ворота, пробігти босоніж таким великим тепер хутірським шляхом, щоб валували пси з кожного двору, щоб побачитися з осадницькими хлопчаками, які завжди дратували його своїми мовчазними заздрощами, певне, вигріваючи в них гостру зненависть до «панича». Тепер знайшов би він слова, щоб наблизити хлопчаків до себе, розкрив би їм очі на світ, на життя. «Панич...»

Дитяча зненависть на ціле життя відгородить своєю погрозливою ворожнечею... Таж вони вже не хлопчаки, а дорослі юнаки, може, й козакує вже якийсь. Мають свої погляди на теє життя, на сусідських хлопців та на...

«панича» підстаростенка, який замість працювати, як вони, навчається в колегіумах, на пана-шляхтича виростає...

Побачив ніби спросоння, що на ганку чекає мати. Злегка посивіла й змарніла, але така ж, як і колись, лагідна, привітна! Як блискавкою викресалося в пам'яті лице матері з барельєфа, тесаного на камені вправною рукою Бронека. Такі ж крупні сльозини на щоках, така ж тепла, материнська усмішка!.. Чи то завагалася на східцях, а чи заслабла на ноги, тримається обома руками дубового поручня на сходах з ганку.

— Мамусю! Та я ж вас...— кинувся до ганку.

Вклякнули ноги Мотроні, сіла на тесаний новий східень, рукавом утерлася. Богдан вихором метнувся на шостий східець, вхопив матір під руки. Мати цілувала кручену чуприну, а син підвів її на ноги, немов малу, на груди їй поклав голову.

— Мамусю, бачите: еж приїхав! Та я тепер сяду отут біля вас... Хочете, співатиму вашу... «Гори сиві, долини шовковії», як ви колись мені співали. А плакати чого ж?

— А то я плачу, синку мій, таке й скажеш. Радію, Богдасю, радію!

— Ото краще. Радіймо разом:

Го-ори сиві-ї та гори ж то сиві,
Долини шовко-о-ві.
Гей, гей, орли про-оліта-ають...

Еж так, мамусю? — заглянув у заплакані очі матері. Та в них палала справжня радість.

— Авжеж, так, так:

О-орли проліта-ають.
На синєє мо-оре, та за чорнії хви-илі,
Го-ей, гей, пильним о-оком грають...

Авжеж, так. Он знов ідуть звідти, з-за синього моря, страшні чутки. А ти прибув саме... Ходімо ж до хати, як годиться. Тю, розспівалася старістю, хай йому всячина з тим морем! Прилетів, орлятко моє, іди спочинеш з дороги. А вже потім усе, все розповіси матері. Майже сім років чекаю цієї розмови...

— На чутки, мамо, не зважайте. Коли що — до фортеці в Чигирин до тата підемо. Всю дорогу мені хвалився, як він озброєний на випадок сутички.

Так, підтримуючи матір, і зайшов до хати. Яка ж то рідна хата, гаптованими рушниками прибрані стіни. Та ж сама потріскана, мов павутинням уснована фарба на Георгії Побідоносці, тільки якось ніби ще більше зблякла. Образ богоматері з середньої ікони на покуті непомірно здрібнився, коли порівняти її з ликом мадонни фра Філіппо Ліппі на затьмареній стіні колегійного кабінету Жолкевського... Але ж нехай їм усячина, тим чужим мадоннам. Тут рідна хата в рушниках і в ній — «О-орли проліта-ають...». Мати!

6

Страшні чутки з-за синього моря та з буджацьких становищ орди підняли на ноги всі околиці не тільки лівого, а й правого побережжя. Бо хіба не було такого, що орда правиться правим боком Дніпра, а на лівий, як на лови, ночами наскакує? Закажеш їй не полювати за ясиром з лівого на правім боці Дніпра? Орда десь-то посувається ковильними степами, розпускаючи поголос, що йде на руські південні покордоння, до Москви погрожує доскочити. Але ж де тая Москва, а кримські невольницькі торговиці жадують людського товару. Далекі заморські купці пробилися кораблями аж у Чорне море, кримський ясир у ціні піднявся!

А до ясиру — краму для заморських купців — рукою дістати спритному татаринові — кримчакові чи буджаку. По Дніпру той ясир селиться, по степах українських, заорює цілину, розводить пасіки, курить смолу, випалює поташ та випасає худобу. Рукою дістати!..

Нападники вірно розрахували: блискавично заскочили, доки козацькі полки вигреблися з Січі до Трахтемирова, під Білу Церкву. Після виснажливих боїв з Мухаммед-Гіреєм повесні досі ще латаються, гоять рани. Січ майже спорожніла. Вартовий курінь не витримав і незначного бою, відійшов з Базавлука аж до Жовтих Вод.

І вже третього дня Богданові закортіло їхати з батьком до Чигирина. Зважав на матір, на її вболівання за відпочинком синові, але перші радісні хвилини зустрічі починали затьмарюватися самотністю день крізь день, одноманітністю суботівського життя і жахним безділлям. Новиною не стали й батьківські кілька книжок — молитовники, псалтир, євангеліє. Навідався було до

пушкарівського двору, бо хутір розростався чужими людьми. Дітвора ні віком, ані інтересами не приваблювала Богдана. Аж і на дворищі Пушкарихи живуть уже нові люди, втікачі з Лівобережжя, з безмежних обшарів Вишневецького староства. Засмучений повернувся до свого дому, у матері розпитався, що Пушкарихи немає вже й живої.

— Нема, нема старої Марії,— зітхаючи, ствердила мати.— Засумувала жінка в самоті та в ганьбі королівської баніції. Зо два роки прожила у нас, з доброго серця твого татуся прихована від немилостивого коронного закону, та й богові душу віддала. Ледве святе причастя в суботівського панотця прийняла. Відвідати би треба могилу старої...

— Неодмінно, матусю! В цім Суботові мені обвикати треба й до гробовищ... Та я не те мав на увазі, мамо. Сумую я в самоті після такого багатобарвного життя між людьми. Приятеля би хоч якогось мати!.. А благородно вчинив татусь, приховавши банітовану стару жінку, не дав загинути у вигнанні матері героя української землі! Святе діло чинив...

Мати вслухалася не так у твердо й тепло сказані слова, як у цілком дорослі думки та голос її сина, в розумні статечні міркування. Ще й бровою густою поворухнув. Від серця йшли ті людяні слова про героїв!

— Видиме діло, Богдасю, нидіти старому у вигнанні! Такого сина виростила Марія!.. Дякувати богові, не черствіє душа в нашого тата, хоч і на королівській посаді урядує, клопоту того клятого скільки має... Два роки жила Марія, качок та гусей біля Тясмину доглядала. Все сумувала за онуком Мартинком... Як свою, поховали миром, аякже!

Коли батько з сином та з двома козаками виїхали верхи за ворота, Мотрона, ховаючись, благословляла їх хрестом у спину. Такі страховинні чутки линуть, а син же он при шаблі до Чигирина виїхав.

Михайло Хмельницький ще в перший день по приїзді з сином довго вночі розповідав Мотроні про зустріч сина з красунею черницею в київському монастирі. Тепер, їдучи поруч, скоса позирав на замисленого чорновусого юнака, читав його думки з одного погляду.

— Та за сім років, Зіновію, ти і не взнаєш нашого славного Чигирина! — захоплено розважав батько. В тому захопленні Богдан відчув погорду щирість. Бать-

ко любив свій край, любив докласти рук до його добробуту та прийдешнього.

З покордонного хутора півторадесятирічної давності, з кількох земляних шанців по горі Чигирин зараз забудувався новими поселянами-козаками. Замість одної кузні тепер має чотири, шаблі та списи й для околиці кує. Під горою селітряну поташню та заклад порохівні заклали втікачі-порохнярі з Перемишлянського староства. До Чигирина люди сміливо втікали від гніту панів Вишневецьких, від запутивльських бояр з Русі, з маєтків панів Сапег литовських і навіть — з Дону, не приписані в козацькі курені, втікачі з калузької голоти. По горі з півдня від міста простягся високий кріпосний вал з кількома дубовими баштами. Зі сходу по долині від гори і аж до Тясмину місто обнесене високим дубовим частоколом з двома баштами, назовні обкопане глибоким ровом з тясминською водою...

«Бачу, не марнував часу мій добрий татусь!» — захоплювався в думці Богдан. Навіть незрозумілі почуття вдячності за те зогріли душу юнакові, неначе лише на втіху синові старався підстароста.

А батько помітив зміни настрою в сина, дедалі дужче захоплювався в розповіді:

— Ми не гребуємо вояцькими руками, що перебігають до нас із затишних обшарів Вишневеччини, ба навіть і з Сіверщини, від руських чи аж із Литви. На покордонні нам люди потрібні. А землі тут, лісів, рибних озер! Ого, вистачить на десятки Чигиринів. Мусимо залюднювати, зміцнювати здичавілий від поганських нападів край! Не кому ж, а собі, нашим людям спокій зичимо. Зараз, коли стало відомо про цей другий похід Мухаммеда, до зброї ми поставили все козацтво, не зважаючи на обмеження реєстрові. Там вони виписчики а чи банітовані десь-то з дурного ладу, нехай. Нам потрібні люди! І знаєш, Зіновію, дивлюсь на них, милуюся, а жодного тавра ганебного, що він банітований а чи ребелізант якийсь,— не бачу...

— Злочинцями люди не родяться, а нерівня та здирство панське творять їх такими...— підтримав розмову син.

— А то би не творили! Майстрів на тое зле діло — робити з людей злочинців — у нас доволі на волостях та у внутрішніх, обжитих шляхтою староствах. А люди ж які! Ти придивись до них, поговори: хлібороби, пасічни-

ки, смолокури, кушніри... Порох з божою поміччю сушимо з замісів селітри та поташу з сіркою!.. А козаки, які козаки з цих людей! Ось я познайомлю тебе з одним парубчаком Іваном. Сулимою зветься, бо з засулян походить. Гадаю призначити хлопця в дозор на далекі пошуки орди, аж до Куруківських озер. Кмітливий парубок. Князі Вишневецькі банітували сироту за якусь-то «ребелію» в селі Сенчі на Сулі. Подумаєш, ребелізант у якихось двадцять два роки. Штани на очкурі вперше зав'язав — і вже тобі ребелізант! — засміявся старий Хмельницький, примруживши очі.— А ти дай парубкові розправити плечі, в колодочки вбитися. Та в нашому покордонному житті такі люди — золото! Сирота на руку замашний, на коні — немов ще і колискою йому правило те сідло в дитинстві. А шаблею... шаблею, гадаю, не згірш за тебе, Зіновію, орудує. Далеко піде!..

— Кращий за Максима той Сулима? — всміхаючись, запитав Богдан, перервавши батькові вихваляння вояцьких здібностей парубка.

— За Максима? — перепитав старший Хмельницький і трохи знітився.— Ну, як тобі сказати, Зіновію... Максим собі одного ладу чоловік, а цей іншого. Шляхта на короля Сулиму не обере, як і Максима, це зарані визнаю. Але й пожалувати може. Підкористий,— засміявся з жарту. І вже зовсім серйозно завершив: — Для рідного краю — що той, що інший на картину проситься. Та з Івана я такого Кривоноса тобі вирощу, що й сам Максим замилується ним!

«Мудро викрутився старий! — вперше так глибоко захопили Богдана батькові здібності.— Не марнував, не марнував татусь часу, далеко зайшов у козакуванні. Недаремно він так захоплювався військовим ладом у Трахтемирові!..»

Вулиці в Чигирині тіснішали, жвавіше загомоніли збройним людом, а Богданові здалося від того аж просторіше. Вільніше дихається грудям, коли бачиш, що ти не один на цій землі. Адже Богданові нагодилося раз тяжко відчути безлюддя при ординському нападі на Подністров'ї.

Чигиринський вояцький вирій, напруженість і враження від змін у самому місті відвернули Богдана від заглиблювання у власні морочні думки. Жваво оглядав кожну купу збройних на майдані, перепитував батька,

навіть спиняв коня, щоб роздивитися нові будівлі, помилуватися широкою вулицею.

Під'їздили до дворища нової чигиринської садиби Хмельницьких під горою. Невелика, але міцно зрублена хата, збоку до гори — повітка з жердкою для припону коней біля неї. Тепер думки напосідали вже старшого Хмельницького. Скільки-то треба ще зробити, щоб бути певним у цілковитій безпеці на далекому покордонні! А синові турботи серця теж реп'яхом уп'ялися батькові в душу. Чи сам не пережив того замолоду?..

«Замолоду?.. Може, тепер на старість цілком загоїлися ті молодечі рани? Авжеж... Дочка великого гетьмана, як і Христова наречена в Свято-Йорданській обителі,— однаково! На повне згоєння першої рани в серці давно втратилася надія і при одному лише натякові починає ятритися. Рід Хмельницьких до болю влюбливий рід. Порадити б...»

Навіть озирнувся на сина, такі сміливі поради блискавично зародилися в батьківській голові. На які жертви не згодиться сумління батька, закоханого в сина!..

Забрав його, вирвав від материних упадань та причитувань. Ліпше нехай і козаком уже стає, аби б тільки не засиджувався в безділлі та в нудьзі. Батько запропонує йому скласти реєстр усьому збройному людові в Чигирині, привчатиметься хлопець давати лад і собі, і людям. А в першу ж зустріч з польним гетьманом неодмінно закине слово і про коронну службу, нехай і у війську. Доглянутий, освічений, навіть — відомий уже й панові Станіславу, не новак у сідлі вояцькому!..

7

Викликаний до канцелярії підстарости молодий козак Іван Сулима вскочив до службового покою, неначе за ним гнався сам Мухаммед-Гірей.

— Кудись квапишся, козаче, а чи від боргів ся виносиш геть, що так захекав? — запитав підстароста.

— Та ні, прошу пана підстаросту, боргів у Чигирині не маю кому заборгувати, а від сенчанських... вважаю, що втік. Веліли покликати, казав джура вашмосці,— ледве віддихавшись, розважно мовив козак. Шапку він ще в дверях зірвав з голови і тепер пригладжував рукою білявий, з шовковим лиском чуб. На Богдана озирнувся збоку, поглядом доміряючись росту. Потім на

шаблі довше затримав погляд, щиро, як свій, посміхнувся.

— Ото знайомтеся, хлопці, звільняю тебе, Іване, на сьогодні від постерунку на вежі. Наш син оце, Зіновій-Богдан, прибув і має ся освоїти в чигиринській збройній. Поведеш, козаче, хлопця по фортеці, покажеш, чим ся боронити маємо від поганів. А на завтра в дозор на далекі пошуки маєш зібрати себе і товаришів...

— Зробимо! То зараз і пішли не баривишсь, прошу пана Зіновія-Богдана...

— Стривай. Богданом його охрестила одна хороша жінка. Би-м розповів, Зіновію, людина мужа втратила на справі народній!.. Та ось що, Іване: в дозор візьмеш молодих, як і сам, вояків Семена, що сьогодні на головній брамі вартує, та двох сам вибереш з молоді. Ліпше би не брати з новеньких, а з чигиринців. Ну, і одного з старіших козаків — Тараса з гармашів дозволяю взяти. Старший, досвідченіший, але вдачею — парубок єсть. В дозорі старшим себе матимеш, але в порадах дослухайся Тараса.

— Донця Кирила дозвольте, вашмосць, присогласити. Вершник він бувалий, на випадок, якби й доганяти довелося погаиа.

— Якщо донця, то залиш Тараса. Двох гармашів не дозволю. А з Зіновієм якось домовтеся простіше себе мати, по-приятельському, не панькали би ся. Еж не на службі, а на прогулянці розмовляєте,— порадив востанне.

— Об цім не майте клопоту, вашмосць. За дверима цього покою ми до зрозуміння один одного дійдемо...— сміючись, відказав Сулима.

— То й ідіть. Не барись, Зіновію, обідати будемо в Суботові, бо мати місця собі не знайде, очікуючи нас...

Хлопці вже в дверях, регочучи, зіткнулися з поспіху. Веселий регіт супроводив їх аж на подвір'я.

«Здається, порозуміються»,— заспокійливо зітхнув підстароста, підійшовши до вікна, звідки було видко все дворище. Сулима вже вів коня до воріт, поруч ішов такий же ставний, хоч і значно молодший, Зіновій у своєму малиновому кунтуші, лівицею притримуючи шаблю на поясі. Батько ревниво порівнював обох молодих вояків і з задоволенням відзначив, що навіть у ході його сина помітна велика семирічна школа. Він не хапався ставити ногу як попало, як Сулима. І в той же час

устигає ступити разом із своїм проводатарем. Поки що, певне, більше говорив Іван, але не мовчазний був і Зіновій. На укріпленнях Чигирина, коли перед очима відкривається простір покордоння, заговорять щиріше.

«Домовляться і порозуміються!..» — ще раз зітхнув Хмельницький і відійшов од вікна. В цих словах було висловлено певність, що юнаки відкриють один одному святі закутки молодечої душі. Саме це й потрібне зараз його зачепленому першими почуттями кохання синові. Хто знає, чи не найкращі рішення, на які вже неспроможне зачерствіле старече серце, вони знайдуть і в синовому коханні; кращі, аніж міг би порадити їм найдосвідченіший у свій час батько. Молодість знає свою мову!

8

В день від'їзду дозорної групи Івана Сулими в далекий дозор в суботівській господі Хмельницьких прокинулись ще вдосвіта, Богдан упросив матір, а та переконала підстаросту, щоб дозволити Богданові виїхати рано до Чигирина для прощання з Сулимою. Богдан у перший день знайомства з Іваном так захопився ним, що на валах фортеці Чигирина розлучився вже як з кращим своїм другом. В найщиріших зізнаннях у розмові був відвертий і єдине приховав від Івана про кохану дівчину в Києві, що вона черниця. Богдан розповів лише те, що панєнка хоч і походить з шляхетського роду, але дуже проста в обходженні і від батьків самовільно приїхала до київської тітки, відмовивши стати на шлюбний килимок з високим королівським бранцем, московським князем. Про хрестик прощальний, теплом дівочого тіла грітий, Богдан не сказав приятелеві. Надто святебний і щирий дар дівчини. Сулима розуміє приятеля, якому загрожує невдача з вередливою нареченою. Адже віком Богдан ще не є справжнім повноцінним женихом, не має й життєвого досвіду в таких справах. А дівчина в ці хисткі роки саме всім до вподоби. Така ж бо красуня, як мовить молодший приятель!

— А знаєш що: годен би-м викрасти тобі Христину! — в хвилини захоплення пропонував запальний козак, довідавшись про такі ж поради і від київського бурсака Кричевського.— Мені, банітованому, все їдно... Єдиний

шлях — у Січ! А повінчаному тобі з нею ніхто не закон і за викрадання... Еж і сином підстарости єси. Та що говорить: викрадемо — і все!..

Ця перспектива найпростішого і такого чадно-захопливого вирішення складної справи втихомирила Богданові молодечі турботи та мрії. На виряджені Сулими в бойовий дозор він мав остаточно домовитися з приятелем і у згоді з тим — признатися матері.

Майже не спав цієї ночі. І коли в домі встали вдосвіта, щоб виряджати до Чигирина Богдана з батьком, він не очікував матері, доки вона прийде його збудити. Мотрона застала сина в кімнаті за вдяганням у козачі шати.

— Не вигадай же, Богдасю, й сам прилучитися до дозору! — боязко наставляла мати.

— Ні, ні, матусю, того не вчиню,— заспокоїв Богдан, цілуючи матір у холодну щоку.— Адже маємо ще одне сито, через яке мені дуже важко процідитись у дозорні з Сулимою.

— Вже й сито якесь... Стара я стаю, а твоя наука у єзуїтів зробила тебе, сину чи то надто розумним, а чи лукавим на слові: не розуміюсь я на твоїх ситах-решетах,— лагідно всміхалася мати.

— Сито-решето, ха-ха-ха! А татусь? Та він же очей з мене не спустить у Чигирині, за папери староства, за реєстри своїх збройних садовить. Куди мені там...

Та раптом материне припущення здалося йому цілком вірогідним. Чому би, справді, не помандрувати з Іваном якийся тиждень. Не воювати ж їдеш, а лише в дозор! Відчути себе вільним вояком у полі!..

— Зіновію! — почули з матір'ю батьків голос.— Зіновію, ти вже встав? А хто до нас прибув, поглянь! Ага, це добре, що ти на ногах. До тебе гість, пан Максим прибув з хрещениками, на побачення жадують!

— Де Максим? — кинувся Богдан, відводячи за плече матір.

— Поки що в дворі, коней порають. Зараз і до покою зайдуть. Іду їх повітати по-господарському...

— Матінко моя! Пригостити ж людей. Біжу до своїх дівчат,— занепокоїлася Мотрона.— То як же теперки з Чигирином бути, поїдеш чи ні, Богдасю? Адже Максима не надворі ж, як ото батько, приймати маєш.

— Чигирин беру на себе, Зіновію. Лишайся з паном Максимом...— наостанне кинув батько вже як наказ.

В покоях почулася господарська метушня, надворі заіржали розсідлувані коні. Богдан, ледве стримуючи розгублення і піднесену радість, порвався вслід за матір'ю до великої зали, куди знадвору мали би вже завітати гості. Зачувши іржання коней у дворі, кинувся до широкого венеціанського вікна, у радісній нестямі припав до шибки.

В тугому вранішньому світанні побачив, як батько без шапки, з простягнутими руками зустрівся і почоломкався з замашним козаком, обвішаним пістолями, порохівницями та шаблею. Впізнати обличчя ще було важко, але постать Максима чітко вирізьблювалась на сірому просвітку дворища. Обіч стояло з десяток сідланих коней на поводах у козаків, а далі за двором аж до переліска ворушилася тьмяна маса збройних вершників. Звідти проривався невиразний гамір голосів, кінського іржання та гупання копит.

Не даючи ради своїм думкам і мріям, підсвідомо відчув, що перебування його в тому гурті збройних на своєму буланому коні складало якесь невимовне щастя. Це відчуття насолоди пронизало його раптово, немов аж дух захопило. Заплющив очі, щоб легше збагнути всю гармонію лоскотливих почуттів: ...під тобою трепет збудженої такою кількістю вершників тварини, притишений брязкіт шабель та стремен, голоси джур, отаманів, хорунжих!.. І далечінь незнаних, лиш копитами топтаних шляхів у краї кривавих герців та гострозбудливих перемог манила райдугою мрій про незбагненне людське щастя...

Заплющив очі, щоб виразніше бачити тую картину в своїй збудженій фантазії. Не чув ні материного клопітного голосу до своїх «дівчат» — літніх жінок та дворських молодиць, ані розмови батька з прибулими. Тільки вже з ганку перед дверима почув занепокоєний, хоч і стримуваний батьків голос:

— Тож пан староста з поручником можуть прибути щохвилини, коли така напасть?..

— Не варт пану підстарості робити такі припущення. Поручник, можливо, і міг би поквапитися, жвавий воєводич Конецпольський. Таж він без війська. Два десятки крилатих гусарів особистої служби не є військо при поручникові великого гетьмана. Та і призначення від Жолкевського має таке, щоб бути при полку воєводи

Яна Даніловича, допомагати йому і повсякчасно тримати гетьмана в повній відомості, що сі діє на кресах.

— Але ж небезпека нападу орди на кресове староство мимоволі підганятиме пана старосту з військом,— турбувався підстароста.

— Раніш як завтра пан Данілович аж ніяк не зможе настигнути, прошу пана Хмельницького. Легке діло хіба — з полком у таку далечінь прибитися!.. Та ми ось із похватним загоном на якихось дві-три сотні коней без жодного пластуна, без гармати з возами пороху, і то...

— Чи багато ж людей у полку пана старости, прошу пана Максима? Адже мушу ладувати їм постій, живність,— ще клопітніше забідкався Богданів батько уже в дверях.— Ну ось, Зіновію, як господар маєш приймати своїх гостей. Скучає він за паном Максимом, так-то нудиться... То я ж подамся як скорше до Чигирина ладувати зустріч.

Максим Кривоніс уже опинився в гарячих побратимських обіймах зодягненого в козачий кунтуш Богдана. За ці кілька тижнів розлуки він ніби ще змужнішав на степових привіллях Суботова.

— Го-го-го! Здоров, брате, здоров! — вигукнув Кривоніс, ухопивши юнака в дужі обійми, як правку в стані дівчину.— Та ти, козаче, мов той заміс у діжі господині, на запару сходиш! Віват, братику, не наврочити б...— виголосив зраділий Максим. А Богдан відчув у тому якесь втішання, як втішають кревних при небіжчикові.

— А сам?.. Вуса он як уже закручуєш! Максим, Максим...— бурмотів схвильований Богдан.

— Нудишся, мовить пан Михайло?

— І не кажи, а то би не нудив світом... Агов, пан хрещеник повітав мене в дому! Така радість! Чолом пану Юркевичу, щасливо прибути. О, диви... «мама» Силантій! Поздоров боже, пане вуйку. Прошу не гніватись, люблю прізвисько в пана бойове... А пан Ганжа-а!.. Бороду собі, чи що, заводить у поході?..

З рук до рук славних побратимів переходив піднесений радістю зустрічі Богдан. Не чув, коли прощався батько з Кривоносом, як запрошував до Чигирина в гості. Лише у вікні на розвиднілім дворищі помітив його на коні в оточенні кількох вершників, козаків старостава. В залі заговорила мати, її лементливим голосом тепер заповнювалися покої суботівської господи.

Молодиці лаштували стіл. Уже парували перші стра-

ви в широких полив'яних мисках. Кривоніс тільки озирнув кімнату, не приховуючи поспіху та шукаючи очима затишку. Богдан в ту ж мить зрозумів. Кивнув головою на крайні двері, ледь відхилені до своєї кімнати, схопив козака за рукав, і пірнули обоє за ті двері. Хотілося почути з уст побратима ті вісті, яких так гостро жадує юнацьке серце, і... чомусь лячно ставало їх слухати.

— Ну як, кажи, Максиме, все...— Богдан раптом затнувся на слові, бо відчув з виразного смутку побратима тяжкі вісті.

Кривоніс навіть відвернувся на мить, так тяжко йому було сказати перше слово. І все ж намагався всміхнутися.

— Все одно, кажи все,— ще раз, уже настійніше домагався юнак, тепер не маючи сумнівів, що вісті будуть лихі. Спиною міцно підпер двері, неначе стерігся, щоб ті вісті з уст побратима не вирвалися геть.

— Дуже добре, Богдане, що ти по очах моїх розумієш недолю з тією нещасною черницею...— зітхаючи, розпочав Максим. Та його перебив Богдан:

— Постриглася, законницею стала?..— Юнак рвучко вийняв з кишені срібний хрестик Христини, затис у жмені.

— Коли б тільки те, Богдане... Закону їй не дано. Матері ігумені відомо стало, еж не брата приймала, черницею бувши. Навіть стриєчного брата не має послушниця. Виходить, обдурила духовну матір, зустрічаючись з стороннім мужчиною, не щира є послушниця, тому й закону їй не дано. А може... припускаю і такий мерзенний хід пануючої шляхти...

— Все, все кажи. Бачиш... трясця мене трясти починає.

Богдан став насторожений посеред кімнати.

— Припускаю, що твій приятель бурсак...

— Стась Кричевський? Не може бути! — похопився Богдан, стаючи на захист сумління й щирості нового приятеля. Хрестик поклав до кишені.

— Та ні, не білорус. То справді щирий юнак, добра тобі зичить. Мовлю про того другого, про сина шляхтича з київського уряду. І то... не злу якусь волю беру під сумнів, а звичайну невтриманість язика. Міг, а напевне так і є, телепнути при батькові щось, а урядовець до ігумені... Так чи ні, а не постригли небогу, та ще й з монастиря звеліли на рік де не є виїздити. Ну, дівчина

горда, домів сі вертати не бажала, а за Дніпро правилася з покоївкою-валашкою. Гадаю, що у Виговських на маєтку мала бись спинити, бо Іван так і натякав, до правди — непевно...

— Івась, можливо, добре побратимське діло чинив, виговоривши у батька притулок нещасній?

— Цілком імовірно. Тепер-то це було би найкращим у становиську білоруски. Але ж... на тому сліду до господи Виговських дівчину настиг турчин Селім.— Максим ледве вимовив останню фразу і зітхнув.

— Уже... Селім? — жахнувся Богдан, затуливши обома руками обличчя і впавши головою на груди побратима.

— Отак і сталося... Валашка кинулася боронити свою панєнку, але ж яка з дівчини захисниця перед збройним звіром-людоловом? Знайшли її смертельно пораненою шаблями. Тільки й мовила пану Силантієві перед смертю: турчин Селім до монастиря добивався після побачення сестри Домініки-Христини з паном підстаростенком... Нагле напав у дорозі і полонив послушницю, руки арканив, на поганство її навернути сварився, в гареми султанські правити має... Силантій з ніг збився, коня геть загнав, шукаючи сліду проклятого погана... Найдеш його, коли поранена валашка з вечора до ранку стікала кров'ю при дорозі в лісі, не мавши сили подати алярмову вістку. Переяславський купець тої думки, що поганин з бранкою махнув лівобережжям на Вереміївські хутори, щоб прихопити ще й коня буланого за згодою панів державних мужів... От кого би судити треба за цей жахний злочин, Богдане!

— Не розумію. Стривай, брате любий, як же це: судити панів державних мужів радиш за злочин Селіма? Адже він турчин, така їхня поведенція в тому крамарюванні живими людьми.

— Крамарювання почалося ще в Білій Церкві, Богдасю. Коронні мужі за пропозицією пана Конецпольського почали те крамарювання. Воєводич намовив турчина шпигувати серед нашого люду на користь Корони, і пани комісари сеймові згодилися поставити під небезпеку всю родину пана Хмельницького як платню поганинові за тую шпигунську службу. Турки жадують покревної помсти за смерть свого бея, забитого в двобої рукою Богдана Хмельниченка... Такі-то вісті злі мусив тобі донести, поспішаючи з Трахтемирова.

За найкраще було — далі мовчати, давши молодому побратимові в гірких сльозах своє страшне горе пережити. Гладив йому шорстку голову рукою і мовчав, кусаючи губи. Нарешті Богдан одвів голову від грудей побратима, руки з очей зняв, за Максимові міцно вчепився.

— Що ж це таке, га? То це ж дика країна, а не держава, що людьми одкупляється за послуги шпига!.. Але гаразд, Максиме, про це після. Маєш допомогти мені врятувати дівчину! Моє життя віддай їм, кровожерам, моє, а не такої дівчини. За всяку ціну врятувати! Маєш перехопити на наших землях те поганське падло, бо завезуть нещасну туди...

— І там знайдемо, Богдане! Тому так і мчав я до Чигирина з загоном, би-м випередити людолова. Маю в загоні кілька банітованих, але чесних і завзятих хлопців... Дуже добре, же-сь у Суботові ся здибали, раду цюю мали. Негайно ж вирушаймо за Дніпро до господи пана Джулая. Турчин не мине того двору, бо коня бєєвого має повертати до Стамбула нагальніше, аніж красну бранку. Чи маєш хвалитися в домі про таке лихо?..— запитав наостанку, збираючись виходити до людей біля столу.

— Не знаю, Максиме. Чини, як ти сам знаєш. Мушу їхати з тобою до господи пана Джулая. Там малі діти, ласа спожива для яничарського набору.

— Сам упораюся, Богдане. Не варт тобі так поспішати на лезо козацького життя. Ще встигнем порізатися...— відговоряв козак.

— Ні, ні, Максиме, я мушу! Лезо козацького життя не з того боку жалом загострюють наші недруги, що на ньому ріжуться самі ж козаки. Не те говориш, отамане! Судити панів людопродавців з коронної шляхти саме й слід на найгострішому лезі козацької правди! Не козакові, а панові боятися того леза годиться. Ні, Максиме, не втримати вже мене в затишку. Пани кровожерні людопродавці доброго судді жадують, най би судити їхні противні людській подобі пороки. Беруся я! Адже сім років пани єзуїти м'яли мою голову на праві свободи «демосу» та «кратосу» — люду та людоправства. Чи не час і до праці... Але ж гетьман, гетьман! Якими словами добра мені зичив старий пан. І наостанку — серце вирвав у свого сумлінного учня... А ти, Максиме, кажеш —

«сам упораюсь». Ловити ж бо та судити треба не самого лише Селіма. Одному тобі не впоратися...

— Гетьман змовчав при тому ганебному торзі,— намірявся Максим боронити Жолкевського.— Нехай уже старого земля судить. Берімося за панство шляхту, яка вона є в цілому. Пани комісари не зважили-бо на розумний і гарячий протест регіментаря України пана Хмелевського... Та ти не гарячкуй, заспокойся. Такого тут наговорив... А пан Хмелевський обіцяв вчасно попередити Джулаїв на хуторі. Говорив я з ним за три дні перед тою страшною подією з черницею вночі. Певне, джура попередив Джулаїв, оглядні будуть,— зовсім лагідно заспокоював Кривоніс схвильованого Богдана, з тривогою вислухавши його словесний вибух.

Та Богдана тепер нелегко було заспокоїти звичайними словами. Стривожене серце палало люттю смертельно ураженого почуття людської гідності і такої непоправної втрати...

— Пан Джулай козак є,— принишкло говорив далі Богдан, не зважаючи на заспокоювання друга.— Знаю про те з розповіді старого Богдана. Але їхати мушу з тобою, брате Максиме. Це мій святий обов'язок чесного юнака, дівчина душі і серця якого потрапила в таку страхітну недолю! Мати дозволять. Адже ж вони... мати!

В залі сідали за столи. Довілля страв немов аж угинало дубові дошки на столах, довгі гаптовані рушники звисали окрайками, вражаючи святковою урочистістю.

9

Несподіване Богданове лихо так приголомшило Мотрону, що вона якийсь час і слова мовити не могла. В обійми дужий синів стан вхопила, малиновий кунтуш сльозою гіркою кропила. Крізь горе синове раптом з такою виразністю проступила невтішна доля цілого краю. Неначе люди подніпрянські а чи подоляни, степовики на те тільки й живуть, невтомно працюють, щоби ліпше в своїй праці виставляти принади для людоловів. Мов ті звірі, чигають на людей з усіх боків, об усі пори року, дня і ночі. Несись крашанками, як та курка на сідалі, щоб жадобу людолова задовольнити смачною яєчнею, доки він нагуляє смак і до курятини. Тоді вхопить, розтерзає тобі душу, знівечить життя! Живеш,

по-людському дбаєш на землі, вмощуєшся в гнізді, сім'ю ростиш. А й не міркуєш, що пан Жолкевський чи Данілович веде рахунок дням життя твоїх дітей, лічить строки продажу твого життя поганському ханові... Та хіба можна збагнути жіночим розумом, як мають чоловіки чинити на позбавлення такого лиха.

Сама ладна була вчепити шаблю на пояса і правитися, може, спочатку на... королівську Варшаву, а потім уже й на ханський Крим...

Мати відчувала всім єством, що її синові, її крові горьованій, завдано болючої, на цей раз незгойної рани. За щастя мусиш вважати те, що він доріс до стану, коли не мати сльозою, а сам себе і матір, та й цілий край береться боронити. Те, що син у такій-то гіркій печалі знайшов сили на відважний вчинок, на пошук з козаками поганського злочинця, вважала виявом не самих лише сердечних поривань, але і великого чоловічого розуму та людського покликання козака!

— А що ж, сину! Кожна мати вперше благословляла сина в похід не без скрути сердечної... Чи тобі в Суботові в скорботі скніти, а чи на подвиг порятунку нещасної вкласти тую скорботу!.. Поїдеш з добрими козаками нашими, щасти вам мати господня...— і тремтливою рукою благословила, не втираючи сліз.

Сонце вже над лісом ставало, тепло вденішнє на холодки полило, а загін Максима Кривоноса тільки ще через Тясмин бродом переправлявся. Аж тоді нагальним маршем пішся на Боровицю, де був перевіз через Дніпро. О лівім боці в Кривоноса, на тому ж дарованому ним коні з ушкрябиною на ребрі, їхав схвильований, печаллю і завзяттям пройнятий юнак Зіновій-Богдан Хмельниченко. Чи вітер подніпрянський, а чи завзяття та рішучість видушували сльози з його очей. Вони котилися по щоках, солонили стиснуті уста.

То були перші сльози люті, якими поруч з материними благословлялася душа боляче скривдженого юнака. Тільки на ноги спинався, жити б починати...

Проносячись пісками та перелісками в похіднім сідлі, він вирізьблював у думці найбільших покривдників, які разом з ним ступали по тій же святій землі рідної країни. Прощай, дитинство безтурботне, прощай, і недоквітле юнацтво мрійне, золоте! А щастя маєш виборювати сам...

Стояла весняна напрочуд лагідна днина. Загін Кривоноса, приховуючись перелісками, немов розтанув у тім сонячнім теплі. Навіть птахи лісові не встигали сполохатися, коли вершники поодинці проносились між деревами на північ, до Дніпра.

10

Навколо Боровиці по побережанських перелісках застали насторожених людей. В селі не видно жодної жінки з дітьми біля хат. Та і взагалі порожнім здавалося село, хоч на шляху між тинами аж до перевозу вешталися чоловіки, парубки, озброєні хто чим міг.

Максим Кривоніс без відпочинку правився з загоном на перевіз. Кілька молодших, краще озброєних боровичан увімкнулися в супровід козаків до Дніпра.

Мусій Горленко раніш об'їхав по селу, розпитував у збройних людей і після розвідки розповів ватажкові про все, що взнав.

— Невже спізнилися ми? — турбувався Максим, слухаючи розповідь Горленка про найостанніші відомості від селян: котилася луна пострілів, видніли страхітливі заграви пожеж десь за луками на Поліссі.

Нашвидку зладнаний перевіз використали тільки для людей та збіжжя і зброї загону. Коні в'язалися з боків з-під течії і переправлялися плавма. Переправа якихось понад двох сотень збройних козаків забрала чимало часу.

Лише доскочивши Дніпра, на перевозі Максим гостро наказав козакам дотримувати цілковитої тиші. Сам дослухався, жадаючи вловити бодай би якийсь звук звідти, де ще курилися чорні дими пожеж. Тяжка певність, що спізнилися, каменем лягала йому на душу. Не обсушивши коней, лише віхтем сіна, а то й полою звелів стерти мокрі спини і сідлатися вже на лівому березі Дніпра.

Над захід сонця загін виблукав із лугових озер та шелюгових чагарників, доскочив першого пожарища в хуторі.

А жодної живої душі! Обвалені крокви осель ще облизував стомлений, але пожадливий вогонь. Сморід і тріск нагонили невимовний сум на прибулих збройних вершників. Перед ними були тільки жахні сліди ворога,

а сам він поквапно зник звідси, певне, давно, коли за цей час устиг згоріти весь хутір.

Мусій забрав Силантія та Юркевича і з наказу Кривоноса знов погнав у розвідку. Наказано знайти живу людину, розпитатися, щоб натрапити на слід нападників. Сліди копит навколо пожарища нічого не говорили, хіба що про дивовижний поспіх ворога.

— Мартинко розповідав, що хутір пана Джулая ташувався десь недалеко біля Сули, мав з боку степів великий ліс і майже ніякого шляху до села,— вперше після Суботова заговорив Богдан до Максима.

— Ніякого шляху? — перепитав здивований Кривоніс, правуючи коня на старі сліди колесного шляху в напрямі до лісу.— Тож не літав господар до Вереміївки, не міг відлюдником таким ся мати. Еж, можливо, онде і є тотой ліс. Як з розповіді Мартинка, то і хутір пана Джулая десь-то має ся вмостити серед отих згасаючих багать на сліду поганського спустошення. На жаль, бачу, тепер ходить не о хуторі. Людей там, однак, немає, Богдане. Людину в лісі шукати треба, не всіх же і загребли бусурмани...

— Убитий, зарубаний лежить...— гукнули десь від лісу.

Всі вершники з копита порвали кіньми на той голос. Вихором нісся кожен, жадуючи першим побачити коли й не живу, але ж людину на сліду сутички з ворогом. Була то смертельна бійка а чи слід жорстокого катування. Козакові на бойовім поході то все мова свідка, яка дасть вісті про силу й настрої ворога, про опір йому...

Богданові довелося вже протискатися конем крізь кінноту, щоб побачити першу жертву звірячого нападу людоловів.

Через пень-корінь в загінці лісу горілиць лежав чоловік з розрубаною закривавленою головою. Збоку, недалеко від рубаної ж руки, валялася непотрібна вже сокира. На ній Богдан помітив чорні згустки крові. Навіть радістю запломеніло в грудях. Не в ганебній втечі, а в запеклім бою загинув небораК!

Труп убитого ще раз лише підтвердив, що сьогодні цей клапоть української землі зазнав кровожерного нападу, що захоплені зненацька нападом люди боронилися чи боронили рідних, власною смертю затримуючи нападників, щоб боронені ними мали змогу втекти, схова-

тися. Більше нічого, хоч сокира також мала сліди крові, певне ж — ворожої.

Загін поволі посувався попід лісом, наджидаючи вістей від розвідки. Надходив вечір, небезпека несподіваного наскоку десь притаємничених кримчаків зростала з кожною хвилиною. Зрештою довелося спинити загін зовсім, коли дійшли до умовленого з Горленком окрайка лісу, де мали очікувати від нього вістей.

В такому запаморочливому стані невідомості та напруження Богдан не знаходив собі місця. Кілька разів поривався геть далі понад лісом, звідки наносило димом згарищ дотліваючих ген у байраках осель. Та ставало вже важко додивлятися, що там у сутінках вечора діється. А Кривоніс не спускав хлопця з очей, за кожним разом гукав:

— Куди? А ке лиш назад, назад...

Богдан корився старшому побратимові, а в душі не був згоден з такою жорстокістю. Треба було поспішати туди, ближче до згарищ, ловити кожну крапку бодай би вечірнього світла, щоб почути смертельне пробі хуторян.

Кілька боровицьких виписчиків зі зброєю пристали до загону і до прихованого серед дніпровських заплав перевозу довели. Вони й розповіли, що галас нападу розпочинався десь-то там на Сулі. А Сула протікає за згарищами, за байраками.

Навальний кінський тупіт з лісу насторожив загін. Розвідник Юркевич, розмахуючи руками в такт галопу, мов птах крилами, прямував до Кривоноса. Козаки теж підтягалися до нього. Завернув і Богдан.

— З чим ся приніс, пане Юзю? — кинувся йому назустріч збуджений Максим Кривоніс. Богдан теж попрямував за Максимом.

— Там, проше, жовнєжа рубанего карабелями знайдено...— повідомив розвідник.

— Жовніра? А де би йому взятися тут, жовнірові польському? — зопалу допитувався Кривоніс. Але відразу ж і змінив мову: — Стривай, пане Йозефе. Далеко це?

— Що довєдзіш[1], пане Максиме, в сідлі ся пронісши? Ось тутко просто огир мене проніс. Там пан Мусій стоїть.

— І Ганжа?

---

[1] Що взнаєш (*польськ.*).

— На тропу конську, на сляд поганства би то натрапив пан Іван. Юж порвав далі, певне, тераз бендзє при пану Мусію.

Кривоніс тим часом згадував літнього жовніра, який в час розмови з полковником Хмелевським охочим виявився нестись до Джулаєвого хутора попередити про лихо...

— Поїхали до Мусія, веди, пане Йозеф! Еж це жовнір пана регіментаря Хмелевського поліг, рятуючи родину Джулая...

Богдан перший вирвався за конем Юркевича, випереджаючи Кривоноса.

В лісі густішали сутінки. Поспіхом розпалювали козаки багаття біля вбитого жовніра. Кривоніс полою кунтуша обережно обмітав пісок з обличчя зарубаного. Хтось палаючим галуззям присвічував ближче, і Максим лише безнадійно махнув рукою, відійшов геть.

— Він... Я впізнав нещасного. Добровольцем визвався у пана Хмелевського поспішити до хутора пана Джулая. Герой поляк!.. Наказую по чину зняти зброю, щоб з посланцями козака передати до регіменту! А пан Богдан польською мовою має написати козачу жалобу до рідних героя...

Тут уже не стало сумнівів. Перед очима не була жертва нападу орди. Захисника в хуторі Джулая могла разити лише кривава рука Селіма...

Жовнір лежав скоцюрблений, вломивши під себе руку з карабелею. Куди саме рубаний а чи колотий, важко було добрати. Але ясно, що з коня падав уже мертвий. Про це сказав досвідчений у боях Мусій Горленко, який ще завидна встиг усе роздивитись.

— Нога затялася в стремені,— пояснював Мусій.— Вбитий перекинувся, вже тягнений конем на стремені. Тут ось видно, де й коня повернуто назад. Бій стався ще там, біля розлогого дуба, де жовнір, видимо, не одного поганина вразив карабелею, як це вміють польські кінотники! Хоч там лежить тільки один зарубаний поганин, та рука відрубана в другого, ще далі валяється. А в ямі біля кореня лишився труп татарського коня, певне, зарубаного жовніром у лихій битві... Шматки поселянського ганчір'я валяються на тирлованих боєм кінських слідах. Там і сталося з небіжчиком, що сам став оружно супроти доброго десятка поганів.

— Певне, сам...— замислений повторив Максим.— Жовнір, треба гадати, боронив утікачів-хуторян і загинув. А ті нещасні...

Він не доказав, бо Богдан рвучко зіскочив з сідла і при світлі багаття з жахом та сльозами підніс у руці шмат поли знайомої керсетки пані Мелашки. Заволав у люті та відчаї:

— Пушкариха, панове козаки, в руках поганців!.. Гей, до Сули, поспішаймо до Сули!

Тої ж миті юнак з розгону скочив у сідло, аж кінь присів на задні ноги. Спрямувавши коня по ледве помітних на піскуватім грунті слідах копит, він вирвався поміж деревами в сутінь принишклого лісу.

Кривоніс не розмірковував далі. Лишив Мусія Горленка впоратися з небіжчиком жовніром, щоб винести й поховати тіло, і погнав коня за Богданом.

11

Вночі загін Кривоноса обережно посувався в напрямі до Сули. Вирвавшись з лісу та з перелісків лугових, козаки обійшли з півдня село Вереміївку і вже на подолі Посулля натрапили на табір збройних вереміївчан. Кривоніс вирішив переночувати разом з вереміївчанами і розпитатися докладніше. З розповідей кількох селян стала ясною картина нападу ординців на правім березі Сули.

Орда напала спочатку на побережанські хутори удосвіта. Напали сили невеликого загону кримців та турків. Їх помітили дозорні вже на цьому березі, дали гасла на сполох. Перший бій з нападниками стався, вже коли запалали оселі хуторів. Ординці навмисне почали з хуторів, щоб обдурити пильність збройної варти на побережжі Сули. Козаки й селяни справді кинулися перейматн нападників на хуторах, аж у ту мить з очеретів Сули вирвалися збройні купи татар та турків з арканами і вдарили на беззбройне село.

— Відбили їх? — запитав збентежений Кривоніс.

— Але ж не без урону, козаче. Наших четверо полягло в бою, та кілька козаків поранено,— обережно відповідав селянин.

— Багато людей схопили погани в селі?

— Господь же його знає, хіба полічиш теперки, в такій шамотні? Люди ж до лісів утікали, не добереш: ухо-

пили його погани а чи вдалося кому приховатися,— розмірковуючи, пояснив один. Інший перебив з більшим запевненням:

— Чого ж там: на околицях лісу вхопили кляті цілу купу жінок з дітьми. А буде їх тамки десятків більше чотирьох. Дем'янову Січовикову Надію вхопили, Парасю, вдовиного Хведя молодицю, з хлопчаком, батюшки Саливона наймичку Докію... Та хіба їх знаєш усіх?

— А з хуторів побережанських? — нетерпляче похопився запитати Богдан, який з трепетом сердечним дослухався до кожного імені.

— Таж невідомо, козаче, були і з хуторів,— знов озвався перший, всіляко намагаючись ослабити враження від жахної втрати.— Он Лигір сам під хуторами бачив усе, то це таки правда, панове козаки...

— Що саме, пане Лигоре, бачили-сте на хуторах, коли були там і в час бою? — Максим пошукав очима в темній масі людей того очевидця. Багаття скупо висвічувало навіть найближчих.

— Кажи, Лигоре, козакам, чого ж мовчати? — підохочували в гурті. Десь майже позаду в Максима підвівся і став на весь зріст кремезний чоловік з рушницею в руці, при шаблі на китайковім поясі. Світло від багаття висвітлило його літнє лице, неначе намальоване на чорнім нічнім оксамиті. Довгі товсті вуса низько спадали через вуглувате голене підборіддя з висунутою нижньою щелепою. Щось манило на приязнь і співчуття цій людині.

— Ну що ж, скажу ще раз,— почувся його басовитий, трохи схриплий на вітрі голос.— Серед тих жінок з-під лісу погани вхопили й мою дочку Олену... На сімнадцятім році зазнала, сердешна, такої долі... Та це сталося, коли ми кинулися на хутори, як тільки запалали там оселі. Виписчик Джулай з хутора, батько його вихрест з кримців, перший зазнав нападу. А ми з ним разом козакували, пораненого мене виніс козак з бою, в куми кликав до Филонка... Кинулися ото ми до хутора, аж від нього на повному гоні коней вирвалося з десяток нападників. На конях, звісно, а ми піші. Та побачили, що нас якась півсотня люду, зброя, хоч і піші. Побоялися встрявати в діло, вдарили нагаями по конях. А там у них крик, галас жіночий. Бачу, один приарканений до сідла біжить біля конячого боку. Певне, почув, що ми

по-вояцькому загалакали, скочив, напомацки хапаючи ворога, але вхопив повода, рвонув загнузданого коня... Ну, а зверху на голову йому в ту ж мить зі свистом рубонула шабля переляканого турка. Чоловік поточився, на аркані повис. Поганин відшморгнув аркан і кинув, чоловік упав. Аж то був сліпий кобзар з Джулаєвого хутора...

— Богун? — Богдан відчув, як одна за одною тяжкі брили несподіваного лиха придушували його з усіх боків. Та мусив триматися: адже між козаками себе мав, зброю ніс на собі разом з ними.

— Авжеж, козаче, кобзар Карпо Богун. Ще за дня, коли поганів відігнано за Сулу, наші селяни поховали небіжчика. Спека, нужа, поганська небезпека. Довелося поспішати. На цвинтарі в селі й поховали разом з тими, що полягли в бою... А всього, певне, чимало наших людей, особливо — дітвори та молодиць, потрапило на цей раз у неволю... З Лубен вістку дали, що коронний полк поляків їде на погамування людожерів. Чекаємо, щоби пристати, та в догін за клятими підемо...

— Всім селом підемо! — гукали, покривши сумну розповідь Лигора. Максим пересилив гомін своїм міцним голосом:

— Крім регіменту Стефана Хмелевського з Лубен, по Дніпру вигрібаються та шляхами йдуть більше десяти тисяч наших козаків, друзі мої.

— Десять тисяч козаків! Козаки йдуть!

— Ідуть,— знов перекричав Кривоніс.— Сам Петро Сагайдачний веде їх. Але ми мусимо зарані скочити за Сулу і своїми нападами на ординців завадити їхнім звірячим діям далі, не дати їм так легко спровадити в Крим нещасних бранців, відбити їх!

— То би зачекати козаків Сагайдачного! — вигукнув хтось.

— Щоб погани з ясиром безборонно упоралися, на торги їх спровадили в Туреччину? Ні, чекати Сагайдачного немає коли,— пояснив Кривоніс.— Козаки йдуть з возами, з пушками. Я єсть один з передових отаманів козачих із загоном. Не маємо права нехтувати долею наших матерів та дітей! Вдосвіта виступаю зі своїми за Сулу...

— Ми також виступаємо! Ми під твою, козаче, оруду пристаємо, отамануй усіма! Загін Лигора теж пристає...

— Скільки вас?

— Зо дві сотні збройних набереться, а ті з косами, з сокирами...

— З сокирами лишім на сторожуванні, на пильнуванні Посулля, щоб не прогавити ще й другого нападу на село... Та ще ось що: до польського регіменту полковника Хмелевського маємо послати двох козаків, відвезти зброю полеглого героя-жовніра та грамоту подяки батькам за сина героя-брата. Може би, з нашим Мусієм Горленком їдного-двох ваших вереміївчан прилучити у теє посольство жалоби, га?..

— Правильно-о! — загули, заворушились в темряві,— Кузьму Гайдамаку від нас, вереміївчан! Статечний козак з виписчиків, на слово битий!..

— Ото й гаразд, люди добрі. Посилаймо вашого Кузьму з нашим Мусієм до пана Стефана передати зброю небіжчика та лист подяки від нас батькам за добре вихованого героя сина!..

12

А вже в степах за Сулою в перших сутичках загону з кримчаками Богдан і не згадав, як то сталося, що він уже козакує. І ніхто йому про це не нагадав у такому нікольстві. Єдиною жадобою горіли серця оборонців — наздогнати і відбити, врятувати бранців.

В запалі проскочили й Псьол, опинилися аж за Оріллю. Загін Кривоноса обростав поповненням з окремих куп, навіть одинаків. Щоразу приходили нові й нові відомості про криваві напади ординців по селах та хуторах, про навальні захоплення бранців. На шляху загону курилися дими, жевріли згарища осель.

Стало відомо, що основні сили Мухаммед-Гірея дісталися аж кордонів Московської держави. Але потужним ударом, очоленим донськими козаками, нападники збиті з напрямку, повертають на відступ. Тому так нагально правлять ясир на Дике поле, супроводжуючи бранців та майно посиленою збройною охороною.

Допомога руських, особливо донців, ще більше підбадьорила козаків загону Кривоноса. Івану Ганжі та вереміївському загонові Лигора пощастило нагнати невеликий загін кримчаків і в короткім бою відбити дев'ятеро дітей при двох молодицях та одному чоловікові з Старобільщини. Там же Ганжа дістав і перше поранення в руку від ворожої шаблі.

Богдан сам напросився перев'язати руку другові. Потім говорив з одозволеними бранцями, і жодна думка йому про поворот до Суботова не збігла в голову в ті гарячі дні. В загоні на юнака вже дивилися, як на такого ж козака, рівного з усіма. Максим, щоправда, намагався всіляко стримувати Богданові захоплення пошуками супротивника, не пускав його на всяку сутичку з татарами. Але за ці кілька днів бойового походу хлопець устиг-таки побувати і в двох гарячих ділах. Це й була остаточна посвята Богдана у бойові козаки.

Майже семирічне перебування у Львові на навчанні відірвало його від родинного затишку, призвичаїло до співжиття й здружения з стороннімн людьми, до розпізнання свого й чужого. Матір було чомусь лише шкода, як шкодують сироту, але чому шкодував за нею — не знав. До батька ж відчував велику повагу, вкладаючи в те почуття і родинну приязнь та трішечки остраху — адже ж батько! І ця звичка жити осторонь від батьківського гнізда ставала йому вже за своєрідний характер, полегшувала родинну розлуку та життя в середовищі військового, як колись — бурсацького гурту. Бойове життя в поході степовім обвітрило його, погрубшали йому ніжні риси обличчя юнака, а в голосі запанували октавні змужнілі тони.

Силантій згодився взяти Богдана під свій постійний нагляд. Та це ж не мама, а козак у поході. Тож він і став першим свідком обох рубок молодого Хмельниченка. В одній з них Богдан навіть у помочі став бувалому козакові, на якого накинулися аж троє заскочених у степовому терновищі кримчаків. Богдан так вчасно налетів на одного з них, що той з піднятою вже шаблею над головою у Силантія був блискавично зарубаний рукою Богдана, впав з коня...

— Чудовий козак росте,— захоплювався Кривоніс.

— Вже й виріс! — потвердив Силантій, полюбивши за час походу юного підстаростенка.

Вже десь аж за Оріллю вереміївчани з передового загону Івана Ганжі вловили буджацького татарина і живим його привели до Кривоноса. Допит чинив Богдан, якому з охотою доручив цю справу ватажок загону. Знання турецької мови допомогло Богданові, хоч і не без труднощів, бо це був не турок, а буджацький татарин, все ж вияснити, що полонений брав участь у нападі буджацького загону Зобар-Сохе на Вереміївку.

Він добре пам'ятає наказ Мухаммед-Гірея полонити всіх живих з хутора вихриста Джулая і доставити перед його ханські очі, але сам буджак на хутір не потрапив. Він лише знає, що все це діялося з наказу хана після того, як від Селіма прибув джура з вістями. Буджак довідався, що зі слів Селіма відомо й про коня багадира Ахмет-бея, який перебуває на хуторі Джулая. А чи знайшов Зобар-Сохе буланого коня на хуторі Джулая, чи полонив когось із хуторян, нічого про те буджак не знав, бо від бою під Вереміївкою сам ледве прибився за Сулою до інших буджацьких загонів, а Зобар-Сохе більше не бачив.

Іван Ганжа радив припекти затятого буджака вогнем, він скаже більше. Та Богдан повстав проти жорстокості з полоненим. Буджака лишили при загоні, кілька разів Богдан знов провадив з ним розмову, але про долю пані Мелашки та Мартинка так і не довідався нічого. Ні в кого сумнівів не було, що той Зобар-Сохе, а можливо, і сам Селім, який з'явився на Лівобережжі, захопили всіх живих у хуторі з буланим конем разом. Треба думати, що, скориставшись боєм при Вереміївці, вони переправилися через Сулу і погнали до самого Мухаммед-Гірея. Що сліпого Карпа Богуна стратили,— зрозуміло, бо він боронився в дорозі, заважав швидкому просуванню ханського загону.

— По-моєму...— подав раду мовчазний на допиті буджака Силантій,— з одного татарина толку для нас, як говориться, понюх тютюну. Пустить би його, проклятого, прямо до хана та звеліти під шаблею на горлі клятву нам дать, що він самому приказ наш донесе. Так і так, мовляв, веліли козаки вернуть їм усіх бранців живими, а самому забиратись подобру-здорову, а не послухає нашого совіту, на себе хай пеняє, всіх як єсть доженемо, порубаємо і в морі втопимо... до єдиного наголову знищимо! Ось так би й веліти сказать...

Мовчки вислухали запальну пораду Силантія. Його запал так переконливо звучав, що Кривоніс перший, а за ним і Богдан підтримали його. Козаки цілим колом згодилися посадовити безоружного буджацького татарина на відбитого в нападників ординського коня і послати його з листом-наказом до Мухаммед-Гірея.

Вранці Силантій та Богдан далеко в степ випровадили буджака з листом. Богдан востаннє висмикнув

свою шаблю і ще раз звелів буджакові за мусульманським звичаєм поклястися на ній, що він листа віддасть.

— А коли збрешеш...— Богдан вишукував у пам'яті найвиразніше турецьке слово переконання.— Бошка санан... тесірсіз! [1] Сам її відрубаю, навіть там, у буджацьких улусах.

13

І Чигирин, та й Суботів стріпонулись від подій, що так нагально налинули і захлеснули, збили з звичайного ритму покордонне життя. Другого дня по виїзді Богдана з Кривоносом на Лівобережжя стало відомо від дозорців, що на Чигирин-Діброву, на Жовнин та Вереміївку з хуторами за Дніпром татарами вчинено криваву нападь.

Це була перша звістка, з якою сам Михайло Хмельницький прискочив з Чигирина до Суботова, щоб самому повідомити Мотрону. Знав же її почуття до сина, її каяття за нерозважність, коли відпустила його із загоном Кривоноса. В хвилини крайнього відчаю хлопця рада була не те що погодитися на виїзд його до Вереміївки, а ледве й сама не рушила з ним. Тепер знову довелося Михайлові вдавати байдужість і спокій, винаходити такі слова заспокоєння, в які і сам починав вірити, що нічого страшного не сталося. Хлопець проїдеться в гурті надійних товаришів, заспокоїться на просторах. Ну, напали ординці на село, нещастя велике, що й говорити... але ж і тут би хлопцеві не легше велося, коли б почув ту страшну вість.

А в самого при тих статечних міркуваннях душу коти шкребли за безпеку сина. Де те Задніпров'я, а ночі без стріхи над головою, в сідлі — замість м'якої постелі...

В цю хвилину і прибіг джура з Чигирина сповістити, що на підході до міста сам пан староста воєвода Ян Данілович та поручник гетьмана коронного Конецпольський з військом посуваються Черкаським шляхом.

Сяк-так угамував дружину, пообіцявши їй, що сам помчить до Чигирина-Діброви, і поїхав. Данілович ішов Черкаським великим шляхом, оминаючи Суботів, певне, в лихім намірі заскочити староство без урядування підстарости. В Чигирині, упрілий від навальної їзди,

---

[1] Голові твоїй... не бути! *(Турецьк.)*

Хмельницький застав прибулі війська старости, а в покоях староства — і самого пана Даніловича з поручником Конецпольським.

— О, пан п-підстароста в клопоті оборони ста-ароства сі має! — вигукнув Конецпольський, вставши з лави за столом назустріч Хмельницькому. Навіть руку йому подав, чим трохи ніби й заспокоїв збентеженого підстаросту.

Ян Данілович тільки озирнувся через плече, бо сидів спиною до дверей, провадячи якийсь допит.

Хмельницький чемно подякував поручникові за слово привітання, мимоволі запитав, підкреслюючи повагу в дбайливій польській вимові:

— Що то сі діє, проше пана поручника? — і хитнув головою в бік заклопотаного допитом старости.

— Турчина їднего, проше, з-злапали дозорці пана п-підстарости під Куруківськими озерами...— кинув Конецпольський, знову сідаючи на лаву. Хмельницькому відтоді стало ясно, що допит веде не сам староста, а і поручник пана гетьмана.

За столом навпроти Даніловича сидів турок у пошарпаному одязі, з кількома кривавими вшкрябинами та синцями на обличчі. Він досі ще важко дихав, озираючись навколо, кидаючи злісні погляди, особливо на молодого козака, що гаряче пояснював Даніловичу хід якоїсь пригоди:

— Нехай не бреше, клятий турчин, прошу пана, бо не я сам, а з цілим дозором перестріли його в купі збройних турків та з тою бранкою. Аж потім, коли розпочато рубанину, він похапцем віддав бранку іншому, а той погнав з нею на переправу за Дніпро...

— Ну...— підганяв староста завзятого юнака.

Аж тепер Михайло Хмельницький роздивився, що той юнак — Іван Сулима, його дозорний з далекого дозору, був геть-чисто забруднений, зім'ятий від утоми, але такий же завзятий, як недодзьобаний у двобої півень. Відчувши якусь недовіру до себе чи й неприхильність панів коронних, він насторожено боронився. Те, що турчина впізнано обома панами, Селімом названо, підказувало розбитному юнакові, що того гаразд знають і не так уже схильні засуджувати його вчинок з людоловством.

— Ну... і ми теж... Яко старший у загоні, я звелів дончакові догнати турка з бранкою та відібрати нещасну, а сам з хлопцями мусив до рубання!.. Адже цей

клятий кинувся із своїми поганами на нас, як пес мордований з мотуза зірвався. Одного з наших він сам зарубав, тож не чекати-бо і нам, прошу ласкаве панство. Ми собі...

— Цо?

— Трохи посиротили турка, прошу пана. Чотирьох його вояк на капусту посікли, не збрешу, а самого... Наш Тарас коня під ним поклав, тоді... утихомирили козацьким звичаєм і роззброїли.

Хмельницький знав від Мотрони, яку бранку віз Селім до Мухаммед-Гірея. Від одної згадки жахнувся і нестримно запитав у Сулими:

— А бранка, Іване?

— Вона, певне, загинула, прошу пана підстаросту, власне, могла загинути... Я вже казав об тім вельможному пану старості. Прив'язаною до турка була на переправі. В хвилях Дніпра турчин тримався конячої гриви, а черниця... так, пане підстаросто, то була нещасна черниця... Ось він сам потім признався нам.— Сулима показав нагаєм на Селіма.— Козацького роду, видать, розв'язалася потай, а коли турчин похопився, дівчина... за горло упирове вп'ялася і... Обоє борюкалися в Дніпрі біля коня. А тут бій, рубанина. Хтось із хлопців бачив, що кінь сам вибрів на косі тамтого берега. Звичайно, Дніпро, хвилі, татаринове горло в руках, хіба врятуєшся...

Сулима так щиро і завзято про все розповідав, що навіть черстве єство Даніловича розворушив. Сумом облягло кімнату.

— Хвалю, пане Хмельницький, за добрий добір козаків в обороні кресового староства. Варто би такого на старшого десь-то по Чигиринові призначити, жеби завжди при собі чловєка одважного мати.

— Так і гадаю чинити, прошу пана старосту. В дозор посилав козака, яко пробу чинячи.

14

Пізно ввечері в середовище збройних чигиринців, немов грім з ясного неба, вдарила раптова чутка, що за полоненого турка вступився сам поручник гетьмана Станіслав Конецпольський. Він взяв його собі, якийсь час тримав при охороні своїх крилатих гусарів, а коли смеркло, перевдягнув у чистий селянський одяг і в супроводі

чотирьох гусарів верхи на коні вирядив турка у розшук до самого гетьмана. Все це в одну мить стало відомо серед козаків Чигирина. Дочувся про те й Іван Сулима, якому сам Хмельницький у кількох словах розповів про страждання Богдана та про нагальний виїзд його з Кривоносом на розшуки турка з бранкою. «За віщо ж осоружному туркові така милість від гетьманського поручника?» — допитувався в самого себе непосидющий Сулима. Ні з ким не радився більше. Тієї ж хвилини, як почув, прихопив з собою гармашів дончака та Тараса, досвідченого і відчайдушного козака десь аж із Чернігівщини. Сказав їм, що мусять відібрати свого бранця турка від пиховитих гусарів, і в глупу ніч порвали верхи в Чигирин.

Козаки на варті по всіх воротях послужливо цікавилися нічними мандрами непосидючого Сулими з гармашами, на солоні жарти та приказки Тараса відповідали тим же. Тільки на черкаських воротях козаки признались, що справді на ті ворота в присмерку випускали четвірку крилатих гусарів Конецпольського та бусурмана з ними. За козачим звичаєм бранець турок чи татарин був власністю козака, який його полонив у бою, тому всі співчували Сулимі, успіху в виправі зичили.

Іван понісся навздогін, як вітер, поза високими валами фортеці.

Розсуд і відвага — здавна відомо — зрідка товаришують між собою. Відважному Сулимі а чи його двом гідним поплічникам гаразд було зрозуміло, що поручник послав з турком не просто хизуватих хлопчаків з іграшковими крилами гусарів за плечима, а добре випробуваних вояків. До того ж здавна знали козаки, що в бою кінний вояк Речі Посполитої двох реєстрових козаків вартий. Гусари навіть крила відчепили за мостом на від'їзді за браму міста і до сідел їх зручно приторочили, аби б вільніше правитися в такому ризикованому супроводі. Адже відомо стало й поручникові, що його турбота за турка викликала незадоволення серед козаків міста.

Сулима погнався, не зважився ні на Тарасові міркування, ані на нерівню в силах. Адже знав, що і перевдягненого турка озброєно перед самим виїздом у далеку дорогу.

15

Аж перед світанком у тому ж нагальному галопі повертались з погоні лише двоє вірних поплічників Сулими. Під Тарасом був уже не його кінь, а той, на якому виїздив турок з Чигирина. З шляху звернули до Тясмину десь навпроти Суботова, спинилися біля броду.

Тарас протер широке чоло, обернувся до донця:

— Чекатимеш, парубче, он у тих заростях... А на випадок алярму панського, тікай за Дніпро, до людей. Наші люди скрізь добре серце до козаків мають. Розказуй їм про панські меди нашому братові, про неподобства оці. А я не забарюся...

Пустив причахлого коня вбрід і зник на другому березі в суботівських чагарниках.

Джури в господі підстарости впізнали дужого гармаша, впустили його до двору. На нагальну вимогу Тараса розбудили й Мотрону в хаті.

Тарас, як був забрьоханий на броді, ввійшов до просторої зали, ледве освітленої одним каганцем на столі. Не вимірявши сили, причинив за собою двері, що аж шибки в вікнах забряжчали, а язик вогню в лойовім каганці лизнув по вінцях черепка і, відірвавшись, погас.

— Ого, моя ти матінко, зачиняєш, козаче! — аж здригнулася Хмельничиха.— Чи не кримчаки гоняться за тобою, борони боже? Не турбуйся, самі засвітимо, ось дівчата мої... Кажи, що трапилося в Чигирині? — а сама вже ганяла думкою за Дніпро. Чи не Максим Кривоніс яку вістку подав до Чигирина? І боялася почути її.

— Та я, паніматко, гармаш, але прибув не з Чигирина. Простіть за гвалт отой з дверима, таку вдачу маю. Хлопці на сміх Трясилом нарекли і дражнять мене за тую вдачу. Не лякайтеся, а звідки прибув... дозвольте на самоті сказати.

Мотрона махнула рукою молодиці, яка внесла скалку з вогнем і запалила гнота в каганці. Тарас провів її очима, аж доки та зачинила за собою двері, і притишеним голосом повідомив:

— З дорученням нашого товариша, в лихій біді перебуваючого, Івана Сулими, певне, знаєте його...

— Авжеж, знаю! — швидко погодилася, тяжко зітхнувши.— То сідаймо на лаві, козаче, щоб щастя не минало...

— Немає коли сідати, шановна паніматко. Як собі хочете, а визволяти треба хлопця!

— Кого? — знову занепокоїлася жінка.

— Та Івана ж Сулиму! Пани коронні в Чигирині милістю обдарували поганина, бранця Іванового. А він же нашу дівчину, певне, черницю якусь, викрав задля султанського гарему.

— Черницю? То це послушниця Свято-Йорданської обителі, свят, свят, Христе-боже...— відразу ж догадалася Хмельницька.

— Не знаю. Наша, кажу, дівчина в пазурі їм, як курча до кібця, потрапила, паніматко. Ну, ми... згарячу трохи, як до звичаю... провчили турка і на суд пана підстарости привели до уряду. А натрапили на королівське безсуддя, простіть на слові, паніматко... Пан староста з одним заїкуватим шляхтичем Конецпольським заперечили наш козацький суд, до гетьмана Жолкевського узброєним післали поганина, аби б перед султаном вислужився таким чином. Гидоту-бо цю — людолова мерзенного — йому повернув би пан гетьман. Та най би він жінку свою, вельможну гетьманиху, на викуп султанської ласки посилав, а не такого звіра. Ну, серце нашого Сулими не витримало. Та хоч би й кому, прошу вашої ласки, паніматко: поганець чисту душу нашої дівчини запанастив, а пани шляхта йому гречно посміхаються, в гусарськім супроводі на гетьманське пошанування шлють.

Хмельницька важко передихнула, збентежена такою вісткою.

— Догнали ми їх, паніматко, на постої в медведівських хуторян,— мовив далі Тарас.— Радитися було б марно, пані Мотроно, та й хто би в таку хвилину Іванові радником міг стати?

Хмельницька мимоволі охопила голову обіруч, скрушно захитала нею, не приховуючи щирого співчуття козакам. Нетерпляче озвалася:

— Атож, порадишся тут! Та то ж звірі, коли людоловам поганським таку ласку зичать. Самі ж бо такі людолови українського люду є. Авжеж, вірно чинив Івась Сулима, бог йому порадник і покровитель...

— То ми і наскочили на дворище хуторянина. Битися з гусаром на чатах не насмілилися, а він, клятий, коневі піді мною шаблею кишки випустив... Зчепився я з тим дурнем, певне, й зашкодив трохи. А Іван уже й турка

з хати виволік. Дончак наш Кирило — теж, прошу, гармаш пана Хмельницького,— з двома гусарами до бійки встряв, шаблі збувся і за двір їх виманював безоружний.

— А турок?— тремтячи, допитувалася господиня.

— Йому попайдило і на цей раз. Від Івана не втечеш, не вирвешся, то вже так... Доки гусар моєму коневі кишки випускав, Сулима за голову турчинові взявся, відтяти її мав, наступивши ногою, як гадюці.

— Відтяв? А сам?

— У тому ж і лихо наше, паніматко. Упізнали його доскіпливі гусари. Кричить, горлає: «Сулима, гунцвот!» І шаблею з усього розмаху... ні, ні, паніматко, не зарубав. Бо я тую шаблю встиг перебити. Але ж і гусари, покорчило б їм: той половинкою шаблі руку Іванові зле поранив, а інший беззбройного на землю повалив. Турка виволік з-під ніг Івана. Я вже мусив боронитися від двох, мав би рубати їх, бо досі ми тільки знешкоджували їхні навальні удари. Та Іван наказ подав, бувши придушений, поранений: «В Чигирин, хлопці, до пана підстарости, негайно». А сам уже не борюкався, дався в'язати гусарові. Що мусив до чину, паніматко? Наказ треба виконувати, адже парубка за старшого собі мав. А чи кров гусарів пролити мусив на шкоду слави козачої в цих законах панських? Ледве відбився, щоби виконати наказ старшого. Коня туркового на дворищі вхопив і без сідла помчав, гукнувши Кирила... Це він і порадив до паніматки на раду завітати.

— Допоможи, господи, живим лишитися тому відважному хлопцеві, Сулимі! — перехрестилася Хмельницька.— Добрий козак зростав...— Трохи помовчала, немов пригадуючи всю розповідь Тараса. Потім ніби похопилася від думок: — А що, хіба в Медведівських хуторах і людей наших не було? Що ж це таке діється на нашій землі, людочки? Шляхта знущатиметься з людей, банітуватиме ні за що, туркам потуратиме, життя на неволю якусь зводить у власних тружених оселях наших, а ми... бійся краплину крові їхньої розбризкати бодай би й ради захисту життя? Мовчи, навіть стогону не виказуй перед паном та його посіпаками гусарами. Ох, не найшовся ще на них другий Наливайко. Не до Чигирина мали б нестися, козаче, Трясилом прозваний, а люд на гвалт у хуторі потрясти, стріпонути, щоб допомогли за правду нашу з покривдниками впоратися, па-

нам шляхті суд народний вчинити! Оце моя рада, сини мої, надіє люду нашого! Доки нам на тую брудну кров людожерів важити, коритися шляхті в таких безжальних їхніх ділах? — аж заплакала, передихаючи важко. Не втирала гнівних сліз, тільки тихіше, як скаргу, донесла до розпаленої душі стривоженого козака: — Сама хвалитимусь і оскаржу підстарості. А ти, козаче, повертай коня, на порятунок Іванові скачи, поранення у нього. Гусари не бідкалися про кров козачу, річками би її полляли за ніщо. Гони! Скрізь є наші люди, маєш до душі кожного знайти стежку, відчинити двері. Час-бо вже! Ач, людьми крамарують на свій панський лад.

Тарас поволі закручував розтріпаного по чолі оселедця, відступаючи до дверей.

— Спасибі, паніматко, за святу раду. Гадали-бо біля гармат в Чигирині, що тільки ми, козацтво, кривду тую панську, мов ярмо на шиї, чуємо, а про людей на волості й забули.

— Стривай. Шаблю он пана підстарости візьми для товариша... А людей на волості мали би за мур мурований собі за спинами ставити, виборюючи в панів нагорьоване життя в своїм краї...— і вже не стримувала плачу. У долі кожного збройного чи беззбройного вона вбачала не тільки гірку долю власного сина, але й недолю цілого краю. А як би хотілося матері доживати віку в певності, що день від дня щасливішим стає життя краю, в якому зростають її діти...

Останні її слова Тарас чув, уже виходячи за двері.

— Як мур, паніматко, повстанемо збройно!

І зник у мороці світанку, неначе розтанув, як привид. Тільки тупіт сідланого джурами свіжого коня нагадував, що в дворі у мороці була людина.

16

Підстароста повернувся з Чигирина до домівки, вже коли зовсім розвиднілося надворі. Стомлений тілом і душею, з відчаєм повертав додому бодай би слово родинної теплоти почути з уст дружини після таких розтерзаних дня та ночі.

— Що чиниться на землі, Мотроно, не доберу. Далебі, не збагну своїм розумом. Гай-гай... така веремія завертілася в нашому чигиринському супокої котрий уже день...

— Авжеж, добереш тут, не ївши цілу добу. Та бачу — й не спав, Михайле, нехай сказиться таке урядування.— З рук чоловіка взяла нагай, аж гарячий під рукою. Керею стягла з плечей.— Спочинь, доки дівчата сніданок подадуть.

— Урядування в старостві а чи совісті людської катування при таких панах старостах...

Не сів, а впав на лаву кінець столу, на дружину ніби якось випадково поглянув.

Тільки мить одну спалахнув:

— Плакала, Мотроно? Щось недобре почула з-за Дніпра? — бідкався в ту мить, а самого клонило зіпертися на ріжок столу, покласти на нього й голову. І вже не почув відповіді дружини, заснув, припавши щокою й ледь-ледь сивіючим вусом до дошки, як до пухової перини, стеленої дбайливою рукою Мотрони. Тільки дихнув одним з нею повітрям, відчув її сердечну турботу — чи їв, чи спав? — і мимовільний спокій розкував йому сон.

Мотрона з двома молодицями вклали господаря на тій же лаві, велику подушку під голову підмостили. Господиня кивнула головою «дівчатам», щоб ішли собі, дали б спокій, а сама сіла край столу на причільній лаві. Зітхання важке притримала, втопивши зір на сивіючий ранок у шибках вікна. В голові її змішалося все, що почула й бачила за ніч. До того прилучилася зростаюча тривога за сина, так нерозсудливо відпущеного з козаками. Черниця в холодних хвилях Дніпра, бентежний настрій Зіновія при страшній вістці про те, що обожнена юнацькими почуттями дівчина потрапила в жорстокі пазурі на іграшку в поганських гаремах. Гнівні вагання нестримного козака Трясила, який трясе двері так, що аж оселя рушиться.

Настрій мужа, недолею молодості своєї пов'язаного з нею. Хіба ж вона не знає того чи не виплакувала ночей самотності ще в перші роки шлюбу? Батька, матір кляла за тую неволю свою, в любов до сина вклала всю душу. Тим і жила. Аж настала інша пора, настали інші турботи...

Легкий скрип дверей розбудив господиню від памороч них думок. Відкрила очі, денне світло аж сльозу на них поклало.

— Що там, Омельку? — запитала дворового джуру, що з'явився на порозі.

— Козаки! — одним духом відбрубав джура, зриваючи шапку з голови. Потім додав на мовчазне запитання господині, яке зрозумів з її піднятих брів, широко розкритих очей: — Сам пан старший війська козачого Петро Конашевич з полковниками та отаманами на Чигирин поправилися, а до двору завітав отаман Яцько з товариством. З пані підстаростихою, мовить, бачитися бажаємо, з молодим підстаростенком до слова, мовить, є потреба...

— То чого ж... або я сама вийду до них,— зиркнувши на сонного чоловіка, стишено сказала.

— Не варт, Мотроно, нехай зайдуть.— Хмельницький смачно потягнувся на лаві, дуже крекнув і підвівся, спустивши ноги з лави.— Клич, Омельку, пана отамана з товариством.— До дружини спокійніше озвався: — Ну, й задрімалося, Мотроно! Тепер знову на кілька день. Староста не бажає зустрічі в Чигирині з паном Конашевичем та з козачим військом. Як тільки стало відомо про наближення Сагайдачного, вночі зібрався й виїхав. Черкаським шляхом оце я мусив випроводжати їх.

— Черкаським? — перелякано перепитала, схопившись з лави.

— Та що з тобою? Знав би, то, може, краще було б вимовчати...

— Твій Сулима на цьому шляху в Медведівських хуторах недолі зазнав у герці з гусарами. Поранений, схоплений. Знову паля йому судиться від старости, як... Галайді.

Та в дверях уже ступав через поріг вусатий запорожець Яцько. Скинув шапку з голови, махнув перед собою, вклоняючись. Степом, і лісом, і вітрами повіяло в кімнаті. За Яцьком ступали такі ж обвіяні турботою військового походу молодші й старші віком отамани.

— Чолом пану підстарості чигиринському, старшому братові козацькому на цих палаючих землях українських! — проголосив Яцько захриплим на вітрах, але таким же дужим голосом, як і завжди.— Шана й гонор козацький щасливій матінці й сестрі нашій пані Мотроні.

Слова вітання тертого поміж людьми козака хоч і складалися в урочисту в'язь гостя, але звучали такою щирістю, що не викликали жодних бічних думок. Господиня невимушено обдарувала несподіваних гостей

усмішкою, злегка вклоняючись на слова привіту Яцька. Протягом майже десятка літ цей козак своїми появами в домі Хмельницьких завжди приносив вияв прихильності, яка давно вже могла перерости в дружбу. Що досі не стала нею,— Хмельницькі розумно відносили це на рахунок офіціального урядового становища, яке посідав підстароста у ставленні до вільного статуту запорозького життя козачого отамана.

Розумів це і Яцько, не збалуваний приязню до козацтва від урядовців Речі Посполитої. Те, що Хмельницький, будучи підстаростою кресового староства, ніколи не виявляв пихи у відносинах не лише з козаками, а і взагалі з людьми сіл та хуторів староства, вигідно вирізняло його серед інших урядовців. Яцько навіть відчував значно глибші за повагу почуття приязні до цієї відомої на Подніпров'ї сім'ї.

Хто як міг, віталися інші з товариства Яцька. Наймолодший серед них, Дмитро Гуня, підійшов до Хмельницького і за руку повітався з ним, поновлюючи тим свіжу згадку про зустріч у Трахтемирові.

— Як ся має синок пана підстарости, здоров'я та щастя йому бажає наше козацтво! — проголосив, тиснучи руку Хмельницького.

Нагадування про сина знову повернуло родину до сумного переживання гіркої розлуки з ним. Підстароста озирнувся на дружину — вона, виявляється, чула ці щирі слова молодика.

— Хвалити бога, молодче... Та він нині вибув з дому. Власне, з паном Кривоносом на порятування родини кобзаря Богуна поїхав за Дніпро,— занепалим голосом повідомив господар.

Отамани зацікавилися, розпитувались, неначе саме це і цікавило їх, коли завертали коні на відвідини суботівської господи. Пояснювати взялася господиня, припрохуючи гостей до столу. Окрайком хустки змахувала сльозу з щік, посуд та ложки ладнала на столі і говорила:

— Таке пішлося, людочки, що не второпаєш, з чого починати. Стало в нас відомо про цей другий на рік похід кримчаків та турків на наші землі. Що не кажіть, а ці походи коротять життя людові православному. Дякувати козакові Максимові з Поділля, завітав попередити і нас про тее лихо. Аж приніс і гірку вістку про турка одного, який на службу панства коронного став...

— А, Селім? — недоброзичливо озвався хтось.

— Він же черницю одну вхопив, як плату за тую службу...— не витримав Яцько.

— Атож, черницю, людочки. Чи ви ж знаєте, мої рідні,— ледве стримуючи плач, хапалася Мотрона, щоб якнайшвидше донести до них усю подію,— саме та черниця до серця хлопцеві нашому припала. В монастирі слухав її принадний спів, запізнався з дівчиною, прихильність її, нехай простить мати божа, мав на побаченні мирським. Хрестика зняла, грішниця, з шиї, даруючи йому на пам'ять, ну, а мати ігуменя за таку вільність нерозумного дівчати кару наклала, з обителі на рік вилучила... З того й пішлося сердешній, рідні мої. Клятий поганин дізнався про все, жадуючи помститися Богданові, вхопив дівчину, до султана правився з нею. Богдась і порвався з тим славним парубком Кривоносом за Дніпро перехопити злочинця...

— Максим перехопить, того не зіб'єш зі сліду...

— Збив же клятий... На Куруківських озерах перехопили наші козаки староства...— не втримався підстароста.

— Відбили послушницю? — запитав Гуня.

— Прости їй, боже, гріх тяжкий...— зітхнула Мотрона і вже не змогла далі розповідати.

— Загинула в Дніпрі,— коротко додав Хмельницький, з обуренням розповівши, як Конецпольський урятував людолова і до гетьмана його з гусарами послав.

— Наш молодик Іван Сулима своєю здобиччю турка числив,— вів далі Хмельницький.— З товариством без моєї згоди вночі погнали за гусарами.

— Гусарів доженеш...

— Догнав. Сулима наздожене! Та нещасливо повелося йому, прошу пана Яцька. Гусарів було більше. Не дали видерти бранця, поранили Сулиму і захопили його...

— Авжеж, рідні мої, пропав хлопець,— підтвердила Мотрона.— В жіночім розпачі я козака одного послала, щоб людей на хуторах підняли. Гарячий козак, спасибі йому, Трясилом прозвали хлопці в Чигирині. Послухався.

— Так це Тарас? — похопився Яцько.— Ого, панімат-ко, Тарас і сам упорається, знаю його ще з походу до Болотникова.

— Дякувати богові, при здоров'ї. Мовить, крові людської, тобто, не наважувалися пролити на гусарах, щоби не ятрити гнів Корони.

— Гнів Корони, паніматко, давно вже на ганьбу нашого краю, на нещастя людей перетворився. На Січ заберемо Тараса, пане підстаросто, приховаємо козака. Та чи не втечуть гусари?..

Хмельницький розвів руками, сідаючи до столу поруч з Яцьком.

— Склалося-бо зовсім на зле, панове козаки. Тарас погнав на порятунок Сулими, а я ось удосвіта тим же шляхом вирядив пана старосту з поручником Конецпольським та з військом. Наскочать на Трясила — і... паля обом судилася.

— Троє ж бо їх,— гукнула господиня.— Ще один гармаш чигиринський погнав з Трясилом. З донських козаків хлопець.

Дмитро Гуня підвівся з лави, вийшов з-за столу.

— Я так собі міркую, пане Яцьку: беру свою сотню січовиків та махну навпростець лісовим шляхом. Може, встигну випередити панів коронних.

— Здурів? Воювати з коронним військом, коли кримчаки в краю?

— Сам Конашевич не дозволив би такого знущання. Пам'ятаєш, як про того турка казав старший на розмові недавнечко, ось уже в дорозі: «Поклав би,— мовить,— в одну,— як він говорить по-самбірськи — «в їдну»,— яму цього слугу поганського з його ще гіршими поганими господарями...» А він же знав, що Конецпольський виторгував того турка в шпиги Речі Посполитої. Дозволь, отамане, святу правду вчинити. Такий козак, Тарас, у небезпеці.

— Таж і Йвась Сулима, мої рідні! — нагадала господиня.

— Що ж, гони, Дмитре. Другу сотню Бородавчиних ось із сотником Павлом прихопи з собою. Надійна сотня! Коли до чого станеться, Павле... рубайтеся, якщо живих застанете наших нещасних. Гоніть, Дмитре, а я за Дніпро правитимуся, може, на Максима натраплю та хлопця пані господині на розум наставлю.

— Щасти вам господи, серце людяне маєте!..

17

Саме в цей час на мокрих запалених конях Тарас та Кирило наздогнали гусарів далеко вже за хуторами. Троє гусарів рядочком, сідло в сідло, завершали похід. Попереду їхав поранений вночі гусар з рукою, підвішеною на рушникові через плече. За ним ішла хутірська запряжка у возі, але теж з осідланих турецькими сідлами козачих коней. На возі лежав, повитий мотузками, Іван Сулима, а збоку високо на збіжжі сидів турок. Гусарські крила на возі розділяли цих двох запеклих ворогів. Та і руки Іванові зашкоджені були мотузом. А туркові руки — обмотані обидві, бо були поранені в гарячому герці з Сулимою, ледве міг він тримати ними віжки, щоб правувати коней.

Гусари почули навальний тупіт, озирнулися, але не відразу збагнули, що їх знов могли наганяти ті ж двоє козаків, які вночі так похапки втікали з хуторів, не прийнявши бою. Тим часом дончак проскочив просто до воза, обігнувши трійцю гусарів. Від раптового бігу вершника запряжені коні сполохано рвонули вбік, турок не міг їх утримати. Довелося Кирилові заскочити вперед, ледве воза не перекинули догори колісьми сполохані коні. Кирило поганяв їх просто в ліс по бездоріжжі. Турок з ляку зіскочив з воза, кинувши віжки, закричав пробі, рятуючись під опіку гусарів.

Нарешті вони збагнули, що діється. Вночі в сутичці впізнали лише самого Сулиму, але зараз швидко зрозуміли, що і другий козак знову догнав їх, щоб рятувати молодого товариша. Засвистіли карабелі, бренькнувши з піхов. Кінь під старшим гусаром став на диби і ледве не збив Тараса з сідла. Одному проти трьох вправних польських вершників Тарасові важко було битися. Це він відразу ж зрозумів. Та і четвертий з підв'язаною рукою на рушникові вже видобув правицею шаблю, повернув до місця бою. Всі четверо ніби й забули за воза з турком та з бранцем, запалені азартом рубанини, до якої були майстри.

Гармаш умить зрозумів усе. Ледве відмахнувшись від одного-двох ударів, кинувся тікати в протилежний бік. Лише встиг помітити, що Кирило погнав воза з мотузованим Іваном до переліска, в бік Дніпра. Турка ніхто не помічав.

А він раптом спинився і став за товстий стовбур верби край лісу...

Двоє гусарів погналися за Тарасом. В захваті не помічали, що козак приймав бій лише тоді, коли це загрожувало йому смертельним ударом шаблі. Відбивався і знову гнав на втечу, заманюючи за собою гусарів. Йому треба затягнути час, щоб підбурені ним хуторяни поспішили назустріч Кирилові з возом.

Аж вискочивши з лісу, щоб гнати в бік хуторів, жахнувся. Крилаті гусари, а за ними ціле військо старости посувалися шляхом. Уклякла рука, опір був би безглуздим. Відкинув шаблю і стрімголов зіскочив з коня, здався.

Тепер лише бідкався в думці про воза з Іваном: устигне чи не встигне Кирило здибатися з хуторянами? На опір такому війську не сподівався, але ж люди могли врятувати, приховати Івана, доки пан староста з поручником про подію розпитаються. Про те, що самому судилася паля за таке зухвальство нападу на гусарів Конецпольського, навіть і не згадав. Аби б тільки дончак устиг.

До гусарів, які в десяток рук тримали гармаша, швидко під'їхав Конецпольський. На його мовчазне запитання жовніри пояснили:

— Тен лайдак, проше пана поручника, на гвалт чинив своїм розбишацьким нападом.

— А т-турок? — вигукнув Конецпольський.

Тоді всі обернулися в ліс. Гусар з підв'язаною рукою перший порвав коня туди, де залишив воза. За ним юрбою кинулося кілька десятків вершників.

Купчилися вершники до гурту з беззбройним гармашем, підходили піші жовніри по шляху. А між ними зі шляху звернула важка карета старости з забрудненими дорожньою тваню золоченими гербами уродзоного. Шестерик ситих коней продирався крізь юрбу вершників. Замішання і безладний гомін стривожили старосту.

Конецпольський послав ротмістра із війська воєводи, щоб пояснив йому суть події. Послав і зв'язаного за руки козака, а сам шикував військо до ладу. Ще трьом гусарам наказав мчати вслід за гусарами, які погналися за возом з пораненим Сулимою.

— Не може б-бути, жеби самі хлопи дійшли т-такого зухвальства і погналися відібрати свого бранця турка,— голосно міркував між вояками.— Але ж і підстароста

невідривно ся мав при старості. Як міг би на таку р-ребелію зважитися? Певне, самі... Це хлопство вкрай розпаскуджене січовиками.

І досі в такому поспіху та безладді шляхової пригоди ніхто не згадав про турка. З-під стовбура верби він пірнув у кущі, а з них — заліз у хащі лісові, не обираючи кращого місця. Мав намір втікати геть далі від гомону, від власної неслави. Галуззям у хащах здиралися з рук покровлені пов'язки — не зважав. В уяві йому всміхалася воля.

18

Понад два десятки селян у лісі, стримуючи гусарів, відступали на Боровицю. Попереду в них їхав віз, запряжений вже тільки одним конем. Другого випрягли хуторяни і вчвал погнали на ньому парубка до Боровиці, закликаючи селян на допомогу.

З воза що є сили гукав Сулима, аби розв'язали його, то і поранений мав би стати до бою в гурті. Що це смерть — був певний, але і з рук гусарів та старостівського закону йому судилася ще ганебніша смерть на палі. Та селянам не до крику Сулими було: відбивались від гусарів і жовнірів. Особливо лютували гусари. Поранивши одного селянина з косою, навалилися на нього цілим загоном і в кілька шабель мстилися за опір. А на возі лежав молодий козак, в його особі до селян промовляла омріяна воля! Аби б тільки послапець устиг доскочити в Боровицю — люди допоможуть.

Літній хуторянин з виписчиків, озброєний шаблею, допомагав донцеві керувати відступом селян. Мужньо витримуючи наскок гусарів, бо був навчений до пішого бою ще за козакування, він вигукував короткі накази своїм селянам. Відступ триває вже цілу годину, а ліс досі ще не пройдено, до Боровиці далеко. З чола у донця стікала цівка крові, він вряди-годи розмашисто втирався рукою, але не зважав на те поранення. Хуторянин заступив його, вихопившись попереду:

— Візьми рукав з моєї сорочки, в'яжи рану! — гукнув, а сам шалено працював шаблею, відбиваючи напад кінних гусарів.

Тим часом воєвода Ян Данілович розминав кістки, вийшовши з карети. Пригоді не надавав серйозного значення, щоразу вислухуючи звідомлення від посланців

ротмістра, який керував погонею в лісі. Ротмістр сповіщав, що «хлопи боронять воза з пораненим Сулимою», але з хвилини на хвилину він чекає повної капітуляції. На запитання, чи потрібна йому допомога, пихато відповів, що йому самому з кількома гусарами немає чого робити з купкою беззбройних зухвалих хлопів. Коли б не наказ брати Сулиму живим, ротмістр давно би скінчив цю гру з ребелізантами.

Але згодом сповіщення ставали дедалі поміркованіші. До військового табору воєводи на лісовому шляху вже третього жовніра, зарубаного у смертельній сутичці з селянами в лісі, привезли гусари на розсідланих конях.

Воєвода покликав на раду поручника Конецпольського. Радив йому покінчити з ребелізантами за один раз, адже збройного люду мають біля себе мало не цілий полк.

— Мав би того лайдака Сулиму пану старості офірувати для покарання разом з цим козаком,— справдовувався поручник.

— Гусари пана Стася мають карабелі в руках. Веліли би-сте карати лайдака там, де оточили його на втечі.

— Козаки! Козаки! — полинув гук від переду війська.

— Дябел їм сю путь підказав! — вилаявся Данілович.— Проше пана Стася зустріти їх. Певне, й сам Конашевич з ними... Дябел їм підказав сю путь. Адже на Мліїв, Смілу мали ся правити...

Воєвода був певен, що йому з-за цієї пригоди просто не пощастило проскочити до Черкас, щоби не здибатися з козачим військом, яке мусило йти з Трахтемирова через Корсунь на Запорожжя для відпору кримської навали. Звелів приховати у військовому натовпі затриманого козака, поступитися з шляху, щоб без будь-якого непорозуміння пропустити козаків.

Аж стало відомо, що козаки спинилися в лісі і тільки дозор на змилених конях надіслали до воєводи. Дозор із трьох десятків вершників біля отамана поручник Конецпольський зустрів спереду в свого війська і спровадив його до карети Даніловича.

В старшому козакові впізнав сотника з порубаною щокою, який був з отаманом Яцьком на урочистій зустрічі його під Трахтемировом. Незрозумілий острах поліз поручникові в душу при цій зустрічі.

Дмитро Гуня розумів, що він натрапив на весь табір Даніловича. Табір застали на постої, розкиданий попід

лісом. Виходить — спізнилися козаки на порятунок Сулими та Трясила.

Заслав дозор із сотником Скиданом, щоб з'ясувати справу, а сам лаштував козаків на випадок збройної розмови з старостою.

Карпо Скидан з Бородавчиної сотні, похмурий, випереджав поручникового коня, кваплячись доскочити до старости. Отамана Яцька Острянина тут не було, не було кому тримати похмурого сотника в межах поштивості. До того ж поручник розумів, що, не маючи приповідних доручень коронного посланця, він позбавлений офіційних переваг. Мусив уважно стежити за настроєм рубаного сотника, тримаючись на відстані помаху шаблі. Тому і їхав ліворуч його, лишаючи за собою перевагу першого удару, коли б до того йшлося. Поручник ще й досі не знав, яких саме козаків зустрічає, але був певен, що це є передові загони трахтемирівської десятитисячної армії Петра Сагайдачного, яка іде на відбій орди.

На кілька побіжних запитань поручника сотник не відповідав, вимагаючи розмови з самим старостою, чим ще більше створював настрій відчуження, навіть ворогування.

В кареті, під кучерявою вербою в холодку, дрімав Данілович, очікуючи повідомлень Конецпольського про зустріч з козаками. Зв'язаного козака звелів відвести подалі в ліс і стерегти, як злочинця. Тупіт коней та наростаючий гомін розбудили старосту від дрімоти. Він припав до віконця в кареті, намагаючись розгледіти і зрозуміти, що ж діється там, на шляху. В проході, який утворила його збройна охорона, розступаючись, побачив спочатку козака на мокрому, паруючому коневі, а за ним поручника Конецпольського. Ще кілька вершників на таких же нагрітих конях зухвало перлися в тісному проході, та воєвода перевів очі на переднього. Через усю щоку йому синів потворний рубець, ледве оминувши ліве око. Аж дивно: потворний рубець не викликав відворотного почуття. Адже то була славна відзнака воїна! Тільки насуплені брови вражали воєводу якоюсь страшною погрозою. А збоку в дебелого козака їхав правкий і теж випробуваний в боях за Смолєнськ вояк Конецпольський. У нього на лиці спокій і зосередження.

Воєвода мусив вийти з карети, не чекаючи, доки його звідти покличуть. Такий насурмочений хлоп не побоїться

нічого, аби зганьбити шляхтича брудним словом, викликаючи з карети на розмову.

— Що сі стало, проше пана поручника? — звернувся воєвода, обминаючи спрямований на себе гострий погляд козака.

— П-посланці від козачих військ на нашому шляху, п-прошу пана старосту,— відповів Конецпольський, намагаючись говорити українською мовою.

— Війська наші козачі, прошу панство коронне, не є на шляху, а в лісі, обабіч шляху. Пан отаман січовий звелів передати, щоби трьом козакам ні крихти не зашкоджено було.

— Колвек [1] козак, проше пана поручника, міг би деінде викласти свої кондиції...— знову звернувся Данілович до поручника, підкресливши тим зневагу до козака з страшною рубаною щокою.

— Пане старосто! — гукнув Скидан, наступаючи конем.— Хоч я і не поручник, але мовлю ім'ям отамана січового. «Колвек, колвек». Не якийсь козак, а сотник Війська Запорозького! Коли вже навчитеся говорити з людьми їхньою мовою? Де козаки: Іван Сулима, Тарас Трясило та гармаш-дончак? Потім — бранця нашого турка веліло козацтво негайно віддати мені!

— Пане к-ко-озаче,— звернувся Конецпольський, повнотою збагнувши, з ким і з якого приводу має справу.

Скидан рвучко обернув лице до поручника, так-то неприродно для воєводича зазвучало його поштиве звертання — «пане козаче».

— О, це мова! Що, прошу, пане поручнику? Від першого шляхтича чую нашу вимову. Пан поляк заговорить до тебе якою завгодно, навіть турецькою, поганською, аби не українською. Заказано їм, чи як?

— Пане к-ко-озаче, прошу. Пан староста не в-відає, об чім мова. Які козаки? Сам теж нічого не розумію...— дотримуючись чисто козацької мови, говорив Конецпольський. Він розумів, що це справило враження: козак розвів насурмочені брови, з ним можна домовитися, обминувши неприємні ускладнення.

— Пан поручник не може не знати турка, козачого бранця, якого крилатим гусарам здав уночі і надіслав до гетьмана. А щодо трьох козаків, то ми так гадаємо,

---

[1] Якийсь *(польськ.)*.

що вони теж при туркові, бо погналися відняти його в гусарів. Де вони?

Останнє запитання знову прозвучало надто ультимативно. Певне, козак сподівається на добру козачу підпору в лісі, коли так сміло вимагає. Козак знову обернувся до старости, відтискаючи його конем до карети.

Даніловичу довелося покаятися за свою поведінку з тим турком. Ще коли регіментар Хмелевський висловив свій протест у пана гетьмана з цього приводу, Данілович відчув каяття, що не підтримав його. Але стара образа втримала тоді від благородного вчинку — підтримати регіментаря. Тепер же з найбільшою очевидністю розумів, що на боці козаків у лісі не тільки сила, а й давнє бойове право. Почув, як дзенькнула спочатку одна шабля, витягнена з піхов запального поручника. Швидко оглянувся. Шабля в рубаного по щоці козака теж блиснула проти сонця вгорі.

В блискавичну мить ледве збагнув, що сталося. Хотів гукнути поручників і не міг.

Конецпольський гаряче замахнувся шаблею. Між його конем та конем козака теж з піднесеною до бою шаблею блискавично з'явився ще один козак на великому туркменському коні з посіченим вухом. Козак рвонув рукою з довгою драгунською шаблею. Та йому не довелося нею захищатися від удару Конецпольського. Поручник з розгону замахнув уже голою рукою, бо шаблю йому вибив молодий польський жовнір на коні. Вибив і, в спритному ривкові вхопивши криву шаблю в повітрі, кинув її Скиданові.

— На бленд рубання пана поручника з козаком, проше, за що? За тамтеє падло поганське? — вигукнув жовнір, пропихаючись конем у гурт жовнірів.

— Залатвіць [1] справу, проше пана поручника! Залатвіць!..— нарешті гукнув воєвода, втікаючи до карети.— Проше віддати їм поганина, розв'язати і тамтего хлопа в мотузках!

Замішання в жовнірських лавах, панічний наказ воєводи вплинув і на Конецпольського, хоч він уже хапався за пістоль біля пояса.

— Залатвіць! — ще раз, уже істерично вигукнув Данілович з карети.

---

[1] Влаштувати, залагодити *(польськ.)*.

«Залатвіць»,— луною відгукнулося в лавах польської кінноти. Поручник з жахом озирнувся на ту луну, але з лав кінноти не вирізнив жодного обличчя, яке б виказувало таку ганебну зраду.

Розв'язаного, пом'ятого Тараса вели крізь натовп до козачого сотника, який повільно вкладав свою шаблю в піхви. Якийсь гусар кинув поручникову шаблю в гурт жовнірам, звідки вигукнулася схвальна луна. Козак на туркменському коні з рубаним вухом неохоче, але також сховав зброю.

— Пане сотнику! — гукнув Тарас, повертаючись до Скидана.— Кирило-дончак погнав з пораненим Сулимою на Боровицю. Мерщій до них! Вони з беззбройними селянами, певне, в скруті від цих... цих...

Скидан тільки обернувся на поручника. Та Конецпольський не чекав нагадування, уже давав наказ гусарам відкликати погоню за Сулимою, відшукати турка.

З десяток вершників миттю рушили виконувати наказ.

Аж надвечір Дмитро Гуня та Карпо Скидан стояли спішені на шляху, виряджаючи очима військо старости. Воно в остращенім ладі проходило повз козаків Черкаським шляхом. Позаду в Гуні вже на коні сидів озброєний Тарас. Поруч нього, посміхаючись услід жовнірам, стояв і гармаш Кирило. На голові в нього біліла закривавлена пов'язка.

— Пане отамане! — кілька разів підряд гукав Тарас до Дмитра Гуні, аж доки той почув і обернувся.— Прибув гармаш Кирило. Сулиму лишив у Боровиці на догляд людей.

— А турок? — кинув Гуня.

— Немає турка.

— Як то немає? Поручник обіцяв розшукати, на слід його натрапили гусари в лісі.

— Певне, натрапили, пане отамане... Та... і польські люди розуміють панську несправедливість. Поручника запевнили, що не знайшли поганина.

— Не знайшли? А може... приховали?

— Де там, пане Дмитре. Наші хлопці натрапили на його труп. Свіжісінький лежить у нехворощі з розрубаною головою.

Згодом загін Гуні перейшов Черкаський шлях і заглибився в ліс у напрямку на Боровицю. Козаки ще раз натрапили на труп турка, показали отаманові Гуні. Се-

лім лежав розтерзаний, з рубаною головою, в якій Гуня вгадав характерну польську рубку з протягом кривою карабелею. Тільки всміхнувся в густий молодецький вус задоволений отаман.

Частина сьома

«...І АЗ ВОЗДАХ!»

1

Гаряче привітне літо в південних степах за Самарою-рікою починало здавати з півночі. Вночі козакам довелося вдягати кунтуші, а по балках при ручаях — навіть розкладати багаття з заплави. Ночі помітно здовжувалися, терновища степові поспівали найпізнішим даром землі — рясними сизувато-чорними тернами.

Богдан не ходив більше на розшуки татарських куп, які в дивовижному строї розкиданих сотень повільно відступали степовими просторами до Перекопу. Розшукавши таку сотню, козаки наздоганяли її, зав'язували бій, брали «язика», щоб з'ясувати, в якому напрямку татари правлять ясир та награбоване майно. А з'ясувати це і належало Богданові, доломанові в загоні Максима Кривоноса.

Молодому козакові не зовсім до душі були ці невиразні обов'язки, бо він жадував дії, палав бажанням карати поганів за їх звірячі вчинки в православних землях. Але ж і допити ординських бранців давали йому змогу першим довідатися про долю нещасних полонян, яких потім відбивали Максимові загони. Особливо він горів нетерпінням натрапити на тих, що викрюють хоч якісь сліди Христини та Мелашки з Мартинком.

А з кожним кроком у глиб Диких степів відомості про бранців з нижнього Посулля дедалі скупішали. Ім'я Зобар-Сохе зовсім не потрапляло в відомості, здобуті Богданом у допитах полонених татар та турків. Загін Кривоноса після Сули за ці кілька тижнів урятував більше трьох тисяч руських, здебільшого жінок та дівчат з південних кресів Московії. Дітей ординці вели окремо і далеко десь попереду. Лише якихось півтори сотні хлопчаків та з десяток дівчат відбито загоном за той же час

походу. А то пройшла чутка вже аж десь біля Запорожжя, що з Посулля на орду вдарив і полк регіментаря Стефана Хмелевського, доповнивши фланг руських польськими та українськими жовнірами. Полк діяв рішуче і врятував чимало українського люду, захопленого татарами на Посуллі. Це в першу чергу зацікавило Богдана. Адже крім того, що Хмелевський робив ту ж благородну справу, яку провадили й козаки, визволяючи бранців, він був батьком Богданового найкращого побратима Стася. А як не діставало хлопцеві Стася в його сердечній скруті! Могло ж статися й таке, що саме жовнірам регіментаря пощастило врятувати Христину та Мелашку з сином, з дітьми всього Джулаєвого хутора...

Хвилюючу розмову Богдана з Кривоносом про ці страшні й болючі Богдановому серцеві справи довелося перервати. Несподівана поява в балці цілого косяка засідланих ординських коней навіть злякала їх. Потім помітили двох гуртоправів, які, вибиваючись із сил, виганяли коней з тернових чагарників на долину, де, спішені, стояли козаки, оточивши Кривоноса з Богданом.

Одного з гуртоправів Богдан відразу ж упізнав. То був літній вояка Кузьма з вереміївських селян, які ще на Сулі в перші дні походу пристали до загону Кривоноса. Але другий не в міру зацікавив не лише Богдана, а й Кривоноса та козаків.

— Ади, голомозий як сі старає! — захопився Кривоніс, спостерігаючи, як бранець дбайливо заганяє на полонину сідланих коней.

В сідлі татарським звичаєм, немов уріс у нього, сидів високий молодий татарин а чи турок. Без шапки, одягнений у польський жовнірський кунтуш, неначе на нього шитий. Порожні рукава кунтуша доповнювали правку постать вершника без зброї, лише з нагаєм у руці, спритно орудуючи яким, він заганяв коней з характерним ординським вигукуванням. Тонкі вуса починали вже закруглятися над пукатими кутиками губів, гострі вилиці з огрубілою, немов опеченою на сонці, шкірою видавали щось дівоче. А в той же час вузькі очі під густими чорними бровами немов блискавку метали з кожним разом, коли полонений кидав ними, клопочучись біля худоби. В тім обличчі відчувалась лагідність і впертість, а найбільше — жага до життя, яка відразу ж впала в очі Богданові. Карий кінь під ним вигідно вирізнявся від решти табуна. Красивий баский торс на

тонких ногах з розкішною мичкою біля копит, як у гірських порід коней, а також — із розкішною гривою на гнутій шиї. Та найбільше красила коня сива зірка на лобі під мичкою-загривком. Неначе урочисто коронований був цей огир.

І полонений, і козак більше клопоталися біля коней, аніж мали би стерегти один одного, хоч козак і мав зброю на поясі та рушницю за плечима. В першу мить і не добереш, хто з них бранець, а хто сторож біля нього.

— Пан Ганжа надіслав відбитих коней та ось цього поганина, який охоче здався нам у полон. Пан Іван велів вести голомозого до козака Богдана, бо походить він із загону триклятого Зобар-Сохе, згорів би він! Каже, нехай пан Богдан йому раду дає, бо бранці ж нам у поході ні до чого,— доповідав вереміївський Кузьма Максимові, якого відразу ж упізнав на стоянці поміж козаками.

Максим, усміхаючись, хитнув головою на Богдана, що стояв біля нього і при згадуванні імені Зобар-Сохе затрясся, немов у пропасниці. Богдан відразу ж кинувся до бранця, який при тому спритно зіскочив з коня. Ні шаблі не оголив Богдан, ані пістоля не вихопив із-за пояса.

— Адініс недір? [1] — гукнув, стримуючись, і аж здивувався, що це досі ще не був Зобар-Сохе. Адже на такому коні мусив би бути саме той зухвалий і невловимий турок.

— Аді Назрулладір, бай ака...[2] — відповів бранець, злегка скоривши голову в поклоні. Але то не була покора інших, допитуваних Богданом татар і турків. Адже він у першій же відповіді «братом» назвав Богдана.

Розмова полилася, як між двома знайомими. Бранець охоче розповідав про те, чому він перейшов до козаків і тепер життя собі випрошує у «брата», який говорить благословенною аллахом мовою. Він у поході не бив жодного «гяура», бо в загоні самого Мухаммед-Гірея в джурах перебував з першого ж дня походу. Але Мухаммед-Гірей, несправедливий раб всесильного аллаха, велів дати Назруллі двадцять ударів нагаями за те, що джура, вірніше, слуга Назрулла, раптом відмовився супроводжувати ханський ясир — дівчат та підлітків.

[1] Як тебе звати? *(Турецьк.)*
[2] Назрулла, брате... *(Турецьк.)*

— Мені, молодому багадирові, за весь похід досі не дісталося жодної душі ясиру, ані якихось інших набутків у нападі, а мусив ханське добро супроводжувати до Акермана! — скаржився Назрулла Богданові на допиті.

Двадцять ударів йому безжально відрахували ханові гайдуки, а кров, пролита з-під нагаїв, забунтувала. Назрулла відмовився від такої ганебної для нього служби в загоні Мухаммед-Гірея. То більше — відступати ж, боронитися мали би, а не рятувати ясир з дівчат... Тоді покарали ще ганебніше — його роздягли і голим сікли при цілому загоні охорони та при дівчатах з ясиру...

— Але ж він є нащадок славного Гірей-хана, йому від аллаха дано наказувати й карати Назруллу таким найганебнішим засобом на очах у молодих дівчат, хоч вони й гяурки...— розпалювався Назрулла, розповідаючи про найгірші хвилини кари.

І на завершення лютий Мухаммед-Гірей послав його на спокутування своїх провин у загін до самого Зобар-Сохе, клятого виродка з албанського покордоння турків, осілого у Сінопі. Назруллі велено виправдати свою вірність у відступі, боронячи тим свого ж покривдника. Змирився, капці ханські цілував, продумуючи найдошкульнішу помсту йому за ганьбу та біль. Лише в степу збив сотню Зобар-Сохе на невірний шлях. Власне, не признався, що помітив козачу засідку і в момент нападу козаків влучив шаблею свого старшого, якому під нагляд був даний Зобаром. Проколов шаблею, скинув з цього коня ханського і сам на ньому здався козакам. Тільки кунтуш польський, приторочений до сідла в турка, дістався Назруллі за здобич у тій не зовсім чесній, але справедливій битві. А коли одяг Назрулли порвали гайдуки в час тієї ганьби турка, то кунтуш і придався йому вже в полоні. Потім розповів, поклявшись на Богдановій шаблі, що ясир Зобар-Сохе був відісланий десь з іншим загоном. Назрулла не бачив сам, не знає з чуток, якого і скільки ясиру має Зобар-Сохе. Козаки Ганжі-бея погналися за ним...

— Віри гяурів приймати не буду. Козаком охоче стану, бо двадцять ударів нагаями та ганебне шмагання лозою на очах у молодих гяурок... хочу повернути нащадкові славних Гіреїв! З прибавкою поверну!

Богдан точно передав ці слова Максимові, і козаки в колі вибухнули схвальним реготом. Назрулла досі ще не зовсім довіряв козакам, озирався, як вовк. Але і в

тому було більше здивування та остраху, аніж каяття за свій вчинок. Він добре знав, що козаки дорослих у полон не беруть, а взявши — неодмінно скарають. І яке ж сильне бажання помсти за кривду керувало ним, що, знаючи все те, здався козакам. Кривоніс оцінив таку ризиковану сміливість.

— Передай голомозому, що мечеті йому не будуватимемо. Але молитись аллахові чи шайтанові на заваді не станемо. Коли ж цей перехід до козаків є лише лукава пастка мусульманства, то би-сь відав, що замість двадцяти ударів нагая матиме наше звідомлення ханові про його вчинок та... євнухом його знівечать хлопці і таким пустимо за Дунай.

Червоніючи з юнацького сорому, Богдан переказав слова. Назрулла нарешті усміхнувся, на коня, якого досі тримав за повід, подивився знизу вгору.

— Гаразд. Приймаю ці умови, а стану добрим козаком, хочу мати право, щоб і мою Азанет-хоне та малого Уйбек-алі забрати в свій український улус. Цього коня Ганжа-бей велів віддати Богдану-бею як його подарунок. Кінь не мій. У мене був звичайний степовий кінь із ханських стаєнь, засідланий стареньким сідлом аскера. А цього на моїх очах сам Мухаммед-Гірей давав лихому туркові аскеру, посилаючи його за Засулля в загоні Зобар-Сохе. Підлий аскер потім став моїм старшим у загоні і теж нагаєм грозив, навіть перед боєм з козаками... Від гірських курдів, з перського покордоння здобутий братом Мухаммед-Гірея, хороший кінь!

— Скажи йому, Богдане, що коня нехай вибирає з цього косяка. Щастить тобі на бейські коні, Богдасю-«бею». Як розшукаємо буланого, то цього подаруєш мені... перед весіллям, коли знайду собі наречену, як твоя нещасна Христина.

— Зараз візьми його, Максиме, адже у мене добрий кінь,— похопився Богдан.

Отаман підніс угору обидві руки, немов захищаючись:

— Ні-ні, лише після того, як розшукаємо буланого і наречену. А то в замилуванні карим я можу і забутися про все.

Для ознайомлення лишили Назруллу спочатку при Кривоносі. Ходив біля коней, лагодив чапраки до сідел, стріляв з лука, яким володів досконало.

2

Виряджаючи Богдана на розшуки полку Стефана Хмелевського, Максим запропонував йому взяти з собою і полоненого турка.

— Розмовляти йому в нас немає з ким, а дивитись за ним клопітно в бойовім поході. Забери собі, Богдасю, матимеш доброго джуру і господаря біля коней. Взагалі ця здобич Ганжі малась би разом з конем перейти тобі.

Другого дня по цій розмові Кривоніс вирядив Богдана на розшуки регіменту Хмелевського. В супровід йому послав Силантія з трьома козаками та з двома запасними кіньми, клопіт за яких Богдан відразу ж поклав на турка Назруллу.

Назрулла розумів своє становище бранця, якому, природно, мусили би не так довіряти, як своїм козакам. І коли йому сказали їхати в супроводі з Богданом, відчув себе майже щасливим. Весь час їхав при запасних конях, з обох боків в'язаних біля сідла. Богдан йому сподобався після першої розмови, бо своєю поведінкою він перебрав на себе і його долю, таку складно заплутану в невідомому, як ніч, неясному майбутньому. На стоянках порав і Богданового коня, з гідністю тримався осторонь, але завжди напоготові.

— До Чигирина тебе візьму, Назрулла-ака. В улус на Тясмині, а не на острови в Запорожжя приведеш свою Азанет-хоне із сином...— говорив Богдан, співчуваючи закинутій сюди людині.

Шукати регімент Стефана Хмелевського в східних просторах від Лубенського староства Вишневецьких було б нелегко недосвідченому й незвиклому до розшуків Богданові. Та, на його щастя, відразу ж здибався гурт козаків, які поверталися від Хмелевського. Козаки не були говіркі, нікого знайомого серед них Богданові не було, говорити з ними довго не доводилося. Та Богдан відчув у настрої сотника виразне обурення регіментарем. Дорогу й інші прикмети місцеперебування Хмелевського він розказав, але в кожному слові відчувалася нервова інтонація, неприховане бажання вилаятися.

— Щось трапилося у вас, пане сотнику? — насмілився Богдан спитати на прощання.

— Власне, нічого й не трапилося. Але якщо пан Максим посилає козака до регіментаря за поміччю, то не

радив би й часу гаяти. З панами поляками в шляхетському стані каші не звариш, а їсти її й поготів: краще з кримським татарином до згоди дійдеш.

І поїхали, завдавши клопоту голові. Адже Богдан їхав до Стасевого батька, якому стільки завдячувалося за людяність і добропорядну поведінку шляхтича. Чому ж січовик такої поганої думки про нього?

А не їхати до Хмелевського Богдан не міг. Він глибоко вірив, що полковник коли й не допоможе йому відшукати та врятувати Христину, то щирим батьківським словом заспокоїть його.

В таборі коронного регіменту Богдана з козаками негайно ж повели жовніри в густий чагарник до регіментаря. Хмелевський пішов назустріч уславленому приятелеві його сина. Богдан для такого випадку дозволив Силантієві поголити себе на березі якогось ручая і зараз, загорілий і змужнілий на вітрах, здався полковникові значно солідніщим за свої роки.

— Як ся має пан Богдась у козакуванні? — привітно заговорив полковник, обнімаючи Хмельницького.— Не відає Стась, же його приятель у ділі збройного захисту вітчизни похвально ся має. Неодмінно напишу, радий буде, а я приношу сердечні привітання, сину мій.

Чуйний Богдан ледве сльозу спромігся втримати. Дослухався до тих слів і відчував щирість. Скільки-бо гострих почуттів викликав ними старий шляхтич у душі юнака. Він, як тільки-но оперений птах, шукав опори своїм невипробуваним силам, жадував дії, яка так пасувала до настроїв літнього державного діяча Речі Посполитої. Тим зігріта молода душа Богдана палала жагою людяності, добра, приязні. А що ж трапилося в них із січовиком, що такий лютий повертався від регіментаря?..

— Як би то кортіло, прошу пана, одним би словом перекинутися з Стасем. Такий-то потрібний мені зараз душевний приятель, як Стась...— не втримав у собі Богдан душевної щирості.

Як ушанованому гостеві, полковник улаштував обід на честь Богдана. Під розлогим берестом на піскуватому березі ручая були послані відібрані в татар килими та рядна. Ними заслано пахучий вишар чебрецю. Турецькі сідла подано замість крісел, а стравою була дика качатина, якої в цю пору було безліч на річкових зарослях та лугових озерах.

Як старий гостинний господар, Хмелевський дбав не про абиякий обід для гостя. Сам качатину звелів жовнірам подати на цей обід, з власних запасів вилив Богданові з похідної фляги останні краплі угорського вина. Богдана осінила догадка, що регімент полковника не в ділі чи недавно вийшов з нього, спинився. Кортіло спитати про те. Та в першу мить більше розпитував полковника про загони охочекомонних козаків, які вже діяли проти нападників: чи вдалося переконати їх, щоб не самі, а спільними силами з руськими, з донцями та з січовиками наголову нищили ворога?.. При цій розмові полковник загорявся такою ж зненавистю до нападників, як і Богдан. Довелося хлопцеві відкинути неясні підозри, мимоволі запитав:

— Чому ж пан гетьман не очолив коронних збройних сил у цьому поході супроти поганів?

— Не варт дивуватися, сину мій, з того, що вельможний пан гетьман не повів власною особою з'єднаних коронних військ супроти орди,— цілком серйозно, як з дорослим вояком, говорив регіментар, збиваючи Богдана з сердечних переживань на справи військові. З розповідей сина він знав Богдана, як і свого Стася, знав їхні розмови й мрії, знав волелюбні настрої обох. Тому й не дивувався жодному з недозволених вчинків хлопця ще у Львові.— Пан Станіслав не тільки ж бо є польний гетьман Корони, але і визначний дипломат у краї. А шляхта в своїх пожадуваннях зайшла так далеко, Богдасю, же бідному Станіславу не знати, чим їм більше догодити.

— Най би шляхта мала клопіт з догодженням такому заслугованому бардові єї слави та спокою,— не стримував хлопець щирого обурення проти шляхти.

— Але ж! Най би, скажу і я. Та жорстокі закони й інтриги двору при старому королі не зважають на глузд. Короні кортить ласий шматочок руського престолу, і покій на турецьких кордонах, і втихомирення розбрату зі шведською династією. А пан Станіслав, геній того і іншого, мусить викручуватись перед султаном і перед коронними гетьманами, що оточують короля. Султан і так гримає на Варшаву за козаків. Грозиться великою війною, коли Корона не приборкає їх. Король запевняє, що знищить козаччину, дає такі накази пану Станіславу, а життя України вимагає козацької, оружної допомоги. Хіба цього не бачить розумний гетьман?

Богдан зітхнув. Це зітхання ще дужче зачепило старого.

— А нищити козаків — то потурати кричущій безгосподарності. Україна потребує доброго ладу. Доки є козацтво, є й надія опору на нього в людей. І вони живуть, надсильно працюють, збагачуючи своєю працею шляхетську державу. А знищити козацтво, залишать люди край, на Слобожанщину, в Московію, до донців підуть. З кого матиме воєводство домове, поволовщину, орендне?

— Аж страшно.

— Страшно і смішно, сину мій. Маю наказ гетьмана, щоб припинити воєнні дії супроти Мухаммед-Гірея і стати постоєм в старостві князів Вишневецьких. Та нехай... там з ним! Певне, повертаєшся до батьків та і мене повітав? — запитав Богдана.

«Он воно що! — міркував хлопець.— Гетьман не хоче, щоб Високий Поріг султанський гнівався на коронні війська. Січовому сотникові пан Стефан не сказав того, що почув я...»

— Ні, шукаю своїх...— хвилюючись, відповів.— Своїх хороших... Ласкавий пан Стефан, певне, й пам'ятає господиню при мені, пані Мелашку?

— Котра у Львові й за матір правила Богданові? Аякже. Відкрию таємницю — пан Станіслав Жолкевський дочувся, же банітована є та пані, зі мною раду мав.

— Дякувати за добре слово пана, жінка не відчула кривди...

— Пан Станіслав має добре серце. Він так любив свого рукодайного пана Михайла Хмельницького, що тую любов і досі має до його сина. А пані Мелашка пов'язана з долею пана Богдана... Та що пак з нею?

— Нещасна! На хутір Джулая напала орда...

— А так, так, пам'ятаю. До речі, лист від козаків пана Кривоноса та від хлопів села Вереміївки я надіслав з посланцями аж на Самбірщину до села Чернця.

— І Мусій Горленко?

— Так, прошу, Богдасю, і Мусій Горленко та ще від наших жовнірів польських кількоро... Чудова думка припала до голови пана Максима! Еж то є посольство не лише толерації вояцької, але посольство братерства людового, прошу. Післявем їх до польських хлопів, власне — до польських селян, як се мовиться по-українському. Чудова думка пана Максима. Так що пак

сі стало з пані Мелашкою, в ясир потрапила, нещасна?

— І її син Мартинко. То правда пана Стефана, що маємо дбати о дружбі та братерстві, мавши під боком таку лиху орду... Але... але, прошу пана Стефана. На сліду цього ординського нападу я втратив хорошу... таку хорошу дівчину.

— Єзус всеблагий, матка боска! — щиро збентежився полковник.

— Її викрав турецький шпиг Селім, якому сам пан гетьман видав листа чинити в нашім краї, як того поганин сам бажає. А той...

— Знаю тую ганьбу. Мовчав, шкодуючи ім'я такого уславленого гетьмана.— Старий встав від обіду і пішов до берестка, підпер його міцним плечем воїна.— Все знаю, любий Богдасю. Знаю і те, як козаки занепокоїлися з тої страшної події. Законницю монастиря видер мерзенний турок, скориставшись безборонним правом шпига. Це ж бо не тільки особиста трагедія дівчини, це кривава пляма на гонорі Корони.

— А я сподівався на пана Стефана,— неначе скаржився зовсім знічений Богдан.— Чутка дійшла, що панський полк відбив у кримців чималий ясир. Може, думалося, серед них і Христина...

— Розумію все. Не мовив відразу, бо не відав, же вся ця ганебна справа так глибоко зачіпає Богдася... А він покохав послушницю... Такий біль! Наш полк попервах одозволив кількасот нещасних. Але то все люди з верхнього Посулля та з південних кресів Московії. А останнім часом ми лише покордонна застава... Монастирська послушниця, Богдасю,— надто голосне ім'я, навіть і в цьому жовнірському полку, яким командую я. Коб урятували її, то знав би не лише регіментар. Вість про це дійшла б і до Варшави, запевняю. Розумію і благословляю печаль юнацьку, сам сумую з такої страшної прикрості, мій Богдасю. Зарані ж ти, сину мій, зазнаєш дошкульних ударів долі...

— Було б не так боляче терпіти їх, коли б не знав, що й рука гетьмана не жалує... Згасає віра в його прихильність, блякне щирість людська. Краще би вмерти йому, доки його любов та щирість гріли мою душу. Важко мені залічувати ще й пана Жолкевського в свої вороги. Кров холоне в жилах від думки, що таки доведеться...

— Бог з тобою, благорозумний юначе! Прокльони свої лишім на кінець життя, коли менше будемо сі помиляти... Гей, джура! Накажи-но писареві зайти, маючи при собі списки врятованих нами людей.

3

А війна в степах, повна несподіванок і жахів, набирала дедалі гостріших форм. Похідне військове життя творилося в кожен новий день не так, як того бажали би його творці десь зверху, на престолах і в затишних залах...

Ще звечора Стефан Хмелевський прощався з Богданом, запевнивши його, що мусив спинити полк за наказом польного гетьмана. Благословив юнака на виїзд до Кривоносового загону, але тільки для того, щоб Богдан попрощався з ним, повертаючись до батьків. Не йому в такі роки ризикувати здоров'ям, а може, й життям. Зрадливий турок чигає на те життя. А знаєш хіба, де він зараз вужем повзає з приповідними листами гетьмана, в одязі козака з бездоганною вимовою та з улесливістю диявола на устах?

— Воювати вам разом із Стасем неодмінно ще доведеться, сам готую му військову кар'єру. Та маєте стати на власні ноги, скинути з батьків щоденний острах за вашу досі ще дитячу, мовити би-сьмо, долю. Мусиш, Богдасю, вертати до Чигирина, це моє останнє вирішення! Коли поганин ще не проскочив з бранкою десь тим краєм через Дністер, то в цьому багатолюдді козачому не просіятися йому з нею. Що ж до мене, нех Богдась бендзє в цалковитій надії...

На тому й погодилися. Богдан ішов спати з твердою думкою послухатися Стасевого татуся, як би й свого.

А вночі до регіментаря прибув викликаний з передових загонів одної сотні в степу бойовий сотник Станіслав Мрозовицький. Полковник скликав сотників розкиданого по степу, розбухлого охочим людом полку, щоб виладнати регімент. Одержано категоричний наказ польного гетьмана — утриматися від бойових акцій з турками!

Звістка про такий наказ не в міру здивувала всіх, а багатьох, і не лише сотників, а й рядових жовнірів, просто обурила.

— Прошу пана регіментаря тим часом виключити

мою сотню з регіменту, би-м не мали ся спиняти з піднятою в руці вояків шаблею, а діяти. Вельможний гетьман не відає, що тут діється. Орда вже й не відступає, а втікає в жахному відвороті. Саме тепер і час провчити поганів, визволивши з їхніх арканів християнські душі.

— Пану гетьману все відоме, пан Мрозовицький, абсолютно все. Та він дбає не про помсту розбитому вже на відвороті ворогові, а о спокої Речі Посполитої в її кресових староствах. Ми ж бо вже вирвалися далеко за її креси,— вмовляв Хмелевський запального сотника, а в самого розривалася душа. Саме ж бо в безпощадному розгромі орди і є спокій Речі Посполитої.— В якому стані пан залишив сотню, що діється в степу, прошу?

— Козаки отамана Яцька з'єдналися з донцями, певне, займуть наше місце, але затишшя акції полку поліпшить становище відступаючих. Ще позавчора мали ми страшну баталію. Кримчаки і турки...

— І турки, мовить пан? — здивувався регіментар.— Їх би не повинно бути в цьому нападі, як мовить реляція пана гетьмана.

— Не відає нічого пан гетьман! Саме ж турки, прошу пана, перед боєм спалили велику степову слободу поселенців осадників. Близько тисячі люду вирізали до ноги. Мале й старе нищили. Жінок, дівчат, навіть дітей у храмі божому прилюдно ганьбили, а потім жорстоко нищили. Ясир, який провадили з півночі, в тій же церкві разом з трупами слобожан спалили. Дітей кіньми розривали, шаленіючи перед боєм, в огонь кидали... Чи може моя подолянська сотня, свідок жахного звірства поганів, прошу пана Стефана, послухатися тепер наказу гетьмана і дарувати життя застуканому ворогові?

— Пан сотник певен, же то були турки? — допитувався Хмелевський, ледве стримуючи лють. Сотник відчував вагання.

— Маємо докази, прошу пана, військовий прапор стамболійського регіменту султанської кінноти, маємо зброю, одяг...

— Полонені?

— Тільки трупи! Але ж і по них видно: на головах не шапки — малахаї татарські, а фески; одягнені вони у вбрання турецької кінноти — європейські короткі венгерочки з гаптуванням.

4

Військовий азарт а чи важка розмова з сотником шляхтичем трембовельським остаточно перекопали регіментаря, як він мусить далі діяти. Хто, справді, знатиме, що тут діється в степах? А йому не можна стримувати благородний запал війська, не можна не провчити ворога. Вранці полковник прилучив до Богдана ще й сотника Мрозовицького з двома жовнірами. Засилав посланця до кошового в Січі переказати про свою згоду йти з полком у наступ козаків на Крим.

Нелегко було загонові Богдана розшукати тепер Максима Кривоноса на місцях, де два тижні тому його залишив. Коли б не сотник, який не раз бував у Січі, то взагалі важко було б виблукати молодому, недосвідченому хлопцеві на непевних слідах Максима Кривоноса. Сліди його губилися в такому багатолюдді на південному лівобережжі Дніпра, що голова тріщала, кому з козаків вірити. У кожному гурті розпитуваних доводилося впізнавати Селіма, особливо Назруллу прохав не проґавити турка. Та й загальний військовий дух у степу запалював хлопця міцніше триматися в сідлі...

Козаки в степах кудись поспішали в один або в інший бік. За Кривоноса розповідали, що мав великі бої з ордою, одбив чимало нещасного ясиру і подався разом з іншими отаманами на Перекоп.

— Та він, певне, зараз на коші січовому, ваш Максим, пане молодче,— востаннє додав козак.— Сам Петро Сагайдачний прибув на кіш, старшину, отаманів скликає!

Що було далі діяти Богданові? Згодився їхати з сотником на Січ, там шукати Кривоноса.

Вночі прибилися до Дніпра, на перевіз у острови. Сотника з регіменту Хмелевського впізнавали старіші козаки, бо і з козаками пробував військового щастя в Молдавії. Його охоче впустили на перевіз із молодим козаком Богданом. Козаків і турка Назруллу Богдан залишив на Силантія. З ним же лишилися і жовніри Мрозовицького.

А тепер, коли нога нарешті ступила на вславлений народними легендами та думами острів, Богдан цілком віддався на досвід сотника. Тут ще більше було людно. Але ж ніч, густі столітні дерева, серед яких люди здава-

лися казково здрібненими, як комашня в чагарнику. І всі однакові в темряві, неначе одної матері діти.

Богдан відчув, що з ним відбувається щось страшне. Що саме — добрати не міг, але воно сталося відразу ж, як тільки ступив ногою між оці товсті осокори та верби, опинився між оцими казковими людьми. Адже — це і є Січ! Чи раз у житті він ходив по лісах, бував поміж людьми? А чи зазнавав при тому такого непевного почуття загубленості і придушення, як зараз? Все навколо нього тут було огорнене нічною таємницею й страхіттям. В гурті, де жевріло кілька люльок, висвітлюючи суворі, вусаті обличчя запорожців, він з радістю впізнав осаула, з яким у Трахтемирові при колі гетьманському зустрічалися. Неначе до рідного кинувся до осаула.

— Невже і пан спудей аж на Січ прибився? — здивовано запитав осаул у першу мить, щоб пересвідчитися, чи не обізнався він ради ночі.

— Так, пане осауле, це я. Але зі мною і пан сотник з регіменту Стефана Хмелевського прибув до кошового,— зраділо похопився Богдан, шукаючи у власному голосі якогось порятунку лячним думкам і враженням.

«На Січ прибився»,— повторював собі. Певне, це і є пояснення всім дивам і страхові, які зустріли його недосвідчену юність в оцих нетрях громохкої слави та майбутнього для цілого краю... Це й не якась певність, а лише блискавка в свідомості: нетрі громохкої слави та майбутнього цілого краю!..

Осаул привітно потиснув руку Богданові і не випускав її, ведучи юнака з сотником у натовпі, поміж великими деревами, що зливалися вгорі з чорним непроглядним мороком ночі.

Осаул ще щось говорив про кошового, про курінь, але добрати те захопленому вихором подій хлопцеві було важко. Якесь подіб'я оселі й справді виринуло з мороку їм на путі. «Курінь, як при баштані?» Це був справді курінь неймовірних розмірів і форми, накритий густою шапкою віт репанокорих дерев... Богдан розумів, що все йому тут здається казковим. Адже і кожен козак на острові, навіть цей знайомий осаул, здавався тут неприродно здрібненим серед велетнів осокорів.

«Мабуть, я йому здаюся зовсім малим, що він веде мене за руку, як хлопчиська...» Аж сором відчув при тій думці. Чемно звільнив руку, нагай у неї переклав, щоб підтримати лівою шаблю. Статечнішим себе відчув.

В курені горів підвішений на попругах смолоскип у казані. Криваво-багрове полум'я в такім же кольорі висвітлювало обличчя, одяг, зброю, козаків, очерет, колоди. А хрест на шиї священика відбивав на сріблі жовтогаряче світло, неначе згускле мастило стікало з нього.

Осаул при вході чемно попросив сотника з Богданом, щоб зачекали, а сам метнувся в багрову людську гущавину в курені. Аж заздрісно стало: такий собі осаул з трахтемирівського кола старшин відважно пірнув у ворухке вариво одягу, кривих шабель, оселедців на лискучих головах та невиразно дражливого гомону. Хто говорить, кого переконує?.. Згадалися бурсацькі роки, єзуїтська колегія. Гурт студентів інколи був справжнім натовпом, як, скажімо, на святках. Але в ньому Богдан відчував себе, як риба в воді. В такому хаотичному гомоні він міг безпомилково вирізняти навіть окремі латинські фрази, дотепи, бурсацькі жарти, шаржі і епітафії на живих наставників та вчителів. Навіть зараз він може уявити собі окремі обличчя... злющий шляхтиченко Чарнецький, усмішка мудрого філософа Мокрського або й натхненний вираз каменотеса Бронека... А тут усе злилося у кольори та в гомін.

Почув збоку, як вирвався з хвилі гомону голос осаула, неначе скидаючи навалу тяжкого й чарівного водночас сну.

— Пане полковнику,— говорив осаул до вусатого, з товстим оселедцем на голові, але навдивовижу не по-полковницькому молодечого запорожця, який без шапки, червоний на лиці і шиї, з голеною головою сидів на колоді поруч із статечними козаками, розмовляв з панотцем. Полковник повернув голову, вломивши багрові кольори на шрамах та складках шиї. Товстий оселедець гойднувся і важко ляпнув біля вуха. Богдан усвідомив уже, що все йому тут здається викривленим, але полковника цього в Трахтемирові серед старшин він не бачив. Полковник зацікавлено розглядав прибулих. Навіть люльку вийняв з рота, натоптуючи іскристе багаття засмаленим пальцем.

— Га, що, пане осауле? Хто такі? — запитав басом, жваво підводячись з колоди.

— Пан спудей ось прибув з посланцем від регіментаря Хмелевського, прошу. Які накази будуть?

— Які ж тут накази, пане осауле, коли люди вже прибули? Пану сотникові пошанування... Го-го! Пан

Станіслав Мрозовицький прибув! Стась Морозенко, перехрещений козаками за Дніпром! З чим прибути бог призвів, пане-друже? — полковник відразу ж звернувся, упізнавши молодого сотника жовнірів, з яким бував за Дністром у ділі молдавському. На козака поруч і не зважив, захопившись сотником.

Та коли сотник поважно заговорив до полковника, доповідаючи про згоду Хмелевського виступати цілим жовнірським регіментом разом з козаками в наступ на Крим, до гурту полковника повернули і підступили інші статечні козаки. Серед них ступив до гурту і старшина з бородою, якого Богдан здибав при нічній пригоді в Трахтемирові. Ще й там борода старшини здалася Богданові незвичайною. Та вночі на самоті не було її з чим порівнювати. До того ж і сама зустріч, допомога козакова відвертали увагу юнака. А тут серед гурту в такому екзальтованому настрої Богдан вважав ту бороду чудом, яке знову рятує його в непевному становищі. Стримувати юнака чи хоч попередити в цій ситуації, не було кому. Всі були захоплені звісткою про рішення регіментаря Корони, наперебій вітали сотника Мрозовицького. Чимало отаманів пізнавали його, втручалися в розмову. Богдан прорвався до знайомого старшини:

— Чи не згадали, ласкаві будьте, пане старшино, нещасливого юнака, якому в такій-то пригоді стали в Трахтемирові? — неначе упрохував Богдан, звернувшись до бородатого старшини. Він теж дослухався до розмови полковника з Мрозовицьким, але рвучко обернувся на Богданів голос. Уста розквітнули в лагідну посмішку: впізнав юнака.

Та в ту мить до старшини звернувся моложавий полковник:

— Прошу, Петре Кононовичу, ось сотник, пана підстарости трембовельського Павла Мрозовицького син Станіслав прибув з хорошою вісткою від регіментаря, пана Хмелевського. З нами виступає пан Стефан! То це вже, пане старший, зовсім інша ж розмова.

— Хвала богові, аякже, пане кошовий! Пан Стефан на Україні, при боці воєводи князя Острозького виростав на воїна. А як же інакше могло бути, коли йдеться об захисті життя і віри люду українського! — захоплено відгукнувся Сагайдачний.— Вітаю пана сотника, щасти, мати божа, за вісті добрі... То це, пане козаче-молодче, з вами прибув сей добрий ангел-благовісник?

Дякувати, молодий козаче. Досі ще пам'ятаю розумну раду пана козака. Від усього козацтва дякую за мудре слово, яке нам так у пригоді стало. Бачили-сте, пане кошовий, молодого козака?

— Та це ж і є наш пан спудей, прошу пана Петра,— обізвався збоку Яцько Бородавка, дружньо поклавши руку на плече Богданові, що аж ноги вклякнули хлопцеві.— Дякувати панові Хмельниченкові, врозумив польного гетьмана. Третього ж дня всіх комісарів сейму на доброчинне потрактування з козаками погнав у Трахтемирів. Поздоров боже, пане козаче, в ці наші царства прибувши!

Аж тепер, коли на Богдана звернули увагу майже всі присутні в курені, а старший війська Петро Сагайдачний тиснув йому холодну руку, він неначе від сліпоти прозрівати став. З гурту до нього віталися знайомі козаки, тисли руку або по-приятельському били долонею по плечі. Здивованого Сагайдачного відтерли були, та він знову озвався до Богдана, і старшина чемно розступилася.

— Приємна зустріч, пане юначе. А я й не знав, що писар той дотепний з кола трахтемирівського і є мій добрий нічний знайомий. Певне, з дороги втомлено ся має козак? — І звернувся до кошового: — Цього юнака, пане Олексо, запрошую теж на нашу вечерю, яко мого шановного гостя.

— Авжеж, авжеж. З паном Мрозовицьким разом. «Благовісник» же справді. Синами своїми похвастаюся їм. Данько мій до шаблі вже пнеться, пальця собі ледве не відшматував. Чудових козаків найшла моя пані туркеня... Пане осауле: сотника на твої турботи беру, а людей пана Хмельниченка з худобою і жовнірів пана сотника на острів раджу забрати, про харч подбайте.— І до старшини в курені: — То що ж, панове отамани, по слові та й до діла! До світанку дайте людям спочити, а потім і вирушайте до війська. Та й... з богом! Воля пана Конашевича така, щоби з човнами йшов пан Жмайло, забравши всіх наших пластунів. Яцькові Бородавці, як і говорилося, прошу очолити всю кінноту. Решту піших з усіх загонів посадовити на коней, відбитих у орди. А хто залишиться — в загоні коша, мені лишаймо. Треба поспішати, панове. Мухаммед Герайченко порожній уже проскочив проз Січ. До самого Дунаю його тепер і кіннотою не наздоженеш, якщо туди правити-

меться. Бо ясир увесь на Крим, на Кафу погнали, кляті. Догнати маєш, пане Яцьку! Острянин Яцько з донцями по ліву руку в тебе йтиме, а... пан Хмелевський з регіментом, певне, обере собі правий бік. Чи так, пане сотнику?

— Цілком імовірно, же так чинитиме...

— Ну ось і вся наша рада та старшого нашого пана Сагайдачного воля, панове... З богом!

Ще відчував Богдан зрадливе, навіть ганебне тремтіння в колінах. В очах переставали вже мерехтіти казкові дивовиська, але в уяві досі ще вони різнили його з цим новим, неповторним в історіях інших народів світом. Силою волі й гострим бажанням він змушував себе, втихомирював збуджені фантазії. Він на Запорожжі, в Січі, серед Слави!

5

Життя суботівське з дня від'їзду Богдана обернулося на безперервні муки. Осадники Суботова сходилися й розповідали одне одному всілякі страховища з татарського нападу, радилися, чи не кидати Суботів; утікати геть від орди на північ, до руських, щоб не повертатися до ненависних своїх панів. Ті розмови доходили й до Хмельничихи Мотрони. А з Чигирина Михайло Хмельницький щоразу привозив дедалі заплутаніші вісті про сина. З Чигирин-Діброви повернулися посланці староства і, крім змалювання картини страшного нападу ординців, нічого не додали, що б принесло спокій матері. Після довгих тривожних днів очікування повороту Богдана прибув і посланець, якого засилав Хмельницький розшукувати загін Максима Кривоноса. Але й він тільки ще більше ускладнив справу. Посланець дізнався від самого ватажка, що Богдан виїхав із загону, щоб повернутися в Чигирин, завітавши до регіменту полковника Стефана Хмелевського. Більше про нього Кривоніс нічого не знає.

— Загинув! — раз за разом твердила мати, обливаючись слізьми.

— Але ж пан Максим послав з ним досвідченого козака. З руських козак, каже пан Кривоніс, такий-то надійний,— всіляко заспокоював посланець, надісланий Михайлом Хмельницьким з Чигирина, щоб утішити дружину.

Мотрона пригощала посланця на широкому ганку,

слухала, втішалася, але сама нічому вже не вірила. Страшна певність, що немає живого її сина, наростала дедалі сильніше. Щовечора нетерпляче очікувала мужа з уряду. Певне, він зі своїм мужчинським спокоєм зможе докладніше при ній розпитати посланця і стлумачити їй, бо — як жінка — за сльозами не має змоги зосередитися на щирих умовляннях козака.

А муж не чекав вечора. Раптом у пізню післяобідню пору в ворота суботівського обійстя в'їхало з десяток вершників. Михайло Хмельницький вів перед на своєму вороному, гривастому коні. Поруч нього Мотрона побачила молодого вершника в добротнім шляхетськім убранні, не для військового походу вдягненім, хоч і при зброї. По двоє в'їздили в широко розчинені ворота жовніри і козаки впереміжку.

Серце матері затьохкало ще більше. Може, за слізьми не впізнає сина в передньому молодому шляхтичеві... Встала з стільця і пішла до сходів ганку, долонею заслонила сонце, вдивлялася.

Першим з коня повільно встав підстароста. За ним гуртувалися всі вершники біля дворових джур-козаків, зіскакували з сідел. Юнак у шляхетському вбранні зачекав, доки з коня зіскочив якийсь хлопець, узяв його по-дружньому під руку і повів наздоганяти підстаросту, який ледве не бігцем попрямував до заплаканої дружини. Ще здалеку він помітив сльози в очах і невимовний переляк.

— Від пана Стефана люди, Мотроно. Живий, живий наш козак-неборака! — Останнім словам Хмельницький намагався надати якнайбільше теплого жарту. Може, хоч це переконає і втішить дружину.

— Ой людочки, де ж він, мій козак, козакує? — ляснула долонями, тулячи їх до грудей.

— Недавнечко мій приятель Богдан у мого тата в регіменті сі гостив, прошу, ласкава мамо! — обізвався юнак у шляхетському одязі, йдучи поруч з хлопцем.

— Та й де ж теперки є, голубчику мій? — похопилася Мотрона допитуватися, а очима перебігла з юнака на хлопця, що йшов з ним в якомусь пожмаканому брудному дранті.— Чи не з ясиру одозволений, хлопче, горечко моє? — по-материнському забідкалася вже, вдивляючись у хлопця.

— Авжеж, матінко, з ясиру, як є,— гірко всміхаючись, відказав схудлий, аж зчорнілий хлопець.

Підстароста збіг по сходах на ганок, підхопив Мотрону, яка простягла до нього руки.

— Живий наш Зіновій, Мотроно, живий! Ось пана Хмелевського синок, Стась, прибув аж з регіменту... Усе розповість. Запрошуй дорогого гостя, синового приятеля.

— Просимо, просимо до хати. В доброму здоров'ї матися бажаємо сину, заходьте...— запрошувала, ледве стримуючи ридання, а силкувалася всміхатися, як мати. Обома руками вхопила голову, з якої юнак ледве зняв капелюх, і поцілувала в чоло.

Тоді повернулася до хлопця в дранті. Серце матері калатало. Відчула, що тому зараз ще більше потрібно тепле слово, увага.

— З ясиру, кажеш, синок? Нехай йому... молити бога, живий вирвався. А вже помстишся їм за таку наругу... Сідай, хлопче, ось тут до столу...— і теж простягла руки, як мати.

— Я Мартинко...— тільки й вимовив, падаючи на ті материнські руки.

Мартинка підхопили з двох боків, сам Хмельницький узяв його на дужі руки і поклав на лаву. Хтось із молодиць приніс подушку, підмостив під голову.

— Господи, за які гріхи таке горе хлопцеві? — бідкалася Мотрона, сівши біля Мартинка. Лице його досі ще було мокре від бризкання водою. Але живі барви поверталися до нього, в очах зайнялося життя. Хлопець тихо плакав. Від столу підійшов і Стась Хмелевський, без кунтуша, повний снагою і молодістю. Чигиринський козак, який приходив посланцем до Суботова, підставив ослона, і Стась, чемно подякувавши, сів перед Мартинком.

— Вважай, Мартинку, мене за рідного брата й вір, же з Богданком ми всиліємо втішити тебе в такій утраті...— мовив, узявши холодну худу руку хлопця в свою. Мартинко повернув голову, спробував посміхнутися вдячно. Та тільки іскорка в очах запалилася, бо усмішка йому не вдалася. Злегка хитнув головою, потім вільною рукою втерся.

— Я Мартинко, пані Богданова мамо! — знов озвався до Мотрони.

— Тож і тобі матінкою стану, сіромашний сину мій,— відказала, прогорнувши з чола мокрий чуб. Запитливо поглянула на чоловіка, який також підійшов і сів на лаві в ногах слабого.

— Після, після, Мотроно,— мовив і очима на Мартинка показав.

— Кажіть усе, розповідайте матінці... Яке щастя, що Богданко вцілів і добре йому діється...— тихо гомонів Мартинко.— Я можу встати...

— Ні, ні,— Хмельницький поклав йому на груди руку.— Полеж, спочинь, а мати наша обід звелить подати. Значить, так, Мотроно... або най би Стась ласкаво повідав усе матері.

— З охотою. Мав би ся щасливим... Мартинко лише цими днями прибився в степ, і жовніри його підібрали, до тата передали... Та Мартинко обіцяв повісти значно більше. Адже так, Мартинку?

— Авжеж, авжеж... Сам усе розповім. Розкажи, пане Стасю, матінці за Богдася.

— Я-сем прибув до татуся в регімент на полі без маминого дозволу. Мав клопоту з того. Певне, мав би й більше, аж на щастя з Січі прибув сотник регіменту пан Станіслав Мрозовицький. А на Січ його тато виряджав разом з Богданом. Гостив Богдан у тата в регіменті, печаль свою на розраду, як батькові, виклав і мався домів правитися. При доброму здоров'ї ся має Богдась, а регіментареві видався бардзо файним козаком, чарував тим старого. З паном сотником він мався розшукати загін подоляка Кривоноса, а втрапили вони на дніпровий острів до кошового в Січ.

— В Січ!..— жахнулася Мотрона.

— Але ж то, як мовить пан Мрозовицький, була лише цікава прогулянка. Богдан чудово ся має в сідлі на карому турецькому огиреві, турчина полоненого захопив і водить при собі, як джуру, та в мові поганській практикує з ним. Поганин засобом вільного ся має при Богдані, коня му порає, в пригоді щиро стає з вдячності за чулість до нього.

— Людяне серце має дитина...— схлипнула Мотрона.

— Не скаржився й пан Мрозовицький. За брата волів би мати такого богатиря. А в кошового полковника січового, в Олекси Нечая, Богдана здибав сам Сагайдачний Петро. В Трахтемирові вони вперше здибалися, а в Січі запізналися, і, певне, полюбив Богдана козацький верховода. До пана Нечая на вечерю було запрошено і пана Мрозовицького. Пан Петро Сагайдачний зажадав сидіти разом з Богданом, бесіду з ним довгу мав. Богдан же наш стільки-то перечитав, пана Конаше-

вича латиною дуже втішив, вільно розмовляючи з гетьманом більше тою, аніж рідною мовою. А в пана кошового Нечая жона є туркеня. Славна, мовить Мрозовицький, жінка. Двох синів уже народила кошовому. Старшому, Данькові, шостий годок пішов. Богдась так по-дитячому грався з Даньком, турецьких слів навчав, щоб міг з мамою рідною її мовою слово сказати... Бо вона, бідолашна, боялася навчати дітей своєї мови. З чоловіком ледве домовлялася, і то більше на мигах. Як же то радувалася, з Богдасем по-турецькому розмовляючи. Щоки жоржинами розквітли, очиці заблищали...

— Чи він при розумі, з чужою жоною так вільно себе мати? — жахнулася Мотрона.

— Аж то все було, прошу ласкава матінко, напрочуд ладне! Сам пан Олекса цілував Богдася за тую увагу до самотньої жінки, такої матері двох укоханих синів пана кошового. Та я збочив трохи... Пан Сагайдачний і вговорив Богдана при собі в поході потім залишити, в мові поганській війську на допомозі має стати.

— І дитина згодилася?

— Облиш, Мотроно, слухай. Дитина в нас, дай-то господи здоров'я, в сідлі ось який час на військовій долі чудово себе має, справляється. Адже сама й мріяла...— злегка докорив.— Певне, похід козацький незабаром скінчиться, до Перекопу вже загнали наші поганів, тисячі люду християнського одозволили. От вірю і як перед очима виджу твою, Мартинку, маму врятованою героями нашої землі! З Богданом і поверне домів пані Мелашка...

Мотрона богомільно хрестилася при цих словах мужа, шепочучи молитви.

— Ну, ось і вся розповідь, паніматко,— закінчив Стась Хмелевський, допомігши Мартинкові звестися на лаві й сісти.

6

По обіді Мартинко в розповіді воскрешав недавні події.

...Буланий кінь з тим же людським стогоном проносився повз струнке соснові стовбури, пірнав у чагарники і знову виносив на галявини в лісі. Мартинко його не стримував, а ще більше заохочував ногами або окрайком поводів...

Тільки коли зовсім розвиднілося, а туман покотився

по Дніпрі, Мартинко потроху заспокоював коня, вслухався, що діється позаду. Який уже час не вщухала, а дедалі розпалювалася стрілянина, але вона губилася на віддалі, й чути її було лише збудженою уявою.

Зрештою буланий перейшов на крок, зафоркав ніздрями, потяг головою поводи донизу. Мартинко не перечив, тварина просила відпочинку. Вибравши піскуватий горб на лісовій галявині, хлопець спинив коня і обернувся, щоб прислухатися та подивитися, що діється позаду. Скільки око бачить — стояв ліс. Над ним де-не-де квапливо пролітали птахи, немов теж налякано втікали від Посулля. Туман хмарою знімався ген праворуч — там протікав Дніпро, впевнявся Мартинко. І важко було вирізнити йому з туманових хмар розлогі шарування димів пожарищ.

Стріпонувся, бо здалося, що коні харпонули десь-то в лісі ніздрями. Буланий ворухнув головою, повів мокрими вухами. Довелося Мартинкові смикнути за поводи, щоб не дати тварині заіржати. Бо з лісу справді чути було кінське харпання. «Татари? — збігла лячна думка, підтяг поводи і рушив з пагорба до густого лісу.— Невже татари ув'язалися по сліду?»

Гарячково погнав буланого в найгустіші чагарники, проскочив у неглибокий, зовсім зарослий орішиною ярок і став наслухатись. З пагорбка було ліпше вслухатися, що діялося понизу, але в ярузі був, немов у зачиненім льоху. Коня кидати боявся, а то міг би видертися на сосну. Тільки зовсім пустив йому поводи, нехай би листочок а чи травинку пожував, загавився б і не заіржав би.

А буланий знову скинув догори голову, пряв вухами. І не заіржав, а лише ніби радісно промимрив з утоми те можливе іржання. За це й був покараний лютим посмиком поводів. Мартинко спочатку почув ледве вловимий тупіт багатьох кінських ніг: може, в швидкому бігові женеться ворог. Коня тримав міцно за поводи, а він зривався з місця.

— Івасю-у! Впаду-у...— почув, як подих вітру в вітах, і відразу ж дав остроги коневі в боки. Буланий у кілька стрибків вихопився з яруги просто насупроти двох переляканих вершників. Коні від несподіванки схарапудилися, і обоє хлопців полетіли їм через голови на землю.

Мартинко в цю мить забувся про небезпеку. Зіскочив з сідла, кинув поводи й побіг рятувати хлопчаків. Пер-

шим визволив від поводів опецькуватого Филонка. Хлопець ухопився за Мартинка обома руками.

— А вуйко жовнір кинув нас, коней нашмагав і з татарами на шаблі рубатися почав. Тоді дядина Мелашка та мама Івасева кинулися на допомогу жовнірові, а моя тільки крикнула: «Гоніть за Мартинком!», зіскочила з коня... просто здалася татарам у руки...

Падаючи на кущ чагарника, Івась подряпався і ледве видерся з нього. Що було чинити далі? «Нападники не поженуться навздогін за дітьми, то можна б вважати себе в цілковитій безпеці»,— міркував Мартинко, втішаючи переляканих хлопчаків. Буланий підійшов до коней, заплутаних у поводах... А стрілянина знову прорвалася десь невідомо з якого боку. Немов батогом та стрілянина підстьобнула Мартинка.

— Хоч і забилися, хлопаки, падаючи... мусимо втікати! — заговорив Мартинко, лишаючи хлопців, щоб швиденько впорати коней. По одному вловив хлоп'ячих коней і садовив спочатку Івася, а потім Филонка. Коли узяв і буланого, то наказав гнати коней через яругу, ломачкою нашмагав їх, аж тоді підвів буланого до ускісся яру і спритно видерся з бугра в сідло.

— Буду перед вести,— гукнув і знову погнав буланого, тримаючи сонце позаду в себе, уже над лівим плечем.

З лісу вибралися, лише видершись на високу гору, неначе з урвища виблукали на широкі степові простори. Спочатку спинилися під горою в чагарнику. Мартинко дав поводи буланого Івасеві в руки, а сам видерся на острюху, щоб озирнути місцевість. Погоні не було, але дими пожарищ тепер хмарами слалися над лісом, неначе й ліс палили татари, шукаючи втікачів. По степу писалися яри й провалля, а далі на північ — бовваніла зачудована блакить неба. Втікати від пожарищ тепер треба саме туди, на північ,— вирішив Мартинко, видираючись на гору вдруге, вже на буланому. Налякані хлопчаки, мов реп'яхи, повпиналися коням у гриви. Тільки очицями жадібно стежили за своїм старшим братом, якого тепер мали за казкового козака-богатиря... Незабаром з укриття їх помітили козаки глибокого дозору, засланого з Лубен старим князем Вишневецьким. Дозорні вихопилися з проваль і оточили їх. Ні в кого з козаків не було сумнівів, що це втікачі. Саме те, чого треба дозорові, щоб розпитатися, чи далеко нападники, куди прямують, чи велика сила ординська.

Але яка досада: втікачі — діти. Що певного випитаєш у них? Аж з перших слів розмови з Мартинком були приємно здивовані. Розбитний хлопець найдокладніше, як дорослий, розповів дозорцям про все, що чув і бачив у цю ніч. Тільки власника хутора, банітованого виписчика Джулая, не назвав, мовляв — з околиць Вереміївки ми, якимсь козачим сотником села споряджені кіньми на втечу, коли заходило про битву з нападниками.

Про матерів жодним словом також не обмовився Мартинко.

— ...Десь опівдні,— продовжив Мартинко свою сумну розповідь,— дозорні передали нас іншим козакам. І тільки надвечір привели голодних, стомлених навальною їздою до князівського двору. Хоч починало вечоріти, але сам Вишневецький з якимись веселими панями вийшов з покоїв на широкий ганок. Старшому з козаків звелів до покою йти, але раптом придивився на коня підо мною. «О! — вигукнув він, як на ловах.— Та це ж який подарунок малому Яремі!..» Жінки заверещали, плещучи в долоні. Не мій, кажу, буланий, а сотника чигиринського, від турків, мовлю, в баталії козак відбив його й мене посадовив, щоб утікати з хлопчаками, бо в ясир беруть таких. І спробував не давати Богданового коня. Та куди там... Іменини в них малого княжати Яреми... Князь велів одшмагати мене і до льоху вкинути.

— Здурів чоловік, господи, мати божа! Християнин, мовлять, князь Вишневецький,— озвалася Мотрона.

— Погани часом кращі бувають за того християнина, прошу, паніматко. Ото шмагали мене один раз за буланого, а скільки ще разів за те, що хтів на Путивль утікати...

— І малих теж шмагали? — запитав молодий Хмелевський.

— Їх живосилом, навіть не годувавши, без спочинку всадовили в якогось воза на дворищі і відвезли здати в Мгар ченцям на виховання, як звелів князь. Ні ім'я хлопців а чи мого не питалися. Та мені й невільно було б признатися. Адже туркам би я був лише ясиром... Православному ж князеві українському я був не тільки ясир, а й банітованої матері син, злочинець. Мені судилася не лише неволя, а й князівська безжальна кара. Мусив мовчати та молитись о втечі... Аж коли стало відомо, що через Лубни пройшов регімент пана Хмелевського, я впросився в доброго служки пустити мене на

побачення з паном Стефаном, відаючи про доброту серця пана регіментаря. Родаком пана прикидаюся, на польську вимову переходжу... Пообіцяв служці десять злотих прислати від пана Стефана, на хресті йому поклявся...

— Де ж тих злотих, дитино моя, тобі було взяти? Та й повірив служка?

— Повірив, матусю, так-то я вже поклявся йому, що повірив. Вночі за дворище князівське, аж до Сули в очерета вивів і пустив... Два тижні блукав я в степах за Сулою, ховаючись від кожної людини. Козельцями, дикими та кислими тернами живився, аж доки на слід регіменту натрапив... Ну, і десять злотих... Пан Стефан...

— Свята людина!

— Так, паніматко. Пан Стефан серед панів наших як би спасенний острівець серед буряних хвиль дніпрових... Що теплим словом батьківським, що обходинами — святий чоловік. Ще й десять злотих звелів дати, при собі їх маю, щоб слова додержати служці. А за дітей жаль бере.

— Ченці, богомільні люди...

7

На просторих, бугристих степах Північного Криму досі ще не по-осінньому допікало сонце. Козачі кінні полки Яцька Бородавки, загін Кривоноса, не спиняючись, гнали до моря розгромлені купи кримчаків, ногайців та турків. Буджацькі ватаги ще міцно трималися військового ладу. Вони осатаніло відбивалися у відступі, боронячи рештки ясиру та награбованого добра, які правили попереду. Після Перекопу Мухаммед-Гірей, повернув з ними праворуч на Козлов, Бахчисарай в надії на поміч ханських військ та бахчисарайських фортець. Їх переслідував жовнірський регімент полковника Хмелевського, підсилений з наказу Сагайдачного пішим полком січовиків на чолі з Михайлом Дорошенком.

Після Перекопу згубилися сліди, в якому ж напрямку Мухаммед-Гірей з турецькими загонами відіслав головні здобутки та вибраний ясир. Супроводжувати такі цінності він послав вірного собі і нездоланного козаками сінопського воїна Зобар-Сохе. Про це було відомо.

Сагайдачний розгадав хитрий маневр Мухаммеда. Розголошуючи, що він сам іде ніби з головними силами

буджацьких та ногайських татар, ханенко в таємниці тримав те, що султанський та свій ясир у кількості близько двох тисяч душ дівчат і хлопців він посилає на Кафу, під захист фортеці з турецькими збройними силами. Наміряючись таким маневром привернути на себе увагу військ Сагайдачного, Мухаммед-Гірей рятував у кафській фортеці султанську та свою здобич цього походу. На той час до Кафи мав прибути стамболійський флот з порожняком галер при добрій військовій охороні морського паші. Ясир врятовано! Це й буде сплата Високому Порогові за реабілітацію ханенка в його весняній поразці на Україні.

А, розгадавши маневр, Петро Сагайдачний послав на Мухаммед-Гірея найслабші сили пішого строю, козачі загони Михайла Дорошенка при підтримці уславленої польської кінноти Стефана Хмелевського. Зате сам кинув полковника Олексу Нечая, кінноту Яцька Бородавки і найбільш бойовий загін Максима Кривоноса навздогін за турками, що втікали з ясиром на Кафу. З Сагайдачним тримав постійний зв'язок і Яцько Острянин, який з донцями прорвався по самому лівому крилі, намагаючись випередити відступаючих у Кафі.

Перемагаючи неймовірну осінню задуху, напівголі козаки спинили з десяток полонених турків біля вцілілої татарської хати без вікон і дверей. Осаул, що спинив їх, дозволив козакам зійти з коней, розім'яти ноги. Полонені в ту ж мить, немов підрубані, попадали на землю і в богомільному екстазі забурмотіли молитви, припадаючи до землі. Одяг, особливо роззуті ноги, потомлені й замурзані обличчя, а в багатьох ще і пов'язки на руках, на головах, а то й просто заструплені, пилюгою забиті рани, були свідком тяжкого військового маршу не з своєї волі.

— Моліться, голомозі, моліться, щоб аллах поступився місцем у раю, бо пан Петро й до раю добереться...— гукав козак, послаблюючи попруги в сідлі.

— Атож, поспішайте, ха-ха-ха! — сміхом підхопив другий. По голій запорошеній спині в нього борозни писалися патьоками поту.

— А райські гурії все одно козакам у поході жінками стануть, бісове бусурманське кодло. Моліться...

В цих репліках, ніби доброзичливим жартом продиктованих, відчувалася нетерплячка: скоріше б скінчити з цими нещасними, відправивши їх найпростішими

стежками «до Магомета в рай», та наздоганяти свої сотні, які вже під самою Кафою, на широких берегах морського безкраю, зав'язали бої.

З хати до полонених вийшов гурт старшин. Тільки по бороді було легко впізнати серед них Петра Сагайдачного, але бороди починали відростати вже в багатьох козаків та старшин, які оточували старшого.

Богдан Хмельниченко йшов до гурту полонених хоч і поруч старшого, але у виразі очей, в зачерствілому на пилюзі і спеці обличчі, в самій жвавій, незалежній ході видавався господар полонених. При Сагайдачному він був першою особою, яка розмовляла з полоненими, випитуючи в них відомості про сили, напрямок і наміри відступаючих, про дух ординців і турків, про те, скільки ще лишилося в них ясиру і куди його правлять. За кілька тижнів походу від Запорожжя через Перекоп — у Крим Богдан не тільки звик до своїх обов'язків помічника-перекладача в Петра Сагайдачного, але і сам остаточно окозачився. Десь позаду вже лишилося юнацьке наївне зачудування військовою справою, романтика шаблі чи пістоля біля боку. Він відчув і усвідомив обов'язки козака при отамані, з випитаних відомостей якого старший доходить своїх міркувань у поході.

Про те, що в розмовах з полоненими Богдан наче по ниточці підбирається до страшного клубка драми свого пораненого серця, про це він не хвалився Сагайдачному навіть у хвилини щирих розмов із ним.

А Сагайдачному й не треба було розповідати про те. Ще з розмови за вечерею в кошового він довідався не лише про те, як юнак переживає драму на хуторі козака Джулая, а й про трагедію юнацького серця. З найменших відомостей складав собі найбільш правдиву уяву про події у Вереміївці і ім'я Зобар-Сохе не викидав з найпильнішої уваги.

Богдан повів розмову з полоненими, спочатку лише заохочуючи їх до відвертої розмови, а старший уважно прислухався до гортанної східної говірки, ловлячи в рокітливому потоці слів ім'я Зобар-Сохе.

— Тут зібралися полонені з кількох різних кримських загонів, прошу, пане старший. Але є двоє турків, які неохоче дають зізнання,— повідомив Богдан після перших розмов з полоненими.

— Виділити окремо турків,— наказав Сагайдачний.— Що говорять кримці?

Богдан прослухав довгу розповідь літнього татарина, поставив йому кілька коротких запитань і переказав:

— Ватажки двох великих загонів кримців кинули війська і втекли до Кафи, пане старший. Татарин мовить, що всім їм стало відомо про прибуття флоту Іскандер-баші. Вони певні, що там прибуває султанська гвардія, сподіваються на порятунок...

— Скажи їм, дурням, що полковник Жмайло потопить султанську гвардію.

— Султанську гвардію геть усю потопив наш полковник Жмайло! — сказав Богдан татаринові, чим викликав переляк у всіх полонених...

— Вай, аллах всесильний... значить, загинуло Кримське ханство? — злякано допитувався татарин. Богдан переказав це запитання старшому.

— Не загине ханство, скажи йому, пане козаче, а загинуть нерозумні хани і Зобар-Сохе, які не хочуть до праці привчати своїх підданців, на розбій та грабунки їх ведуть у сусідні землі. Так і перекажи, що козаки змусять їх працювати на кримських землях, відберуть у них християнських бранців. Питай! Та не шкодуй обіцянок скарати за брехню!

Нагадування імені Зобар-Сохе привернуло увагу обох мовчазних турків. Один з них нестримно зойкнув. Богданові також не пестило слуху це ім'я. Він ніби аж зблід і обернувся на збуджений голос полоненого турка. В одміну від татар, він мав звичайний одяг регулярного турецького вояка, навіть коричневого кольору бархатисту феску зберіг у полоні. Всі інші полонені не мали головних уборів. До нього й підійшов Богдан, відчуваючи, як розгоряється йому буря гніву в грудях. Навіть за шаблю біля пояса вхопився. Турок оступився, побачивши, як палають очі в молодого козака, що так вправно і лагідно розмовляв турецькою мовою з кримчаками. На руку, так рвучко покладену козаком на руків'я шаблі, поглянув і похапцем схопив феску з голови.

Богдан спинився, на тремтячих устах видушив посмішку і враз її погасив. Згадалося йому раптово, як генерал єзуїтської колегії у Львові з такою ж посмішкою допитував його з Стасем про «бунт студеїв колегії». «Невже і кров моя в єзуїтському характері на гнів закипає?» — збігло запитання. І знову посміхнувся, вже свідомо видушуючи посмішку, нехай і єзуїтську, щоб на щирість підбити свого заклятого ворога.

— Говори правду, аллагу акбар... бошка-паша дарує тобі життя, коли чесно розповіси, де зараз є Зобар-Сохе-бей і куди він править ясир? — ледве стримуючи лють, зовсім лагідно запитав Богдан турка.

Аскер підвів голову, немигаючими очима вдивлявся в карі очі гяура.

— Мусульман ми?[1] — запитав недовірливо.

— Йук, ака. Ман... єзуїтчі мугаллім вар...[2] — відповів несподівано Богдан, не бувши цілком певен, що цю фразу він вірно висловив. Від здивування з такої відповіді щиро на цей раз засміявся, аж турка заохотив.

— Єзуїтський навчитель? — перепитав турок, тріпнувши об коліно брудною фескою. І не стримав посмішки на порепаних устах.

— Що ж тебе дивує в цьому? Супроти грабунку і вбивства мусульманських розбійників повстає ціла Європа, з єзуїтами разом.

— Ти був мусульманином? — знову допитувався зацікавлений турок.

— Ні, теж ні. Але до ста років віку, можливо, що й буду ним. Що, весело тобі? Ну, ось що, веселитися будемо тоді, коли я сприйму закон Магомета... А зараз розповідай чесну правду про Зобар-Сохе-бея. Де він зараз?

— Зобар-Сохе — багатий бей із Сінопа, звідкіль був родом і славний багадир Ахмет-бей,— почав турок.

— Ну!

— А я родом з Трапезунда, але також переселився до Сінопа. В Сінопі Зобар-Сохе має свій караван-сарай для ясиру. А куди він зараз утікає, не знаю.

— Послухай, правовірний! У двобої я зарубав вашого багадира Ахмет-бея... Так, так, зарубав. І його буланий кінь, брат султанського коня, належить мені як здобич. Тепер зрозумів? — Богдан посмикав шаблею в піхвах.— Бачиш шаблю? Власною рукою відсічу тобі голову і викину вовкам на вечерю. Довго ще будеш зволікати відповіді? Розповідай усе, що маєш на совісті, матимеш життя! Сам тебе до Сінопа відвезу і здам на руки матері чи жінці... Будеш говорити правду?

— Скажу, бай-ака...— турок облизав засмаглі губи, озирнувся навколо, доки Богдан розповідав Сагайдач-

---

[1] Ти мусульманин? *(Турецьк.)*

[2] Ні, брат, я... єзуїтський навчитель *(турецьк.)*.

ному про свою розмову «по совісті» з турком. Козаки забрали полонених кримчаків і, досить негречно підштовхуючи їх коліньми, підколюючи шаблями, повели за бугор. Куди й для чого їх повели, не треба було розпитуватись. Адже відомо кожному туркові, що козаки полонених не беруть...

— Усе скажу, єзуїтський учителю, бай-ака,— озвався турок, коли Богдан знову повернувся до нього, і геть відкинув феску.— Зобар-Сохе не має в Кафі караван-сарая і ясир продавати тут не буде. Для султанського та Мухаммед-Гірея особистого ясиру Зобар-Сохе сподівається мати султанські галери, якими наміряється спровадити до Сінопа і свій ясир... Хороший бай-ака! Я говорю чисту правду, бо і сам мав правитися до Сінопа з своїми шістьма гяурками ясиру на галерах Зобар-Сохе. Він брат моєї дружини, сестру Ахмет-бея має пошлюбити.

— Скільки душ султанського ясиру має Зобар правити до Сінопа? — перебив Богдан.

— Вісімнадцять десятків молодих, як гурії, дівчат, чотири сотні дужих веслярів для галер і дев'ять сотень малолітніх хлопчаків яничарського поповнення... Це лише калим султанові. Мухаммед-Гірей не має хлопчаків, а веслярів лише чотири десятки...

— Дівчат?

— І молодих жінок... за дві сотні набереться...— Турок уже тремтів, помітивши, як кров'ю наливається лице «єзуїтського вчителя». Про єзуїтські катівні уся Туреччина знала стільки всіляких страховищ, що багровіюче обличчя Богдана не обіцяло полоненому нічого доброго. Він губив будь-яку рівновагу і спинитися уже не міг. Мусив говорити й говорити, викладаючи все, що знав і про що лише чув або догадувався.

— Зобар-Сохе ще на підході до фортець Кафи мав звідомлення, що весь ясир уже вантажився на галери, веслярів-гяурів поволі приковують до весел...

— Коли це було? Скільки днів минуло, коли Зобар-Сохе мав таке звідомлення?

Турок лише мить замислився.

— Ікі кюн ве евелкі кюн, два дні за вчора...— складно підрахував полонений, і Богдан негайно ж переказав Сагайдачному ці страшні відомості. Тільки один раз Богдан перервав свою розповідь старшому, щоб перепитати турка.

— Не брешеш? — мимоволі вхопив при тому руків'я шаблі.

— Аллагу акбар! Брехнею за життя не платять...— відказав турок.

— Матимеш його! — Богдан знову обернувся до Сагайдачного і лише встиг сказати: — Він сказав правду, і я обіцяв йому життя, прошу пана старшого...

— Добре, життя поганів не потрібне християнам. «Блажен єже і ко врагу своя, яко ближнєму своєму імать жалость в сердце своєм...— говорив Христос, прощаючи жорстокість понтійського Пілата...— І обернувся на голос джури від хати.

— Прошу пана старшого — з моря посланець від пана Жмайла...

— Доречно, клич...

8

Від хати швидко вийшов обозний Сагайдачного і отаман передових дозорів, за яким поспішав кремезний козак, одягнений у чому мати породила, але підперезаний шовковим оксамитовим поясом, довгі краї якого звисали спереду і ззаду, як запаска. На поясі висіла добротна турецька шабля біля боку, а німецький пістоль стримів за оксамитовим поясом. Широкі плечі вільно похитувалися при дужій ході, бо ліва рука притримувала шаблю, доводилося козакові плечем надолужувати звичне розмахування руками при широкій швидкій ході.

«Не з обрізків козак»,— визначив думкою Сагайдачний, повернувшись до прибулих. Вголос запитав:

— Від наказного з вістями, пане козаче?

— Та... з галер, прошу пана старшого. Але... дозвольте свою печаль душі оскаржити, пане Петре Конашевичу! — з гіркотою вимовив козак, прокашлюючи захриплий голос.

— Печаль душі?.. То, може б, панотця Кондратія гукнути? Храни господь козачу душу, давай кажи. Пан обозний сказав, же від Жмайла посланець єси.

— А так... Таж відпросився я у пана Жмайла, бо маю лихо тяжке... Дозволь, пане старший, жінку перед очі твої покликати.

— Жінку? Пан козак з жінкою ся має на поході? Та ще й на морській? Свят, свят...— перехрестився Сагайдачний, і це свідчило, що старший у доброму гуморі хрис-

тиянина сприймає ту «печаль душі» ближнього свого.

— Але ж не в поході її маю, прошу пана Петра,— козак спинився й озирнувся на хату.

— Давай, козаче, жінку, але скажи, де полишив пана Жмайла, як ся мають козаки в човнах?

Сагайдачний махнув рукою обозному, а той дав знак джурі, який крутнув на одній нозі, швидко зник за хатою.

— Я єсть козак Джулай Прокіп з виписчиків недоброї дяки пана старости Вишневецького, прошу... А це... з чотирьох човнів висаджено нас, веслярів-козаків, на берег, бо пошесть падіжна вкинулася,— почав козак, стримуючи хвилювання.— Отак по березі мусили йти аж від Козлова, схоронивши дев'ятьох небораків, померлих з вогневиці-лихоманки. Пан отаман на кодолі веде наші човни, і коли бог дасть, вимруть серед нас усі зачеплені вогневицею, то знову дозволить на веслах іти.

— Вічна пам'ять померлим від пошесті в поході! — знову перехрестився Сагайдачний.— Вимерли всі зачеплені?

— Третій день ми всі до одного на ногах, прошу пана старшого.

— А вогневиця не теліпає?

— Нікого, пане старший. Нужі збулися, бо одяг довелося полишити, спека ж бо на березі нестерпна козакові...

— Хай славиться ім'я господнє, ще день — і на човни! Мали бойовиська морські з поганами? — допитувався Сагайдачний.

— Перед Козловом, прошу, з турецьким якимсь пашею... Дві галери йому потопили, одну цілу взяли, бо погани... пірнули з ляку в хвилі морські... А це вчора нас, висаджених із-за пошесті, пропади вона пропадом, напали збройні кримчаки, що відступають від пана Дорошенка та польського полковника Стефана... Здобич та ясир провадять до Кафи...

— Відбилися?

— А то би ні, прошу пана Петра!.. Та оці ж гірські кручі, лісовиська...

— Хвала всесильному! То що ж із душею пана козака...—розпочав ще лагідніше старший і вмовк. З-за хати виткнувся джура, ведучи під руки лише в козацьких штанях напівголу жінку. Міцно схрестивши на грудях руки, жінка щоразу стріпувала головою, щоб відкинути з очей розпатлані, збиті в жмут русі коси. Вона вже не

плакала, але по обвітрених щоках позасихали сліди сліз. На плечах, по животі і на руках, пробиваючись крізь бруд пилюги, писалися смуги-синці від ударів нагаїв а чи від зашморгів аркановых.

Підійшовши до гурту Сагайдачного, жінка окинула широко розплющеними очима козаків, ще більше затисла руками груди. Джура пустився її руки, і жінка озирнулася на нього, навіть вдячно хитнула головою. Петро Сагайдачний блискавично розчепив на собі цяцькований ремінний пояс і віддав Богданові, який також підійшов ближче до півголої жінки.

— На, вдягнися, сестро! Поздоров боже живою ся мати!..— тихо мовив старший, зірвавши з себе кунтуш і подаючи жінці. Навіть відвернувся з чемності, щоб вільніше мала б себе жінка, одягаючись.— Хто така, прошу пана Джулая? — запитав, піднісши голос, але не обертаючись.

— Нехай хранить вас мати божа, пане, пане...— розплакалася жінка, одягши старшинський оксамитовий кунтуш. Тепер звільнилися руки, жінка затисла однією поли кунтуша на грудях, а другою поправляла коси.

Сагайдачний усмішкою обдарував жінку, постава якої обернулася на мужнього козака отамана.

— Хто єсте-сь, прошу пані? Бо що з неволі вирвана християнами козаками, об тім і питати не смію. Все ясно.

— Українського полковника-кобзаря, пана Карпа Богуна дружина, прошу пана старшого... Та ось пан Джулай нехай повість...— Ридання їй здавило душу, говорити не могла. Богдан прорвався до неї й став. Як уві сні згадалася висока молода жінка з дитям на руках. Козаки вели її попід руки до човна на Тясмині... А там десь чоловік її, сліпий кобзар, звільнений з льоху... Як сон... Тяжка путь людини, бодай би хоч до якогось свого щастя. Кобзар загинув, доля сина невідома, а самій ще й на кримських землях довелося сльозою вмитися...

Сагайдачний не противився Богданові, коли той, наче заворожений, перезав його міцну постать ремінним поясом. Від чийогось кунтуша в руках обозного відмахнувся рукою, лишився в білій турецького шовку сорочці. Пістоль сам узяв з рук джури і вткнув за пояс. Богданові ця зустріч немов закувала уста. В голові налинули запитання про Мелашку, про Мартинка. Та чи міг він своїм цікавитися, коли жінка втратила дитя, мужа...

— Говори, пане козаче, чого ж замовк? — звернувся старший до Джулая, який чемно підтримував під лікоть Лукію Богунову.

— Про те, що сам знаю, прошу пана Петра, все сказав. Пані Лукія втратила мужа на власних очах...

Богдан нестримно перебив Джулая:

— Вереміївчани схоронили небіжчика...

— Так, прошу пана писаря,— відповів Джулай, сприйнявши молодого козака за писаря при Сагайдачному.— Ординці стяли голову полковникові, бо і невидющий він мужньо боронився, помацки зірвавши татарина з коня та вхопивши його за горло. Поганин так і сконав, здушений мертвими руками полковника.

— А діти? Де Івась, Мартинко?..— знову вирвалося у Богдана. Йому відповіла Богунова:

— Коли не стало кому боронити нас, жінок, бо жовнір поліг у бою, сліпого полковника стято, ми вже й не відали нічого, не знали. За дітьми на конях погани погнали в ліс... Певне, наздогнали Івася й Филонка з Мартинком. Пані Пушкариха...

— Вона була з Мартинком, його мати, пані Мелашка? Вона теж?..

— Ні, козаче, пані Мелашку, як і мене та Марину пана Джулая, нападники вхопили на аркан з воза. За Сулою до численного ясиру прилучили. А потім... у степах той клятий Мухаммед-Гірей Марину собі відібрав у ясир, розлучив нас. Пані Мелашка та я поривалися не давати, то... Пушкариху прибито нагаями, і ледве живою забрав у свій ясир нападник наш Зобар-Сохе, а мене... Мухаммед узяв замість пані Джулаєвої і віддав комусь із свого почту... Оце від нього я й дісталася рятівникові моєму пану Прокопові...

Запала тиша. Тільки схлипування заплаканої жінки різало серця козаків. Та Лукія знову підвела очі й повідала далі:

— Пані Мелашку зв'язаною арканами так і правив той Зобар нечистий, скільки й знаю, аж доки й розлучилися ми за Перекопом...

— А пані Джулаєва загинула? — запитав Сагайдачний, бачачи, як страждає козак при тій розповіді. Не діждавшись відповіді, зняв шапку і поклав богомільний хрест, як на похороні.

— І не питайте, прошу, людочки! Роздягли усіх нас жінок, ясир комусь обирали з молодших... Марина куса-

тися почала, коли її відбирав від нас якийсь баша а чи бей. Почалося щось страшне. Кинулися ми, нагі жінки, рятувати від безчестя нашу Марину... Двох серед нас зарубано тими звірами. Мене вмотузував мій кат-господар арканом і за конем проволочив, що ледве дух у тілі втримався. А що з Мариною, не знаю. Той баша, кому дісталася вона, пішов з клятим Зобаром, султанський ясир на Кафу поправили...

Замовкла Богунова, витираючи рукою мовчазні й тим гіркіші сльози. Озирнувшись, присіла на камені, загорнулася полою кунтуша.

— Пане обозний! Зідрати одяг з усіх жінок поганського улусу і в найкращий зодягти пані полковникову. Джури! Стяти в цих...— грізним жестом показав на полонених, яких недавнечко допитував Богдан.— Перед очима в роздягнених мешканців улусу вивести їх. Пан Богдан розкаже людям про це все страхіття і... безжально скарати на очах улусу... Пані полковникову відвезти на хутір, домів... з паном Джулаєм...

— Таж я ще володію шаблею, маю пістоля, прошу пана старшого. Дозволь печаль душі моєї утопити в суді нашому над поганами. Я знайду того мерзопакосного башу...

— Пан Джулай, прошу пана старшого, мав єдиного сина. Втеряти сина й жінку, коли в руках ще діє шабля...

— Гаразд, добре, прошу пані полковникову,— жестом руки заспокоїв Сагайдачний Богунову.— Пана Джулая пошлю в першій чайці навздогін клятому Зобарові через море. І да благословить господь наш многомилостивий цю помсту християн. Живих чи мертвих, ми видеремо наших людей з пазурів того Зобара!

— Але ж я життя обіцяв туркові...— почав Богдан.

— Турка беремо з собою, яко поводатаря на морі. Віддамо йому життя за життя наших нещасних... Во ім'я отця, сина і святого духа... Амінь.

— Амінь! — гукнули навколо.

9

Посольство Мусія Горленка аж на Самбірщину польську цікавило його ще й тим, що вперше в житті чоловік має нагоду побувати в селі великої Польщі, порозмовляє не з панами шляхтою, а з такими ж простими людьми, як і сам, як вереміївчани та й усі українські

люди, від імені яких він везе урочистого листа жалоби та подяки батькам за сина-героя! У Львові Мусій розшукав каменотеса Бронека, про якого стільки знав з розповідей Богдана. Старий каменотес, як дитина, плакав від вістки про трагічну загибель побратима Карпа Богуна. На цілу добу затримав у себе Горленка з людьми і щось до товариської панахиди подібне справив. Аж потім, не довго й думавши, зібрався-таки і пішов супроводити посольство до рідних загиблого жовніра, в Чарнець. Адже і сам був родом із Самбірщини.

Літня пора підказала Бронекові зайти до села в неділю, десь по службі божій в костьолі, коли люди ще всі вдома.

Село Чарнець причаїлося неподалік від Ханчина по лісистих роздолах Вісли. Біля річки на крутому березі ташувалася розкішна садиба з двірцем пана Криштофа Чарнецького, господаря села з його селянами гречкосіями. Якихось сотня халупок розкинулося обабіч шляху з Ханчина до Вісли і на Самбір. Як і в Вереміївці, плетені з лози тини, солом'яні дахи. Чорногузи на кількох високих шопах гнізда свої мали, індики, кури в дворах, поросята на вулиці в калюжах барложаться...

— Неначе я оце в Прилуку свою прибув,— хвалився думками Мусій Горленко, позираючи на «діди» хмар, що також, як і біля Прилуки, з-за лісів піднімалися, віщуючи передосінню зливу.

Бронек сам узявся спочатку розшукати родину загиблого жовніра і підготувати гідну зустріч посланців жалоби від українських до польських людей. Доводилося поспішати, бо й панські ланові наглядачі з'явилися на вулиці, також позираючи на погрозливі хмари. Людей могли й на поле погнати.

Посеред села на завороті шляху стояла така ж бідна, як і чимало інших, оселя Єржі Стрієвича, батька загиблого під Вереміївкою жовніра. Тільки пса дворового пан Єржі не тримав. Певне, й злодіїв не боявся: не було на що позаздрити злодієві в убогім чистенькім дворі.

На постук ціпка об ворота за місцевим звичаєм вийшов сам господар, десь за півсотні літ вусатий чоловік. Біла полотняна з вишиванками сорочка звисала просторою пазухою з-під очкура таких-о ж, із сирового полотна, штанів. Чоловік трохи влягав на ліву ногу, з дверей поглянув до воріт, приклавши стріхою до очей долоню, бо Бронек стояв якраз напроти підобіденного сонця.

За господарем вискочив малюк, хлопець чотирьох-п'яти років. На порозі якусь мить спинився і в ту ж мить рвонув босенький наздоганяти старого.

— Дзядек, дзядек, патж, он жовнєжи[1] чекають тего пана вуйка! — гукало хлоп'я, обганяючи діда.

Господар і справді спочатку не помітив, що оддалік біля тину очікували ще п'ятеро людей і серед них двоє в жовнірському одязі. Тепер побачив, що і в інших трьох випиналися шаблі з-під поли кунтуша. Аж спинився, постояв. Та Бронек лагідно обізвався до нього:

— Чи не ласкавого пана Єржі Стрієвича маю перед очі свої, прошу пана?

— А так, прошу пана, єстем господар тотего обійстя, Стрієвичем ся прозиваю,— відказав старий.

— Тамтеє панство, козаки та жовніри з України, з добрим словом, а тяжкою вісткою ся принесли, проше пана Єржего,— знову звернувся Бронек, скинувши з голови пояркового капелюшка, якому вже й віку важко було полічити.

Чоловік тільки вклонився, гостинно розводячи руками, запрошуючи всіх до двору. Скидав каблучку з воріт, щоб відчинити, а в самого тремтіли руки. «Добре слово, а тяжка вістка», відразу ж дісталися до серця, сказали правду. Адже знали в родині, що їхній Збишко відійшов з регіментом десь-то на Україну, куди турки та кримчаки вдруге вже в цьому році вчинили свій кривавий напад.

Прибулі чемно поскидали шапки, проходячи у ворота на запрошення господаря. З хати вийшли ще аж троє жінок: молода, двадцяти років, дівка, за спідницю якої вчепився хлопець, втікши від воріт. За нею — стара сивоволоса жінка, босі, порепані, в струпах ноги якої краще за слова говорили, який труджений вік на схилі доживає жінка. Аж останньою вийшла молодиця з дитям на руках. На голову, видимо нашвидкуруч, накинула хустку. За порогом вихопила з пазухи руки немовляти й закрила груди звичним рухом.

«Ну, чисто ж, як і в нас»,— у думці висловив Мусій Горленко, відразу зрозумівши, що молодицю з немовлям зажаліти б слід, відіслати геть на перші розмови з рідними загиблого. Та відіслати Ядю з-під кучерявої груші не пощастило. Лише заїкнувся їй старий про пораду козака Мусія, Ядвіга схитнула головою, мовивши:

[1] Дідусю, дідусю, он жовніри *(польськ.)*.

— О свего малжонку вісті маю слухати, проше...— тільки щільніше пригорнула немовля, на хлопчика біля дівки поглянула пригаслими очима.

Прибулим стало ясно, що молодиця відчула всю нежалісливу, жорстоку правду. На колоду поруч свекрухи сіла, дитя їй на мовчазно простягнені руки віддала і заридала.

Бронек читав писаного Богданом листа жалоби й віншування героя жовніра.

10

Люди сходилися ще до тужіння Ядвіги. Тужіння почалося потім. Певне, й не вона починала першою. Коли б наглядачі пана Чарнецького не вигонили людей на вбирання поля, щоб врятувати врожай від зливи, напевне, й не побачили б люди козаків та жовнірів у дворі пана Стрієвича. А вже коли затужили жінки, село вмить стривожилося, до двору Стрієвича йшло старе й мале. В садку під грушею козаки й жовніри в гурті розповідали, з чим прибули, які лиха кояться на Україні від нападу поганів. Слова їхні проривалися в інші гуртки людей, і в дворі, повному чарнечан, знімався гамір, пересилюваний різким, сумним жіночим тужем.

А хмари зводилися вище й вище. Панські ланові наглядачі починали нервувати, зачіпали людей своєю непристойною лайкою. Починав розгорятися й інший гамір... Перший удар стався десь там, ніби аж за воротями на вулиці. Бо наглядач хотів утікати від розгніваних селян, яких нечемно образив непристойною лайкою. А з гурту потім ще й залунало:

— А бий їх, дяблів, посіпак!..

І почалася справжня бійка. Чотирьох ланових просто витурили за ворота, а одного розгойдали за руки та за ноги і викинули через тин на вулицю. Потерпілий гепнувся об суху землю, на щастя, якось по-кошачому окаряч, і тут же, схопившись, закричав на пробі.

— Рокош хлопський, ребелія!..— кричав потерпілий, кульгаючи геть далі від двору Стрієвича.

Ось саме на цю мить і нагодився кінний загін Самійла Лаща, який тільки-но виїхав з панської брами, передуючи в Станіслава Конецпольського в гусарському супроводі до Варшави. Поручник ще звечора прибув, і заночував на двірці пана Чарнецького, і тільки зараз оце

мав виїздити в дальшу путь. Трохи не в міру було випито людьми з супроводу коронного поручника. Та й, не пивши вина, гарячий з натури Лащ, почувши слово «рокош», не замислюючись, також погнав би коня, вихопивши шаблю на вулиці. Ледве не збив кульгаючого ланового. На лихо, біля гарячого Лаща на конях же, навіть з шаблями в руках були четверо з дев'яти синів Чарнецького. Побачивши свого ланового в такому гіркому стані, середульший з дев'яти, вісімнадцятирічний Павло нерозважно нагнав коня на тин Стрієвича і повалив його. За Павлом, також з голою шаблею в руці, погнав коня найменший з присутніх тут Чарнецьких, Стефан, спудей Львівської єзуїтської колегії. Слова «рокош», «ребелія» діяли на нього, як пожежний алярмовий дзвін. А побачивши за собою ще й хорошого вояка, командира поручникового збройного супроводу Самійла Лаща, спудей стрімголов скочив на коні через повалений тин у гурт людей. Збив конем двох жінок і чоловіка, якого намірявся ще й шаблею рубонути, але не дістав, бо той упав від удару кінської ноги в спину.

Зчинилося щось неймовірне. Галас, людське «пробі» вирвалося, як бойовий клич. Народний гнів на панські утиски відразу спалахнув вогнем. В чиїхось дужих руках опинилася натичка з плетеного тину, і нерозважний панич Стефан був збитий з сідла тією замашною селянською зброєю. Впасти з коня йому не дали, вхопили в десяток рук і, може, розшматували би, коли б не дужий голос Мусія: «Стійте! Відібрати зброю, коня...»

А це вже був наказ ватажка. На коні збитого і зім'ятого панича Стефана вже опинився жовнір з посольства, а шаблею орудував хтось із сусідів Єржі Стрієвича...

Почався дощ. Спочатку попередливо бризнув, а потім і линув. Паничі Чарнецькі, залишивши наймолодшого брата Стефана, кинулися до свого дворища. Самійло Лащ вишикував свій десяток збройних вершників і рушив у наступ на «ребелізантів». Устиг уже серед селян, що боронилися, помітити трьох козаків і, не розуміючи, яким чином потрапили в таку далечінь українські козаки, дав наказ ловити саме їх.

Селяни честю своєю вважали боронити гостей, знаючи достотно, з якою благородною метою прибули козаки аж від Дніпра. Жінки з вереском втікали поза оселі, але чоловіки, загородивши собою гостей, повільно від-

ступали через садибу господаря, до лісу за толокою. В кількох нерівних сутичках селян із збройними вершниками довелося брати участь і Горленкові з козаками та з жовнірами. Коли вже на толоці до Лаща приєдналося й з десяток гусарів Конецпольського, приведених Павлом Чарнецьким, Мусій очолив оборону.

Поволі під зливою відходили селяни до лісу. В багатьох з них у руках, крім дрючка, або в кращому випадку вил чи сокири, не було іншої зброї. Тому довелося Горленкові, втихомирюючи людей, наказувати їм поквапитися до лісу, а самому з своїми збройними чинити справжній військовий опір. Йшлося лише об тім, щоб не дати вершникам наскочити на беззбройних селян.

Майже перед самим переліском пролунав перший постріл з лав Лащевих вершників.

— Ой! — крикнув Бронек, який давав лад відступаючим селянам, і впав, пронизаний кулею.

В руках у Лаща немов димів пістоль від пострілу під зливою. Селяни вхопили наповал убитого львівського каменотеса, понесли в ліс, а Мусій Горленко дав волю своєму жовнірові вцілити з пістоля й одного Лащевого вершника, що заступив собою свого нерозважного отамана Самійла Лаща. Злива немов загородила втікачів від Лащевих нападників. Кілька пострілів почули селяни. пірнувши в густі зарості лісові, куди з конем нелегко було б проскочити жовнірам...

II

Берег Чорного моря підковою вигинався в глиб материка, неначе заманюючи вічно бурхливі хвилі моря для їх погамування. Та й хвилі, принаймні саме тепер, не бушували. Бушувала невгамовна пожежа в місті, особливо фортеця та караван-сарай, де завжди провадився торг бранцями, яких нагонили сюди, на арканах наводили кримчаки і турки з походу по Україні.

Пожежа зажирала все, що могло горіти в караван-сараї, перекидаючись на місто, гогочучи вогнем та людським криком звитяжених і звитяжців-козаків.

На похилому березі, відділеним від моря лише рядом довгих козачих чайок, спущених на воду, вирувала справжня людська буря. Виладнані купи козаків ледве пробивалися до човнів на березі, біля яких стояло по

козакові. В човни вантажилися клунки з харчем, шкіряні торби з порохом, важкі вузли з кулями, бочки та в'язані з куги снопки, щоб рятуватися в нещаснім випадку, коли човен потопатиме в хвилях моря.

А за похилим берегом догоряло місто, досі ще долітав звідти войовничий гамір, постріли та розпачливі жіночі викрики скривджених. Човни по березі неначе грізна таємнича сила причаїлася на морі, погрожуючи заглинути і в безодню хвиль ввергнути стілько ж то дужих, розпалених гнівом помсти та боєм козаків. Козачий натовп вирував по березі, безперервно поповнявся з палаючого міста. Від човнів гукав кожен вартовий, допомагаючи розшукувати своїх козаків. Крізь козачий схвильований натовп пробивався Петро Сагайдачний, оточений старшинами, джурами, козаками. Заклопотаність і гнів виривалися окремими словами чи то на відповідь, а чи як наказ для старшин. Пробивався серед старшин і козаків, а їх відрізняти тепер важко, бо, крім хіба отця Кондратія, майже всі були роздягнені до пояса. Слідом за Сагайдачним ішов і Богдан Хмельницький, не зовсім доброзичливо накидаючи оком на виладнане спокійне. безкрає під багряним сонцем море. Він досі ще не скидав кунтуша, як те чинять досвідчені козаки й старшини, хоч з малинового кольору кунтуш уже став невиразно сірим, з кількома рваними дірками.

Від великого човна з новими бортами з куги, міцно пришитими вздовж дощок смоляними мотузами, відірвався козак і кинувся назустріч Сагайдачному.

— Тутки я, пане старший, тутки є чайка пана старшого,— гукав козак, показуючи руками на човен.

Сагайдачний на мить спинився і знову рушив на поклик козака. Потім став уже біля човна, окинув оком поклажу, свіжі борти з куги, щоглу, також осмолену доверху, придивився на тридцять пар новісіньких весел на ключинах і лагідно мовив:

— До ладу! — Тоді обернувся до старшини в супроводі: — Ну що ж, панове, кладім поклін і з молитвою на устах та з вірою в господню поміч у серці починаймо сідати в чайки. Благослови, отче Кондратію, і молімтеся, панове козаки...

— О ніспосланії побід во брані, за честь і славу віри Христової, господу богу помолимся...— як стій розпочав панотець, обернувшись від отаманського човна і благословляючи хрестом козачий натовп.

— Господи боже, благослови і напути во брані сій, тобою єдиним освяченої помсти та порятування люду православного... Да святиться ім'я твоє во царствії твоєм і да снідеші во славі вішняя твоя сила та мудрость на путі козачого походу справедливого! Своєї сили і мудрості во благо звитяги подаждь грішному рабу твоєму Петру...— Сагайдачний зняв шапку і молився, обернувшись до багрового сонця, яке вставало над рівниною спокійного моря, немов виринаючи з надбережних туманів далеких кавказьких берегів.

— Рабам твоїм...— підхопило тисячоголосе козаче схвалення тої молитви. Коли вмовк панотець і хрест заткнув за пояс, як пістоль, Сагайдачний зняв з пояса ремінний гаман, розпустивши очкур на ньому, дістав звідти золотого червінця.

— На щастя, на звитягу, щоб у добрім здоров'ї та з молитвою повернутися на цю землю, господи боже, благослови! — промовив. І, розмахнувши якнайдалі, кинув золотого в ледве ворухкі, як уста в шепоті, хвилі моря. Монета, дрібно обертаючись, вилискувала на сонці, доки смачно чавкнула й загубилася у воді. Старшина та козаки підтримали цей освячений морськими походами звичай. На сонці замайоріли, зарябіли в хвилях срібні більші й менші монети, мідяки. Кожен, хто спромігся кинути морю монету, щиро вірив, що йому в поході море не зрадить, не завдасть кривди. У кого ж не було монети — кидав, що мав у руках. Хоч би камінь з-під ніг повернути морю.

Богдан, не вагаючись, вийняв з кишені кунтуша срібний хрестик, подарований Христиною по розлуці, і в дивовижному пориві кинув на дно моря, сховав пам'ять про першу святу любов. Петро Конашевич ступив ногою на сходи, покладені на борт човна. Але не піднявся на них, не ступив ні разу по сходах, уважно слухав, добирав у гаморі людському кожне потрібне йому слово. Обернувся на натовп, звідки він почув голос отамана Жмайла, якому доручив на морі бути наказним старшим і вести козачий флот навздогін турецькому.

— Прошу, пане Петре! — гукав Жмайло, пробиваючись у натовпі.— Тут оказія одна...

— Яка ще оказія, господь з тобою, Марку? На щастя вже море посипане грішми. По човнах давай наказ, отамане. Недобра ознака, коли тебе спиняють перед самим відплиттям.

— Та тут... люди аж із Самбірщини польської до нас у стрій, на море просяться,— повідомив Жмайло, втираючи шапкою піт з голих грудей.

— Хто такі? З полку Хмелевського, чи що? — допитувався, тамуючи роздратування. І побачив, як, випередивши наказного, пробивалися крізь натовп понад десяток озброєних шаблями та пістолями козаків, жовнірів та селян. Сагайдачний ще нікого з них не впізнавав, дивився, намагаючись збагнути цю появу різностройних збройних. Та Богдан раптово рвонувся назустріч прибулим, радісно вигукнув:

— Пан Мусій? — і ніби зажалів у ту мить, що вкинув талісман кохання в море, рвучко оглянувся на шепітливі хвилі. Адже з появою тут Мусія Горленка Богдан знову відчув родинний грунт, співчуття в лихові й поміч.

Горленко, також напівголий на кримській спеці, рвонув до Хмельниченка, обняв його дужими обіймами, як батько. Рукою по спині ляснув і, відірвавшись, мовив:

— Разом, в один човен потрапляймо...— рушив з поляками до Сагайдачного.

Старший так і стояв однією ногою на сходнях, обернувшись, чекав. Горленко, випередивши наказного, на бігу вклонив голову в шанобливім поклоні.

— Але ж, на бога, який же це поляк з Самбірщини, прошу, коли це козак отамана Кривоноса? — дивувався Сагайдачний, починаючи цікавитися подією. Та за Горленком на віддалі спинилася купка справжніх польських селян — хлопів. Вдягнені, хто в що міг. Бо були на них і ношені польські кунтуші, і подільські свити, козачі чумарки і навіть татарські легкі для літа чапани. Але кожен уже мав на поясі шаблю, вчеплену на ремені а чи на скрученій хустці, і за поясом по пістолю, здобутому на звитяжених козаками татарських вояках у погромленій Кафі.

— Оце, прошу пана старшого, польські брати, селяни-втікачі від пана Чарнецького з Самбірщини...— почав Горленко.

— Іднего, прошу пана, лічити з Перемишлянського староства,— перебив високий жилавий поляк, вклоняючись.

— Так, так, прошу. Вісім польських хлопів з Чарнця та один з перемишлянських. Перевіз нам, втікачам, улаштував за Перемишлем через Сан. Ну, і не повернувся до пана, бо посіпаки панські гналися за нами аж

до Дністра. А ці восьмеро з гурту селян, за нас обороною стали в Чарнці, коли стражники пана Лащa убили старого львівського каменотеса Бронека...

— Боже мій! — жахнувся Богдан.— Та це ж, певне, побратим небіжчика Богуна?..— відчув, що голова йому обертом пішла. Яким чином, чому це старий, мудрий каменотес потрапив під кулю Лащa десь аж на Самбірщині? Згадав і те, як радив Горленкові завітати колись у Львові до старого, порозмовляти з розумною людиною...

— Будуть добрими веслярами, шукаючи щастя. Адже всі хлопці при здоров'ї,— почув Богдан умовляння Горленка.— Все село в бунті й обуренні супроти Чарнецьких та Лащa завирувало, прошу пана старшого. Ці восьмеро на себе сприйняли доводство в бунті і пішли нам у супровід, аж би на Запорожжя. Не гинути, справді ж бо, цілому селу від панської кари за той бунт...

— Але ж вони поляки суть,— заговорив старший, не стримуючи свого незадоволення.— Мають свій регімент, нехай шукають щастя в польському регіменті пана Хмелевського. Що гетьман пан Жолкевський скаже, як король поцінує моє приховування польських бунтарів. Ні, не візьму!

— Але ж, прошу пана старшого...— озвався Мусій, озираючись, зустрівся поглядом з молодим Хмельниченком, зніяковів і ще більше упрохував Сагайдачного.

— І не просіть, пане Мусію. Мали би самі знати, же Петро Сагайдачний є слугою Корони, самим королем на козачім старшуванні затверджений. Що скажуть пани сенатори про такого старшого? Хвалити бога, маємо доволі свого українського козака... Не візьму! — і аж тоді рушив на сходню до човна. Лише на блискавичну мить майнуло у вічу побагровіле лице Богдана. Він якось бентежно озирнувся до Горленка, кинувся до козаків, потім знову до прибулих поляків. Сагайдачний відвернувся і не зміг відчути глибокого протесту юнака, його засудження, навіть обурення з поведінки старшого. Але наказний отаман Марко Жмайло зрозумів усе, співчував юнакові, якого любив сам.

— На свій човен беру, прошу пана старшого, яко наказний...— гукнув Жмайло.

Сагайдачний озирнувся, нічого не сказав. За Жмайлом така непокора старшому не новина. І, наказним не бувши, міг наперекір чинити, як Яцько Бородавка. А в

морському поході він наказний. Чи варто сваркою псувати ладний початок походу? Немов і забувши пригоду, ступив у човен, пішов до стерна.

— Я теж до вас, прошу пана наказного,— звернувся Богдан, відчувши, як ніби пазурами здавило йому душу від тої дивної поведінки старшого.— Це мої друзі, пане Марку, хороші, дужі веслярі. Пан Джулай і турок, якому життя я офірував, він також зі мною.

— В одній парі з турком гребтиму, прошу пана Жмайла,— озвався й Джулай.

— Гаразд. Пане Джулай, ладнайте людей на весла в моєму човні... На чо-овни! — гукнув, перемагаючи гамір натовпу, виконуючи обов'язки отамана в морському поході.

Загойдалися човни, заторохтіли і заскрипіли весла, притираючись у кочетах. Вісімдесят дві чайки на березі моря повнилися козаками. Човен Жмайла першим відштовхнувся на гальчаній косі, гойднувся на хвилях.

— Ну, поможи боже! — перехрестився Жмайло, беручись за кермове весло, неначе пробуючи його, чи втримає в руках.— Давай, пане Джулаю! — звелів.

— Аг-гей, ра-аз!! Аг-гей, два-а! Вище весла, три-и! Ударили, ра-аз! — вигукував Джулай, мов у пісні, ритмуючи веслом. У парі з ним сидів такий же жилавий, як і він, турок. Він уважно стежив за напарником, і, не в стид йому, також надавлював униз, щоб піднімати, і також занурював потім весло в збурені хвилі, як це чинив Джулай. Тридцять пар весел рубали поверхню моря, шість десятків пар м'язів напнулися і відірвали чайку наказного далеко в море. За нею рвонула чайка Петра Сагайдачного, який також, як і Жмайло, стернував позаду в човні.

— Ге-ей, ра-аз! — проривалося з інших човнів на морі.— Богдан сидів на снопках куги спереду в Мусія Горленка, зачаровано стежив за тим, як з молитовною серйозністю літній козак потрапляв великим веслом у загальний ритм гребців, яким Джулай відрахував натужний темп. З Мусієм у парі веслував дужий перемишлянець. Чотири пари поляків, як на молитві, натужно погойдували спинами, вимахуючи веслами.

А Богдан сидів і перекидав очима з одної пари на іншу. Настрій... Та що настрій! В голові лише материна пісня раптом вирізнилася чітко, ледве потрапляючи в ритми веслярів:

О-орли проліта-ають
На синеє море та за чорнії хвилі,
Ге-ей, гей, пильним о-оком грають!

А з берегом відсувалося, немов поринало в море позаду човна, страшне згарище Кафи. Чорний дим, волохатіючи вгорі, мов зловісна хмара, величезним важким коржем нависав над Кафою, закривав собою неозорі далі за Крим, на Україну, на Дніпро та Тясмин.

•12

Ніхто в човнах не рахував ні ночей, ані днів на цих безкраїх морських привіллях. «Ой привіллячко!» — зітхали козаки на веслах. Сам похід через море, якийсь і не похід, а відчайдушний стрибок через небуття. Що то за похід козакові, коли замість матері землі під ногами, замість сідла під тобою, гойдається безодня, а замість поводів у руках,— важке, немов заведене в твердому ритмі, весло! І хвилі, грізні хвилі калатають об човен, намагаються кинути його догори дном... Не похід, а колиска-іграшка — жити чи не жити. Вергаєш веслом, не лічивши верст чи миль віддалі. Хіба що гребні хвиль полічиш знічев'я, доки не набридне, та голову собі замарудиш гаданням, яка краще смерть: на паколі, з ласки панської, чи в бою, стікаючи кров'ю в потолоченій траві? А чи... захлинувшись гірко-солоним бездонням моря? Навіть крук над тобою не справить своєї кручиної панахиди, кружляючи в небі з шаноби до твого останнього подиху.

Так. Справді, це й не похід, а праведне, просто — святебне поривання розгніваного серця, смертельна гонитва за найганебнішим кривдником життя! Не каяттям огортався той сум на безкраїх, біснуватих у своїй стихії хвилях, а люттю та жадобою святої помсти!

Вночі гребці по черзі перепочивали через одного на веслах, а вдень хіба що люльку якийсь наб'є й переведе подих, крешучи вогню. Та й то здебільшого — з нігтя нюхали терту понюшку тютюну. Часом на щоглу напинали вітрило і його розпинали в кілька рук, опираючись ногами об основу на дні чайки. Північний вітер підхоплював посудину і, ладний зірвати з води, ніс у безвість, навіть хвилі полічити не встигали. Та й не до того було. Бурхлива безодня навколо.

Розмовляти на човнах було про що, але споконвіків

заведений лад на морі велів розмовляти напівголосно. Хоч навколо — скільки око бачить — ні душі, нікому було підслухати. Та й про що розмовлятимеш, коли все вогнем сказано ще в Кафі. Тепер треба лише наздогнати ворога на його ж берегах і покарати, врятувати нещасних бранців, хто живий діждеться цього щастя. Лише вряди-годи кожен човен перегукувався з сусідом, щоб не відриватися від головного, який, на власний досвід отамана-мореходця покладаючись, тримав по сонцю чи по зірках потрібний напрямок.

Щоразу під досвіток чорне безхмарне небо закривалося легким туманом, неначе й хвилі пригладжувалися ним. А човни з однаковою швидкістю, як удень, так і вночі, з таким же лютим завзяттям пронизували гострими носами хвилі, бризками обдавали завзятих гребців.

Богдан нітився своїм становищем єдиного в човні гулящого козака. Старанно вихлюпував дерев'яним корцем воду за борт або пробував важке весло відпочиваючого весляра. Говорити з кимсь — марна справа. Розмови у Богдана одні, про те ж юнацьке горе, якого хоч і розуміють за веслом, але навряд чи кожен з них не ятрить собі власні рани серця горем цілого краю! Що скажеш йому? Що й сам не віриш у рятування вкраденої турком дівчини, бо не вкинув би пожадливому морю срібного хрестика з лагідним теплом від її грудей...

Кілька разів під час подорожі підсідав до турка, коли йому сусід-поляк позаду торгав у спину, нагадуючи про відпочинок у законній черзі, як і всім. Богдан терпляче перечікував, доки бранець молився своєму аллаху, потім розпитував його про Сіноп — Медінет юльушшак — Місто кохання. Турок неохоче відповідав на запитання, в яких гяур цікавиться мусульманками, хоч і гаразд розумів, що молодий козак-«єзуїт» лиха йому не зичить.

— Баяр-ака має дружину в Сінопі, діти? — допитувався Богдан, всіляко схиляючи турка до вільної з ним розмови. Турок спочатку лише хитав головою, стверджуючи або не стверджуючи, на ті запитання. Але Богдан так маскував свою цікавість до бранця, часом захоплювався розповіддю, дивувався або співчував, що турок інколи забував про обережність і про те, що розмовляє з «гяуром», ділився з Богданом своїм лихом та мріями. Богдан дізнався, що Баяр мав при братові дружини в Трапезунді господарство — її посаг. А двоє малих синів та дружина з своєю молодою сестрою Мугаррам жи-

вуть на господарстві в Сінопі. Баяр мріяв, що після цього походу на Україну він таки збагатиться по-справжньому. Продасть братові дружини її посаг, а собі вже біля Сінопа приторгував за чотирьох дужих молодих бранців (яких мав би привезти з цього походу) виноградник під горою... Впорати виноградник, вирощувати тютюн на французький торг у Стамбулі — це не лише прибутки, але й краще становище в запроваджених султаном умовах новітнього життя. Баяр навіть признався, що мав ще раз одружитись «для пошани», взяти дочку Зобар-Сохе, якого ще в поході про те намовляв. Таж вона, та малолітня Фатіх-хоне, вже після Мухаммед-Гірея вдруге наречена! Тепер уже чаушеві султанші. Коли б і в нього відібрали...

Поміж цими розмовами Богдан склав собі уяву і про те, що турки по повороті з походу лишають бранців на галерах упродовж трьох днів, щоб духу пошесті та гяурства позбутись. На галерах їх лишають самих. Дітей на нагляд старших, веслярів прикутих — на нагляд жінок і дівчат. Тільки назовні сторожа пильно сторожує галери, щоб не топилися з відчаю.

— А сестра дружини, Баяр-ака, певне, й є красуня з Медінет юльушшак? — міняв Богдан свої питання, ледве стримуючи лють. Він відчував, що на морі полонений турок мимоволі щиріший, аніж на землі, тому й вільніше про все говорить. Але його розмови про ясир як про власність у господарстві часом і Богдана доводили до злості. Тому, досаджаючи туркові, розпитував його про жінок, знаючи, що саме цим найдошкульніше зачепить мусульманина, нагадає йому, що він також бранець, невільник.

Турок ніби схаменувся від такого запитання, але, рятуючи себе, мусив догодити «єзуїтові»-козакові.

— Мугаррам кізкардеш[1] третій рік уже вважається нареченою стамболійського купця, шістнадцять років має, в школі вчиться. Багатий калим сестрі принесе, бо батьків не має...— обережно признався Баярка, як звали його в човні. Коли ж Богдан розповів про свою розмову з турком його напарникові Джулаєві, який теж відпочивав разом з Баяром, Джулай аж скипів:

— Я йому відважу калим і відмірю! Марину мою знищили, голомозі дябли? За Марину заберу тую Маг-

[1] Сестра *(турецьк.)*.

далину-Мугаррам! Так і скажи, клятому. Та я й сам йому скажу, еж батько мій вихрест, учив мене й своєї мови... Заберу й дружину його, а дітей, як тарань, вивішу на виноградних лозах. Так і скажи. Спалю, закопаю, все знищу! — розпалювався, вишукуючи в пам'яті турецькі слова, щоб вилити на туркові своє горе й гнів.

Що турок перелякався Джулаєвих запальних обіцянок, те важко було йому приховати. Та він і не ховався. Швидко опускав очі, хапався за весло. Адже ще з першого дня полону там, на кримських землях, він у кожній молитві прощався з життям. Очікував знущань, якими козаки, напевне ж, мають відповісти мусульманам за їхні пожадливі вередування ясиром, за знищення всього живого, що не складало поцінного скарбу або не можна було його взяти з поспіху. Аж самого струсило від тої згадки. Надсадно працював веслом, щоб хоч тим глушити видовище гяурського жаху по селах. Бо хіба знаєш, чи цей молодий козак не читає й думки по очах? О, ті збожеволілі матері, що з відрубаними руками, з порубаною головою, таки кидалися боронити дітей... про них не тільки Баяр пам'ятає, про них нагадують йому люті козаки.

А кари, страшної, мученицької кари, не було. Баяр розумів, що його напарник-козак, раніше аніж забрати Мугаррам, повішати синів, вимотає кишки самому Баярові, розрубає його на шмаття і псам згодує тіло правовірного мусульманина. Тільки оцей молодий, незрозумілий йому козак з чудовим знанням мови та звичаїв правовірних,— тільки він є порятунок і надія жити. Міг би давно, коли, замислюючись, сидів і дивився на хвилі моря, вигадати йому найжорстокішу кару. Адже хіба раз раптово відривав сумний погляд з моря, різко перекидав на нього, аж у грудях щеміло від того погляду. Давно міг би дозволити любісінькому з весляpів, лише дозволити — і Баяр опинився б у пучині моря... А він замість того — розмовляє, навіть бадьорить. Хіба потаїш від такого свої мрії?

Мрії, мрії приреченого... Зобар-Сохе пожадливо загарбує такий добірний ясир, дедужчих молодих мужиків, доріднішх дівчат. А ти з останнього духу животієш, очікуєш смерті за ту зажерливість твого ватажка...

Догадувався, що й напарник-весляр дещо розуміється на мові правовірних. Недарма ж так дослухається кожного слова. Та й ім'я Джеджалик-Джулай звідки могло

взятись, коли в людини й хрестик гяурський на шиї висить. Певно, що цей Джеджалик ще й там, на кримській землі, не зажалів би кулі, щоб тамувати свою лють за втрату дружини, коли б не молодий єзуїт-бей. І в той же час Баяр поволі звикав до Джулая, нехотячи тримався почуття добросусідської за веслами дружби до нього. Часом навіть поспівчувати йому кортіло, спостерігаючи, як працею на веслі тамує він гяурське горе. А що вдієш, може, й розуміє козак, що Україна зроду-віку існує, щоб вирощувати ясир для правовірних...

Раптом Джулай підвівся і гукнув назад до отамана Жмайла:

— Агов, пане отамане, бачу заграву онде вдалині, ліворуч...

Турок аж зіщулився, чекаючи удару веслом по голові, так несподівано заскочив його цей раптовий вигук саме на думках про жадобливу похапливість Зобар-Сохе.

— А питай-но, Богдане, в турка. Либонь, княжич-місяць сходить на світанку а чи й справді заграви пожеж? — Чути було помірковані слова Жмайла. Він говорив, ведучи вперту боротьбу стерновим веслом. Слова губилися в говіркому плескоті скаженіючого моря об смоляну дошку чайки. Довгий час хвилі не давались веслярам на розгадку — в який бік вони котять свої гомінкі білі гребені. Човен стрімголов проносився крізь те шумування і падав униз. Тільки небо в зірках запалюється перед очима, загойдається, як іграшковий парус. А шістдесят весел рубають пінясті кола, шістдесят пар м'язів немов безодню морську вивернути, як соломаху з казана, наважуються.

І човен знову на гребені. Гул моря глушить вуха, а заграва поривається крізь світанковий туман, віщує берег.

Богдан показав туркові на заграву, і той відразу ж кинув весло, схопився з місця, з жахом заволав:

— Палає Трапезонд! Ай-вай Трапезонд...

Богдан ледве пересилив гомін моря, яке знову заглинало човен, ствердив догадку Джулая. Збоку сусідній човен видирався вже на наступний гребінь хвилі, в гомоні якого Жмайло почув уже й стук ударів гальки, піднятої хвилею з берега морського.

— Берег! Пильнуй, Джулаю, берега! — гукнув він від стерна.

Гребінь хвилі ледве з ніг не збив Джулая, він мусив ухопитися за Баяра.

— Берег? Твій поганський берег! Пильнуй, шайтан тобі брат, а то скину геть...— ледве добираючи слів, гукнув Джулай своєму напарникові. І це вже не було впрохування ворога. Гірський кряж спадав з-перед очей кудись праворуч в море.

— Гори в тумані, берег!..— гукнув Джулай.

— Сіноп! Медінет юльушшак! — несамовито вигукнув Баяр і миттю сів за весло. Човен знову кинуло, немов у провалля. Біля берега сатаніли хвилі... В темряві передсвітанкові гори виникли так несподівано, ніби нависли грізною брилою над відчайдушними мореплавцями.

— З весел! — віддав наказ Жмайло, спиняючи флотилію. Неначе луна відбилася в тумановім мороці, перегуки переносилися бурхливим гамором хвиль від човна до човна, передаючи накази отамана. Човен загойдався на хвилях, спиняючи ходу. Хвилі, немов з того наказу отамана, показилися, рвонули, загули пекельним гулом, якого аж від самої Кафи не чули козаки в човнах.

13

Повз човен Жмайла проплив з піднятими й покладеними вздовж бортів веслами човен Сагайдачного.

— Що мовить турок, пане наказний? — почули чийсь, не Сагайдачного голос, який змішався з клекотом гальки та хвиль.

— Ліворуч палає Трапезонд, пане Петре. Пан Яцько Острянин, з флоти сивоусого Бурлая, вже порядкує там. А спереду в нас гірський ріг поганського краю, за ним, мовить турок, ховається Місто красунь...— хрипнучи, викрикував Жмайло із слів Богдана.

— Пану наказному десятком човнів тримати ладу на морі! А я беру решту козаків і заскочу в місто. Бранців, певне, ще не далеко завели від моря...— І не милувати поганів, щоб і нащадкам заказали ходити на православні землі! — знову переказали наказ Сагайдачного.— Пана Богдана з бранцем, пане Марку, посилай до мене.

Весла тепер обвисли в хвилях, човни кидало з боку на бік, наближаючи до крутого гірського берега. Богдан стояв, розставивши ноги в човні, щоб утриматися від удару хвилі. Глупа ніч, порожній, майже дикий скелястий берег, об який плескалися хвилі, ховаючи в своєму гомоні людські перегукування, накази. Недобре почуття до старшого, юнацький протест проти його дивних слів досі ще ятрив Богданові почуття до Сагайдачного. Але пере-

міг себе, адже спереду берег ворога, страшна неволя православного люду. Он куди доведеться виладнати свій юнацький запал. За крутим берегом спало місто. Збоку в Богдана ще сидів турок, не рухався, чекав наказів. Він не знав, що з ним чинитимуть далі, хоч і був певний, що життя йому справді подаровано.

— Ну, Баяр-ака, тепер ти вдома, пішли,— озвався Богдан, не озираючись на турка, що досі сидів, тримаючись весла.

Човен чухнувся дном об камінь, різко став. І аж тоді жаль стало моря. Адже в морі лишаються човни, в них частка духу своєї країни. А цей скелястий берег несе... «Що він принесе мені?» За борт стрибали козаки, підтягали човни до берега. Турок сидів, неначе й не чув Богданових слів. Але коли Богдан вискочив на берег, схопився, наздогнав і торкнувся рукою юнакового плеча.

— Але ж мене вб'ють козаки на березі,— тремтячим голосом мовив до Богдана.

— Можуть вбити. Та це ж твоя земля, Баяр-ака! Але будь при мені, як наказав старший. Коли знаєш, де переховується зараз привезений турками ясир, то веди, козаки життям подякують,— радив Богдан, не бувши певний, що справді козаки залишать життя бранцеві, бо ж таке рідко трапляється в поході.

— Все одно вб'ють, ага... Ясир на березі мусить кілька днів перебувати, пошесті гяурської позбутись. Зобар-Сохе перевдягне султанських гяурок, муллу гаремного привезе, мусульманками мусять стати ще в сінопському караван-сараї Зобар-Сохе...— тремтячим голосом ще раз повідав турок.

— Поведеш? — запитав Богдан, видираючись на бугор.

— До караван-сарая? Але ж ясир ще в галерах, а галери мають бути в порту.

Несподівано Богдан потрапив у якийсь стихійний плин людського натовпу і раптом здибав військового осаула, якого ще від Січі не зустрічав ні в поході до Перекопу, ані в Криму. Переказав йому свої розмови з турком, але сам не пішов за ним. Свою образу від дивовижної поведінки Сагайдачного при зустрічі з польськими повстанцями в Кафі Богдан підсвідомо переніс і на осаула. Рана образи досі ятрилася в молодому серці, не знаходила якогось виходу.

А берег повнився козаками, стихія бурувала. Тяжке дихання понад тисячі грудей на гірському укосі берега повнило юну душу Богдана невиразним почуттям бадьорості і в той же час — болючої задухи. Не натуга ж бо з видирання на гірське узбережжя викликала те важке дихання його вітчизняників, а лють і бентежна жадоба людської помсти. Цілком природно, що те передалося і йому... Дивовижно! Десь тут, у порту, в галерах, певне, стікають кров'ю нещасні бранці, брати і сестри. В благородній жадобі наздогнати галери-темниці і врятувати нещасних потрачено стільки морочних днів, недоспаних ночей. А коли порятунок їм став майже довершеною дійсністю, рятівники немов і забули про них, жадуючи лише помсти, і тільки помсти!..

Богдан озирнувся на турка. Баяр глибоко відчув настрої козаків, прибулих на його рідну землю. Чим задобриш а чи впросиш їх, гнівних месників? А задобрити б, умилостивити!.. На узгір'ї берега чути згукування своїх куренів і сотень. Відчувалося, що кожен з двох тисяч, ступивши на цей мовчазний у світанковій імлі берег, знав, як неминуче почнеться найголовніше з усього майже тримісячного походу. В цьому найголовнішому десь причаїлась ота зрадлива мить, якій дано славну козачу приказку: «Пан або пропав!». Біля багатьох човнів лишалося з наказу старших тільки по одному, по два вартових. Вони силкувались, вирівнювали човни. А на скелі, на круті горби посунули озброєні мечами й гнівом козаки. Попереду в них, щільно тримаючись Богдана, дерся турок, ведучи до шляху по косогорі. Немов туман просякнув йому голову. Ледве не падав. Ніхто його не тримав на аркані, як годилося б для бранця. Турок може йти цим шляхом по косогорі і справді привести козаків до міста. Але ж місто ось за горою. Баяр може повернути в протилежний бік і повести в тому напрямку, звідки ще яскравіше видко заграви Трапезонда.

Та не повернув. На околиці міста, нехай і далеко від морського берега, стоїть його садиба. Там двоє синів досинають ранкового сну, там його дружина і Мугаррам. Козаки безборонно вступають до міста, бо ж ніхто ще з часу турецького панування не пам'ятав козачого нападу з моря. Місто навіть сторожів не мало про такий випадок. Баяр відчував, з якою люттю поривались козаки через море, і зараз та лють кинула його в лихоманку. Задобрити б, задобрити нападників!..

— Хороший «єзуїт»-ака! Я заробив життя, адже так? А чи можу зажити його в рідному місті? На берег моря, де в галерах перечікує ясир, треба повертати праворуч. А Сіноп, ось він спереду... Моя ж садиба там...— махнув рукою ліворуч.

— Заживай життя, Баяр-ака! Можеш іти ліворуч а чи зрадливо попереджати аскерів фортеці втікати. Вибирай добро а чи зло, як сам собі радиш. Все одно зараз твоє «юльушшак» стало власністю козацтва, нічого вже не приховаєш. Бачиш їх, месників!

Спинився Богдан і сам озирнув причаєне в світанковій імлі сонне місто. Турок теж став, бо біля Богдана спинився і бородатий паша, як узивав він Сагайдачного. Сагайдачний важко дихав, але то не від крутої гори. В цій світанковій тиші він по собі відчував, як крадеться страшна хвиля затопити кров'ю сонне Місто красунь. Вони сплять, прекрасні дочки Магомета, і не вони чинитимуть опір гніву та зброї. Не вони! Але саме їхня кров першою проллється цього ранку...

— Пану Богданові ліпше би лишитись при човнах,— неначе між іншим радив старший.— В місті наша помста обніметься зі смертю у відчайдушнім бою. Що мовить турок?

— Відпускаю його, як обіцяв. Десь там його садиба, двоє дітей...

— Гаразд, відпускай. Садибу відшукає Джеджалій... Коли ж насправді маєш дарувати йому життя, ліпше би затримав при собі, хоч би доки він ще потрібен. Турок стане першою жертвою помсти. А міг би придатись і як доломан. Що мовить бусурман?

— Він мовить, пане старший, що ясир на галерах у порту...

— Ат, дябел, не про ясир, а про місто, про залогу війська питаю!

— Місто, залога? Вони ось, за пагорбом,— пояснив здивований Богдан, зрозумівши, що душа козаків зараз не біля нещасних полонених. А старший тут найперший з месників козак, і в цю далеку путь бився не задля обдарування милістю сінопців! Відчув, на жаль, що й сам хотів би відкласти побачення з нещасними в порту на інший розгін людських бажань... Раптом Сагайдачний спинився, оглянув Богдана з турком, неначе щось пригадав, і гукнув до якогось козака:

— Гей, пане козаче! Проведи-но цього поганина до

його домівки, постережеш, коли зайдуть козаки. Щоби не зачепив його котрийсь. За життя турка пан козак головою своєю важить, бо ж це наш поводатар! Життя йому за цю службу козакам офірував наш пан Хмельниченко, зрозумів? Кажи, пан старший війська наказ цей давав. А по тому — поспішай на галери, там наших людей рятуємо з невільництва!..

Богдан нашвидку переказав туркові наказ старшого і бігцем погнався за людьми до галер.

14

Гірське узбережжя та низький, шарами посланий туман по схилах берега немовби затримували появу світанку. Він настав якось раптово, неначе розбуджений дужим голосом суфі з високого мінарета в центрі міста:

— Ашгаду анна ла ілага іллаллагу ва Магаммадун расулу ллагі...[1] — полилося урочисте вигукування ранкового азану, закликаючи правовірних до першої молитви після сну.

І ніби гаслом стали ці вигуки суфі — пролунав перший постріл біля турецьких галер у порту. Бій з портовою вартою на галерах розпочався в одну мить біля всіх галер. Козаки несподівано заскочили і жодних потрактувань о здачі ні з ким не провадили. Чимало аскерів з варти від одної появи козаків аж у Сінопі кидалися з галер просто у воду.

Урвались вигуки азану з мінаретів міста. Суфі з жахом побачили, як між глиняними та камінними дувалами запалали сухі оселі, гарби, низки тютюнового листу. Знялася стрілянина й біля фортеці. В неймовірнім галасі просиналось місто коханок не до молитви, а до сприйняття пекельного жаху. Починався козачий суд — немилостивий, жорстокий. А чи справедливий — того ще довго не визначать віки, затьмарені кривавим заповзяттям сутичок племен, рас, класів і народів...

Богдан спочатку спинився, вперше почувши дужий гомін суфі в такій передсвітанковій тиші принишклого міста. Та з того мимовільного зачарування його розбудив раптовий постріл у порту. Ледве постигаючи за гуртом, Богдан перечіплювався об каміння на березі.

---

[1] Вірую, що немає бога, окрім аллаха, Магомет є пророк його *(араб.)*.

В молочному світанні напружено вдивлявся й бачив, як на довгих припонах з берега на хвилях гойдалися високі турецькі галери. Ранкова хвиля в затоці притихала, але море ще дихало в тяжкому досипанні, то підводячи, то опускаючи могутні груди.

Сходів до галер не було. Безліч малих човнів юрмилось навколо, по них кинулися козаки до галер. Там очікували своєї жахної невільницької долі, сиділи взаперті нещасні бранці. В лихоманковому поспіху Богдан у цю мить не ставив собі якихось виразних завдань. Його тягло до цих людей у галерних засіках, а в серці млоїла вередлива виразка непевності, душевного безладдя. Повз нього бігли козаки, перед очима гойдалися чорні силуети галер і чувся неймовірний гамір та постріли. Але постріли, як і гамір бою, уже не були якимсь незвичайним явищем. Перед очима ж виростала, немов вилуплювалась з молочних хмар туману, величезна чорна споруда з дірками-віконцями при воді, з яких звисали важкі весла. Вони були спущені у воду, безсило звисали вглиб, а по чорному борту, сковзаючись, дерлися вгору козаки, спиналися на дощатий поміст, мов на віко величезної домовини бранців. З'явились драбини в руках козачих. Драбини ставили в малі ворухкі човни, спираючи на чорні смоляні боки галери з таким поспіхом, що часом випускали їх у воду. Хистка підпора з човнів також рушила драбини, але козаки, підпираючи один одного, видиралися по них на борт.

Як видерся Богдан — він не пам'ятав. Короткий бій на борту галери йому запам'ятався. З десяток аскерів метушилися від одного до другого боку, рубаючи руки першим сміливцям. Та іншим щастило видертися на поміст і в нелюдському запалі рубанини доводити перевагу козаків у нападі. В бій устряв і Богдан, зовсім не готуючись до нього. Аскер відступав, відбиваючись шаблею від козака, який не тільки шаблею, але й своїм виглядом напівголого велетня лякав турка. Та козак був уже поранений, стріла досі ще стриміла йому в боці. Мусив з шаблею в лівій руці наступати на турка, бо правою тримався за стрілу в боці, щоби не гойдалася, завдаючи невимовного болю. На допомогу туркові бігло ще двоє аскерів, і Богдан кинувся їм навперейми. Будь-що мусив затримати їх, бодай би на одну лише мить, доки аскер, що відступає від козака з стрілою в боці, неминуче впаде за борт у море.

Напад Богдана був несподіваним для турків. В очах у аскера відбивалась турбота про свого побратима. Удар шаблі Богдана витверезив попереднього. Шабля з рубаної руки турка брязнула на підлогу. Та другий з розгону налетів збоку на Богдана і збив його з ніг. Богдан, падаючи, мимоволі хапався вільною рукою, щоб спертись об підлогу, а натрапив на шаблю зраненого ним турка. Відчув гострий біль у долоні, а мав ще й боронитися від турка, який тепер напав на нього, викинувши над головою руку з кривою, як півмісяць, шаблею. Ударити він не спромігся, бо фехтувальна наука в Богдана переважала турецьку виучку. Та й крива турецька шабля була значно коротша.

Аскерові довелося відскочити від Богдана, а на другий удар йому вже й не вистачило часу. Козак нагнав його і повалив страшним ударом шаблі по голій голові.

— Тримайся, козаче! — гукнув Богданові, а кілька рук уже підхопили і ставили юнака на ноги. Хтось доп'яв шматок ганчірки і як умів замотав Богданові скривавлену руку. За мить не стало на борту жодного турка з цієї найбільшої в порту галери.

В широкій отвір із задушливим повітрям один за одним видиралися спочатку невільники-веслярі — виснажені півголі люди. З невиразним якимсь вигуком, що більше нагадував тваринний стогін або виття, натужно дерлися нагору з галери зжовклі, виснажені і теж напіводягнені жінки, дівчата. Забувши про природний сором за свою наготу, вони кидалися на руки рятівникам, обливалися слізьми радості.

— Касатики, родненькие, братцы! — вигукнула, запричитала молода дівчина-росіянка. Її підхопили козаки під руки і винесли на повітря, роздягнену, в синцях і смугах від арканів та нагаїв, але щасливу з порятунку. Вона ще не збагнула розумом, що діється. Лише, як і всі, чула бій зверху на борту, чула смачну лайку, від якої жахнулася б іншим разом, а тут... як материні пестощі, сприйняла вухом рідну мову в тій лайці серед брязкоту шабель.

За росіянкою одна за одною дерлися інші жінки, дівчата, діти, не даючи змоги козакам спуститись у величезне черево галери, з якого парувала задуха. Ніхто з них не відчував сорому перед козаками за свій негречний вигляд. Турки оберігали свій набуток-ясир від пошестей, спалили, в море повикидали одяг... Поруч з під-

літками та з дітьми й дорослі відчували себе немовлятами, яких рідні брати й батьки хапають на руки, виносять на берег, втішають волею! Та й самі козаки в цю урочисту й страшну мить навряд чи й помічали, в що одягнена, а чи як мати народила падає йому на руки зів'яла від раптової радості дівчина, непритомніючи на тих братерських руках. Побачивши скривавлену й сяк-так замотану руку в Богдана, росіянка хотіла рвонути власної пелени, щоб перев'язати руку брата. Лише тоді на мить зніяковіла. Але скривавлене ганчір'я на руці юнака волало до її доброго серця. Не до власної незручності було невдягненій... Як стій розмотала брудне ганчір'я, одірвала рукав пораненого і дбайливіше перев'язала поранену долоню. З-за високих гір, немов живих своїми чагарниковими лісами, які насунулися, глибоко вдаючись у море, сонце перемагало туман, сходячи в цей день. Чорні хмари диму над містом здіймалися важкими брилами, освіченими знизу заграваами пожеж. Легкий вітер з моря лише пестив їх, бувши не в силі зігнати геть з гори. Хмари диму не пропускали ранкового сонця в заскочене козаками місто. Разом з димом здіймався до неба й неймовірний гамір, в якому хіба що постріли з кріпосних гармат вряди-годи вирізьблювались так, що їх можна було відрізнити від загального гулу, тріску, людського вереску та тваринного божевілля незчисленних віслюків. Вони проносилися поміж пожарищами, збиваючи людей, часом розбиваючись об кам'яну стіну й падаючи мертвими під ноги людям...

15

З пов'язаною рукою Богдан уже йшов серед козаків, які поспішали до фортеці. Стало відомо, що султанських бранок перевезено з галер до фортеці для карантину і перевдягання. А гарнізон міста чинив опір козакам. Ще на галерах став відомий наказ Сагайдачного: усім збройним іти на осаду фортеці, лишивши галери на опіку Жмайла. Джулай загубився ще відразу ж, як тільки Богдан ступив з турком Баяром на берег. Поспішав за козаками до фортеці, а увагу його полонило лише те, як пробратися вузькою вулицею пожарищ, не потрапивши в огонь. Про засідки турків і не думалося: надто-бо приглушене було місто несподівано впалим на нього лихом з моря. На вулиці серед згарищ і руїн валялися трупи

турків, особливо жінок, які не могли, як чоловіки, залишити свої житла, втікаючи від козаків.

Саме в одному з тісних згарищ-вулиць Богдана й гукнув Джулай:

— Богдан Хмельниченко! — ледве добрав Богдан в жахному тріску пожеж.

Озирнувся, рушив назад, назустріч Джулаєві, який наздоганяв його.

— Пані Мелашка! Там пані Мелашка, ледве жива в галері... Прикутою до весла везли її, прокляті... Спочатку й гребла нарівні з невільниками, доки зовсім знемоглася, впала... Послала по тебе...

Паморочилася голова, защеміло в грудях. З розгону наскочив на скорчений труп молодої туркені і люто відштовхнув з дороги його ногою. Вулиця пожежі була дороговказом до моря, бо там, де пройшли козаки до фортеці, палали оселі. Не спиняючись, пробіг аж у порт, де з галер виводили на берег зануджених бранців: дітей, дівчат, жінок і розкутих веслярів. В що траплялося з турецького одягу, вдягали в першу чергу дівчат і жінок.

На широкому портовому майдані сиділи й лежали бранці, збиваючись у гурт і чекаючи на будь-який одяг. Богдан спинився, окинув оком, шукаючи дорогу йому людину, другу матір.

— Вона там,— гукнув позаду Джулай і знову зник, пірнувши у пожарища.

Мелашка сиділа, вкладаючи сиві коси. Якийсь чи то козачий кунтуш, а чи турецький чапан щільно обгортав схудлу й страховито постарілу жінку. Богдан просто впав їй головою на коліна, аж злякав:

— Рідненька тітусю, мати наша, страднице! — скрикнув Богдан, обнімаючи висхле маслаччя сивої жінки в шовковім одязі.

— Богдась, мій хлопчику! — затужила жінка, але в ту ж мить і вмовкла. На майдан сунула хвиля турків, прорвавшись із гірської вулиці. Неймовірний галас вирвався і вдарив на майдан так несподівано, що всі голоси бранців і козаків біля них немов заціпило.

Та перша ж зустріч якогось козака з тими турками в натовпі викликала такий же галас радісних вигуків у козаків біля врятованих дітей та жінок. Козака вхопив турок у обійми, поцілувався, як з братом, і передав іншому з натовпу, а сам кинувся до козаків чоломкатися з кожним.

Почалося щось зовсім дивовижне. Величезний натовп зодягнених у турецький одяг, зарослих бородами чоловіків з радісним галасом обнімав козаків, кинувся до врятованих дітей. За хвилину все з'ясувалося. На майдан у порт прийшли невільники — українці, росіяни, навіть угорці, італійці. Все це невільники, що роками вже працювали на виноградниках, на тютюнових плантаціях у багатих турків Сінопа. Здебільшого вони були продані на торзі у Кафі в попередні роки або перепродані з балканських, александрійських та інших невільницьких базарів...

Всю цю армію невільників привів у порт турок Баяр. Немов божевільний, він метушився серед них, виказуючи старання, щоб вислужитися. Це він підняв їх на виноградниках, у невільницьких конурах, на плантаціях, всіляко намагаючись запобігти страшного розгрому та різанини в тій частині околиць міста, де жила його родина. Пекельна пожежа, постріли та суцільний крик конаючих підганяли Баяра, а він гнав на берег сотні піднятих ним невільників. Він знав, що тільки великою кількістю звільнених можна вплинути на козаків, зм'якшити гнівне серце месників і спинити жахне нещастя міста та його мешканців.

Біля фортеці також утихла стрілянина. Тільки страшний зойк вирізуваного козаками гарнізону та пекельні вибухи льохів з порохом стрясали землю. З вулиць, охоплених полум'ям, купами повертали до порту козаки.

Богдан підвівся від Мелашки з килимів, застелених на майдані для бранців, і разом з усіма дивився на картину радісної зустрічі невільників з козаками, своїми рятівниками. Коли ж на майдан почали повертатися з палаючого міста розпалені помстою козаки, юнак відчув тривогу в душі. Він не бачив майже жодного козака, що не втратив свідомості й гідності месника. Здебільшого печать звіра кривила обличчя рідних йому людей.

Ледве впізнав Джулая в одній із куп забризканих кров'ю, забруднених згарищем, глиною, брудом козаків. Більшість понадягали на свої м'язисті тіла турецькі шовкові чапани, жіночі бурнуси, а лиця кривилися лячними посмішками. Джулай вів за чорний, аж блискучий жмут тонко плетених кіс молоду, п'ятнадцяти-сімнадцяти років туркеню. Дівчина не огиналась, а йшла, щоб не натягались коси. Крізь порване плахіття часом випорскували

груди, дівчина звичним рухом загорталась і знову випускала з пучок рване рам'я.

Богдан з жахом помітив, що Джулай не одинокий з подібною здобиччю. Обходячи гурт, двоє джур Сагайдачного за руки вели до старшинського човна таку ж молоду туркеню, кращу з кращих, обрану самим старшим. Джури багатозначно посміхалися до зустрічних козаків, даючи розуміти, що смак Конашевича до Євиного роду гідний таких їхніх старань та прислужництва. В одну мить окинувши поглядом численні групи козаків, Богдан побачив не лише жмути скарбів, скрині з реалами, з арабськими цехінами, килими в руках переможців-козаків, але й чимало дівчат, не завжди вдягнених перед очима мужчин, з незакритим обличчями, як того вимагав віковічний звичай східного життя.

Аж за груди вхопився хлопець, на мить забувшись про все, на що надивився він, рятуючи разом з тими ж козаками своїх рідних людей, молодих українських дівчат — татарських бранок в такому, а то ще і гіршому, як ці туркені, вигляді.

Але не забувся, що навколо діяв закон страшної війни та помсти. Джулай був лише дрібною часткою того, що викликало оті страшні пожежі, як був такою ж часткою і сам Богдан, коли в палаючому провулку байдуже відпихав ногою труп жінки...

16

Події виникали з такою ж буремною швидкістю й несподіваністю стихії, як і пожежі, як і поява оцих живих і таких безмежно зневолених істот, турецьких дівчат. Раптом з моря пролунали салютові постріли, а за тим і неймовірний галас сотень горлянок, у якому в першу мить відчувалося що завгодно, тільки не радість зустрічі. Флотилія отамана Бурлая, покінчивши з Трапезондом, прибула на допомогу сінопцям!

І знову берег загув бурею гомону, вигуків. Зустрічалися, впізнавали один одного козаки, плакали врятовані бранці. В неймовірній колотнечі тисяч збройних, зраділих людей обнімалися, вітали небо безладними вигуками й пострілами. Силою загального піднесення Богдана теж, як течією ріки, затягло в гурт прибулих і зустрічаючих. Ще від Трахтемирова його знали багато козаків, а в

час походу через Перекоп, у Кафі тлумача при Конашевичі, молодого підстаростенка з Чигирина, взнав майже кожен козак. І не диво, що в цій бурхливій зустрічі він потрапляв з рук до рук і сам також хапав в обійми кого попало. Радість! Перемога, зустрічі!.. А може, це — забуття в дикунському екстазі?!

— О, Богдась! — почув і, не тямлячи себе, вхопив у дужі обійми заросłого ніжною борідкою, жилавого і безмежно рідного Івана Сулиму!

— Івась!.. Сулима! — белькотів Богдан, навіть сліз на цей раз не стримуючи.

На турецькому березі, під палахким, не моргаючим від легких пухнастих хмарок сонцем, панувала радість, панувало забуття. П'яне забуття від нечуваної, але такої жаданої перемоги, якої ждалося ще в ковильних степах України.

— А я, братику Івасю... Чи ти, певне, чув уже про моє горе? — заговорив Богдан.

— Авжеж, чув,— озвався Сулима, обмірковуючи подію, яку мусив розповісти приятелеві.— Не пощастило нам. Як жаль, що ти не поїхав зі мною в далекий дозор. Ох, як жаль...

— Та я ж не міг. Мусив поспішати...

— Про це ж саме і я мовлю, Богдане. Тобі, бачу, ніхто ще не сказав.

— Про що? — перехопив тривожно зляканий Богдан.

— Не знає! — Іван знову пригорнув Богдана, міцно притис до своїх грудей.— Селіма ми вловили...

— А Христина?

— Одійдім трохи на майдан, розповім.— А про себе Сулима шепотів: — Чи брехати далі, а чи все сказати?..

— Ти щось шепочеш, а чи я оглух з горя? — заторгав Богдан за плечі Сулиму.

— Шепочу, себе переконую... Знаєш,— Сулима оглянув натовп.— Знаєш, Богдасю, ми в дозорі перехопили загін Селіма...— Помітивши, як блідне Богдан, Сулима, перескакуючи з слова на слово, якшвидше розповів усю історію бою і полонення Селіма.— Тільки коли я розповідав старості про цю подію, то умисне трохи збрехав. Староста поцікавився, що сталося з послушницею, і я помітив, як той клятий шпиг теж зиркнув на мене очима, цікавлячись долею його бранки...

— Ну, ну...— підганяв Богдан, пильно дивлячись у очі Сулими.

— Я сказав, що вона вхопила за горло татарина, якому Селім здав її, і в Дніпрі... певне, втопилась разом з татарином.

— А насправді?

— Насправді... Не міг же я втішити ту погань, що татаринові вдалося втекти з Христиною.

— Втік? Він утік з Христиною?

— Втік, проклятий... Борюкалися в Дніпрі, коня пустився, але виволік нещасну на берег, назад руки їй скрутив і перекинув через сідло...

— О-ох... Чому ж я не поїхав з тобою? — застогнав Богдан.

— Селім загинув від шабель польських жовнірів, це Тарас власними очима бачив. Поручника Конецпольського обдурили, що не знайшли, а самі... зарубали.

— Стривай! То, значить, Христину забрав той людолов із собою. Пан Хмелевський міг її врятувати? Міг, Іване? — Богдан тряс за плечі друга.

— Певне, міг. Але це... в Криму десь там.

— Боже мій! Власними руками віддав її султанові... Всесвітній дурень, поплив у таку далечінь через море, сотні смертей дивився в очі, шукаючи Христину там, де її і не могло бути. От дурень! Адже знав, що Селім догоджатиме туркам, таку бранку їм негайно відішле, а не спровадить у гурті з усім ясиром...

— Заспокойся, Богдасю. Далі Бахчисарая Христина не піде. А з Бахчисараєм полковник Дорошенко та той коронний регімент вчинять те саме, що ось пан Сагайдачний вчинив з Сінопом! Треба поспішати в Крим.

17

Кілька дужих отаманських голосів заходилося наводити лад. Зморені, постомлювані морським переходом, боями, переживаннями й перемогою, козаки втихомирювалися. Над кількатисячним натовпом знімався лише нестримний гомін, прорізуваний вигуками отаманів.

Заспокоюючи Богдана, Іван Сулима допоміг йому розшукати в натовпі Максима Кривоноса, Ганжу, Силантія. Богдан зажадав розшукати й старого Мусія Горленка, з яким правився через море в однім човні. Але увагу всіх привернула нова подія в середині цього незвичайного козачого кола. Полонених туркень виводи-

ли з натовпу на чільне місце і ставили до гурту. Джулай побачив Богдана, кинувся до нього, вхопив за рукав і потягнув до гурту.

— Мерщій ходімо, Богдане! Хрестити маємо туркень! Я під шаблею біля горла звелів Баярові привести мені його ту... Магдалину-Мугаррам. Клятий бусурмен малолітньою дочкою того Зобара відкупитись хоче. Та я візьму його Магдалину, не перехитрить, проклятий! Мариною, замість моєї небіжчиці, охрещу!..

Біля гурту в кілька десятків переляканих дівчат-туркень стояв і Баяр, аж зелений від переляку.

Та хіба тільки цей переляк? Ще з досвіту турок діяв у такому збудженні, що Богданові було дивно, як взагалі стояв на ногах. Неприродна усмішка на сухих порепаних устах говорила про напруження. Хтось дужим голосом, не приховуючи знущань, вигукував:

— Охрестимо й повінчаємо з нашими козаками, щоб відгуляти весілля, а потім... потім можна й раків нагодувати ними, коли нам набриднуть!..

Вусатий запорожець натягав на себе великий парчевий чапан багатого бея замість попівської ризи. В руках тримав дерев'яний хрест, нашвидку зв'язаний ганчір'ям.

— Во ім'я отця і сина...— розмахував запорожець змайстрованим хрестом.— Роздягти новонароджених отроковиць, очистити від поганського рам'я, як немовлят з пелюшок! — прогримів наостанку його дужий голос. До туркень кинулися з усіх боків і з божевільно витріщеними очима, з перекривленими лицями хватали на дівчатах одіж, рвали з таким осатанінням, що аж падали перелякані туркені. А їх підхоплювали в кілька рук і справді, неначе немовлят, ставили на ноги до гурту.

За одну мить на кількох десятках нещасних не було й рубця.

— В море! В купіль хрещенську! — наказував «піп».

Та коли до туркень кинулися з простягненими руками ті ж екзальтовані жорстокістю й дикунством, розбурхані подією козаки, Богдан, не відчуваючи вже й землі під ногами, рвонувся і став, захищаючи туркень:

— Стійте, навіжені!

Вчинок молодого козака, як громовиця, спинив рух у натовпі. Козаки знали спудея, а дехто знав його і як чигиринського підстаростенка. Сміливий захист молодих, роздягнених для хрещення туркень хоч і був спрямований проти козачої помсти віковічним покривдникам

краю, але своєю несподіванкою в такій гострій ситуації викликав і захоплення відвагою молодого козака. Кількість прихильників Богданового благородного вчинку зростала з кожною миттю. Але січовик у парчевому чапані, з хрестом у руках раптом отямився від першого враження і грізно рушив на Богдана. Очі його ще більше налилися кров'ю, розкручений оселедець ліз у очі, ще більше дратував «попа».

— Пок... криваєш? — нарешті вигукнув січовик і, піднісши хреста, кинувся на Богдана. За ним зрушила оцінепеніла юрба прихильників хрещення. Здебільшого то були старіші реєстровці, яким збиті докупи туркені на цю п'яну мить аж ніяк не здавалися ні сестрами, то більше — дітьми, дочками...

Тільки молодь, не розбещена волею наїздів на турецькі аули а чи вбачаючи в дівчатах таку ж, як і сама, молодь, що так нещасливо розпочинає своє життя, відчула себе ображеною мимовільним пориванням хрестити дорослих, привабно недоторканих красунь туркень. Знітилася молодь і стала на боці Богдана. А невиразне ревіння знову рвонуло на майдані. Козак у парчевому чапані вже бігцем кинувся до Богдана, також войовниче тримаючи піднесеного над головою хреста. Та в ту мить, коли хрест мав з розмаху опуститися на голову Богданові, рука Хмельниченка з шаблею викинулася в класичнім фехтувальнім прийомі і хрест відлетів геть.

— Назад, дурню старий, загинеш! — на додачу вигукнув Богдан, майже не тямлячи себе.

Тисяча грудей зі стогоном перевела подих. Ретельні хрестителі спинилися.

Попереду в Богдана встала висока, сива Мелашка. Піднісши голі, висхлі руки, вона заволала:

— Боже мій! Рятівники-брати!.. Чи за цим вас пречиста діва на цю прокляту землю провадила, щоб, як бусурмани, знущалися з дітей, з жінок? О боже!..— і впала перед Богданом.

Мелашку підхопив Максим Кривоніс, віддав Силантієві на дужі руки.

— Ану, хрестителі! Дати прохід дівчатам!..— владно наказав отаман, також вихопивши шаблю.— Гей, козаки, одягти небог, закрити скоромину! Богдане, скажи хрещеницям, нехай вдягають оце манаття... А ти, дурню старий, докозакувався, що й з глузду з'їхав. Скидай ризи, віддай хрещеницям, а пан курінний ще раз

охрестить тебе самого та на розум настановить, коли повернемося на Січ.

Не встиг Богдан сказати кілька слів до туркень, чемно відвертаючись, як це велося в турків при розмові з жінкою, Баяр підвів до нього ледве вдягнену молоду, ще зовсім юну, стрункy туркенечку. Богдан оторопів: що надумав Баяр? Невже саме нею намагається відкупитись, рятуючи собі ту сестру дружини — Мугаррам?

А турок мав свій клопіт. Не лише те, що Мугаррам своя, обжита в домі сестра дружини. Та ж за неї калим уже взято від багатого й знатного стамболійського купця! Купець може завередувати дівчиною, яка побувала й... на очах у гяурів. Зажадає повернення калиму!.. А Фатіх-хоне ще лише виросток, до шкіл віддавана беєм, тепер на помсту свого нареченого Ахметбея виростає.

— Ось дочка Зобар-Сохе-бея, Фатіх-хоне...— затинаючись, проказав, виводячи дівчину перед очі Богдана.

Дівча впало на коліна перед грізним молодим воїном-гяуром і, закриваючи пасмами кіс обличчя, зашепотіло:

— Медет аллах! [1] Доки будемо живі, у кожній молитві п'ять разів на день молитимемося за твоє життя, славний богатир-ака землі дніпровської!..

Богдан підвів дівчину з колін, підтримуючи під лікоть. З жахом відчув, як тремтить його рука, підводячи її й закриваючи полами засмаглі груди дівчати.

— Гайді, гітмекдір... кизкардешчиляр [2],— і злегка провів у прохід, який зробили козаки, розступившись перед сяк-так зодягненими туркенями, супроводжуваними Баяром. Здавалось Богданові, що коли він випустить з рук цю тремтячу істоту, дівчина впаде й розсиплеться, як порцелянова штука. Тугіше загорнув їй чапан на грудях і пустив за гуртом.

18

До Богдана підійшов Петро Сагайдачний, нагнувши голову, не дивлячись у очі юнакові.

— Моя повага до розуму пана підстаростенка стримує сумління старшого. А мав би судити козака за те всепрощення кревних покривдників нашого народу...— повагом мовив Сагайдачний, ледве стримуючись.

— Пан старший має змогу наздогнати дівчаток і дати приклад очолюваному ним війську, як втішатися

[1] О боже! *(Турецьк.)*

[2] Геть, ідіть собі, сестрички *(турецьк.)*.

безоружними дітьми... Та й це пан старший може вчинити, тільки переступивши через мій труп! — в тому ж чудному настрої, але вже без тремтіння в голосі відповів Богдан.

— На старшого?! — уже крикнув Сагайдачний. Та Богдан сильнішим голосом перекричав:

— Прошу, пане старший, дослухати поради юнака, який уже мав подяку пана Петра за раду до розумного чину. Поганська земля має не один Сіноп, палити є що, вистачить і дівчат для знущання. Та недобитий ворог Зобар-Сохе ще вранці встиг на коні до Стамбула помчати. Певно, що не бенкетувати має з султаном та з Іскандер-башею, не на байрам до візира військ поганських а чи до головного баші військової флоти, будованої англійцями, прошу, пане старший Війська Запорозького!.. А ми хрестини влаштовуємо... Раджу негайно ж спорядити галери й вивезти нещасних врятованих на рідну землю. А всім, хто, перебрівши таке море, прибув сюди, щоб одружитися з вихресткою-туркенею, звеліли би-сте, пане Петре, іти геть з лав козацького війська!..

— Правильно! — гукнув Яцько Острянин.

— Вірно, пане старший! Вели! — вигукнув дужим голосом наказний Жмайло.

— Так... Ві-ірно! — пронеслося в передніх лавах молодих козаків, перекотилося й до задніх.

Петро Сагайдачний різко підвів голову. Спочатку окинув поглядом козаків, потім зустрівся з Богданом. І скинув шапку, втер піт на чолі. За хвилину рвучко простяг до Богдана одну руку, за нею й другу:

— Хіба не збожеволієш тут! Мир, юначе... Вдруге вчиш нас... гарячих та нерозумних. Мир!..

Богдан низько вклонився старшому, подав йому руку з шаблею.

— Прошу пана старшого забрати зброю з рук неслухняного козака... Чинив, як серце мені наказало. Не молодих юначок, нехай і туркень, прибився я сюди воювати, такий же молодик, як і вони. А їхніх батьків та братів, які, певне, за час нашого дурного хрестительства поспішають привести аскерів, яничарів... Прости, пане старший, я втратив таку, хрещену вже дівчину...

Коли вони обнімалися, козацтво вигуками й шапками привітало той чесний мир. Але Сагайдачний відчув, що на долю молодого козака щиріше гукали голоси...

Замість післямови

І. ДУБ УЛОМИВСЯ

1

В Сінопі Богдан уже відчув болючий злам. Для ока людського відпросився у Сагайдачного, щоб через море пливти в човні Яцька Остряніна. Тоді ж, уперше за цілий день, відчув біль порізаної на шаблі руки. Спочатку це був звичайний біль, який тільки нагадав вояку про поранену руку, цілий день зав'язану ганчіркою. Але в морі Богдан почав кородитися. Рука вимагала зручного положення на підв'язі до шиї. Сулима подбав про те, діставши в отамана Яцька свіжої корпії з турецького шпиталю та чистих ганчірок на перев'язки. За польським звичаєм руку мочили в морській солоній воді, за козачим — рану затоптували попелом з люльки.

Та досі ще здебільшого жартували з дріб'язкового поранення на поганській шаблі. А за кілька днів Богдан відчув, як смикання в долоні торгало аж у плече. Незважаючи на осінню свіжість у морі, особливо ночами, хлопцеві дедалі ставало гарячіше у всьому тілі.

Останні дві доби на морі Богданові довелося здебільшого лежати. Він не міг уже підсідати до Івана, вислуховувати його розповідь про зустріч з Селімом, про дівчину, закутану в одяг, що тільки заплакані очі блищали та стогін виривався з пересохлих, засмаглих уст... Спереду в човні вимостили йому постіль і поклали. До рани двічі заглядав сам Яцько. Тоді до стерна ставав Тарас, якого тепер забрав Яцько до себе в січовики разом з донцем та Іваном Сулимою. Хворий не усміхався на жарти, скаржився на задуху, на біль у руці.

І не пощастило йому в Криму розшукати регімент Хмелевського. Війська вже вийшли з Криму, загони полковника Дорошенка давно відправили на Україну всіх бранців, відбитих у татар та турків у Бахчисараї.

Та і про це розпитувався вже сам Іван Сулима. Богдана везли хворого на возі, а карий кінь від Кафи йшов засідланий біля воза. Вдень хворий бачив тільки зап'яте чорними хмарами небо та Івана з одного боку на коні, а на свого карого, прип'ятого до полудрабка, боявся й позирнути. Вночі ж — снив жахними снами.

Ледве впізнав на Січі свого джуру Назруллу, який кинувся до слабого, як до рідного, сповіщаючи, що з Чигирина вже двічі джури приїздили, цікавилися ним. Коли в домі курінного отамана Нечая туркеня розв'язувала опухлу гарячу руку, Богдан ледве тримався, щоб не кричати, як дитина, від болю. Нечаїха-туркеня занепокоїлася, з Назруллою щось крадькома говорили пошепки.

— Про що ви шепочетеся, анне-джон? [1] — поцікавився Богдан.

Нечаїха підійшла і знову розв'язала хвору руку.

— З рукою в тебе фена гальде [2]...— сказала затинаючись.

— Що з нею? — допитувався Богдан.

Йому відповів Назрулла:

— Шаблі аскерів бувають змащені отрутою... Не знаю, бай-ака, чи була змащена й та, якою ти порізався, але... справи погані... Буду гадюку на острові ловить, голову рубать, отруту в зубі шукать. Бо... фена гальде...

Назруллу хоч і не замикали, як бранця, але й з очей не спускали в дворі кошового. То більше пускати його самого з двору ні разу не наважувалися. А за гадюкою йому треба було переїздити за дніпровий рукав, аж на острів.

Тільки порадившись зі слабим Богданом, пустили Назруллу на острів. Та він сам обрав собі до помочі друзів Богдана. А де її, гадюку, тепер натрапиш, коли зайшли осінні холоди й дощі? Сулима й донець, який знав кілька татарських слів, поїхали човном з Назруллою через великий Дніпро на острів, цілий день нишпорили з ним по скелястих нетрях та заростях, шукаючи гадючого гнізда. Кожен раз, коли Назрулла всілякими засобами якось добував з мотлоху та з ущелин ледве ворухливого, задубілого плазуна, обоє козаків відскакували геть, відворотно кривлячись та охаючи. А Назрулла брав у руки плазуна і, не довго обдивляючись, кидав геть.

— Фена! Не той гадюка, не змій гадюка...

Нарешті, майже надвечір, Назрулла розворушив гніздо гадюк і сам насторожено відскочив геть. Гадюки розгинали на холоді лискучі черева, сичали на сміливця, навіть хотіли скочити на нього. Але були безсилі. Холод уже сковував їх. Коли донець Кирило кинувся на допо-

[1] Матінко *(турецьк.)*.

[2] Дуже погано *(турецьк.)*.

могу Назруллі, замахнувши каменюкою на гадів, Назрулла перелякано вхопив його за руку.

— Кіреxсізджі, дурсун!..[1] — гукнув.— Голова, голова мені потрібна цілою...

І вловив рогачиком-палицею найбільшу гадюку, що поривалася до нього, грозячи довгим роздвоєним чорним жалом-язиком. Придушену за голову гадюку дозволив Кирилові бити каменем. Тільки не по голові...

Пізно, аж коли добре смеркло, Назрулла з козаками повернувся на далеке узбережжя до двору кошового. Гадючу слину, видобуту з зубів чотирьох гадюк, він тримав у череп'яній люльці, як найдорожчий скарб. І відразу ж, як тільки зустріла його туркеня, віддав їй.

Богдан не спав, оточений друзями, козаками, отаманами, які навідувалися до селища кошового. Йому розповідали останні новини, що пробивалися і до січового коша: поверталися козаки з походу, надходили посланці з усіх усюд України, повертаючись з Посулля та з московського покордоння, куди відвозили звільнених від турків бранців.

А в той час Нечаїха з Назруллою та з Іваном Сулимою готували дивовижне якесь вариво з густого меду, з вощини, з березового дьогтю та з гадючої слини. Десь аж опівночі Іван та Назрулла охолоджували надворі те вариво і, зрештою, зажадали в кошового, щоб Богданові дали спокій. Також утрьох розмотували важку опухлу руку, боляче промивали заструплену долоню і мастили її, особливо на рані, чорною густою маззю. Сама господиня обгортала руку чистими ганчірками, обмотувала кожушаним хутром і приказувала якісь свої шепотіння, саме від яких найбільше сподівалася допомоги.

Тої ночі Богдан уперше за дні хвороби міцно заснув з думкою, як завжди, про Христину.

2

Підстароста чигиринський, Михайло Хмельницький, не був з боязких і на Січ відмовлявся їхати виключно через своє офіційне становище. Адже така мандрівка в середовище невгамовного козацтва для коронного урядовця можлива була тільки з дозволу старости, навіть коронного гетьмана і то — не з добросусідськими, а з ворожими козацтву завданнями.

Але ж підстарості треба було їхати! Його дружина

[1] Не треба, стійте! *(Турецьк.)*

Мотрона доходила в своїх порадах до того, що й уряду-вання відмовлятись радила, коли б до того йшлося. На уз-бережжі поблизу Січі в хуторі кошового Олекси Нечая, на догляді його дружини-туркені, видужував син під-старости. Який же б то був батько, що покладався лише на відомості від посланців, нехай і щирих чигиринців?

А вже й чорногузи прилетіли з теплих країв, Дніпро ополоскався першою весняною повіддю.

— Прався на Січ, пане Михайле. Хто там дізнається про це, донесе у вуха старості? А якщо й дізнається?.. Та й на хутір отаманський, а не в Січ їдеш за рідним сином! Он до Молдавії, за Миколою Потоцьким, наперекір турецьким заборонам султанським, з цілими збройними загонами їздять Корецькі та Вишневецькі!..— вго-воряла Мотрона чоловіка.— А ні... то візьму пані Ме-лашку, і вдвох з нею поправимося.

— На Січ? — чи то насміхаючись, а чи й побоюючись, перебив запитанням Хмельницький.

— Про мене, хоч і на край світу! — відрубала Мотро-на.— Чи ж тая нещасная туркеня, мати двох малолітніх, буде в'язати собі голову ще й морокою з чужою дити-ною? Атож... Візьму пані Мелашку...

— Та вже поїду сам. Днями Сулима з Мартинком повертаються з Мгарського монастиря.

— Івась збирався й до Сенчі заскочити.

— За три тижні мали б і до Путивля обернутися. Повернеться Сулима, з ним і поїду. Еж все одно на Січ повертає козак, на хутір заведе. Добрий був козак... А чула, Мотроно, розповідав, що й не втопилася тая законниця Свято-Йорданської обителі.

— А як же? Таж він пану старості на допиті сказав, що загинула.

— Авжеж, сказав панам старості та поручнику. А ска-зав неправду, щоб не радувати поганина, що злеє його діло вдалося. Буцімто живою її виволік татарин на там-той берег і впоперек кряжа конячого позаду в себе прито-рочив до сідла та й повіз ханові...— хвалився Хмельниць-кий, спостерігаючи, як заграли в Мотрони очі.

— Тож і Богдась знає? — запитала.

— А ти й радій, Мотроно. На мій погляд, то смерть їй у Дніпрі була би гіднішою гонору чистої християнської дівчини, аніж побусурманять її й на поганське життя лишать, хоч би й у султанському гаремі. Посланець пе-реказував, що немає при Зіновії поганина-джури...

— Втік? — похопилася Мотрона.

— Хто його знає, Мотроно. Путі господні неісповідимі.

І Мотрона відчула, що муж у тих побожних словах приховував якусь-то іншу відомість.

— Атож...— прорекла, не виказуючи своїх здогадів.

— Коб тільки не підслухав хтось, Мотроно,— зовсім притишив голос Михайло Хмельницький.

— Господь з тобою, Михайле, самі ж ми вдвох, як очі в лобі. Хто б же нас підслухав?

— Поганин той добрим чоловіком виявився, хоч і Магометові молиться, як і всі погани. Вірний джура у Зіновія тен турок, мовлять. Зіновій вирядив його десь аж до турецької Александрії, ніби за жінкою та за сином. В Суботові просив обійстя туркові підібрати... А я так собі міркую, що джура... якщо вже він є щирий джура для свого господаря...

— Певне ж, щирий. Он і Сулима мовить.

— Стривай, Мотроно. Сулима ж і сказав мені на духу: послав, каже, Зіновій голомозого розшукати Христину живою або мертвою. Коли жива і ще поганства не сприйняла, то... викрасти.

— А коли опоганилася, Магометові до закону стала? — вже лячно допитувалася Мотрона.

— Мовить Сулима, що Зіновій і мусульманкою її прийме, лише б душею такою ж чистою лишилася, з якою прощався він у садку монастирському. Тільки ж не вірить Сулима.

— Туркові повір.

— На турка цілком покладається. Не вірить козак у промисл божий. Якась-бо мана найшла на нашого хлопця, хреста нашийного, що подарувала черниця на прощання, Зіновій у хвилі морські викинув перед походом на поганські землі.

— Свят, свят... Запаморочило нещасному, чи як?

— Перст вседержителя править вчинками нашими... Не бачити вже синові нашому тієї чарівної послушниці.

Мотрона мовчки обернулася до образів і, сумно зітхаючи, перехрестилася.

— То їдеш, Михайле, на Січ? — також пошепки запитала.

— Їду! — відповів без вагання.

3

Тяглися журні дні, за ними тижні, місяці. Безбарвно минають цілі роки такого молодого, ледве намацаного життя. Не скуштованого ще, а лише намацаного! І то — випадково, як сліпий, буває, торкається ніжного обличчя сонної красуні, шукаючи тільки ж то ціпка-костура, яким прокладає путь животіння...

Весну за весною без смаку зустрічає Богдан у Суботові, обтяжений жахною неміччю суму та самотності. Отрута з турецької шаблі звалила його з ніг, поволі відпускаючи лише для того, щоб ще з дошкульнішою гіркотою переконувався, який він нещасний. Отрута душевна від рани, якої зазнало серце, вимагала далеко сильніших ліків, аніж найсмертельніша слина з гадючого отрутного зуба. Приятелі, побратими? Їх у Богдана чимало! Вся козаччина навколо — його побратими. Такі ж молоді, як і він, і також доторкнулися ніжності сонної красуні — долі, також прагнуть вхопити-таки її в обидві руки. Чи друзям є час на відвідини уже скривдженого долею підстаростенка в такому бурхливому сплетінні особистого й суспільного життя?

Прагнучи хоч чимсь розважити сина, Михайло Хмельницький часом на кілька день завозив його до Чигирина, підбирав козакові нових приятелів. Чигирин за останні кілька років ще більше розрісся новими поселенцями з банітованих поселян і козаків-виписчиків усіх старостств Речі Посполитої. Богдан цікавився новими поселенцями, цілими днями перебував на дворищі, де толокою спиналася хатка, розлягалися пісні мазальниць, жарти й регіт молоді. Охоче встрявав до них у розмови, в пісні, сприймав жарти і завзято викидав лопатою молодицям та дівчатам вальки глини з замісу. І все ж у цих випадкових веселощах не знаходив відради, не зганяв тяжкої нудьги самотності.

Одного разу по обіді сказав батькові, що піде в кузню до літнього коваля Микити, куди вчащав, буваючи в Чигирині, щоб послухати, про що мовлять ковалі. Велика кузня чигиринської фортеці на ту пору обернулася уже на цілу збройну майстерню міста. Тут кувалися шаблі, гартувалися списи, а зараз ще й оковувалися мідні гармати, подаровані підстарості січовиками по повороті з останнього морського походу під Царгород.

Тут Максим Кривоніс і розшукав Богдана, заскочив-

ши без зброї, без козацького супроводу. Богдан так зрадів старшому другові, що аж розплакався. Щиро вітав його появу в Чигирині, але від Максима не приховалася туга, яка застигла в очах, не приховалася і втрата притаманного Богдановій натурі потягу до життя.

— Чи не в монастир вступати готуєшся? — запитав Кривоніс, облишивши молота, коли показав свої ковальські здібності. Хотілося жартами якось освіжити першу розмову. Але Богдан не відчув жарту. Тільки уважніше, навіть допитливо подивився другові в очі.

— Тато скаржився? — перепитав, ідучи обнявшись з другом.

— Та ні, що ти, Богдане, жартую,— виправдувався отаман, відчувши нервове збудження юнака.

— Таки й радився об тім з батьками,— знов замисливши, розпочав Богдан.— Гадаю, що монастир був би найкращим вирішенням у моєму стані.

— Стати ченцем?

— Чого ж неодмінно ченцем? Адже ж і в Мгарському монастирі є школа. Вчити наших людей треба письму... Та й не лише письму. Сором дивитися на наших полковників, які в листах і документах потрактувань державних пишуть хрестик, замість підпису, як те чинить полковник Дорошенко. Які там ченці? Вчителі потрібні! Я ж і латини міг би навчати, про світ та держави пояснив би учням. Сидиш отут, на покордонні, нудиш світом та каяттям караєшся за ті довгі роки упертого єзуїтського навчання...

Пройшли шляхом з кузні, на крутому узбережжі Тясмину, спустилися в густий перелісок. Берестові крони по схилах створювали не тільки приємну для дужого тіла прохолоду, але й заспокійливу рівновагу бесіді друзів. Відчувалося, що за ці три роки Богдан так відвик від людей, що якось аж зрадів, сховавшись від них у ці побережні чагарники.

Спочатку сіли, обравши місце, з якого крізь віти дерев вилискував у лататі спокійний Тясмин. Богдан узяв побратимову забруднену в кузні руку в свою, аж зворушив тим Максима, не звиклого до переживань.

— Бачу, сумуєш, журишся, Богдане. А в такому душевному стані не довго й до думки — стати генералом інквізиції...— лагідно мовив Максим, не приймаючи руки з Богданового коліна. І відчув — ворухнулося щось у грудях юнака, але не глянув йому в очі, щоб не соромити-

ти, коли й справді з них знову потече сльоза.— Але... заїхав я оце за тобою...

— За мною? — запитав Богдан, торкаючись побратимової гарячої руки.— Тобто як же це до зрозуміння маю?

— Так-то важко зрозуміти? Щоб забрати з собою! Проїдемося в сідлі, переночуємо в шовкових травах степових, щоби кров запалала від надокучливого комара!.. А ти зачекай-но, Богдане. Я ще не до краю думку свою висловив. Комар, він хоч і нужа вечірня, а застояну в жилах кров чудово збуджує! Монастир, мій парубче, тоді штука файна, коли поруч стоїть, скажімо... й Свято-Йорданська обитель з послушницями, які для... спасіння душі хрестика з власної... з дівочої, не забудь, Богдане, шиї дарують братові, во Христі сущім. А той нерозважний брат закинув хрестика в хвилі Чорного моря, яке світ за очі заховало й саму послушницю... Стривай, стривай, брате мій, я досі ще не скінчив. Так ось і мовлю: чого б то я монастирями та вчителюванням ману на людей наводив, га? Загинула Христина разом з хрестиком у тому ж морі, ось що! І замість того, щоб світ догори ногами поставити, розшукуючи бодай би кістки мертвої, іди в ченці, дури голову собі й людям. Козак називається! Сагайдачного Петра в Сінопі носом у багно з-під нього ж сміливо ткнув, як годиться чинити тільки сильній духом людині. А в своєму лихові ладу не знайшов. Соромся, братику мій любий, надія наша!.. Де твій джура-турок? Може, повернувся до пана кошового?

— Назрулла загинув...— впевнено мовив Богдан.

— Хтось переказав а чи... ворожка?

— Годі докоряти. Ворожки знають, «любить чи не любить, пощастить чи ні»,— запалився Богдан, і це подобалося Максимові.

— Звідки ж відомо про Назруллу?

— Пан кошовий коней моїх прислав і сповістив, що про турка ні слуху, ні вісті. А яка там ворожка?..

— Таж я жартував. Ворожку сам визнаю тільки до двадцятилітнього їй віку. В тім віці, коли й не ворухне шнурочком-бровою, все ж відчуваєш, що в ворожбитстві те зілля щастя тобі зичить... Та гайда на Січ!.. Там і попрощаємося.

— Попрощаємося? Їдеш-таки на Дон? — гаряче зацікавився звеселілий Богдан.

Кривоніс приліг на пухкому торішньому листі по косо-

горі. Руки під голову заклав. Потім підвів голову, на лікоть сперся, повернувшись до Богдана:

— Наш отой лист Мухаммед-Гіреєві, пам'ятаєш... турецький султан кинув у лице коронному посланцеві Отвіновському й зажадав видати Туреччині Максима Кривоноса на покарання як умову мирної згоди,— повідомив зовсім іншим, статечним отаманським тоном.

— Тебе? Видати туркам на покарання? — з жахом допитувався Богдан, підводячись на ноги. Потім усміхнувся.— Та ти жартуєш знов. Максима Кривоноса туркам видати?..

— А ти не поспішай хапатися за шаблю, друже мій. Король та сенатори на сеймі згодилися на домагання султана, і вже біля двох десятків нашого брата віддано на згашення султанського гніву за сінопський та інші козацькі погроми турецьких міст. До речі — Мусія Горленка вхопили гайдуки князів Вишневецьких, до закону, певне, віддадуть туркам.

— То чого ж ти мовчиш, чого за той Свято-Йорданський монастир розпатякався, коли...

— Оце козача розмова! То вже і бий по морді! Люблю тебе отаким, Богдасю! Бачиш, і щоки як щоки, і в очах іскра...

— Облиш, Максиме! Мусія Горленка схопили?

— І здадуть. Вишневецькі виправдувались перед Сагайдачним. Мовляв, не знали, що їх судилось туркам віддавати... Буланого твого також відправив посол Корони Отвіновський аж у Стамбул разом з багатими дарунками Корони. А кияни твої, чув, що встругнули: ігумена Видубецького монастиря у Дніпрі втопили!..

— За віщо?

— Виходить, було за що. За унію би-сь не стояв би, клятий. Не люблять вони нашого брата-українця... Такі-то, брате мій, діла. А я... до чехів у вояки піду з лісовчиками! На гак у Чорній башті султана не дамся... Та ти сядь, Богдане. Тут треба ладом обміркувати все. В дорозі я розповім цілу історію, як Сагайдачний грюкнув дверима, виказуючи гнів на рішення сейму...

— І допомогло?

— Як глухій дзвони. Їх зачепиш. Не дверима, а з гармати коб ударив у ті стіни коронного боягузтва, то й тоді навряд чи допоможе.

Кривоніс примовк і теж підвівся, рушаючи з Богданом.

— До речі,— знов заговорив,— певне, знаєш, що твій протекціоніста пан Станіслав Жолкевський нарешті-таки призначений великим гетьманом, канцлером коронним?

— Знаю і радію з того,— Богдан знову ніби розквітнув.— Скільки десятків років, ще від королювання Баторія, цей уславлений вояк слугує вітчизні! Мав би ще Яна Замойського заступити на канцлерстві коронному... Признаюсь, Максиме, радий я за нього.

— А що на полі його заступив молодий Станіслав Конецпольський? — поцікавився Кривоніс.

— Молодий і завзятий на полі вояк, гідний такого заступства! Побачимо, як далі поведе себе цей новий польний гетьман. Та ми відхилились від того бунту Сагайдачного в сеймі.

— Про це довго розповідати. Та бунт Сагайдачного скінчився тим, що він таки згодився виконати Раставицькі потрактування: зменшення козачого реєстру до половини, повернення виписчиків під право старостств, а сам з двадцятьма тисячами пішов королевичеві Владиславу московський престол воювати. А турецьке військо через Дунай рушило! Не вдосталь пани сенатори задобрили султана. Ні горленками, ні грошовою даниною та дарунками, ані клятьбою знищити козацьке військо... Війна їм неминуча на південних кресах.

Якийсь час ішли, спустившись зовсім до берега. Максим ламав цурочки і кидав у Тясмин, спостерігаючи плин води.

— Отакі-то справи, козаче... Тепер Січ на чорну раду скликає нашого брата: Конашевича судити будемо...

— Не поїду я з тобою, Максиме, на Січ. коли війна насувається на нашу землю. Який тепер з мене воїн?..

— Цур дурної, моя мамо, сама себе обнімаю під яворо м... Кажу ж тобі, чорна рада скликається, маєш і ти слово мовити. Еж у такому поході був, яку завірюху в Сінопі вгасив наперекір волі Сагайдачного!

— Чи не на гетьмана мене висувати збираєшся, Максиме? — зовсім звеселіло запитав Богдан, раптом згадавши подібну розмову з батьком при зустрічі в Києві. Але в тій розмові Богдан був нападником, а батько захищався. До того ж Максим так зареготав по цьому запитанні, що аж ніяково стало. Неначе вдарив його Максим тим сміхом:

— Ха-ха-ха! Хвалю, брате, за дотеп... А гетьманом тобі ще бути в козаків, від цього не відкрутишся!..

Неначе від довгого хворобливого сну пробудив його своєю щирістю банітований сеймом старший побратим.

— Не смійся так, Максиме, бо не на добре зараз тобі, не до сміху. А чи не порадитися нам з батьком про цю ухвалу сейму?

— Не варт умішувати його, коронного урядника. Пораджусь на раді в Січі. Тепер уже йдеться мені до відвертого бою з Короною... Ти щось мав у кузні до ковалів, а я забрав тебе?

Богдан похитав головою, замислено видивляючись на друга.

— Тільки розважався. Отой старий коваль Микита, що в парі з тобою став на череслі, цікавий коваль! Ще в Наливайка в ковалях бував, у Солониці облогу терпів!..

4

Михайло Хмельницький не дозволив Богданові на Січ з Максимом їхати.

— Не до того тепер, брате молодче Максиме,— мовив таємниче. А коли Богдан загавився біля Максимового коня в чигиринському дворищі Хмельницьких, підстароста зашепотів:

— Раджу, би негайно пан отаман залишив Чигирин! Маю вальні листи пана гетьмана з гінцем старости...

— Війна з турками? Про те відаю, пане Михайле. Богданові не признався, шкодуючи,— також пошепки мовив Максим.

— Але в тих листах є розказ по старостах...

— Вирушати з залогами староства на рушення посполите? І це знаю, тому й хотів забрати Богдана, аби не встрявати йому в війну в такому настрої,— знову перебив Кривоніс.

Підстароста ще хотів щось сказати й замовк. Якусь хвилину переборював у собі настирливу думку і таки прошепотів, відвернувшись від отамана:

— Є розказ... хапати пана Максима Кривоноса по всіх шляхах, на волостях і в містах, яко... яко злочинця Речі Посполитої... Розказ при собі маю й... лише до взавтра в силі приховати його від сотника Скшетуського, який прибув гінцем від пана Станіслава Конец-

польського з листами Жолкевського, тепер-то вже нарешті й великого коронного гетьмана!.. Богдана велено до війська єгомосці пана Конецпольського віддати, яко драгомана при панові польному...

— Дякую, пане Михайле... Тої ж хвилини правлюся з Чигирина! Сердечно, яко син батькові, ще раз дякую за людську душу пана Михайла...— обнялися й почоломкались.

— Прощаєшся, Максиме? — запитав стривожений Богдан.

— Мушу поспішати. Пан Михайло повідомив, що до Києва маєш ся правити з підстаростою. Пан коронний гетьман, певне, до служби Речі Посполитої лаштувати має тебе, брате. Прощавай, друже, і час уже тобі за розум братися. З розумом і в лихові обернешся без урону. А я в Січі про джуру твого щось провідаю через дозорних пана кошового. Прощавай, поспішаю за сонця брами чигиринські проїхати...

До сідланих коней при козаках, супроводі отамана, підійшли, обнялися, ніби навічно прощаються. Біля вуха в Богдана Максим шепотів:

— Хорошого тата маєш, Богдасю. Стережи його молодечими силами!

— Щось трапилось? — занепокоївся Богдан.

— Від нього дізнаєшся, прощай!..

Максим узяв з рук козака свій пояс із шаблею, туго підперезав ним стан, вткнувши за пояс два пістолі й люльку, і з розгону скочив у сідло. В ту ж мить і рушив з двору, не озираючись ні на кого.

5

Понад дві сотні збройних козаків виставив чигиринський підстароста, дістявши наказ Даніловича вирушити в Бар до військ посполитого рушення. Забрав з собою і сина Зіновія-Богдана, хоч як бідкалася та заперечувала Мотрона.

— Занудиться й загине, Мотроно. Мушу везти...

В душі Михайло Хмельницький вірив у щасливу зустріч у війську з старим своїм господарем — паном Станіславом. А ця зустріч, певне, й вирішить долю освіченого сина, як про те мріяв старостівський урядовець Корони. Богдан не байдуже сприйняв вістку про виправу з батьком. Проїжджаючи через Київ, він неодмінно навідається до Свято-Йорданської обителі.

І що ж? Тільки ще більше вразить незгоєну рану серця. Яке то сильне перше почуття молодості, як страшно ранить серце його несподівана, жахна катастрофа!

Відпросився в батька й виїхав з двома козаками на день раніш. А воля у військовій виправі приємно порадувала козака. З'явилися якісь поривання, жадоба бою з найлютішим ворогом. Вперше пожартував з козаками свого супроводу. І вже з Корсуня повернув на Трахтемирів, на перевіз через Дніпро. Скортіло побачитися з Якимом Сомком, привітати малу Ганнусю.

«Малу? — раптом ухопився зовсім іншої, такої несподіваної й дратівної думки.— Адже минуло... скільки ж їй літ?» Підганяв коня вже за Дніпром, квапився за сонця двору Сомків дістатися. Нескладний підрахунок нагадав Богданові, що та «мала Ганнуся» зараз може ще більше роз'ятрити йому рану серця. Майже двадцятирічна блакитноока дівчина може зробити виклик його вірності першому святому почуттю...

І вже на вулиці з майдану, де стояли колись і крамниці Сомків, хотів повернути на Київський шлях. Певне, повернув би, назавжди попрощавшись у душі з лоскітливими спогадами приємної зустрічі в дворищі Сомків.

— На добре путувати, пане Богдасю! — почув від крамниць і стріпонувся, як уловлений на гарячому.

— Пан Яким?..— Богдан умить зіскочив з коня, і козак підхопив кинуті ним поводи.— Пан Яким, Яким!..— радів, захоплений такою хвилею почуттів, що ледве не захлинався.

Потім узялися за руки, розступилися, щоб роздивитись один на одного. Яким тепер уже скидався на свого батька, старого купця Семена Сомка. Макітрою кругом стрижена голова, потовщали трохи зрижілі гнуті донизу вуса. Зачерствіли колись свіжі уста. Тільки зарослим рубцем-шрамом на скроні відрізнявся від батька. І той рубець ще дошкульніше зворушив минуле, таке золоте минуле, коли не було ще в серці турбот і болів.

— Ну й що ж, пане Якиме?.. Як там наша господиня Ганнуся? Певне, й не впізнаю її, доросла дівка?..— мовив Богдан, радіючи зустрічі.

А Яким пустив одну руку, носком постола копнув корінчик козельця в піску під тином. І, не дивлячись Богданові в очі, впалим голосом повідомив:

— Ганнуся?.. Наша Ганнуся троєцьке весілля повесні

згуляла з одним сусідом нашим по торговому ділу. Молодиця вже наша Ганнуся, Богдане.

— Як же так, пане Яким? Чому ж я... Міг би й на весілля...— ледве чутно мовив Богдан, гостро нарікаючи на долю, на віддаль, на все, що веде з ним таку жорстоку війну. Ганнуся — молодиця, чиясь дружина... Мала, мала тендітна сирітка, яку в пазуху кортіло тоді взяти й зігріти серцем. Молодиця...

— То й прощавай, пане Якиме, поспішаємо до Києва, а там і до Бара,— заговорив так серйозно, що Сомко в першу мить оступився, даючи прохід. Але схаменувся:

— Та ні, ще не прощаймося. Де це видано, такий гість! Бар і військо не западуться за один вечір. Не пущу! Голову під копита коневі покладу, їдь, Богдане... А оце бачив? — Яким лапнувся рукою рубця на скроні.— На все життя печатка покревної дружби! Зайдімо, богом і пам'яттю про наше здруження отам...— махнув кудись рукою,— прошу пана Богдана завітати й ніч спочити в моїй господі. Маю жінку Олену Переяславку, двоє діток...

— А... сестру покличеш, нехай би з мужем на гостинну зустріч? — ослабнувши, сказав Богдан.

— Якщо він є вдома. До Ніжина на торг збиралися вчора. Звичайно ж, покличу Ганнусю, ладно з нею, породинному живемо. Десь пішла, бачив, недавно з двору. Тільки повернеться, гукну. О, та осьде й вона. Ганно, а диви, хто до нас у гості завітав!

З другого боку вулиці різко вломила ходу розкішна молодиця. В переяславському зеленого оксамиту очіпку на голові, в разках червоного намиста на рожевій шиї. Запаска туго облягала стан, розкішна пазуха гаптованої сорочки коливалася від нагальної ходи молодиці.

— Брат Богдась? — і зашарілася, спустивши ясні блакитні очі до землі. Вогнем запалали повні ямкасті щоки. Молодиця відвернулася, рукою втерла сльозу, що раптом покотилася непрохана з очей.

— Бач, зраділа Ганна,— озвався Яким.— Та що з тобою, сестро? Богдась заночує у нас. Про тебе першу згадав при зустрічі.

А Богдан не знав, чи він стоїть, а чи підхоплений бурею несеться в якісь нетрі, гублячи свідомість. І в тому дивному хаосі відчув бажання, щоб це була... нехай би вже заміжня, в очіпку та в тугій запасці... Христина. Побачив на разках червоного намиста

хрестик, точнісінько такий, як і той, що вкинув його в море на кафському березі.

— Ганнуся, з короткою кіскою, з прискаленим оченям, Ганнуся!..— нарешті заговорив Богдан.— Чи жалко, а чи радісно, так, сестро, давай хоч поздоровкаємося...

— По-родинному!..— раптом відвихнулася й заплакана поцілувала палахкими, такими ж повними, як і в Якима, устами Богдана в губи.— Оце тобі, братику, й відповідь на сльози. Як знає пан Богдан, так хай і цінує їх. Сльози Ганнусі ще відтоді полилися, ніким не бачені. То нехай пан Богдан відчує солону радість... бодай би самому від цієї такої запізнілої зустрічі... То й ходімо хоч до тебе, Якиме, бо я й сама без мужа вдома...

І повела перед до дворища Сомків.

6

В тривозі юності, в мрійних згадках та в журбі і радощах водночас їхав Богдан серед козаків батькової чигиринської сотні. Їхалося до Бара чи, може, й до Замостя, за наказами десь із невідомого місця військової осади гетьмана. Ні гулящий регіт чигиринців, ані батькова увага та поради — ніщо не в силі було заглушити його захопливих дум і мрій. Перед очима в нього воскресали жіночий стан, і голос, і оті щирі сльози серед сміху в Ганнусі. На устах і зараз відчував полум'яний смак того відчайдушного поцілунку молодиці, яким вона зустріла його при старшому братові...

— Не варт, сину, так натужити себе тими думками! Їдемо ж, здається, назустріч бою... Може би, розважився? — несподівано порадив старший Хмельницький, під'їхавши конем.

— Чи ж буде й бій, татусю? Поки що який уже тиждень никаємо по Поділлю, лише людей полохаємо.

— Засіялось рясно, а що вродить — побачимо...

— Мудро, тату. Що засіялось, хто той сівач?

— На війну засіялось, як мовила мати, прощаючись у Чигирині...

Батько любив сина, як одним життям жив з ним поруч, одним серцем переживав і синові болі. Розумів той нездоланний тягар молодечий, яким уже обтяжувало сина. Догадувався, що то і є переяславське похмілля від зустрічі з сміливою молодицею, дочкою покійника купця. Заміжня, певне, й на дитя мала б сподіватись... А як

безжально взяла, мов общеньками, за душу. Нестримно зітхнув, переживаючи за сина.

— От-то, боже праведний, ледве не забувся. Князівський служка з Острога заскакував днями, тебе шукав. Щось пильне переказати мав.

— Від Стася Хмелевського? — відразу ожив Богдан.

— Не сказав. А Хмелевські ж, певне, й виїхали вже з Острога. Пильну, мовить, справу маю до молодого пана Хмельницького. Заїздити нам до Острога з цілою сотнею не варто, певне ж, у Замостя маємо вчасно постигнути. Тобі б заскочити, гадаю, можна. Баритись не слід, а все ж розвага! Пахолок князів Острозьких Назаром назвався. Так, мовить, увесь двір його взиває.

— То я завітаю, тату. Коли самого Стася й не буде в Острозі, то хоч слово якесь переказати велів...

Останні слова вже ледве почув підстароста, махнувши синові рукою, як батьківське благословення.

Сніданкова пора. Немов спросоння лани розгортали груди, злаковим квітінням повнили прозорий простір. Богдан захлинався степовою волею, острожив коня й вітром зривався понад Горинню, туди, де з-за переліска бовваніла башта старої замкової дзвіниці. Наймолодша невістка старого князя перебудувала її на башту єзуїтського костьолу.

Недобрі почуття торкнулись і схвилювали Богдана при цій згадці. На костьол перебудовують, єзуїтами заповнюють те гніздо, насиджену святиню князівського роду Острозьких. В ній старий Острозький уперше запровадив українською мовою святе письмо, яким гуртував ко́ло українських людей... А вони ганьблять і пам'ять просвітителя! І ніякого впину, ані управи на них. Аж із Рима гонять послів від папи, розносять освячені єзуїтами розп'яття, тривожать кістки старого ревнителя православ'я...

Від цього й заїздити на дворище Острозьких не хотілось. Що він скаже княжні-єзуїтці, здибавшись із тою юною господинею в замку? Та чи й пустять його теперішні ретельні хуторяни з тої псиної покори нащадкам Лойоли?

— Всякий вояк з півдня вважається там ворожим схизматом...— попереджав батько.

Богдан спинився біля старої корчми, яка досі ще звалась Наливайковою. Ташувалась вона на віддалі від головної брами замку Острозьких і ніби відгороджена бу-

ла не так віддаллю, як старовизною від того завмираючого в юній княжні роду. Кілька міщан чи посполитих в зужитому на праці одязі розступились, пропустивши томленого подорожжю вояка ближче до корчми.

— Чи нема між вами когось із князівських? — обережно запитав, привітавшись просто до гурту. Зіскочив з коня і розминав закляклі від довгої їзди ноги, немов і забувся про своє запитання.

Люди перезирнулись. Всі вони тут князівські, як худоба в загороді, в цих володіннях княжат Острозьких.

— Козак із тутешніх? — стримано зустріли. Немає чого хапатись із відповіддю на невиразне запитання.

— З тутешніх, люди добрі, з тутешніх. Львів'янин я. Чули-сьмо, що юна пані Острозька... похвально боронить віру старого князя від прелатів Рима.

Посполиті зареготали. Чи зрозуміли іронію прибулого, а чи й справді дивувались, що є такі невидющі люди, правди в обійстях князівських не бачать.

— Пан вояк у гуморі козацькім ся має, ха-ха-ха!..

— Боронить... Саму її не встерегли, сердешну...

— Як то не встерегли? Від кого? Адже пані є молода дівчина писаної, мовлять, вроди. Не від віри стерегтися має, а... від файних залицяльників...

— Чи встережешся в такому віці, коли й у затишку вітер пазуху лоскоче...

— Та ці розмови, прошу пробачити, лише подраза молодечого віку. Маю тут побачитись із пахолком одним, Назаром зветься парубок.

— Назар же і є покойовий нашої княжни! Недавнечко ось пробігав тутка. Клопоту в них з молодою...

— Піди, Хтодю, гукнеш. Тебе ж вони не стережуться. Діло, скажеш, є, козак чекає.

Богдана вже захопили нові настрої. Сам же їх потривожив, оглядаючи цих привітних людей. Пробував розгадувати їхні думки, відчути бажання. Що бажає кожен з них поза щоденним клопотом у панській покорі? Цікавили не просто хвилинні бажання, навіть не бажання з отого «дня насущного». Адже видно по них, що їх напосідає якась сильніша за той день насущний турбота, напевне ж, загальна для всіх... А може, й звичайна людська цікавість захопила. Богдан розгадував не клопіт чи настороженість цих людей, а їхню байдужість до свого сірого, підневільного життя! А які щирі, безпосередні в допомозі прибулому воякові...

7

З воріт нарешті вийшло двоє. Хтось ледве постигає за молодим панським покойовим. Він без шапки, по-дворовому підстрижена білява голова, такі ж шовкові молодецькі вуса, в рідких кільцях борідка. В'язаний вовняний пояс оперезав його гнучку постать. Очима бігає по людях, які оточують прибулого молодого козака. Усмішка здогаду зворухнула спочатку уста, а потім і очі.

І враз осерйознів, людей присоромив, відійти порадив. Люди зрозуміли й розступились.

— Пан козак слали за мною чоловіка? Тож я і є Назар, покойовий єїмосці пані Анни-Алоїзи з Острозьких князів.— Богдан рвучко ступив назустріч покойовому, маючи намір простягнути йому, як другові, руку. Та відразу ж і отямився, на цяцькованого свого пояса з шаблею руку поклав по-вояцькому.

— Сказано мені, що... молодик Назар...— Богдан добирав слів першого звертання, щоб прихилити відкриту, здавалось би, душу цього юнака.

— Пан козак не з Чигирина часом прибув? — обережно поцікавився покойовий.

— З Чигирина ж. Хмельницьким Богданом прозиваюся, друже. Сказано мені від батька мого, чигиринського підстарости...

— Авжеж, просив, просив я пана підстаросту... То відійти б, прошу пана, від гурту. Маю переказати слова їднего козака, Максимом прозивається. Сам він з Поділля родом, а такий файний.

— То правда. Максим Кривоніс заслуговує на тую похвалу брата,— зовсім роздобрів Богдан.

— Авжеж, заслуговує, це так. То прошу слухати, пане Богдане. Справді, з Чигирина правитеся?

— Так, так. Кажи, брате, що переказував отаман?

Покойовий завбачливо озирнувся, чи досить відійшли,— не підслухав би хтось,— і мовив:

— Турка на Січ досі ще не було, мовляв, але є відомості з виправи морської, від Бояра якогось.

— Від Баяра,— спокійно поправив Богдан, стискаючи уста.

— Так, прошу, від Баяра, що той поганин живий на поганській землі і від закону султанського переховується в мандрах та в лісах. Сказав таке, чи ж знаю, про що мовиться...

— Назрулла мій у небезпеці...— про себе лише ствердив Богдан.

— До правди, так назвав пан Максим того поганина, Назрулла.

— Ну...

— Відомо, мовить, стало, що з Криму хан Мухаммед-Гірей якось спромігся переправити ще й у Добруджу з десяток дівчат-невільниць, яких готував для особистого подарунка султанові... А пан Максим подався в Галич до лісовчиків. Ловлять його пани коронні. Тільки пан польний, Станіслав Конецпольський, не велів своїм гусарам на слід пана Максима гнати, за що й просив отаман подякувати пана-шляхтича...

— Це все? Більше нічого не велів сказати пан Кривоніс?

— Усе, прошу. Ну, там сказав про чорну раду в Січі, але ж то, мабуть, про себе. Буцімто козаки Бородавку Яцька на гетьмана собі обрали. Потім ще... попрощався й мовив: тепер з братами-поляками та з чехами в полку лісовчиків спробуємо на Чехах ладу подбати, а потімтаки й на рідну землю повернемось баніцію свою рубати шаблею, якою їднею тільки й можна правди домогтися у панства... Та й поїхав геть у ніч, на захід...

— Поїхав у ніч на захід... Приховувався тут, чи як?

Покойовий багатозначно посміхнувся. До вуха шепіт свій наблизив:

— Приховувався ж. Молоду пані від закону єсуситів намовляв. Навіть на самоті в покоях затримувався часом.

— Максим? Молодця, побратим! Намовив?

— А то... не відаю. Покоївки в жменю посміхаються, єсуситів трясця почала брати. Здається, за старого гетьмана Ходкевича сватають...

— Чого така нагальність? — ледве вухам вірив Богдан.

— Що нам знати... Старий гетьман при отцях єсуситах зарікся ступити з малжонкою до єї спального покою...

— Аж так?! — питав а чи захоплювався зніяковілий і гордий своїм другом Богдан.

8

Ціле життя так звані «молдавські справи» перетинали Жолкевському стежки до спокійного доживання віку нарешті вже гетьманом коронним. Але й Молдавію тре-

ба було відірвати від турків, прилучити до великої Польщі, надати її як воєводство магнатам Потоцьким, Вишневецьким, Корецьким. А турецькі султани були певні, що молдавські господарі таки приймуть іслам, як те наважувався вчинити горезвісний воєвода Стефан VIII, віддадуть край під нероздільне право дивану та султана.

Не один раз і самому Жолкевському доводилося допомагати прихильним Короні польській воєводам осідати на господарському троні Молдавії, завжди неспокійної, як пригаслий на перечасування вулкан, країни...

Напевне, й погрозливі вісті з Туреччини хоч і непокоїли старого гетьмана, але його вік дозволяв часом і махнути рукою, про себе мовивши, по-солдатському вилаявшись:

— В державі, пся крев, не у власному домі: наказом челядникам справи не залатвиш! Сенатори з королем правлять своє, а султан свої кондиції має. А нех там, цоколвєкбендзє, то бендзє!.. [1]

І заїхав до Замостя на родинну зустріч з друзями з нагоди другої річниці свого канцлерства коронного. А заодно — і попрощатись перед від'їздом до Бара, у військо. Буде чи не буде війна з турками, він мусить з багатолітнього досвіду очолити хоч і убогу на цей раз армію Речі Посполитої. Про це рішення — своє і короля — вже дано знати для широкого світового загалу. Певне, й Іскандер-баша дочується, що старий вояк Станіслав Жолкевський очолив збройну міць Корони. Великий візир може завагатися, не йти далі Ясс...

В Замості, в покоях воєводи київського Томаша Замойського, було влаштовано це родинне свято на честь старого друга кревного роду Замойських, канцлера коронного Станіслава Жолкевського. Він прибув майже останнім з гостей Замостя, запрошених на це свято. Чарівна літня година, добірне на святі панство створили хороший гумор великому гетьманові. Адже, окрім таких високих гостей, як молодий польський гетьман Станіслав Конецпольський, на свято прибули старі друзі й рідні: Ян Данілович просто аж із-під Смоленська прибув з Якубом Собеським з війська королевича. Прибув з Білої Церкви пан Стефан Хмелевський, воєвода Струсь з Волині, Казановський... Багатьох з них викликано вже

[1] Якось-то воно буде! (*Польськ.*)

з Бара, куди сходяться військові сотні й полки посполитого рушення. На свято аж з Олеська прибула укохана донька канцлера Софія, чомусь не з старшою надто богомільною донькою, а з молодшою Доротеєю, яку мати охоче вивозила між люди, хоч і мала вона якихось біля дванадцяти літ. Але найприємніше здивував Томаш Замойський пана Станіслава тим, що вже з Бара до Замостя запросив і привіз його давнього, улюбленого рукодайного слугу Михайла Хмельницького з сином...

Жолкевський довго ходив з чигиринським підстаростою по доріжках розкішного саду покійного Яна, садженого англійськими садівниками. Під ногами приємно рипів жовтий пісок, для свята привезений з берегів Гдинського моря. Пан Станіслав, на диво, як ніколи жадібно, випитував у підстарости не про урядування, а про родину. Чи щасливий його колишній рукодайний з переяславською козачкою?

— Еж мав би одружити пана Михайла з шляхтянкою велькопольською, би-м не такий поспіх у тен час... Будьмо щирі, пане Михайле, в літах-бо єстем. Такого ляку завдали-сте батькам тою, певне ж бо, невинною увагою до цуречки нашої, панни Софії... же мусив, мусив покватитися з тим-то весіллям у Переяславі.— І ніби аж підкреслював при тому своє давнє кульгання на одну ногу.

— Дякувати за ласку, вашмосць пана...

— Станіслава, прошу,— перебив, щоб спростити Хмельницькому перелічування титулів та висловлень поваги.

— Пана Станіслава. Жиєми щасливі сином... А то, проше, стосовно дочки вашмосць пана, ляк хоч і зарані знятий був, але будемо говорити також щиро... Та справа то давня...

— А так, так, давня справа. Знаю, все знаю. Пані Софія Даніловичева призналась батькові о гідному гонору шляхтича поводженні пана Михайла в корсунських покоях... Намарне пан так сором'язливо сприймає розмову. Еж давня справа. А сина вашого, як бог свят, кохам душею! Файний пан млодий зросл на руках у панства єзуїтів. Маю му до служби державної місце дати у війську Корони в званні підпоручника на королівському гусарському полку. Пан Конецпольський відає про те...

— Але ж виправа молдавська, вашмосць. Певне, турки незадоволені з того,— нагадав Хмельницький.

— Певен, же до вальки кривавої не дійде в тому-то затаргові. Скіндер-баша має голову на плечах і є моїм

особистим кореспондентом, листує сі зо мною. Не дійде затарг до вальки, Єзус-Марія, тего би не допустили з великого провидіння, хе-хе-хе...

Аж доки пані Софія в супроводі господині Томашевої та Богдана, з рослою тоненькою Доротеєю за руку, розшукали старого канцлера й колишнього його рукодайного, прихильна зустріч цих двох різних віком і становищем людей квітла в спогадах і розмовах, настільки ж розкиданих на віддалі десятиліть, як і гостро дотклливих їм обом.

9

...За довгим, на всю велику залу, столом перший тост виголосив Якуб Собеський, який сидів між пані Софією о правій руці та її донькою — о лівій. Старий гетьман свідомо не посадив чигиринського підстаросту поруч з пані Софією. Але й Хмельницького посадив собі правицею. Як потребує він на старість, щоб і у великій державній праці мати такого рукодайного слугу. Відчувши це і на догоду канцлерові, господиня воєводина Томашева Замойська сіла між мужем та молодим, розквітлим у свої роки Зіновієм-Богданом Хмельницьким.

— Віват великому бардові й носієві слави ойчизни велькопольської пану Станіславу, начільному вождеві збройних сил та шляхти Речі Посполитої! Виросталем єго учнями, щире відданими в славі і неславі єго друзями! Віват!..— виголосив Якуб Собеський.

— Віват, віват!..— підхопили за довгим столом гості. Дзенькнули кришталеві келихи з десятирічним угорським токаєм. Гості, стоячи, пили, не зводячи очей з сивого гетьмана, зморхлі щоки якого прописалися старечою сльозою від задоволення.

«Старість уже владно поклала свою печать на чоло гетьмана!» — думав Михайло Хмельницький, спостерігаючи Жолкевського.

Другий тост мовив польний гетьман. Він заїкувато побажав збройним силам Корони повної звитяги, яка...

— Так би то п-прислужилася спокоєві великої шляхетської держави!

За третім тостом, виголошеним князем Самійлом Корецьким, за столом спалахнули вже гарячі розмови. Князь хоч і знав регіментаря України, пана Хмелевського, але не сподівався на те, що він так гостро сприйме

в гостях у пана воєводи київського його побажання — знищити українське козацтво. Корецький вважав, що всі лиха вітчизни походять виключно з того, що козаки самі не коряться законам шляхти, та ще й стають недобрим прикладом «хлопам» і всякому гультяйству польському. Згадав і про лісовчиків, які чудовою кінною в добрий полк, складеною виключно з «гультяйства» польського, тепер на чеських землях за козацьким прикладом виборюють слави збройної. Кому служать, кому й славу ту виборюють, боронячи цісаря від Бетлена Габора, султанського «голдовника».

— Чи не з намов Бетлена Габорего роздражнений козацькими нападами через море турецький султан післав Скіндер-башу з величезною армією, загрожуючи нашій ойчизні! Тільки знищивши геть кодло козацьке, відкликавши лісовчиків, Річ Посполита втішила би великомоцну турецьку державу...— вигукував Корецький.

Зчинилися й інші вигуки, що схвалювали або не схвалювали такі радикальні заходи, пропоновані князем. Навіть Богдан раптом схопився з місця, і тільки лагідний голос пані воєводини нагадав йому про чемність гостя, про шляхетське оточення. Він стримався, сів. Та той запал помітив пан Хмелевський, який сидів навпроти, через одну пані в ряду з Корецьким. Чи заспокоїти молодого друга сім'ї хотів, помітивши його душевний розпал на цьому рауті високої шляхти, а чи відчув збадьорення від того, що він тут не самотній у своїх настроях щирого державного діяча,— Хмелевський також підвівся на тост князя, але і не пригубив з келиха, мовчазно висловлюючи тим свою незгоду з Корецьким та з його прихильниками за столом. Якийсь час він перечікував шалені, але згасаючі під невиразним поглядом канцлера Жолкевського вигуки, даючи зрозуміти, що має говорити на відповідь князю.

— Недоречна, проше панство, а певніше — злочинна думка ворогів всепольського єднання люду, на жаль, пролунала й на цій віншувальній зустрічі з нашим уславленим звитягами мужем паном Станіславом! Мовлю лише Станіславом з великих літер, же так його віншує польська свідома суспільність...

— Чему ж злочинні, прошу пана, думки в тому тості? — озвався Корецький, немов зранений тим словом.

— Вашмосць пан князь, певне, не зовсім розуміється на теразнейшій ситуації Речі Посполитої, в яку вона

потрапила не лише з бажання короля, але, певніше, з нерозумного потягу найповажніших у країні панів шляхти. Загроза шведської династії не зняла питання про війну на північнім заході, в Лівонії. Війна на півночі з Москвою триває досі, а тераз визріває ще й війна з турками, які звільнили руки завартям покою з персами і цілою, сильнющою в наш вік армадою підступили вже до кресів нашої ойчизни. Чи то не є грізна для краю ситуація, проше панство? — Хмелевський трохи примовк, немов у пінистому токаї з келиха вичитуючи дальніші думки. А за столом дивовижна тиша встоялася. Всі знали, що головного ще не сказав сміливий регіментар, прибувши на це віншування канцлера від полку, який відізвано з Білої Церкви.

— Тераз... о злочинних думках, проше панство...

— Просимо, просимо!..— чулись окремі жіночі голоси з-за столу.

— Маю мовити о крикливому бажанні деяких невидющих панів зацних знищити українське козацтво. Тільки нерозумний а чи недбайливий господар підрубає підпору, на якій мав би стояти в цілковитих варунках спокою! Бо винищити козаків, винищити найбільш звитяжну силу в Європі, якою є наші козаки,— це не патріотично, проше панство, безгосподарно, та і неможливо. Не патріотично тому, що тим самим ми власноручно нищили би найстрашнішого туркам, нашим кревним ворогам, неприятеля, нищили би християн, чого так домагаються погани. Безгосподарно тому, що, не мавши сусідами козаків на кресах, мусимо мати сусідами турків чи татар. Чи це на краще нашій ойчизні? А неможливо їх знищити тому, що це визначна оружна сила! Ще й король Стефан Баторій мав бажання їх знищити, але мусив перечасувати, відкласти. А козаків на тен час було значно менше, аніж зараз. Ось і прошу зважити, злочинні для ойчизни думки пролунали й тут чи не злочинні? Адже від цього столу наш дорогий гість, улюбленець збройної сили нашої, відбуває в Бар до війська не на святкові побачення!..

10

Розголос про те, що військо посполитого рушення Речі Посполитої очолить найдосвідченіший вояк Європи Станіслав Жолкевський, не вплинув на Іскандер-башу.

Жолкевському здалося, що це навіть підбурило турецьких вояків, і страшна армада турків, ногайців, буджаків, мультян та кримчаків вирушила з-під Ясс назустріч Жолкевському. Міг би спинитися десь на Дністрі, міг би значно оглядніше повестися і в захисті інтересів молдавського господаря Граціано. Адже інтересам Корони польської загрожувала катастрофа. Про це настирливо доводив регіментар українського покордоння Стефан Хмелевський.

— «Оглядність» — тепер уже не те слово, проше вашмосць, вельможний пане гетьмане. Про оглядність уже запізно дбати. Дністер для нашої армії не тільки кордон ойчизни, але й природний рубіж, на якому навіть такому обмеженому кількісно війську, яким правує вашмосць, можна б затримати посування Скіндер-баші на наш край.

— Мушу дотримати слова господареві Граціанему, проше пана регіментаря. Та і двадцять п'ять тисяч його війська придасться, щоб не здавалася туркові так обмеженою армія, яку очолює Жолкевський...— бундючно відповів старий гетьман. І Хмелевському здалося, що тою відповіддю канцлер переконував більше себе, аніж заперечував регіментареві, якого здавна поважав і в чию щирість та в розум вірив.

Армії катастрофічно зближалися. Ще 17 вересня на світанку гетьман знову зажалів, що немає під рукою Петра Сагайдачного з заповзятими козаками, яких би послав оце на лівий фланг армади Іскандер-баші й зачепними боями стримав би такий навальний марш. Глибоке каяття врізалося пругом у серце, але гонор стримував признатися в тому.

Надвечір того дня польний гетьман Конецпольський заскочив до гетьмана, якого знайшов у сідлі, а не в кареті, в оточенні бойового командира найманих рейтарів Денгофа та командира об'єднаних загонів охочекомонних військ від багатьох староств, уславленого воїна Струся. Прибуття Конецпольського порадувало старого, який в глибині свідомості доходив до страшних перспектив зустрічі з турецькою армією.

— Так доречно сі приніс, ласкавий пане гетьмане,— озвався Жолкевський, повернувши важкого коня назустріч Конецпольському.

— Мам ро-озказ в-вашмосць прибути вчасно,— відповів Конецпольський, трохи підбитий навальною їздою.

— Як ся тримає пан Граціано та єго військо? — запитував гетьман, кваплячись вирішити найскладнішу проблему в наступнім бою.

— Сам-мого Граціанего не бачив-вем з позавчора, п-проше вашмосць. А єго п-полковник, еж є при мені для зв'язку, не має надійного вигляду до рі-ішучої вальки.

— Пан Станіслав тераз теж не має того вигляду, проше пана...— обірвав Жолкевський.— Полки молдавського господаря мусите за цюю ніч розподілити між паном Фаренбахом, паном Потоцьким та самим господарем порівну.

— Можуть про-отестувати, вашмосць...

— Карать протестуючих! — перебив Жолкевський.

— Чи вчасні ті кари, вашмосць? — обурено запитав Балабан, командир загонів західнопольських староств.

— А як гадає пан Стефан? — помисливши, звернувся Жолкевський до Хмелевського, який нагодився на цю мить і з якимсь неспокоєм поглянув на Конецпольського, коли той нагадав про протест молдавських військ.

— На війні як на війні, прошу панство зацне, боєм має правити їден, і то найдосвідченіший...— вдумливо заговорив Хмелевський.— Протести а чи нехіть можуть висловлювати не жолнєри молдавського війська, а їхні командири, прошу... Та чи є час саме тепер формувати молдавські полки при інших командирах! Мам звідомлення дозору: Скіндер-баша посувається так поквапнє, же на ранок матимемо єго передові кінні полки ногаїв на Цецорських рівнинах. Можливо, би час помислити о відвороті за Дністер...

— Цо? Пан регіментар глузду сі позбувся на українській стратегії? — різко заперечив Жолкевський. Але в ту ж мить і зчах.— Пан Стефан має рацію в тему, жеби на Дністрі мати надійну заставу. Йому й доручимо її вчинити з своїм регіментом.

— Але ж регімент посідає найпередовішу лінію лівого флангу, вашмосць,— захвилювався Хмелевський.

— Пан Самійло Корецький має заступити позиції Хмелевського... Про відворот армії Речі Посполитої, прошу рицарство чесне, на тераз припинити всілякі розмови! Пану Конецпольському надається чин на правому нашому фланзі з паном Казановським, з Граціано та Потоцьким. Така експозиція лишиться на цілу добу, проще панство. А тераз — до війська.

11

Коли на сході сонця 18 вересня Богдан з наказу батька виїхав на найближчий горб неозорого, по-осінньому непривітно голого Цецорського поля, то без підзорних труб побачив грізні хмари турецького і татарського війська. Їх чекали з першого дня, коли стало відомо ще в Барі, що Іскандер-баша величезною армією насувається з-за Дунаю, як навальна пошесть. Скільки оком кинеш — насувається темна безладна брила, немов угинаються під нею й пагорби. Ні сліду, ані гідного людини руху — тільки суцільна важка брила та пилюга над нею. При появі Богдана з жменькою козаків на пагорбі раптом ціла велика лава кінноти, немов вітром відірвана хмара, порвалася учвал. Було ясно, що Іскандер-баша не сподівався цей день на зустріч із Жолкевським і не ділив своєї армії на бойові загони. Тепер один з них прорвався вперед, і Богданові довелося стрімголов повернути коні, мчати з грізною вісткою про наступ ворога.

Вістку Богдана передали по сотнях і полках. Переходячи з вуст в уста, вістка губила свій перший зміст, дрібнішала або обростала страховищами, яких насправді й не було. Та до Конецпольського вістку приніс сам Богдан, найбільш тверезо змалювавши польному численну перевагу ворога, але й його нерозважне, як для бою, скупчення. Конецпольський подякував розбитному дозорцю, чигиринському підстаростенку, з яким здибався вдруге не як з противною стороною, як то було в Трахтемирові, а з бійцем керованої ним армії. Наказав йому мчати до начільного великого гетьмана з тими ж вістями, лише додавши:

— І п-проше пана Хмельницького, поп-передити єгомосць, еж іду з паном Денгофом у перший бій відчути силу тего незчисленного зборища поганів...

Конецпольський і Денгоф з рейтарами дали перший бій ногайцям ще в той же день. Незважаючи на трикратну перевагу в кількості, командири ногайців і мультян не змогли зломити контрудар Конецпольського. Іскандер-баші довелося спинити армію, лаштувати її до генерального бою на цих полях. Та Конецпольський відчув, що ця незмірна перевага натовпу, як хвиля морська, може затопити найвідважніші загони муштрованих і зброєю незбіднених його полків.

Того ж дня перед заходом сонця Жолкевський послав гінця з листом до Іскандер-баші, пропонуючи мир. Зрозумівши тяжкі обставини, він навіть надавав своєму давньому суперникові незаперечне право ставити свої умови. А з трьох гінців Жолкевського повернувся лише один і сповістив, що Іскандер-баша наказав обезглавити двох гінців, настромивши їх голови на списи. Лише йому, третьому, звелів повертатися й самому дати відповідь великому гетьманові на його листа, переказавши бачене.

— Голови звитяжених гяурів — наш войовничий клич у цьому благословенному аллахом поході! Так і скажеш Жолкевському! — востаннє наказав уцілілому гінцеві зухвало збадьорений Іскандер-баша. Тим уцілілим гінцем і був Зіновій-Богдан Хмельницький, якого сам Жолкевський обрав на це відповідальне завдання ще й тому, що Богдан володів мовою супротивника.

Доповідаючи гетьманові, Богдан уже позбувся неприємного почуття, яке опанувало його при кривавому видовищі стинання голів у гінців. Він розумів там, що знання мови врятувало саме його, а не когось іншого з трьох. І не втіху відчув у тому, а тільки жахну душевну порожнечу.

Жолкевський з опущеною головою вислухав сумну відповідь зухвалого ворога. Відразу ж і наказав:

— Офіцеру Денгофу виділити охочих і вловити турків. Саме турків, які просуваються проти рейтарів. Вловити і втричі більше голів поганів піднести на списах! Єдиного, лише єдиного турка з бранців пустити в стан ворога з такою відповіддю! Чини, пане офіцере!

— Єсть, чинити, як велить єгомосць пан воєвода! — чітко відкозиряв німець.

А вночі з правого флангу військ прибув гінець від Миколи Потоцького з вісткою, що молдавський господар Граціано з чималою кількістю військ переправився через Прут і зник у північних лісах.

— Єзус-Марія, то він утік? Зрадив, утік, гунцвот!..— спочатку богомільно жахнувся, а потім по-жовнірському вилаявся Жолкевський. Видно було, що саме такої акції бороненого ним господаря він хоч і не сподівався, але мусив би остерігатися...

Віднині військ у Жолкевського ще зменшилось на цілу четвертину. Та й не це страхало старого вояка. З усіх полків і загонів доходять вісті про нехороші на-

строї у війську, викликані втечею Граціано. Офіцери керованої ним армії починали нерозумно гримати на менш стійких підлеглих, обіцяючи покарання за Дністром. І хто ж буде чекати такої обіцянки, не втече від неї раніше перед загрозою смерті від жорстокого ворога! Саме це зломило наміри великого гетьмана, підказало йому інші стратегічні маневри.

— Іти на відворот! Відступити за Дністер! — звелів після тяжкої задуми.— Але ж відворот рицарський, гідний великої довіри ойчизни, а не втеча!..

12

Заключний акт цієї жахної драми збройної моці, звеличеної попередніми звитягами Корони польської, настав уже через десяток днів щоденних бойовиськ, при тяжкому відступі до Дністра. Засланий Жолкевським Теофіл Шемберк з артилерією ледве встиг з якоюсь тисячею люду вирватися за Дністер, виладнати гармати, зайняти оборону з Стефаном Хмелевським.

А розполохані загони уже мало корилися наказам Конецпольського чи інших своїх командирів.

Раптом серед тяжкого бою великому гетьманові принесено вістку, що командир рейтарів Денгоф загинув у бою, що обидва молоді Жолкевські — син Ян та синовець, оточені турками, опинилися в безвихідді.

— Пане Михайле! — звернувся Жолкевський до Хмельницького, який своїм козачим загоном став у обороні безпеки гетьмана.— Нехай благословить пан бог мужність і відвагу мого укоханого слуги! Прошу з вашими відважними козаками прорвати смертельне кільце поганів і врятувати мі сина... Ах, як то злочинне пізно гетьман зважується на законне визнання відважності за тим звитяжним людом України!..— з невимовним болем висловив раптом аж здряхлілий воїн.

— Вчиню, як бог мі допоможе! — згодився Хмельницький.— Але на бога, вашмосць, лишіть пана польного, а самі сідайте в карету й гоніть під захист артилерії пана Шемберка та регіменту пана Стефана!

— Чини, як велю, пане Михайле! Врятуй мі сина, а гетьман Жолкевський краще вмре зі зброєю в руці, врятувавши гонор краю і власне ім'я, аніж ганебною втечею врятує старе, спрацьоване вже на цих полях кривавих життя! Наперед, пане підстаросто!..

Новий, ще грізніший шквал нападу турецько-татарської армії на розгромлені й зневірені рештки збройних сил Речі Посполитої припинив останню розмову рукодайного зі своїм патроном...

13

Загін Хмельницького складався з чигиринських козаків, прихованих підстаростою вигнанців та покривджених у інших староствах, гартованих військовою справою людей. Авторитет Хмельницького, повага до його родини зміцнювали довіру до нього, живили єднанням і відвагу в загоні. Богдан сам повів передню сотню на прорив оточення до стікаючих кров'ю загонів Яна Жолкевського. Озброєні рушницями та пістолями, козаки випередили Богдана, врізалися у ворухкий, як хвилі морські, натовп піших турецьких загонів. Кінноту-бо Іскандер-баша послав на оточення розгромлених військ Жолкевського, жадуючи неодмінно схопити самого гетьмана.

В страшній рубанині загін Богдана з такою силою вдарив по ошелешених аскерах, що пробив і прорвався до оточених. Але за його поріділим загоном численна піша сила турецької армії знову зійшлася і здушила тісним обручем недобиті рештки сотень обох молодих Жолкевських. Залишившись до того ж і без командирів, жовніри безладно відбивали напади турків...

Богдан своєю появою підніс дух оточених жовнірів. Вони зрозуміли, куди пробиватися, і знову з більшим завзяттям ударили на турків, тепер очолені молодим Хмельницьким.

— Де пан Ян Жолкевський? — гукнув Богдан до якогось офіцера з решток рейтарів.

— Er ist da... [1] — непевно махнув рукою німець позаду в себе. Але жовнір пояснив:

— Пан Ян поранений єсть у ногу... Синовець пана гетьмана, певне, при ньому ж.

— Винести гетьманича за мною! — велів Богдан, зіскочивши з коня до пораненого, який лежав просто на землі. Двоє дужих жовнірів узяли на руки пораненого. Богдан рукою показав, куди треба нести, й мався сісти на коня. Та хвиля його вершників раптово подалася вбік під натиском буджацької кінноти.

---

[1] Він там... *(Нім.)*

Богданові довелося спішеному прийняти бій, загородивши собою пораненого гетьманича. Жовніри поклали його знову на землю, вхопились за шаблі. А навальні хвилі буджаків наростали, що дихати було важко. Не під силу стало оточеним рештkам війська Яна Жолкевського, хоч і завзято були підтримані чигиринцями-козаками. Сам Богдан у бойовиську відступив аж до пораненого, відбиваючи напад вершників. І раптом зрозумів безвихідь, рішуче вигукнув по-турецькому:

— Стійте! Поранений є син гетьмана Жолкевського!..

Але не скінчив. Ззаду його конем повалив з ніг буджак, і, як сарана, з десяток рук накинулися, скрутили його арканами, обеззброєного, знесиленого. В ту ж мить, як увірвався бій, все було скінчене.

— Дзенькую бардзо пану офіцерові! — озвався поранений Ян Жолкевський, покладений переможцями поруч із мотузованим Богданом.

— Єстем син підстарости чигиринського, Богдан Хмельницький, проше пана зацного,— відказав Богдан. Потім додав: — Єгомоць пан Станіслав бідкався о долі пана, тому на поміч мусив прориватися в цьому пеклі.— Неймовірний галас немов і землю струсонув навколо. Шалене «алла, алла!» неслося з найближчого тісного кола біля поранених. яких десятками і цілими купами зганяли до гурту. Потім тісне коло розступилося. Гурт беїв турецьких та татарських пройшов до лежачого Яна Жолкевського.

— Де є син великого гетьмана? — ледве спромагаючись опанувати кілька польських слів, запитав один з них, наближаючись. Крицева кольчуга облягала огрядну постать турка, на голові був надітий блискучий шишак. Навіть наколінники крицеві поскрипували на ньому металевим скрипом. В цім скрипі та в пиховитості бея, як у дзеркалі, відбивались награбовані багатства у звойованих Туреччиною народів Азії, Африки, Європи.

— Тут лежить поранений син Жолкевського. Прошу ефенді-рицаря послати йому лікаря...— озвався Богдан турецькою мовою, улещуючи переможця ім'ям рицаря. Турецька мова і шляхетний тон бранця в новому бордового адамашку кунтуші не тільки здивували, але й викликали повагу в турецького бея, захищеного рицарськими доспіхами.

— Передай синові канцлера, що польська армія більше не існує. Голову вбитого Жолкевського вже на списі понесли великому баші Іскандеру...— мовив бей.

— Такі вісті кревним не говорять, ефенді-бей,— відказав Богдан, відвертаючи лице, щоб ворог не бачив злостивих сліз на його очах.

В цей час до бея підійшов старший аскерів і відрапортував:

— З отаманів гяурів полонені такі: поранений польний гетьман Конецпольський...

— Іскандер-баші відправити! — наказав бей.— Ще хто?

— Воєвода Струсь, князь Корецький, Потоцький, Казановський та німець Фаренбах. Решту вишукують серед поранених та бранців.

— А Хмельницького немає серед бранців? — гукнув стривожений Богдан.

— Хмельницький? Чигиринський страж?..— похопився старший аскерів.— Серед бранців такого немає.

— Значить, убитий...— безнадійно промовив Богдан, відчувши, як раптом земля під ним рушила, безодня захопила його і пішла обертом.

— Цього, що мовить мовою правовірних, лишити за мною! — звелів бей у кольчузі, показуючи рукою на Богдана. Богдан поглянув на турка, побачив на оголених від рукавиці пальцях золотий перстень і звернувся до нього:

— Коли дозволить мені пан володар, просив би й цього полоненого бранця взяти до себе, аби я міг ходити біля слабого...

Бей осміхнувся.

— Обох Жолкевських також лишити в моїм ясирі!..

Приховане хмарами сонце заходило десь за Прутом. Накрапав дощ, а хмари згущували чорну осінню ніч на тихому Цецорському бойовиську.

1946—1956 рр.

Кінець першої книги

ПРИМІТКИ

Над історичним романом «Хмельницький» — другим епічним твором з циклу «Україна» — Іван Ле працював протягом 1952—1964 рр. Згідно з авторським задумом роман зберігає історичну та ідейно-художню єдність з «Наливайком», відтворюючи наступний етап історії, переддень визвольної війни (1, 2 книги), а також саму визвольну війну 1648—1654 рр. на чолі з Хмельницьким (3-я книга). До твору введено ряд персонажів. які діяли в романі «Наливайко». Це представники народних мас — Карпо Богун, Семен Пушкар, Мелашка, Мартинко, Болотников, Бронек; шляхтичі — Ружинський, Замойський, Януш Острозький та ін.

До тому ввійшла перша книга роману «Хмельницький». Уривки з неї протягом 1952—1956 рр. друкувалися в республіканській та всесоюзній пресі. Окремим виданням твір вийшов у 1957 році (К., «Радянський письменник»). 1960 року книга була перекладена на російську мову. У цьому перекладі твір неодноразово перевидавався.

За роман «Хмельницький» Іван Ле у 1967 р. удостоєний премії ім. Т. Г. Шевченка.

Подається за виданням: І в а н Л е. Твори у семи томах. Том п'ятий. К., «Дніпро», 1970.

В и ш а р е ц ь — торішня трава.

І н ф а м у в а т и — заплямувати ганьбою.

К а р м е л і т и — члени чернечого ордену.

К о р о н а — Польське Королівство як частина Польсько-Литовської держави.

Л у п е з н и к (лупежник) — тут: бунтівник.

М а р ш а л о к — тут: розпорядник.

Н о б і л і т а ц і я — надання дворянства.

П а ц и ф і к а ц і я — придушення каральними заходами народних повстань, заворушень.

П о с к р о м н е н н я — приборкання.

Р е б е л і з а н с т в о — тут: розбійництво.

Р е в е р с а л — відповідь.

Р е г і м е н т а р — тут: військовий керівник.

Р і ч П о с п о л и т а — офіційна назва польської федеративної держави після Люблінської унії 1569 року, яка проголосила об'єднання Польщі і Великого князівства Литовського.

Т и п е ц ь — багаторічна степова трава.

ЗМІСТ

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.
Історичний роман у трьох книгах.
Книга перша
3
Примітки
455

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

СОЧИНЕНИЯ В СЕМИ ТОМАХ

Том четвертый

Составитель
Ирина Терентьевна Ле (Мойся)
Титульный редактор **А. Ф. Хижняк**

Киев,
издательство художественной литературы
«Днипро»,
1983

(На украинском языке)

Редактор **С. І. Шевцова**
Художник **П. Т. Вишняк**
Художній редактор **О. Д. Назаренко**
Технічний редактор **О. М. Грищенко**
Коректори **Т. Г. Білецька, А. В. Кудрявцева**

Інформ. бланк № 1967

Здано до складання 18.03.82. Підписано до друку 25.10.82. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк. 23,94. Ум. фарб. відб. 23,94. Обл.-вид. арк. 26,285. Тираж 100 000. Зам. 2—1319. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван
Л33 Твори: В 7-и т. Т. 4. / Упоряд. І. Ле (Мойся); приміт. А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1983.— с. 456.

До тому вміщено першу книгу історичного роману-трилогії, присвяченого визвольній війні 1648—1654 рр., у якій розповідається про дитячі та юнацькі роки Богдана Хмельницького, формування його характеру і світогляду.

Л $\frac{70303—063}{M205(04)—83}$ передплатне. 4702590200 У2